T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

OSMANLI DEVLETİ'NDE HEKİMBAŞILIK MÜESSESESİ

Sinem SERİN

2502090021

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Arzu TERZİ

İSTANBUL – 2020

ÖZ

OSMANLI DEVLETİ'NDE HEKİMBAŞILIK MÜESSESESİ

Sinem SERİN

Tarihin her döneminde bütün devletlerde hükümdarın sağlık işleriyle ilgilenen ve devletin sağlık teşkilatını idare eden bir hekimbaşının olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı Devleti'nde de daha önceki devletlerde görüldüğü üzere kuruluştan itibaren padişahın sağlığı ile alakadar bir hekimbaşının olduğunu ifade etmek yerinde olur. Sarayın ilmiye sınıfı mensubu görevlileri arasında en üst makam olan hekimbaşılık unvanına sahip olabilmek için Müslüman olunması istisnasız uygulanan ilk şarttır. Hekimbaşıların Süleymaniye Tıp Medresesi müderrislerinden seçilmesi esas kural iken, kimi zaman kuraldışı atamalar da olabilmektedir.

Hekimbaşıların en temel görevi, padişahın sağlığının korunması ve hastalık halinde tedavisinin yapılmasıdır. Hekimbaşıların bunun dışında idari görevleri de vardı. Bu görevlerden en önemlisi sarayda kendine bağlı çalışan görevlilerin atama-azil işlemleriyle ilgilenmek ve onları denetlemekti. Hekimbaşıların bir başka görevi, darüşşifaların sağlık çalışanlarının tayin ve kontrolüdür. İstanbul'daki serbest sağlıkçıların imtihan edilip çalışma ruhsatını alabilmeleri de hekimbaşının uhdesindedir. Ordunun ihtiyacı olan tıbbi görevli kadrolarının oluşturulması, devletin bel kemiği olan askeri kuvvetlerin sağlığının temini için son derece ehemmiyetli bir husus olduğundan hekimbaşı bu alanda da ihtimamlı bir çalışma yürütmekteydi. Devlet çalışanlarının emeklilik ya da muafiyet başvurularını değerlendirip muayenelerini yaparak gerekli sağlık raporunu vermek de hekimbaşını meşgul eden konulardandı.

XIX. yüzyıla kadar bu doğrultuda görev yapan hekimbaşılar için bundan sonraki süreç 17 Nisan 1850 tarihinde Sultan Abdülmecid'in lağvı emreden iradesiyle sona ermiştir. Bu tarihten itibaren o güne kadar hekimbaşının tek başına üstlendiği bütün görevler, Mekteb-i Tıbbiye Nazırı ve Ser-etıbba-i Şehriyârî adlarında iki ayrı görevli tarafından yürütülmeye başlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hekimbaşılık, Osmanlı Tıp Tarihi, Osmanlı Saray Teşkilatı, saray hekimliği, tıp eğitimi.

ABSTRACT

INSTITUTION OF CHIEF PHYSICIAN IN THE OTTOMAN STATE

Sinem SERİN

It is possible to say that there was a chief physician who was interested in the health affairs of the ruler in each state and managed the Health Organization of the state throughout the history. As seen in the previous states, it would be appropriate to state that there is a physician who is concerned with the health of the Sultan in the Ottoman Empire since its establishment. In order to have the title of hekimbaşılık, which is the highest authority among the officials of the ilmiye class of the palace, being a Muslim is the first condition required without exception. Althought it is the main rule that the chief physicians are selected from the madrasa teachers of the Suleymaniye Medical Madrasa, sometimes there may be irregular appointments.

The main duty of the chief physicians is to protect the health of the sultan and to treat him in case of illness. Chief physicians also had administrative duties apart from this. The most important of these duties was to deal with and supervise the appointment and dismissal procedures of the officials working under him in the palace. Another duty of physicians is the appointment and control of health workers of the darüşşifas. It is also under responsibility of the physician to ensure that the free medics in Istanbul can be tested and get a work license. Since the formation of the medical staff needed by the army is an extremely important for the health of the military forces, which are the backbone of the state, the chief physician was also conducting a meticulous work in this area. Evaluating and examining the pension or exemption applications of government officials and providing the necessary health report was also one of the issues for which the chief physician was responsible.

For the chief physicians who served in this manner until the 19th century, the next process ended on 17 April 1850 with the decree of Abdülmecid who ordered the abolition of the institution of the chief physician. From this date on, all the duties undertaken by the chief of medicine alone until that day were carried out by two separate officials named Mekteb-i Tıbbiye Nazırı and Ser-etıbba-i Şehriyârî.

Keywords: Chief physician, history of Ottoman Medicine, Ottoman palace organization, Palace medicine, medical education.

ÖNSÖZ

İlk çağlardan beri idari teşkilatlanmanın en üst seviyesindeki yönetici pozisyonundaki hükümdarın varlığını koruması, devletin devamlılığı için her zaman ön planda tutulduğundan, her çağda ve her devlette liderin sağlığına da ziyadesiyle ehemmiyet gösterilmiştir. Bu sebeple daima hükümdarın yanında sağlığından sorumlu bir hekim bulunmaktadır. Zamanla hükümdarın yanındaki bu hekim, devlet sınırları dahilindeki sağlık teşkilatının idaresini de yürütmeye başlamış, dolayısıyla diğer hekimlerden ayrılması için hekimbaşı unvanı verilmiştir.

Kurulduğu coğrafya itibariyle pek çok medeniyetin etkileşim alanında bulunan Osmanlılar da hem sahip oldukları köklü Selçuklu devlet geleneğini sürdürmüşler hem de İran ve Anadolu'daki Türk beylikleriyle doğrudan iletişime geçerek oralardan getirdikleri ulema sınıfından kimselerin de katkılarıyla kurdukları devletin temellerini sağlamlaştırmışlardır. Bir yandan doğudan getirilen alimlerle kültürel ve akademik olarak zenginleşen Osmanlı, sınırlar genişledikçe bu alanda batıdan da beslenmeye başlamıştır. Özellikle İstanbul'un fethi ile Bizans'ın kurumlarından da etkilenilmiştir. Ayrıca Avrupa'dan özellikle Endülüs'ten gelen Yahudiler de Osmanlı dünyasına çok önemli yenilikler getirmişlerdir. Böyle bir ortamda gelişen Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren her geçen gün daha da sağlamlaşan bir saray teşkilatına sahip olmuştur. Bu saray teşkilatının içinde hiç şüphesiz bir de sağlık yapılanması vardır ve bunun başında da hekimbaşı yer almaktadır.

Osmanlı Devleti'nin sağlık teşkilatının en önemli aktörlerinden biri hiç kuşkusuz hekimbaşıdır. Hekimbaşı aynı zamanda Osmanlı sarayında da sağlık alanında en çok söz sahibi olan kişidir. Ayrıca sarayın sağlığını teminle sorumlu olmasından dolayı da önemli bir rol oynamaktadır. Bu derece mühim bir fonksiyona sahip hekimbaşılık, arşiv kaynakları tüm detaylarıyla irdelenerek çalışılması gereken bir müessesedir. *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Müessesesi* başlıklı tez çalışmamızla konunun tüm ayrıntılarıyla ortaya çıkarılması ve kuruluştan itibaren Osmanlı Devleti'nin sağlık teşkilatının yapıtaşları ele alınmak suretiyle açığa kavuşturulması amaçlanmıştır.

Belli bir müesseseyi incelemek üzere yapılan çalışmalarda tarihsel olarak bir sınırlandırmaya gitmek her zaman konunun doğru değerlendirilmesini mümkün

kılmamaktadır. Böyle bir durumda bilimsel araştırmaların temel ilkelerinden analiz ve sentez yapabilme, konuyu bütün boyutlarıyla ortaya çıkarma ve geniş perspektiften durumu değerlendirebilmek için müessesenin kuruluşundan itibaren belli dönüm noktaları esas alınarak çalışmalara yön vermek gerekmektedir. Böylelikle kurumların tarihsel gelişimi hakkında sağlıklı ve doğru bilgiler elde edilerek daha sonraki çalışmalara yol gösterilebilecektir. Dolayısıyla hekimbaşılığı konu alan tez çalışmamız, uzun vadeli bir sürecin sonunda gelen lağvedilme kararına kadar getirilerek yüzyıllar içerisindeki değişim ve gelişim aydınlatılacaktır.

Doktora tez çalışması, konu seçiminden itibaren öğrenciden ziyade danışmanın emeği, tecrübesi ve yönlendirmesiyle doğru bir yola girerek ilerler ve bu sayede nihayete erer. Dolayısıyla doktora tezinin esas bânisi ve sahibi danışmandır. Bu vesileyle en gerekli durumlarda ve aslında her durumda arkamda duran; engin sabır, hoşgörü ve zarafetiyle kıymetli tecrübelerini aktarmaktan kesinlikle kaçınmayan, kendi çalışmaları esnasında tesadüf ettiği tez çalışmamızla alakalı olan ve kimi zaman karşılaşılan açmazları çözüme kavuşturan bilgi ve belgeleri büyük bir keyifle paylaşan, akılcı ve sorgulayıcı yönlendirmeleriyle tezin yapılabilecek en mükemmel hale gelmesini sağlayan tez danışmanım Prof. Dr. Arzu Terzi'ye sonsuz şükran, minnet ve teşekkürlerimi sunarım.

Uzun bir süreç alan doktora tez çalışmam boyunca tez izleme komitesinde yer alan hocalarım Prof. Dr. Mehmet İpşirli ve Prof. Dr. Zeynep Tarım'a samimi yardım ve desteklerinden dolayı müteşekkirim. Ayrıca Araş. Gör. Aslı Tuna, Araş. Gör. Esen Salarcı Baydar, Sinem Tüfekçi, Güldane Çolak'a desteklerinden dolayı teşekkür ederim.

Tezimizin esas dayanağı arşiv malzemeleridir. Dolayısıyla öncelikle Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi çalışanlarına ihtiyacım olan belgelere ulaşmak konusunda gösterdikleri katkı için teşekkür ederim. Tez çalışmam sırasında Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan katalogları taramak ve belgelere ulaşmak konusunda gösterdiği yardımsever tavır ve kolaylık için Dr. Sevgi Ağca Diker'e, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan eserlere ulaşmak ve görüntülerini temin etmek hususlarındaki içten yardımları için Merve Çakır'a hassaten şükran borçluyum.

Son olarak tezin yazım aşamasında, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi (İSAM), İBB Atatürk Kitaplığı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Kütüphanesi (IRCICA), İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ne sağladıkları konforlu çalışma ortamından dolayı ne kadar teşekkür etsem azdır.

Sinem SERİN
İstanbul 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ ii
ABSTRACT iii
ÖZSÖZ iv
RESİM LİSTESİ xi
TABLO LİSTESİ xii
KISALTMALAR LİSTESİ xiii
GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
OSMANLI DEVLETİ'NDE HEKİMBAŞILIĞIN TEŞKİLİ VE KURUMSAL YAPISI

A. HEKİMBAŞILIĞIN TARİHİ TEKÂMÜLÜ 27
B. HEKİMBAŞILIKTA TAYİN-AZİL VE CEZA 34
1. Tayin 34
a. Hekimbaşılık İçin Aranan Esaslar 34
b. Atamanın Gerçekleşmesi 40
c. Hekimbaşı Atamalarında Yapılan Törenler 43
d. Hekimbaşıların Birden Fazla Göreve Getirilmeleri 45
2. Hekimbaşı Değişikliğini Gerektiren Durumlar 47
a. Padişahın veya Hanedan Mensuplarından Birinin Vefatı 48
b. Merkez ve Saray Bürokrasisiyle Uyumsuzluk 50
c. Terfi, Hastalık ve Vefat Sebepleriyle Hekimbaşı Değişikliği 52
3. Hekimbaşının Cezalandırılması 57
a. Ölüm Cezası 58
b. Hapis-Sürgün 59
C. HEKİMBAŞINA BAĞLI ÇALIŞANLAR 62
1. Hekimbaşının Yardımcıları 62
a. Kethüda 62
b. Katib/Mektubcu/Tezkireci 63
c. Çukadar 65
2. Sağlık Çalışanları 65

a. Saray Hekimleri....65
b. Sarayın Yahudi Hekimleri....72
c. Cerrahbaşı ve Cerrahlar....77
d. Kehhalbaşı ve Kehhaller....81
e. Eski Saray'ın Sağlık Çalışanları....84
3. Müneccimbaşı ve Müneccimler....88
D. HEKİMBAŞILARIN TOPKAPI SARAYI'NDAKİ ÇALIŞMA MEKANLARI....89
1. Başlala Kulesi....90
a. Binanın Tarihçesi....90
b. Hekimbaşının Başlala Kulesi'ndeki Kütüphanesi....94
c. Başlala Kulesi'nde İlaç İmal Ederken Kullanılan Malzemeler....98
2. Helvahane....100
3. Kiler Odası....103
4. Hekimbaşının Enderun Hastanesi'ndeki Odası....106
a. Binanın Yeri ve Tarihçesi....109
b. Hastanede Uygulanan Tedavi....114

İKİNCİ BÖLÜM

HEKİMBAŞILARIN GÖREVLERİ

A. PADİŞAHIN SAĞLIĞI VE İLAÇ İMALİ....120
1. Padişahın Koruyucu Hekimi: Hekimbaşı....120
a. Hekimbaşıların İlaç İmaline Dair Kaleme Aldıkları Eserler....121
b. Hekimbaşıların İlaç İmalinde Kullandıkları Malzemelerin Temini....124
2. Padişahların Vefatı ve Hekimbaşı....131
3. Vefat Eden Padişahın Techiz ve Tekfininde Hekimbaşının Rolü....146
B. HANEDAN VE ÜST DÜZEY DEVLET GÖREVLİLERİNİN SAĞLIĞI VE HEKİMBAŞI....150
1. Hanedanın Sağlığındaki Fonksiyonu....150
2. Üst Düzey Devlet Görevlilerinin Sağlığındaki Katkısı....158
C. HEKİMBAŞILARIN İDARİ GÖREVLERİ....165
1. Hekimbaşının Sarayda Kendine Bağlı Çalışanların Atama-Azil Kararlarındaki Etkisi ve Çalışanları Kontrolü....166

2. Darüşşifaların Sağlık Çalışanlarının Tayini ve Denetimi 176
a. İstanbul'daki Darüşşifalar 177
b. Taşradaki Darüşşifalar.....183
3. Ordu İçin Sağlık Çalışanlarının Atanması ve Denetimi.....185
4. Hekimlerin ve Cerrahların İmtihan Edilmesi, Çalışma Ruhsatı Verilmesi ve Kontrolü.....195
a. İmtihan Edilmeleri.....195
b. İstanbul'daki Hekim ve Cerrahlara Çalışma Ruhsatı Verilmesi 201
c. Yabancı Hekimlerin Denetimi.....206
5. Hekimbaşının Emeklilik ve Muafiyet Taleplerindeki Rolü 208

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HEKİMBAŞININ SARAY MERASİMLERİNDEKİ KONUMU, GELİRLERİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ HEKİMBAŞILAR

A. HEKİMBAŞILARIN MERASİM VE KUTLAMALARDAKİ YERİ.....214
1. Devletin Resmî Törenleri ve Hekimbaşı.....214
a. Cülus Törenleri.....214
b. Bayram Kutlamaları 216
2. Padişahın Çocuklarına Dair Yapılan Törenlerde Hekimbaşı 218
a. Padişahın Çocuğunun Doğumundaki Kutlamalar 218
b. Sünnet Düğünleri.....219
c. Sultan Düğünleri.....223
3. Osmanlı Sarayında Nevruz Kutlamaları ve Hekimbaşı 224
a. Nevruz 224
b. Osmanlı Sarayında Nevruz Kutlamaları.....225
c. Hekimbaşının Nevruziye Macunu Hazırlaması ve Sunması.....226
4. Dini Mahiyetteki Törenlerde Hekimbaşı.....234
a. Hırka-i Şerif Ziyareti ve Hırka-i Şerif Suyu Dağıtılması 234
b. Hekimbaşına Aşure Gönderilmesi.....236
5. Teşrifatta Sadrazamlık Makamı ve Hekimbaşı 238
B. HEKİMBAŞININ GELİR KAYNAKLARI VE VAKIFLARI 239
1. Hekimbaşının Maaşı.....240
2. Arpalık Gelirleri 243

3. Tahsisat, Bahşiş ve Ek Gelirler 245
4. Hekimbaşına Verilen Tayinat.....247
5. Hekimbaşıların Mal Varlıklarını Değerlendirdikleri En Hayırlı Yol: Vakıf Kurma.....251
C. OSMANLI DEVLETİ'NDE GÖREV YAPMIŞ HEKİMBAŞILAR 267

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HEKİMBAŞILIK KURUMUNDA SONA GİDEN YOL: HEKİMBAŞILIĞIN GÖREV VE YETKİLERİNDEKİ DEĞİŞİM VE KURUMUN İLGASI

A. REFORM DÖNEMİ GELİŞMELERİNDE HEKİMBAŞININ İZLERİ.....284
1. Sultan III. Selim Döneminde Sağlık Alanındaki Gelişmelerde Hekimbaşı.....285
a. Tersane'de Tıb Mektebi'nin Kuruluşu ve Hekimbaşı.....287
b. Kuruçeşme Rum Mektebi'nin Kuruluşunda Hekimbaşının Etkisi.....289
2. Sultan II. Mahmud Döneminde Sağlık Alanındaki Gelişmelerde Hekimbaşının Tesiri 291
a. Tıbhâne-i Âmire'nin Açılmasında Hekimbaşının Rolü 292
b. Tıbhâne-i Âmire'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'ye Dönüşmesi Sürecinde Hekimbaşının Yeri 299
c. Hekimbaşının Karantina Meclisi'nin Kuruluşuna Katkıları 305
B. HEKİMBAŞILIĞIN KALDIRILMASI.....308
1. Tanzimat Sonrası Hekimbaşılığın Yetkilerindeki Değişim 308
2. Hekimbaşılığın İlgası 312

SONUÇ.....319

BİBLİYOGRAFYA 323

ÖZGEÇMİŞ.....354

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1 Şeyhülislamın Hekimbaşı Atamasının Teamülünü Gösteren İlamı 42
Resim 2 Hekimbaşı 44
Resim 3 Hayatizâde Mehmed Emin Efendi'ye Ait Bir Fetva Örneği 53
Resim 4 Saray Hekimi 67
Resim 5 Nöbet Odasının Yeri 70
Resim 6 Matrakçı'nın Minyatüründe Eski Saray 87
Resim 7 Başlala Kulesi'nin İkinci Katındaki Tavan Hizasındaki Pencereler 91
Resim 8 Matrakçı Nasuh'un Minyatüründe Topkapı Sarayı'nın Hisar Kuleleri ve Başlala Kulesi 92
Resim 9 Başlala Kulesi'nin Günümüzdeki Durumu 93
Resim 10 *Müfredat-ı İbn-i Baytar*'ın İlk Sayfası 95
Resim 11 *Gayetü'l-Beyan*'ın İlk Sayfası 97
Resim 12 Başlala Kulesi'nde Mevcut Tensuh Kalıplarına Örnek 99
Resim 13 Başlala Kulesi'nde Bulunan Bir Ecza Sandığı 100
Resim 14 Bobovius'un Almanca Nüshasındaki Planda Topkapı Sarayı'nın Birinci ve İkinci Avlusu 107
Resim 15 Bobovius'un Girardin Nüshasındaki Plan 109
Resim 16 Topkapı Sarayı ve Civarının Su Taksimini Gösteren Haritada Enderun Hastanesi'nin Yeri 112
Resim 17 Sultan Abdülmecid Döneminde Maliye Nezareti Olarak Kullanılan Bina 113
Resim 18 Enderun Hastanesi'ne Hasta Taşıyan Hasta Arabası 115
Resim 19 Enderun Hastanesi'nin Önünde Hastalar Ağasının ve Hasta Arabasının Yer Aldığı Minyatür 116
Resim 20 Melling'in Topkapı Sarayı Birinci Avluyu Gösteren Gravüründe Enderun Hastanesi'ne Hasta Taşınması Detayı 117
Resim 21 Hekimbaşının Padişaha Günlük Yemek Tavsiyesi 121
Resim 22 Hekimbaşı Zeynelâbidin Efendi'nin *Şifâu'l-Fuâd li Hazreti's-Sultan Murad* Adlı Eserinin İlk Sayfası 122
Resim 23 Miskçibaşının Saray İçin Temin Ettiği Ecza Maddeleri 128
Resim 24 Hekimbaşının Kıymetli Taşlarla Hazırladığı İlaçlara Örnek 130
Resim 25 Valide Sultan Tabibini Gösteren Vakıf Kaydı 156
Resim 26 Hekimbaşının Arzıyla Gerçekleşen Müneccimbaşı Atamalarına Bir Örnek 174

Resim 27 Hekimbaşının Emeklilik Hakkındaki İlamı 210
Resim 28 *Surnâme-i Vehbî*'deki Sünnet Alayında Mücevveze ve Donanmış Atla Giden Hekimbaşı Ömer Efendi ve Cerrahbaşı Nuh Efendizâde Süleyman Efendi 221
Resim 29 Hediye Olarak Verilen Şeker Tablalarından Bir Örnek 222
Resim 30 Süslenmiş Nevruziye Macunu Kasesine İliştirilen Kulak 229
Resim 31 Nevruziye Kasesi 231
Resim 32 Hırka-i Şerif Suyu Şişesi 236
Resim 33 XIX. yy.a Ait Porselen Bir Aşure Testisi 237
Resim 34 Matrakçı Nasuh'un İstanbul Minyatüründe Ahi Çelebi Camii ile Civarındaki Binalar 254
Resim 35 Ahi Çelebi Camii 255
Resim 36 Kaysunizâde Mehmed Efendi Mescidi 256
Resim 37 Hekimbaşı Nuh Efendi'nin Açtırdığı Kuyunun Üstüne Yapılan Çeşme 261
Resim 38 Hekimbaşı Ömer Efendi Külliyesi Planı 263
Resim 39 Hekimbaşı Gevrekzâde Hafız Hasan Efendi 278
Resim 40 Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi 280
Resim 41 Hekimbaşı Abdülhak Molla 281
Resim 42 Hekimbaşı İsmail Paşa 282
Resim 43 Hekimbaşı Salih Efendi 283
Resim 44 Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Tıbhâne-i Âmire'nin Kurulmasıyla İlgili İlk Takriri 294
Resim 45 Galatasaray Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyye-i Şahane Binasının Süheyl Ünver Tarafından Yapılan Çizimi 303
Resim 46 Sultan Abdülmecid'in Hekimbaşılığın Lağvını Emrettiği İradesi 317

TABLO LİSTESİ

Nöbetçi Olarak Sarayda Bulunacak Sağlık Görevlileri ve Alacakları Ücretler 71

KISALTMALAR LİSTESİ

A.	: III. Ahmed Kitaplığı
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
ayn.yzr.	: aynı yazar
bk.	: bakınız
c.	: cilt
çev.	: çeviren
der.	: derleyen
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: editör
H.	: Hazine Koğuşu Kitaplığı
h. no.	: hüküm numarası
haz.	: hazırlayan
İFM	: İktisat Fakültesi Mecmuası
neşr.	: neşreden
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
R.	: Revan Kitaplığı
s.	: sayfa
t.y.	: tarih yok
TSMA.	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TSMK.	: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
TY	: Türkçe Yazmalar
vd.	: ve devamı
vr.	: varak
yay.haz.	: yayına hazırlayan
yy.	: yüzyıl

GİRİŞ

Tarih Boyunca Hekimbaşılık

Toplumsal ve yerleşik hayata geçişle beraber, bir arada yaşayan insanların düzeninin sağlanması ve idare edilebilmesi için yöneticilere ihtiyaç duyulmuştur. Ortaya çıkan liderin meydana getirdiği devlet sistemiyle hem idari mekanizma işlerlik kazanmış hem de yönetilen halk kitlesinin ihtiyaçları bir sistem dahilinde karşılanmıştır[1]. İlk çağlardan beri idari teşkilatlanmanın en üst seviyesindeki yönetici pozisyonundaki hükümdarın varlığını koruması, devletin devamlılığı için her zaman ön planda tutulduğundan, her çağda ve her devlette liderin sağlığına da ziyadesiyle ehemmiyet gösterilmiştir.

Meydana getirdikleri büyük uygarlıkla zaman içerisinde ilmi ve edebi olarak pek çok medeniyetin doğmasında önemli bir pay sahibi olan Mısır'da devletin yöneticisi olan firavunun sarayında cerrah, diş doktoru, iç hastalıklarını tedavi edecek doktorların yanı sıra bir de bunların üstünde saray baş doktoru bulunuyordu. Saray baş doktorluğu çok önemli bir memuriyetti. Saraylar dışında da doktorlar, belli bir hiyerarşiye yani teşkilatlanmaya tâbiydiler. Bütün bu teşkilatın başında bulunan baş doktorun görevi de işleyiş ve düzenin sağlanmasına yönelikti. Firavunun sarayına ilave olarak yüksek devlet memurlarının veya makam sahiplerinin ve dini müesseselerin özel doktorları olduğu, ayrıca büyük işçi kitlelerini bir araya toplayan iş projelerine gerekli doktor kadrolarının verildiğini gösteren deliller de mevcuttur. Bu suretle yüksek resmi makamlara, tapınaklara ve iş yerlerine bağlı doktorlar vasıtasıyla sağlık hizmetlerinin büyük bir kısmı karşılanmaktaydı. Böylece doktorluk maaşlı bir devlet memuriyeti haline getirilmiştir[2]. Mısır'da firavunun hekimbaşısı aynı zamanda başka ihtisas alanlarında da kendini kanıtlamış bir alim olabilmekteydi. Mesela, M.Ö. 3000 yıllarının sonunda hüküm sürmüş firavun Zoser'in hekimbaşısı İmhotep, aynı zamanda mimar, astronom ve fizikçiydi. İmhotep, 6 yaşındayken doğduğu şehir Menfis'ten Sümerlerin merkezi Kiş şehrine gitmiş, buradaki çağının en gelişmiş

[1] Ali Fuat Başgil, "Devlet Nedir? Realist Bir Tarif Denemesi", **İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası**, XII/4 (1946), s. 982-985; Cem Eroğlu, **Devlet Nedir?**, İstanbul 2020[3], s. 148-149.
[2] Aydın Sayılı, **Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp**, Ankara 1991, s. 123-124.

okullarında eğitim görüp hekim, mimar, heykeltraş ve din adamı olmuştu. Akadların Kiş şehrini zabtından sonra tekrar doğduğu yere dönmüş ve Sümerlerden öğrendiği tıbbi yenilikler ve tedavi yöntemleriyle zamanının meşhur hekimleri arasına girmiş ve hatta hükümdarın hekimbaşılığını dahi yapmıştı[3]. Ayrıca firavunun vezirliğini de yürütmekteydi[4]. Bir başka önemli hekimbaşı ise M.Ö. 2600'de hüküm sürmüş 6. Hanedan çağında görev yapan İris'tir. İris'in aynı zamanda göz, mide ve bağırsak hastalıkları alanlarında da ihtisas sahibi olduğu mezar yazıtından öğrenilmektedir[5].

Medeniyetler beşiği olarak görülen Mezopotamya'da da hükümdarın sağlığı önemsenmiştir. Asurlular zamanında sarayda pek çok doktor olduğu ve bunların saraya intisab ettiklerinde görevlerine başlarken diğer saray çalışanları gibi tespit edilen uğurlu saatlerde ant içtikleri anlaşılmaktadır[6]. Sümerlilerde ise, hükümdarın hekimbaşısının aynı zamanda hanedanın diğer üyelerinin tedavileriyle de meşgul olduğu tespit edilmiştir. Kral Asarhaddon'un hekimi Arad-Nanay, hükümdarın oğlunun tedavisi hakkında tavsiyelerinin yer aldığı bir mektup yazmış ve bunu krala sunmuştur[7]. Bu mektupla hekimbaşının hükümdar ve ailesinin tedavisinden mesul olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca doğrudan hükümdara hitab edebildiği de dikkat çekici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hem tarih öncesi hem de yazının bulunuşundan sonraki dönemleri yaşamış ve pek çok değişik kültüre ev sahipliği yapmış Anadolu'yu ilk kez askeri ve siyasi bir güç altında toplayan Hititler, Anadolu'da kurdukları büyük medeniyetin temellerini hem kendilerinden önce bu topraklarda yaşayan kültürlerden hem de Mısır ve Mezopotamya gibi çağın önemli uygarlık merkezlerinden etkilenerek oluşturmuşlardır. Mesela Sümercede hekim anlamına gelen "A.ZU" ve Akadcada "ASÛ" kelimeleri Hititçede de kullanılmıştır. Hükümdarın hekimbaşısını ifade etmek üzere de "UGULA ^{LÚ}A.ZU", "GAL $^{LÚ.MEŠ}$A.ZU", "^{LÚ}A.ZU SAG" gibi unvanlara yazıtlarda rastlanmaktadır. Hititlerde hekimler arasında Mısır'daki gibi bir hiyerarşik

[3] Arslan Terzioğlu, "İlk Budist, Hıristiyan, İslâm Hastahaneleri ve Birbirleriyle Olan İlişkileri", **VII. Türk Tarih Kongresi Ankara 25-29 Eylül 1970 Kongreye Sunulan Bildiriler**, Ankara 1973, c. I, s. 298.
[4] Ümit Serdaroğlu, **Eskiçağ'da Tıp**, İstanbul 1996, s. 4.
[5] Serdaroğlu, s. 4.
[6] Sayılı, s. 414.
[7] Sayılı, s. 421-422.

düzen mevcuttur ve hekimbaşı bu düzenin teminiyle sorumludur. Aynı zamanda yazıtlarda "LÚA.ZU TUR KAB.ZU.ZU" şeklinde geçen yardımcı hekim veya asistan hekimin mevcudiyeti buradaki hiyerarşik düzeni ispatlar mahiyettedir[8].

Hitit metinlerinde hekim isimlerinden çok fazla bahsedilmemiştir. Tanınan hekimlerin büyük kısmı Mısır, Babil, Arzava, Kizzuvatna gibi yerlerden getirilen yabancı menşeli hekimler olmakla beraber, metinlerde bazı Hititli hekimlerin de adı geçer, bunlardan biri de 3. Hattuşili'nin hekimbaşısı Mittanamuva'dır. Hitit sarayı, kendini sadece yerli hekimlerle sınırlamamıştır. Başka ülkelerle Hitit ülkesi arasındaki diplomatik yazışmalar neticesinde Hatti'ye tıbbi amaçlı pek çok yolculuğun yapıldığı ve birçok yabancı hekimin geldiği bilinmektedir[9].

Hititler, özellikle tıp alanında gelişmiş Mısır'dan destek istemişlerdir. Mısır'dan Hitit sarayına gelen hekimler belirli süreler için burada bulunmuşlar, işleri bittikten sonra muhakkak kendi topraklarına geri dönmüşlerdir. Bu husus aradaki mektuplaşmalarda muhakkak vurgulanan bir nokta olmuştur. Çünkü Mısır, elindeki donanımlı ve yetişmiş sağlık görevlilerini dışarıya kaptırmak istememektedir. Hititler sadece Mısır'dan değil Mezopotamya'dan da tıbbi yardım talebinde bulunmuşlardır. Mesela, Hitit Kralı Mutavalli'nin zamanında Babilli hekim Rabâ-şa-Marduk, saraya gelerek tecrübeleri doğrultusunda ihtiyaç olan tıbbi gereksinimleri karşılamıştır[10].

Gelişmiş Mısır tıbbı, çeşitli yollarla iletişimde bulunan Ege kültürünü de büyük oranda etkilemiş ve Ege Denizi'nin iki yakası Anadolu ve Mora Yarımadası bölgelerinde yaşanan tıbbi gelişmelerde önemli bir pay sahibi olmuştur. Bu gelişmelerden saray da payını almış ve Makedon sarayında hekimlik yapan Thessalos gibi önemli akım öncüleri ortaya çıkmıştır[11]. Makedon sarayındaki sağlık teşkilatı hakkındaki bilgilerimiz maalesef bundan ileriye gidememektedir.

Doğu Roma/Bizans İmparatorluğu'nda daha sonraki Osmanlı teşkilatlanmasında da pay sahibi olan düzgün bir yapılanma mevcuttu. Bu yapılanma sağlık alanında da görülmektedir. Doğu Roma'da hekim olabilmek için tıp eğitimi

[8] Gaye Şahinbaş Erginöz, **Hititlerde Anatomi ve Tıp**, İstanbul 1999, s. 180-181.
[9] Erginöz, s. 186.
[10] Hititler ile Mısır ve Mezopotamya medeniyetleri arasında gerçekleşen hekim alışverişi hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Erginöz, s. 186-190.
[11] Serdaroğlu, s. 9, 14.

almış olmak, uzun süre pratik yapmak ve devrin büyük hekimlerinin karşısında teorik ve pratik olarak yapılan imtihanda başarılı olmak ve hekimlik yapabilmek için izin vesikasına sahip olmak gerekmekteydi. Hekimler *palladius, iatrosophistes* veya *arkhiatrus* şeklinde anılmaktayken[12], hükümdar ve ailesinin sağlığından sorumlu olan veya ülkedeki bütün sağlık teşkilatının idarecisi konumundaki hekimbaşına ise *aktouarios* denilmekteydi[13]. Hekimbaşının devlet protokolünde de yeri vardı. Yılbaşı kutlamalarında ya da hipodromda yapılan festivallerde bulunur hatta hipodromda yapılan festivalden sonra kendisine bir miktar para hediye olarak verilirdi[14]. Bizans sarayında hekimbaşının görevi sadece hükümdarın sağlığıyla sınırlı değildi aynı zamanda üst düzey devlet adamlarının ya da kimi zaman imparatorun misafiri olan birinin tedavisi için de görevlendirilebilirdi. Mesela, İmparator I. Manuel Komnenos (1143-1180), misafiri olarak bulunan Alman Kralı III. Conrad'ın tedavisi için kendi hekimbaşısını görevlendirmişti[15].

Mısır, Mezopotamya, Anadolu, Makedon ve Doğu Roma medeniyetlerindeki saray hekimliği ve hekimbaşılık incelendikten sonra, Osmanlıların kültürel olarak zemininin dayandığı bir diğer kol olarak Orta Asya ve özellikle Uygurlar ele alınmalıdır. Uygurlarda tıbbi alanda gelişmiş bir saray yapılanması ve hiyerarşik düzen olduğu tespit edilmektedir. "Ata-Sagun" ve "Otakçı"lar, büyük saray tabipleri olarak geçerken, ayrıca ülke içindeki "tabiplerin başı" yani hekimbaşı da bulunurdu. Bunlara ise, "Otaçı iligi" yani hekimlerin prensi denilmekteydi[16]. Görüldüğü üzere hekimbaşı asli görevi olan hükümdarın tedavisi yanında ülkenin bütün hekimlerinden de sorumlu olarak sağlık teşkilatının yöneticisi pozisyonunda da bulunmaktaydı.

Osmanlı kültürünün gelişimi ve ilerlemesinde her ne kadar Orta Asya'dan Anadolu'ya taşınan Türk devlet geleneği ve teşkilatlanması önemli bir yer tutmaktaysa da İslam kültürünün de büyük bir rolü vardır. İslâm devletlerinde sarayın sağlığından

[12] Ali Haydar Bayat, **Tıp Tarihi**, İstanbul 2010, s. 146.
[13] Ruth Macrides - J. A. Munitiz - Dimiter Angelov, **Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies**, Farnham 2013, Table IV.
[14] **Constantine Porphyrogennetos: The Book of Ceremonies**, trans. Ann Moffatt – Maxime Tall, Leiden 2012, s. 304-366.
[15] Steven Runciman, **Byzantine Civilization**, London 1933, s. 237.
[16] Bahaeddin Ögel, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Genişletilmiş üçüncü baskı, İstanbul 1998, s. 655.

ve ülkenin çeşitli şehirlerindeki hastanelerin idaresinden sorumlu olan tabipler için genellikle *reîsü'l-etıbbâ* unvanı kullanılmıştır[17].

Reîsü'l-etıbbâlar, başlangıçta halife veya sultanlar tarafından ülkenin en bilgili ve tecrübeli tabipleri arasından seçilip görevlendirilmekteydi; daha sonra bu yetki vezir veya nâibe bırakıldı. Tıp mesleğinin en üst kademesinde bulunan reîsü'l-etıbbânın görevleri, hekimlik imtihanından sonra hak edenlere belgelerini vermek, sağlık kurumlarıyla hekimlerin çalışmalarını kontrol etmek, ehliyetsiz kimselerin tıp mesleğinden uzaklaştırılması işinde muhtesibe yardımda bulunmak ve gerektiğinde hakemlik yapmaktı. Endülüs Emevî Devleti'nde Dîvânü'l-ihtisâb'a bağlı olan Dîvânü'l-etıbbâ'da görevli hekimlerin başkanına ise, *şeyhü'l-etıbbâ* denilmekteydi[18].

İlk Müslüman Türk devletlerinden olan ve Hindistan bölgesinde hüküm süren Gaznelilerin sarayında da hükümdarın, hanedan üyelerinin ve yüksek rütbeli devlet ricalinin sağlık durumlarıyla ilgilenen tabibân-ı hassa grubunun bulunduğu görülmektedir[19]. Bu çalışan grubunun başında da bir hekimbaşı olmalı ve hem saray hekimlerini hem de devlet topraklarındaki diğer hekimleri idare etmelidir. Aynı bölgede daha sonra hüküm süren Türk devletlerinden Delhi Türk Sultanlığı'nda da sultanın ve saray çalışanlarının sağlık durumlarıyla ve hastalandıklarında onların tedavisiyle meşgul tabipler, cerrahlar ve kehhaller vardı. Hatta Sultan Muhammed Şah Tuğluk devrinde (XIV. yy.) saraya bağlı tabiplerin sayısının 1.200'ü bulduğu ifade edilmektedir[20]. Saray hekimlerinin başı olarak da *melikü'l-hükema* yani hekimbaşı, teşkilatı idare etmektedir. Hatta bu devirdeki hekimbaşının hükümdarın üvey annesiyle evli olduğu da kaynaklarda kaydedilmiştir. Delhi Türk sultanlığı sarayında ayrıca tabiplerin verdikleri reçetelerdeki ilaçları hazırlamakla görevli bir *darudar* yani eczacı da görevlidir[21].

---

[17] Cemil Akpınar, "Hekimbaşı", **DİA**, c. XVII, s. 160.
[18] Akpınar, s. 161.
[19] Güller Nuhoğlu, **Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür**, İstanbul Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Fars Dili ve Edeb. Doktora Tezi, 1995, s. 222-223. Gaznelilerin devlet ve saray teşkilatı hakkında tafsilatlı bilgi için bk. M. Hanefi Palabıyık, **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı**, Ankara 2002.
[20] Ancak bu rakam kanaatimizce oldukça abartılıdır. Verilen rakamın bütün ülkedeki hekim sayısını işaret etmesi daha olasıdır.
[21] S. Haluk Kortel, **Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)**, Ankara 2006, s. 161-162.

XIV ve XV. yy.da Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak'ta hüküm süren bir Türk devleti olan Akkoyunlularda da sarayda hekimlerin ve hekimbaşının mevcut olduğu görülmektedir. Hekimbaşının temel görevi padişahın her zaman yanında olarak onun sağlığını muhafaza etmekti[22].

Saray teşkilatında hekimbaşının yeri, İran'da hüküm süren bir Türk devleti olan Safevilerde de aynı şekilde varlığını sürdürmekteydi. Safevilerde hekimbaşı, *mukarreb el-hakan* unvanını da taşırdı. Yani şahın yakınında bulunan güvenilir ve saygıdeğer görevlilerdendi. Hekimbaşı hükümdarın sağlığıyla ilgilenmekteyken aynı zamanda Safevi topraklarındaki bütün hekimlerin de denetimini yapardı. Diğer hekimlerin maaşları ve görevleri sağlık teşkilatının başı olan hekimbaşının raporu, onayı ve imzasına göre verilirdi. Saltanat attarbaşısı hekimbaşının emrinde çalışırdı. Yeterli bilgiye sahip olmayan hekimleri tababetten uzaklaştırmak hekimbaşının görevlerindendi. Hekimbaşı aynı zamanda üst düzey devlet görevlilerinin sağlıklarının temini için ihtiyaç halinde hekim tayiniyle de ilgilenirdi[23]. Hekimbaşının Safevilerdeki görevlerinin çağdaşı olan Osmanlılarla paralellik arz etmesi, üzerinde sıklıkla durduğumuz kültürel ve yapısal etkileşimin ne kadar etkin bir fonksiyonu olduğunu ispatlar mahiyettedir.

Osmanlıların özellikle iktisadi yapılanmasını örnek alıp geliştirdiği İlhanlılar, hüküm sürdükleri yerlerde kültürel ve sosyal hayatı ön planda tutup, bu alanlarda kıymetli miraslar bırakmışlardır. Ancak İlhanlıların siyasi, sosyal, iktisadi ve ilmi hayatını ele alan çalışmalarla bu konularda bilgi sahibi olmak mümkün iken İlhanlı sarayı hakkında maalesef kaynaklar sessizliklerini korumaktadırlar. Dolayısıyla saray yaşantısı ve bunun içinde hekimbaşının yeri hakkında bir malumatımız maalesef yoktur.

Kültürel ve yapısal olarak taşıdıkları büyük birikimi miras olarak Osmanlı'ya aktaran Selçuklularda da sarayda yaşayan kalabalık halkın ve özellikle de hükümdarın sağlığı oldukça önemli bir yerdeydi. Selçuklu sarayının sağlığı, bünyesindeki

---

[22] İlhan Erdem-Kâzım Paydaş, **Ak-Koyunlu Devleti Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)**, Ankara 2007, s. 183.

[23] Zülfiye Veliyeva, **Safevi Devlet Teskilatı (Tezkiretü'l-Mülük'e Göre)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 213-214.

hastanede görev yapan *fassad-haccam* denilen kan alıcılar, tabibler, *hattan* yani sünnetçiler ve ebeler eliyle sağlanmaktaydı[24]. Hükümdarın sağlığı ise *melikü'l-hükema* unvanına sahip hekimbaşısının sorumluluğundaydı[25]. Hekimbaşı, daima hükümdarın yanında olur, çeşitli tavsiyelerle onun sağlıklı bir yaşam sürmesini sağlamaya çalışırdı. Ayrıca yemeklerini denetleyerek bünyesine uygun bir beslenme programı oluştururdu[26].

Tarihsel Süreçte Hastalıkların Tedavisi Alanında Yaşanan Gelişim

İnsanlığın doğuşundan itibaren, ortaya çıkan hastalıklardan kurtulmak için içgüdüsel yollarla tedavi yöntemleri keşfedilmeye çalışılmıştır. Genel itibariyle ilahi bir güçten medet umularak dini ayinler ve büyü ile hastalıklar defedilmek istenmiş, kimi zaman ise doğadaki şifalı otların tesirleri tecrübe edilerek tedavide kullanılmıştır. Zamanla bu işleri görecek hekimler, toplumsal hayatta kendine önemli bir yer bulmuş ve tarih öncesi çağlardan itibaren toplumda saygın bir pozisyon elde etmiştir. Hekimler toplumda kazandıkları saygınlığı, giyiniş ve hayat tarzıyla farklı olarak daha da pekiştirmişlerdir. Bu dönemde büyü ile tedavi uygulayan hekimler özellikle şeytanları etkilemek ve korkutmak üzere kıyafetlerinde çeşitli süslemeler ve abartılı figürler kullanarak ürkütücü bir görüntü elde etmek istemişlerdir[27].

İçgüdülerden ortaya çıkarak keşfedilen bu ilk tedavi yöntemleri, kültürler ve çağlar içerisinde kimi farklılıklarla mevcudiyetini sürdürürken bir taraftan da zamanla gelişerek daha da etkin hale gelmiştir.

Hastalıklarda ilahi güçlerin etkili olduğu, hatta çeşitli günahların ve kötü davranışların hastalık doğurduğu fikri, bilimsel faaliyetlerin ortaya çıkışı ve gelişiminde çok büyük paya sahip olan Mısır medeniyetinde dahi kendine önemli bir yer bulmaktaydı. Bu sebeple hastalıkların tedavisi için öncelikle aynı zamanda hekimlik de yapan rahiplere, bu yolla çare bulunamazsa sihirle tedavi uygulayan üfürükçülere başvurulurdu. Mısır'da aynı zamanda ilaçlarla hastalara şifa dağıtan doktorlar da mevcuttu. Bir doktorun her üç unvanı taşıması yani her üç işi de yerine

[24] Erdoğan Merçil, **Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı**, İstanbul 2011, s. 282-289; ayn.yzr., **Türkiye Selçukluları'nda Meslekler**, Ankara 2000, 106-125.
[25] Merçil, **Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı,** s. 287.
[26] Merçil, **Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı,** s. 283.
[27] Ayşegül Demirhan Erdemir, **Tıp Tarihi**, İstanbul 2014, s. 3-9.

getiriyor olması toplumda normal karşılanırdı[28]. Dolayısıyla hastalıkların tedavisinde her üç yola birden başvurulması da olağan görülürdü.

Uzmanlaşmış bir doktor her türlü hastalığa bakarken aynı zamanda diş, göz, kadın hastalıkları gibi çeşitli alanlarda ihtisaslaşabilirdi[29]. İster uzman olsun ister genel olarak hasta tedavi eden pratisyen olsun Mısırlılarda doktor anlamında *sinu* kelimesi kullanılırdı. Sinu tedavi işiyle uğraşan ve mesleği tıp olan kimselere verilen addı. Bunların dışında bir de *sekhmet* rahipleri adıyla anılan din adamları vardı. Bunlar da tıp ve tedavi işiyle uğraşmaktaydı.

Mısır'da görülen tıp ve din arasındaki münasebetin Mezopotamya'da daha da ön planda olduğu görülmektedir. Mezopotamya'da tıp alanı resmen bir rahip sınıfı elindeydi. Bu anlamda tedavi yapan üç rahip sınıfı vardı. Bunlardan bir tanesi, *bârû* adı taşıyan kahinler sınıfıydı. Bu sınıf mensubları kehanet yoluyla hastalığı teşhis edip iyileşip iyileşmeyeceğini söylerdi. Bunların görevi sadece hastalık üzerinde değildi. Genel olarak gelecekten haber verme görevini üstlenmişlerdi. İkinci sınıf aynı Mısır'daki gibi üfürükçülük yapan *aşipu*lardı. Üçüncü sınıf ise esas tedavi faaliyetlerini yürüten *Â-zu* veya *Â-su* adlı rahip-doktorlardı[30].

Döneminin çağdaşı kendinden daha gelişmiş medeniyetlerden etkilenerek yeni bir kültür doğuran Hititler de öncelikle hastalıkların tanrıdan gelen bir ceza olduğu fikriyle çözüme kavuşturulması için dua veya kurban verme yollarına başvurulan çeşitli dini ritüellerle törenler düzenlemişlerdir. Ayrıca bütün ilkçağ toplumlarında olduğu gibi tedavide büyünün olumlu tesiri olduğu inancıyla hareket etmişlerdir. Büyünün dışında bir başka yöntemleri ise, Asurlular ve Babillerden geçen "günah keçisi" denilen ve kötülüklerin ve hastalıkların keçi, koyun, eşek gibi hayvanların kesilen uzuvlarının insan vücudunun hastalıklı bölgesine yerleştirilerek oradaki hastalığın hayvana geçirilmesi şeklinde bir uygulamadır[31]. Bir başka enteresan uygulama ise, hasta olan uzvun köpeğe yalatılmasıdır[32]. Bu şekilde ilkel yöntemlerle hastalıkların def'i için uğraşılırken, diğer taraftan zengin bir tarım toplumu olmalarının

[28] Sayılı, **Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Tıp**, s. 133.
[29] Sayılı, s. 123.
[30] Sayılı, s. 413.
[31] Erginöz, s. 160.
[32] Erginöz, s. 161.

verdiği şans ile çeşitli bitkisel ilaçlar keşfedilip bunların şifalarından istifade edilmeye de çalışılmıştır[33].

İlkçağ kültürlerinin ortak yönü olarak tespit edebildiğimiz hastalıklardan büyü veya dua ile kurtulma anlayışı eski Türklerde de karşımıza çıkmaktadır. Türkler arasındaki kutsal bir fonksiyona da sahip olan büyü ve mistik olaylarla ilgilenen şamanlar, aynı zamanda doktorluk da yapmaktaydılar. Bu dönemde hastaların tedavileri için tecrit edilmek üzere bir çadırda tutulmaları ve bu çadıra sadece kam denilen şamanların girebilmeleri, hastane fikrinin doğuşunun Orta Asya göçebe kültürüne dayandığını göstermektedir[34]. Uygur çağında ise, din ile hekimlik meslekleri artık birbirlerinden tamamen ayrılmış oldu. Çağdaşı medeniyetlerin şifayı duada ve büyüde buldukları bir dönemde Uygurların daha bilimsel bir yoldan çare aramaları, ehemmiyet arz etmektedir[35]. Şifa bulmak için başvurulan ilaca "em" denilmesine istinaden Türkler tabiplere "emçi" deyimini kullanmışlardır[36].

Kültürlerarası etkileşime oldukça açık bir coğrafi bölge olan Ege Denizi'nin Anadolu kıyıları ve Mora Yarımadası'nda da temelde tanrıların gazabı ve cezası gibi görülen hastalıklardan kurtulmak için ilahi güçlerden medet umulmuş ve tanrılara kurban verilerek sıkıntılar bertaraf edilmek istenmiştir. Dolayısıyla uygulanan tedavi yöntemlerinde dinsel bir yaklaşım ağır basmaktadır. Külliye formunda bir yapıya sahip olan tapınakların bünyesindeki birimlerde hastaların şifa bulmaları için rahipler, rüya yorumlama ve telkin gibi çeşitli yöntemler uygulayarak ayrıca hastayı terletme veya müshil ile içini temizleme gibi bir anlamda tıbbi müdahalelerde bulunarak çalışmaktaydılar. Ancak bunların yanında dindışı tıbbi uygulamalar da mevcuttu. Özel olarak evlerinde hasta muayene ve tedavi eden hekimler de vardı. Burada biraz daha teknik bilgi gerektiren işlemler de yapılmaktaydı. Dolayısıyla özel hekimlerin tıbbi anlamda daha donanımlı olmaları ve ilaç hazırlamayı da bilmeleri gerekmekteydi. Hekimin odasında gerekli muayene aletleri, acil müdahale için kullanılan kimi tıbbi malzeme ve ilaç kapları bulunmaktaydı.

---

[33] Erginöz, s. 163.
[34] Arslan Terzioğlu, **Türk İslâm Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'da Tıbbî Rönesansı Etkilemesinden Türk Tıbbının Batılılaşmasına**, İstanbul 1992, s. 5.
[35] A. Süheyl Ünver, **Uygurlarda Tababet**, İstanbul 1936, s. 13.
[36] Ögel, **a.g.e.**, s. 655.

Grek dünyasında zaman içerisinde dindışı tıbbi gelişmeler, bu coğrafyada yaşayan filozofların sorgulayıcı yaklaşımlarıyla hızlıca ilerleme kaydetmiştir. Özellikle M.Ö. VI. yüzyılda su, toprak, ateş ve havanın genel olarak bütün maddeleri oluşturan unsurlar olarak kabul edilmesi, günümüze gelene kadar yüzyıllar boyunca ortaya atılan tıbbi teorilerin temelini oluşturan dört humor/hılt yani salgı üzerinden ele alınan yaklaşımın dönüm noktası olmuştur[37]. Daha sonra modern tıbbın kurucusu olan Hippokrates'in de geleneksel dini ögelere dayanarak yapılan tedavi yöntemlerinin yerine akla ve deneye dayanarak ortaya koyduğu *humoral patoloji* teorisinin de özünü oluşturan bu dört madde kan, balgam, safra ve kara safradır. Hippokrates'e göre sağlık, kişinin mizacına göre, sıvıların vücuttaki dengesine bağlıdır. İnsanın vücudundaki sıvılardan birinin diğerlerinden fazla olması, hastalıklara yol açar[38]. Hippokrates'in akılcı bir yaklaşımla sistemleştirdiği tümevarıma dayanan tıp anlayışı, bilimsel tıp döneminin başlangıcı olmuştur[39].

Başlangıçta Grek dünyasındaki gelişmeleri takip ederek Hippokrates'in ve onun takipçisi olan Galenos gibi hekimlerin kaleme aldıkları eserlerin tercümeleriyle modern tıpla tanışan İslam dünyası, Avrupa'da tıbbi gelişmelerin duraklamaya uğradığı Orta çağ döneminde büyük ilerleme kaydetmiştir. Özellikle hasta tedavisinde tıbbi müdahalelerin yanında müziğin psikoterapi yöntemi olarak kullanılması, İslam dünyasının öncülük ettiği uygulamalardan olmuştur. Bütün İslam coğrafyasında rastladığımız darüşşifalarla halkın sağlığı teminat altına alınmak istenmiş, sefer esnasında kurulan seyyar hastaneler ile de savaş sırasında herhangi bir şekilde yaralanan veya rahatsızlanan askerlerin tedavileri yapılmıştır. Ayrıca ilk defa Hz. Muhammed'in hadisiyle uygulamaya konulan bulaşıcı hastalıklara karşı karantina uygulaması da İslam coğrafyasından dünyaya yayılan en önemli katkı olarak karşımıza çıkmaktadır[40].

Kurdukları sağlık müesseseleriyle büyük oranda Osmanlı'nın sağlık teşkilatına katkı sunan Selçuklular döneminde, halkın sağlığına ehemmiyet verilmiş ve idareleri altındaki şehirlerde inşa ettirdikleri darüşşifalar ile hizmet verilerek şifa dağıtılmıştır.

---

[37] Albert S. Lyons, **Çağlar Boyu Tıp**, çev. Nilgün Güdücü, İstanbul t.y., s. 185.
[38] Bayat, **Tıp Tarihi**, s. 123.
[39] Bayat, s. 110.
[40] Ahmet Ağırakça, **İslâm Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar)**, İstanbul 2004, s. 82.

Büyük Selçukluların ikinci hükümdarı Sultan Alparslan ve onun oğlu Sultan Melikşah dönemlerinde Horasan, İran, Azerbaycan ve Irak'ta halka hizmet vermek üzere imaretler ve darüşşifalar yaptırılmış; bu şekilde vakıf yoluyla ihtiyacı olanların sosyal gereksinimleri karşılanmıştır. Bu dönemdeki en önemli darüşşifa Bağdat'taki Adûdî Hastanesi (978)'dir[41]. Özellikle Anadolu Selçukluları zamanında bu coğrafyada meydana getirilen külliyeler bünyesinde yer alan darüşşifalar, Osmanlı'yı doğrudan etkilemiş ve yeni oluşturulacak kurumlara temel teşkil etmiştir. Darüşşifalarda din, dil, ırk ayrımı yapılmadan halka hizmet verilmekteydi. Burada görevlendirilecek hekimlerin tıp ilmine vakıf, cerrahların ise mesleklerinde mahir ve tecrübeli olmalarına hususiyetle dikkat edilmiştir. Burada yapılan tıbbi müdahalenin büyük kısmını kapsayan ilaçlar da yine darüşşifada imal edilirdi[42]. Dolayısıyla bu kurumlarda eczacı da olması gerekmekteydi. Anadolu Selçuklularında darüşşifalarda tıbbi müdahalenin yanında ruhsal rahatsızlıklarda müzikle tedavi de uygulanmaktaydı. Anadolu Selçukluları döneminde yaptırılan ve Osmanlı'ya miras kalan darüşşifalar şunlardır:

Mardin Emineddin Darüşşifası (1108/9-1122/23), Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası ve Medresesi (1205-6), Sivas I. İzzeddin Keykâvus Darüşşifası (1217-18), Divriği Turan Melik Darüşşifası (1228-29), Çankırı Cemaleddin Ferruh Darüşşifası (1235), Aksaray Darüşşifası (XIII. yy. ilk yarısı), Kastamonu Pervaneoğlu Ali Darüşşifası (1272-73), Tokat Muineddin Pervane Darüşşifası (XIII. yy. son çeyreği başı)[43].

XIII. yy. ortalarından itibaren Anadolu topraklarında hüküm süren İlhanlılar, Selçukluların geliştirdiği darüşşifalara yenilerini ekleyerek hem halk sağlığı hem de tıp eğitimine katkı sunmuşlardır. Amasya'da Anber bin Abdullah tarafından 1305'te yaptırılan darüşşifa, tedavi ve tıp eğitimi fonksiyonu taşıyan bir kurum olmakla beraber akademik çalışmaların da gerçekleştirildiği ve bu özelliğiyle tıp alanında ilerlemenin sağlanması adına tam bir tıp medresesi formasyonunu da taşımaktaydı[44]. Amasya'daki bu darüşşifanın tesirleri, Osmanlı'nın kuruluş döneminde dahi kendini

[41] Süheyl Ünver, **Selçuk Tababeti**, Ankara 2014[2], s. 11.
[42] Gönül Cantay, **Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları**, Ankara 2014, s. 8.
[43] Cantay, s. 19.
[44] Selami Sönmez, **İlhanlı Medreseleri**, İnönü Üniv. Sosyal Bilimler Ens., Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1987, s. 40.

göstermiştir. Fatih döneminde Osmanlı tıbbının terakkisinde önemli pay sahibi olan Sabuncuoğlu Şerefeddin, Amasya Dârüşşifası'nda eğitim görmüş, orada on dört yıl hekimbaşılık yapmıştır. Sabuncuoğlu, çağdaşı medeniyetler arasında tıp çalışmaları içinde yüzyıllar boyunca istifade edilecek kıymetli eserler ortaya çıkarmıştır[45].

İlhanlıların Anadolu'daki ilmi faaliyetlerine esas teşkil eden bu kurum, her ne kadar Selçuklu mirasının devamı olarak görülse de Tebriz'i başkent olarak ilan eden İlhanlıların burada da Rab-ı Reşidî adıyla medrese eğitimi verilen aynı zamanda hastanesinin olduğu bir bina kompleksi meydana getirdikleri de görülmektedir. İlhanlı veziri aynı zamanda hekim ve tarihçi Reşidüddin Fazlullah tarafından inşa ettirilen eğitim ve tedavi kurumunda her türlü ilmi alanda dersler okutulurken, hastanede hem teorik hem de uygulamalı tıp eğitimi verilmekteydi[46].

Tarihsel Süreçte Tıp Eğitimi Alanında Yaşanan Gelişim

Başlangıcında doğrudan doğruya din ile ilişkilendirilen tıp alanında verilen eğitim de buna nazaran tapınaklar etrafında şekillenmiştir. Mısır'da tıp eğitimi, tapınaklara bağlı *hayat evi* adı verilen okullarda yapılırdı. Hayat evlerinde ilim, din ve sihir üzerine eğitim verilmekteydi[47]. Tıp eğitimi Mezopotamya'da da tapınaklara bağlı okullar vasıtasıyla yürütülmekteydi[48]. Ama aynı zamanda ilaçla tedavi de uygulandığından gerçek manada hekimlik eğitimi genelde aile içinde yapılmaktaydı. Hekimlik mesleği de babadan oğula geçen bir meslek kolu statüsündeydi. Bahsettiğimiz yapı Hititlerde de görülmektedir. Hititlerde hekimlik usta-çırak ilişkisiyle nesilden nesile sürdürülmüştü[49]. Ayrıca Hititlerin dış dünyadaki tıbbi gelişmelere açık oldukları ve bunları yakinen takip ettikleri, Boğazköy'de bulunan tabletler arasında, Mezopotamya'daki tıp metinlerinin kopyalarının tespit edilmesiyle daha da açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır[50].

[45] Sabuncuoğlu Şerefeddin ve eserleri hakkında tafsilatlı bilgi Giriş kısmında yer alan Osmanlılarda Hastalıkların Tedavisi ve Tıp Eğitimi bahsinde verilmektedir.
[46] Sönmez, **a.g.t.**, s. 41-43; Aykut Kar, **İlhanlı Dönemi Bilim Faaliyetleri**, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s. 15, 81.
[47] Sayılı, **Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Tıp**, s. 123-124.
[48] Sayılı, s. 414.
[49] Erginöz, s. 181.
[50] Erginöz, s. 188.

Eski Türklerde de hekimlik vazifesini yürüten şamanlık, aileden gelen birikimle kalıtsal olarak devam ettirilmekteydi. Kişinin şaman olabilmesi için tecrübeli şaman tarafından eğitilmesi gerekir. Aday, eğitim süresi boyunca usta şamandan tanrı ve ruhların adını, duaları ve nasıl dua edeceğini, davul çalmayı, hastalık tedavisini, ruhları kovmayı ve bir ayini nasıl yürüteceğini öğrenir. Eğitimi tamamlanan aday için tüm yakınları toplanarak *kam bakşı toy* adı verilen bir ayin yapılır ve bu ayinde aday davul kullanmaz ve onun yerine asa veya yölge denilen ufak bir yay kullanır. Bu merasim adayın ilk ayinidir ve usta şaman gözetiminde gerçekleştirilir. Bu merasimi tamamlayan şaman adayı artık gerçek şaman olabilmiş demektir[51].

Her ne kadar Uygurlardan itibaren tıbbi alanda bir ayrım yaşandığı yukarıda ifade edilmiş olsa da bu süreçte yine *otacı bodistv* veya *otacı bakşı* denilen hekim rahiplerin yetiştiği *buyan* veya *vihara* tabir olunan hayrat olarak inşa edilen külliyeler de mevcuttu. Uygur Budist külliyelerinde hekimlik öğretilir ve aynı zamanda uygulamalı olarak da tatbik ettirilirdi[52].

Modern tıbbın temellerinin atıldığı Grek coğrafyasında ise, tıp eğitimi verilen müstakil bir kurum olmamasına rağmen, hekim adayı öncelikle çok sıkı bir genel akademik eğitimden geçmekteydi. Gymnasion eğitiminden geçmesinin akabinde felsefe, matematik, coğrafya gibi ilmi alanlarda eğitimini tamamladıktan sonra deneyimli ve dönemin meşhur hekimlerinin yanında en az altı yıl süren bir tıp eğitimi görmekteydi. Tecrübeli hekimlerin çocukları da hekim olma yoluna girmek isterlerse babalarının yanında yetişirlerdi. Böylece baba-oğul ve usta-çırak ilişkisiyle tıp eğitimi gelişmekte ve hekimlik bir aile mesleği olarak görülmekteydi[53].

Yunan tıbbı temel alınarak gelişen İslam tıbbı, temeli özellikle bu coğrafyada yer alan hastanelerde vazifeli donanımlı ve tecrübeli hekimlerin deneyimlerini ve bilgilerini hekim adaylarına aktarmalarıyla oluşan bir tıp eğitimiyle ilerlemiştir. Ayrıca hastanelerde görevli hekimlerin ve bu hastanelerin idarecileri pozisyonundaki hekimbaşıların kaleme aldıkları eserlerle nesilden nesile aktarılan bir birikim elde

[51] Tuğba Mercan, **Şamanlık ve Şaman Şifacılığı**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Anabilim Dalı, YLT, Ankara 2018, s. 108.
[52] Emel Esin, “”Muyanlık” Uygur “Buyan” Yapısından (Vihara) Hakanlı Muyanlıgına (Ribat) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme”, **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1972, s. 79.
[53] Serdaroğlu, s. 10.

edilmiştir. Orta çağ, batı için tıp alanında duraklama ve gerileme çağı olmasına karşın İslam dünyası için çok büyük gelişmelerin yaşandığı bir yükselme çağı olmuştur[54]. Özellikle İbn Sînâ gibi hem filozof hem de kıymetli bir hekimin ortaya çıkması, İslam dünyasını sağlık alanında zirveye taşımıştır. Büyük bir filozof olduğu kadar ünlü bir hekim olan İbn Sînâ, bu alandaki eserleriyle İslam dünyasıyla birlikte Avrupa tıp geleneğini de derinden etkilemiştir. Onun Batı'daki etkisinin XVII. yüzyıla kadar sürdüğü ve eski Yunan tıp otoriteleri olan Hippokrates ile Galenos'un şöhretini gölgede bıraktığı kabul edilmektedir. Nitekim ölümünden yüzyıl sonra, bir tıp şaheseri olarak bilinen *el-Ḳānûn fi't-ṭıb* adlı eserinin İspanya'da Latince'ye tercüme edilip XIII. yüzyıldan itibaren Avrupa üniversiteleri tıp fakültelerinde ders kitabı olarak okutulması ve XVII. yüzyılda Vallodolid Üniversitesi'nde bir İbn Sînâ (Avicenna) kürsüsünün ihdas edilmesi bunu göstermektedir[55].

Ebü'l-Kāsım ez-Zehrâvî, Bîrûnî, Bîmâristân-ı Adudî hekimlerinden Ebü'l-Ferec İbnü't-Tayyib ve Ali b. Îsâ el-Kehhâl gibi tıp adamlarının çağdaşı olan İbn Sînâ'nın tıp eğitimi hakkında, talebesi Ebû Ubeyd el-Cûzcânî'ye yazdırdığı hayat hikâyesinde bazı bilgiler yer almaktadır. Buna göre, evde aldığı özel derslerle önce matematik ve astronomi öğrenen İbn Sînâ daha sonra tıp kitaplarını okumaya yönelmiş, kısa süre içinde bu alanda temayüz edecek bir birikime sahip olmuştur. Belli bir teorik öğrenimden sonra hastaları tedavi etmeye başlayan İbn Sînâ genç yaşta klinik tecrübesini de geliştirmiştir. Onun bir hekim olarak şöhrete kavuşması, Sâmânî Hükümdarı Nûh b. Mansûr'u tedavi etmesiyle gerçekleşmiştir. Bütün hekimlerin âciz kalması üzerine saraya İbn Sînâ davet edilmiş ve tedavinin sonucundan memnun kalan hükümdar kendisine saray kütüphanesinden istifade etme izni vermiştir[56].

İbn Sînâ, Sâmânîlerden sonra Hârizm Emîri Ali b. Me'mûn'un sarayında çalışmıştır. Ardından Cürcân'a giderek orada Ebû Muhammed eş-Şîrâzî'nin himayesinde uygun bir çalışma ortamı bulmuş ve *el-Ḳānûn fi't-ṭıbb*'ın birinci kitabını kaleme almıştır. Cürcân'dan Rey'e geçip Büveyhî Emîri Mecdüddevle'yi yakalandığı melankoliden kurtardıktan sonra bu hânedanın Rey, İsfahan ve Hemedan'daki

[54] Bu dönemde İslam coğrafyasında ortaya çıkan hekimler hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Ağırakça, **a.g.e.**, s. 197-271.
[55] Arslan Terzioğlu, "İbn Sînâ-Tıb", **DİA**, c. XX, s. 331.
[56] Terzioğlu, "İbn Sînâ", s. 331.

saraylarında hekimlik yapmış, bu dönemde *el-Ḳānûn fi't-ṭıbb*[57]'ı tamamlarken tıbba dair başka eserler de yazmıştır. Daha sonra da Büveyhî Hükümdarı Şemsüddevle'yi tedavi ettiği için vezirliğe getirilmiştir[58].

Verdikleri kıymetli eserlerle İslam ve Türk tıbbının gelişmesine katkı sunan önemli hekimler yetiştiren Selçuklularda tıp eğitimi büyük miktarda yukarıda da bahsettiğimiz darüşşifalarda gerçekleştirilirdi. Darüşşifalarda hem hasta tedavi edilirken diğer taraftan buradaki kıymetli hekimler tarafından usta-çırak ilişkisi yoluyla tıp eğitimi gerçekleşmekteydi. Yani darüşşifalar aynı zamanda bir tıp okulu işlevi görmekteydi. Darüşşifalarda çalışan hekimler hem öğrenci yetiştirip hem de kıymetli eserler kaleme alarak tıp alanında gelişme kaydedilmesi için gayret göstermişlerdir. Darüşşifaların bu özelliğinin, tıp eğiminin başlangıcını teşkil eden Mısır ve Mezopotamya medeniyetlerinden itibaren sürdürülen bilgilerin nesilden nesile aktarılması için uygulanan sistemle doğrudan örtüştüğü görülmektedir.

Selçukluların tıbbi alanda büyük gelişmeler kaydedilen darüşşifa sistemi, Ortaçağ Avrupa'sına da örnek teşkil etmiş, hem hastane mimarisi olarak hem de tıp eğitimi açısından Avrupa sağlık sisteminin gelişmesinde önemli etkilerde bulunmuştur[59]. Selçuklular döneminde Bağdad'a gelip, ar-Razi ve Ali Abbas el-Mecûzî gibi ünlü İslam hekimlerinin eserlerini Salerno'da Latinceye tercüme eden Constantin Africanus vasıtasıyla bu eserlerin Salerno, Montpellier ve Paris gibi tıp okullarında ders kitabı olarak okutulması da tıp eğitiminde Selçuklular döneminde tesis edilen darüşşifalarda tıp alanında erişilen bilimsel düzeyin Avrupa'yı etkilemesi yönünden çok önemlidir[60].

---

[57] "*İbn Sînâ'nın kendisine ulaşan dağınık vaziyetteki Helenistik, Bizans ve Süryânî tıp literatürünü derleme, sistemleştirme ve şahsî gözlem verileriyle güncelleştirmede gösterdiği başarı el-Ḳānûn fi't-ṭıb'da ortaya konmuş olup filozofun tevarüs ettiği tıp birikimi bu eser sayesinde tutarlı ve kapsamlı bir tıp sistemine dönüşmüştür. Kitabın diğer eserler karşısındaki başarısı da onun bu sistematik ve ansiklopedik özelliğine bağlanmaktadır. Kitapta temellendirilen tıp sistemi esas itibariyle Galenci'dir; fakat İbn Sînâ'nın kaleminde sistem oldukça değiştirilmiş ve geliştirilmiş, son şekliyle bir otorite fikri doğurmuştur; esere el-Ḳānûn fi't-ṭıb adının verilmiş olması da bu izlenimin yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur*." Terzioğlu, "İbn Sînâ", s. 332.

[58] Terzioğlu, "İbn Sînâ", s. 331.

[59] Terzioğlu, **Türk İslâm Hastaneleri**, s. 11-12; Muharrem Kesik, "Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi", **Tarih Dergisi**, sayı 71 (2020/1), s. 117

[60] Terzioğlu, **Türk İslâm Hastaneleri**, s. 12.

Osmanlılar, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethiyle Doğu Roma İmparatorluğu'nun yerleşmiş devlet ve saray teşkilatı mirasını da taşıdıkları Türk-İslam kültür alt yapısıyla harmanlayıp, ihtiyaçlara binaen kendine mahsus bir yapılanma meydana getirmişlerdir. İslam coğrafyasında ve Selçuklularda uygulanan darüşşifalarda tıp eğitimi verilmesinin bir benzerine Konstantinopolis'te de rastlanmaktadır. İmparator Ioannis Kommenos tarafından 1112'de Pantokrator Manastırı'nın bir ünitesi olarak yapılan hastanede, iç hastalıkları, cerrahi, göz hastalıkları, kadın hastalıkları ve ölümcül hastalar için bölümler ayrılmıştır. *Didaskalos ton iatron* (hekimlerin hocası) adı verilen, yüksek seviyede bir hekimin idare ettiği bu hastanede aynı zamanda mesleğin devamlılığını sağlayacak kıymetli hekimler de yetiştirilmiştir[61]. Hastanede, on erkek ve bir kadın hekim, on iki erkek ve dört kadın asistan hekim, sekiz yardımcı erkek ve iki kadın yardımcı, sekiz erkek ve iki kadın hizmetçi, üç cerrah ve iki patoloji uzmanı vardı. Genel itibariyle bağış yoluyla halk sağlığının temini için yaptırılan küçük boyutlu hastanelerde de benzer bir yapılanma görülmektedir[62]. Bu hastaneden yetişen hekimler hem devlet hastanelerinde hem de manastır ve yetimhanelere bağlı hastanelerde hizmet etmek üzere görevlendirilirlerdi[63]. Hastanede kadın çalışanlara da yer verilmesi dikkat çekicidir.

İlk dönemlerde İstanbul'da tıp öğretimi yapılan bir başka kurumun olduğu ileri sürülmüşse de bunu destekleyecek yeterli delil yoktur. Nikolaos Mesarites'in aktardığına göre, XII. yüzyılda günümüzde Fatih Camii'nin bulunduğu yerdeki Havariyun Kilisesi bahçesinde tıp dersleri diyaloglar şeklinde verilmiştir[64].

Osmanlılarda Hastalıkların Tedavisi ve Tıp Eğitimi

Osmanlılar, halk sağlığına verdikleri öneme binaen Selçuklulardan miras olarak devraldıkları darüşşifa sistemini sürdürmüşler ve hatta inşa ettikleri vakıf külliyelerin bünyesinde yer verdikleri yeni darüşşifalar ile bu sistemi geliştirmişlerdir. Bu sayede sağlık alanında desteğe ihtiyacı olan daha çok insana ulaşılabilmiştir.

---

[61] Bayat, **Tıp Tarihi**, s. 146-147.
[62] Runciman, **Byzantine Civilization,** s. 238.
[63] Tamara Talbot Rice, **Bizans'ta Günlük Yaşam**, çev. Bilgi Altınok, İstanbul 1998, s. 250.
[64] Rice, **Bizans'ta Günlük Yaşam**, s. 245; Bayat, **Tıp Tarihi**, s. 146-147.

Osmanlıların inşa ettikleri darüşşifalar sırasıyla şöyledir: Bursa Yıldırım Bayezid Darüşşifası (1400), Fatih Darüşşifası (1470), Edirne II. Bayezid Darüşşifası (1484-88), Manisa Hafsa Sultan Darüşşifası (1539), Haseki Sultan Darüşşifası (1550), Süleymaniye Darüşşifası (1553-59), Atik Valide Darüşşifası (1582), Sultan Ahmed Darüşşifası (1609-17)[65].

Darüşşifalar, vakıf binaların bünyesinde yer aldığından işleyişi de vakfiyelerle düzenlenmiştir[66]. Vakfiyelerde müessesenin işletilmesi için gerekli gelir kaynakları belirlenmiş ve vakıf gelirlerini idare etmek üzere seçilmiş olan mütevelli tarafından sarf edilmek üzere atanmıştır. Mütevelli ihtisas gerektirmeyen bütün atamaları bizzat yapar, çalışanların denetimi ve kontrolünü de gerçekleştirir[67]. Ancak sağlık çalışanlarının atama ve denetimleri hekimbaşı tarafından yapılır. Bütün Osmanlı topraklarındaki darüşşifaların idaresi hekimbaşının uhdesindedir. Darüşşifaların sağlık kadrolarında meydana gelecek herhangi bir değişiklik mutlaka hekimbaşının arzıyla olmalıdır[68].

Osmanlı tıbbında ruhsal hastalıklar için İslam dünyasında uygulanan müzikle tedaviye de yer verilmiş, ayrıca hastaların ruhen rahatlamalarını sağlamak veya telkin yoluyla moral vermek maksatlarıyla dua da kullanılmıştır. Tabib-i ruhani olarak geçen bir meslek erbabı, esasen dua ile hastayı teskin ederek uygulanan tedavinin başarılı olması için destek olmaktadır. Osmanlı sarayında çalışan hekimler arasında da rastlanan tabib-i ruhani efendiler, sarayda da bu şekilde bir yaklaşımın olduğunu ortaya koymaktadır[69]. Özellikle bazen birden çok tabib-i ruhani efendiye yer verilmesi kimi zaman bu görevlilere ihtiyacın daha da arttığını göstermektedir[70]. Esasen bu görevlinin sarayda mevcudiyeti, tıp ilminin ortaya çıkışından beri görülen dua ve çeşitli

---

[65] Cantay, **a.g.e.**, s. 19.

[66] Osmanlı dönemi inşa edilen darüşşifalar, vakfiyeleri, çalışanları, birimleri ve işleyişi ile ayrı ayrı değerlendirilerek bir kitap altında toplanmış ve yayınlanmıştır (**Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Şefkat Abideleri Şifahaneler**, haz. Abdullah Kılıç, İstanbul 2012).

[67] Ayten Altıntaş, "Darüşşifalar Hakkında", **Karşılıksız Hizmetin Muhteşem Abideleri İstanbul Şifahaneleri**, haz. Abdullah Kılıç, İstanbul 2009, s. 26.

[68] Tezimizin İkinci Bölümünde Hekimbaşının Darüşşifaların Sağlık Çalışanlarının Tayini ve Denetimi başlıklı kısmında bu konuda tafsilatlı bilgi verilecektir.

[69] TSMA.E, 484/23; AE.SMST.III., 369/29283; TSMA.D, 8286.0001, S. 10-11; Cevdet-Sıhhiye, 1416.

[70] Gurre-i Cemaziyelahır 1197 (4 Mayıs 1783) tarihli pusuladan saray hekimlerinden Feyyaz Efendi'nin vefat ettiği ve maaşının mahlul kaldığı Hekimbaşı Hayrullah Efendi tarafından sadrazama bildirilmiş ve 7 akçelik maaşın 3 akçesinin ruhani-i evvel Mustafa Efendi'ye tahsisi talep edilmiş olduğu tespit edilmiştir. Burada ruhani-i evvellikten bahsolunduğuna göre bir de ruhani-i sani olması gerektiği düşüncesi doğmaktadır. D.KRZ., 210/56.

ayinlerden tedavi maksatlı medet umulan düşünce yapısının benzer şekilde sürdürüldüğünü de göstermektedir.

Sağlık alanında Selçuklu alt yapısıyla birlikte İran, Mısır gibi ilk çağlardan beri önemli ilerlemelerin merkezi olan bölgelerdeki gelişmeleri de takip eden Osmanlılar, tıp eğitiminde hem Selçuklu dönemine ait hem de kendi inşa ettirdikleri darüşşifaları kullanmışlardır. Darüşşifalarda hem pratik hem de teorik olarak burada görevli hekimler tarafından eğitim verilmekteydi. Ayrıca şahsi temayülleri doğrultusunda tıp alanında ihtisaslaşmak isteyen kimseler bu alanda bilgilerini geliştirmek için kendi kendilerine dönemin kıymetli tıp kitaplarını okuyarak ve serbest olarak mesleğini icra eden hekimlerin yanında usta-çırak ilişkisiyle pratik bilgilerini ilerleterek girdikleri imtihandan başarı ile çıkıp mesleğe intisab edebilirlerdi. Diğer taraftan baba mesleği olarak evlatlar tarafından da aynı mesleğin sürdürülmesi halinde eğitim baba tarafından da verilebilmekteydi. Böylelikle hekimlik mesleği bir önceki neslin bilgi ve tecrübelerinden de istifade etme şansına sahip yeni nesillerce de sürdürülerek aile mesleği haline gelebilmekteydi.

Osmanlı Devleti, kuruluş aşamasında özellikle İran ve Anadolu'daki Türk beyliklerindeki kabiliyetli ve mesleğinde ihtisas sahibi hekimlerden tıp alanında çağı yakalamak için istifade etmiştir. Anadolu'nun İbn Sînâ'sı denilen ünlü hekim Hacı Paşa, bu dönemde tıbbi alandaki gelişmeye büyük katkılar sağlamıştır. Kahire'de hem dini alanda yüksek tahsilini tamamlamış hem de bu sırada tıp eğitimi almış ve Anadolu'ya döndükten sonra da kadılıkla birlikte Ayasulug ve Birgi medreselerinde hocalık ve Aydınoğlu sarayında da hekimlik yapmıştır. Anadolu'da yazılmış ilk Türkçe tıp kitaplarından biri olan *Müntehab-ı Şifa*, kendisine ait *Şifaü'l-eskam* adlı eserin bir özetidir. II. Murad devrinden önce yazılan bu eser, üç bölümden meydana gelir ve birinci bölümde nazari ve ameli tıp bilgileri verilirken ikinci bölümde yiyecek ve içecek ve ilaçlar üçüncü bölümde ise hastalıklarla sebepleri, teşhis ve tedavi yolları anlatılmıştır[71]. Bu eserin sadeleştirilmiş hali yine Hacı Paşa tarafından *Teshil* adıyla kaleme alınmıştır[72].

[71] Nihat Azamat, **II. Murad Devri Kültür Hayatı**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araş. Ens., Doktora Tezi, İstanbul 1996, s. 109.
[72] Azamat, s. 110.

Bu dönemin bir diğer kıymetli hekimi, Mukbilzade Mü'min'dir. II. Murad zamanında yetişmiştir. *Zahire-i Muradiyye* adlı eserini II. Murad'a ithaf etmiştir. Zeyneddin b. İsmail el-Cürcani'nin *Zahire-i Harezmşahî* adlı Arapça eserinden faydalanılarak yazılmış eserin en dikkate değer yanı Türkçe terimlerin kullanılmış olmasıdır. Bir diğer eseri, *Miftahu'n-Nur ve Hazâini's-surûr*'dur. II. Murad'a ithaf edilen eserde göz hastalıkları ayrıntılarıyla anlatılmaktadır[73].

Kaleme alınan eserlerle nüveleri II. Murad dönemine dayanan Osmanlı tıbbı için en önemli dönüm noktası Fatih devridir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemine isabet eden zaman diliminde ulemanın genel özelliği hem dini hem de hem de fenni alanlarda donanımlı kimseler olmalarıdır. Fatih Sultan Mehmed de ilme ve ilim adamına verdiği öneme binaen nerede alimliğiyle meşhur olmuş bir zat varsa onu sarayına davet eder ve bilimsel tartışmalarda bulunurdu. Bunlardan biri de Fatih'in, II. Murad'ın ölümüyle tahta geçmesi üzerine Edirne'deki Eski Saray'a davet ettiği Hekim Beşir Çelebi'dir. Karamanoğlu İbrahim Bey'in özel hekimi ve aslen Konya Karamanlı olan Beşir Çelebi, Fatih'in İbrahim Bey'e yazdığı bir mektupla kendisini davet etmesi üzerine Edirne'ye gelmiştir. Fatih, Beşir Çelebi'yi Edirne'deki Saray-ı Atik'te kabul etmiş; hekimin bilgisinden ve ilminden çok etkilenmiştir. O günden itibaren de her konuda fikrine danışmak üzere daima yanında olmasını sağlamıştır[74].

Fatih'in üzerinde büyük tesiri bulunan bir başka alim, aynı zamanda Fatih'in hocalığını da yapmış olan Akşemseddin'dir. Akşemseddin, hem dini eğitimini tamamlamış hem de bu sırada tıp eğitimi almıştır. Dolayısıyla her iki alanda da donanımlı biridir. Akşemseddin, şeyhi Hacı Bayram'ın II. Murad'la münasebetlerinde daima yanında olduğundan Fatih Sultan Mehmed'le de tanışmış ve tahta çıktıktan sonra da görüşmeye devam etmişti. Hatta İstanbul'un fethinden evvel iki defa Sultan'ın yanına Edirne'ye gitmiş, ilkinde kazasker Çandarlıoğlu Süleyman Çelebi'yi, ikincisinde ise, Fatih'in kızlarından birini tedavi ederek iyileştirmiştir[75].

Fatih döneminde Osmanlı tıbbının terakkisinde önemli pay sahibi olan bir diğer alim Sabuncuoğlu Şerefeddin'dir. Sabuncuoğlu Şerefeddin, Çelebi Mehmed

---

[73] Azamat, s. 110.
[74] Ratip Kazancıgil-Nilüfer Gökçe, "Edirne Sarayı ve Hekim Beşir Çelebi", **"I. Edirne Sarayı Sempozyumu" Bildirileri 25-27 Kasım 1995, Edirne**, yay. haz. Ender Bilar, Edirne 1999, s 76-79.
[75] Orhan F. Köprülü-Mustafa Uzun, "Akşemseddin", **DİA**, c. II, s. 300.

döneminde Amasya Darüşşifası hekimbaşısı olan dedesi Sabuncuoğlu İlyas Çelebi ve babası Ali Çelebi gibi sağlık alanında kendini yetiştirmek üzere Amasya Darüşşifası'nda muhtemelen Burhâneddin Ahmed en-Nahcıvânî'den eğitim görmüş, orada on dört yıl hekimbaşılık yaptıktan sonra Candaroğlu İsfendiyar Bey zamanında (1385-1440) bir süre Kastamonu'da bulunmuştur. Yaşamını Amasya'da sürdüren Sabuncuoğlu, Türkçe olarak kaleme aldığı *Cerrâhiyye-i İlhâniyye*[76] ile çağdaşı medeniyetler arasında tıp çalışmaları içinde yüzyıllar boyunca istifade edilecek kıymetli bir eser ortaya çıkarmıştır. Kitabın en önemli özelliği, tıp tarihinde ilk defa cerrahi müdahaleleri gösteren minyatür tekniğinde yapılmış çeşitli resimler içermesi ve sade bir Türkçe ile kaleme alınmış olmasıdır. Sabuncuoğlu Şerefeddin'in hastalıkların teşhis ve tedavi yöntemlerine yer verdiği bir diğer kıymetli eseri, *Mücerrebnâme*[77]'dir. Sabuncuoğlu bu eserde bitkisel ilaçlar ve bunların tedavideki rolleri üzerinde durmuştur. Eser, Türk tıp tarihinde bir hekimin kendi buluşu ilâç ve tedavi metotlarını anlattığı ilk monografi olması bakımından önemlidir[78].

Osmanlı tıp eğitimi ve tıp çalışmalarında yaşanan gelişim, Sultan II. Murad dönemindeki ilk çalışmalar ve Fatih Sultan Mehmed'in büyük desteğiyle atılan temeller üzerinde yükselmeye devam etmiştir. Bu yükseliş sürecinde devrin en önemli ve kabiliyetli hekimleri arasından seçilip sarayda hekimbaşılık yapanlar da kaleme aldıkları eserler ve yetiştirdikleri hekimlerle birlikte önemli bir paya sahip olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde görev yapmış hekimbaşıların tıbbi alandaki gelişime katkıları ve etkileri tezimizin ilerleyen bölümlerinde tafsilatıyla ele alınacak konulardandır.

Tezin Amacı ve Kapsamı

Osmanlı Devleti'nin sağlık teşkilatının en önemli aktörlerinden biri hiç kuşkusuz hekimbaşıdır. Hekimbaşı aynı zamanda Osmanlı sarayında da sağlık alanında en çok söz sahibi olması ve sarayın sağlığını temin sorumluluğundan dolayı

[76] Tıp çalışmaları açısından çok kıymetli olan bu eserin birçok kez çevirisi yapılarak ilim alemine sunulmuştur. Eserin ilk çevirisi, Süheyl Ünver tarafından yapılmıştır (*Kitâbül Cerrâhiye-i İlhâniyye: Cerrahnâme*, İstanbul 1939). Bir diğer çevirisi Vecihe Kılıçoğlu tarafından 1956 yılında yayınlanmıştır. Son olarak eser, tıpkıbasımı ve transkripsiyonu İlter Uzel tarafından geniş açıklama ve notlarla birlikte *Cerrâhiyyetü'l-hâniyye* adıyla iki cilt halinde yayımlanmıştır (Ankara 1992).

[77] Eczacılık tarihi alanında çok önemli temel bilgiler taşıyan bu önemli eser, İlter Uzel ve Kenan Suveren tarafından *Mücerreb-name İlk Türkçe Deneysel Tıp Eseri 1468* adıyla hazırlanıp çevirisi yapılarak yayınlanmıştır (Ankara 1999).

[78] Nuran Yıldırım, "Sabuncuoğlu Şerefeddin", **DİA**, c. XXXV, s. 358-359.

önemli bir rol oynamaktadır. Bu derece mühim bir fonksiyona sahip hekimbaşılık, arşiv kaynakları tüm detaylarıyla irdelenerek çalışılması gereken bir müessesedir. *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Müessesesi* başlıklı tez çalışmamızla konuyu tüm ayrıntılarıyla ortaya çıkarmak ve kuruluştan itibaren Osmanlı Devleti'nin sağlık teşkilatının yapıtaşları ele alınmak suretiyle açığa kavuşturmak amaçlanmıştır.

Osmanlı Devleti, kendinden önceki Türk devletlerinden devraldığı miras ve beslendiği İslam kültürü ile birlikte, Anadolu'nun medeniyet zenginliğinden de istifadeyle kendine münhasır bir uygarlık ve devlet düzeni ortaya koymuştur. Devlet düzeninin önemli bir noktasını yönetenlerin ve yönetilenlerin sağlığı teşkil etmektedir. Dolayısıyla tez çalışmamızda devletin kuruluş sürecinden itibaren sağlık alanındaki gelişmeler ve hekimbaşılığın bu yapı içerisindeki yeri ele alınacaktır. Tanzimat'ın ilanıyla devlet her alanda farklı boyuta geçmiş olduğundan bunun etkileri sağlık alanında da görülmeye başlanmıştır. Nihayetinde 17 Nisan 1850'de hekimbaşılık hizmetinin lağvedilmesiyle sağlık teşkilatının idaresinde yeni bir dönem başlamıştır. Tezimizin konusu, doğrudan doğruya sağlık teşkilatının idarecisi olarak hekimbaşılığa odaklandığından bundan sonraki sürecin farklı bir çalışma olarak ele alınmaya ihtiyacı vardır.

Belli bir müesseseyi incelemek üzere yapılan çalışmalarda tarihsel olarak bir sınırlandırmaya gitmek her zaman konunun doğru değerlendirilmesini mümkün kılmamaktadır. Böyle bir durumda bilimsel araştırmaların temel ilkelerinden analiz ve sentez yapabilme, konuyu bütün boyutlarıyla ortaya çıkarma ve geniş perspektiften durumu değerlendirebilmek için müessesenin kuruluşundan itibaren belli dönüm noktaları esas alınarak çalışmalara yön vermek gerekmektedir. Böylelikle kurumların tarihsel gelişimi hakkında sağlıklı ve doğru bilgiler elde edilerek daha sonraki çalışmalara yol gösterecektir. Dolayısıyla hekimbaşılığı konu alan tez çalışmamız, uzun vadeli bir sürecin sonunda, gelen lağvedilme kararına kadar getirilerek yüzyıllar içerisindeki değişim ve gelişim aydınlatılacaktır.

Tez çalışmamızın ilk bölümü hekimbaşılığın tekâmülüyle başlar. Bu kısımda Kanuni Sultan Süleyman dönemine gelene kadar şekillenen devletin merkezi yapılanması içerisinde hekimbaşılığın geçirdiği merhaleler ele alınacaktır. Daha sonra hekimbaşının tayini kapsamında tayin için gereken koşullara değinilerek tayinin

gerçekleşmesi anlatılacaktır. Görevdeki hekimbaşının azli ve cezalandırılması sebepleri ortaya koyulacaktır. Bu bölümde ayrıca hekimbaşılığın kurumsal yapısı ele alınarak yardımcı görevliler ve sarayda hekimbaşına bağlı çalışanlar hakkında detaylı bilgi verilecektir. Hekimbaşının çalışma mekânı padişahın bulunduğu yerdir. XIX. yy.ın ikinci çeyreğine kadar padişahlar yönetim merkezi olarak Topkapı Sarayı'nı kullandıklarından hekimbaşı da mesaisini sarayın belli kısımlarında geçirmekteydi. Tezimizin bu bölümünde hekimbaşının Topkapı Sarayı'ndaki çalışma mekanları da ele alınacaktır.

Hekimbaşının görev ve sorumluluk alanı öncelikli olarak padişahın ve hanedanın sağlığını temindir. Bunun dışında hekimbaşının idari görevleri de vardır. Dolayısıyla tezimizin ikinci bölümünde hekimbaşının görevlerinden bahsedilecektir. Öncelikle padişahın sağlığı için hekimbaşının koruyucu hekim olarak üstlendiği sorumluluklarına yer verilecektir. Ayrıca hanedan üyeleri ve üst düzey devlet görevlilerinin rahatsızlıklarının tedavisinde hekimbaşının fonksiyonundan bahsedilecektir. Bu bölümün bir diğer kısmı hekimbaşının idari görevlerine ayrılmıştır. Bunlardan en önemlisi saraydaki sağlık çalışanlarının atanma ve azil gibi özlük işlerinin yanında uyguladıkları tedavinin kontrolüdür. Hekimbaşının diğer idari görevleri, serbest olarak çalışan hekim ve cerrahların imtihanlarının yapılması ve çalışma ruhsatlarının verilmesidir. Ayrıca Osmanlı coğrafyasında sağlık hizmeti veren kurumların sağlık çalışanlarının atanma-azilleriyle ilgilenmek ve denetimlerini gerçekleştirmek hekimbaşının bir başka idari görevidir. Sefere çıkan ordu ve donanmanın bu süreçte karşılaşabilecekleri sağlık sorunlarının çözümlenmesi için hekim ve cerrah ihtiyacının karşılanması yine hekimbaşının sorumluluğu altındadır. Dolayısıyla tezimizin bu bölümünde hekimbaşının bu görevleri verilen örneklerle de detaylandırılarak ele alınacaktır.

Tezimizin üçüncü bölümünde, saray merasim ve kutlamalarında hekimbaşının konumu üzerinde durulacaktır. Sarayın devletin idari merkezi olmasından hareketle resmî törenler ve düğünlerde uygulanan protokolde hekimbaşının yeri incelenecek, ayrıca geleneksel olarak sarayda kutlanan nevruz şenliklerine hekimbaşının katılımının hangi açılardan ehemmiyet taşıdığı tafsilatıyla anlatılacaktır. Tezimizin bu bölümünün bir diğer konusu hekimbaşının gelir kaynaklarıdır. Ayrıca hekimbaşının

sahip olduğu mal varlıklarını değerlendirmek için kurdukları vakıflardan bahsedilerek, kısa biyografileri ile birlikte Osmanlı Devleti'nde görev yapmış hekimbaşıların listesine yer verilecektir.

Tezimizin dördüncü ve son bölümüne, XVIII ve XIX. yy.da sağlık alanında yaşanan değişim sürecine değinilerek tıp eğitimi verilmek üzere yeni açılan kurumlar ve bu kurumların yapılanmasında hekimbaşının rolü değerlendirilerek başlanacaktır. Yine bu süreçte memleketin sağlık ihtiyaçlarını karşılamak için hekimbaşının öncülüğünde kurulan meclisler anlatılacaktır. Açılan tıp mektebi ve kurulan meclislerin hekimbaşının sorumluluğunda olan bazı görevleri üstlenmelerinin doğal bir sonucu olarak hekimbaşılığın lağvına giden yol anlatılarak nihayet kurumun ilgasıyla tez sonuçlandırılacaktır.

Kullanılan Kaynaklar ve Bu Konuda Yapılan Çalışmalar

Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Müessesesi konulu doktora tez çalışmamız, esas itibariyle arşiv kaynakları üzerinden şekillenmiş, yanı sıra tarih yazarlarının kaleme aldıkları kroniklerden istifade edilerek zenginleştirilmiştir. Hekimbaşılık hakkında yaptığımız arşiv çalışmaları Cumhurbaşkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi merkezli yürütülmüştür. Osmanlı Arşivi'nde özellikle Cevdet, İbnülemin ve Ali Emiri tasnifleri, zengin belge portföyüyle tezimizde pek çok konunun açıklığa kavuşmasında önemli bir yer tutmuştur. Saray hekimlerinin maaş hesapları Küçük Ruznamçe Kalemi tarafından tutulduğundan bu kalemin tuttuğu maaş defterleri de tezimiz için ana kaynak fonksiyonu taşımaktadır. Dolayısıyla Osmanlı Arşivi'nde Kamil Kepeci, Maliyeden Müdevver Defterler ve Bab-ı Defteri Küçük Ruznamçe Kalemi Defterleri tasniflerinde saray hekimlerinin 941-1236 (1534-1820) tarihleri arasındaki maaş hesaplarını kapsayan defterlerden ve Bab-ı Defteri Küçük Ruznamçe Kalemi'nin 954-1206 (1547-1792) tarihleri arası 217 dosyadan müteşekkil evraklarından istifade edilmiştir. Hekimbaşının devletin resmî törenlerinde ve teşrifat uygulanan diğer törenlerde yerinin tespit edilebilmesi için arşiv kaynağı olarak kullanabileceğimiz en önemli vesika ve defter grubu teşrifat defterleri ve bu kalemin tuttuğu evrakların toplandığı dosyalardır. Dolayısıyla arşivde Kamil Kepeci tasnifinde yer alan defterler, Teşrifat Kalemi defterleri (D.TŞF.d) ve Sadaret teşrifat defterleri

taranarak bu konu ile alakalı bilgiler elde edilmiştir. Ayrıca Teşrifat Kalemi'nin 17 dosyadan müteşekkil evrak tasnifinden de orijinal pek çok veri ortaya koyulmuştur.

Tezimizin arşiv çalışmalarının bir diğer merkezi Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'dir. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nin evrak ve defter olarak tasnif edilen arşiv malzemesinin bir kısmı peyderpey Başkanlık Osmanlı Arşivi'ne nakledilmiştir. Ancak bu nakil gerçekleşmeden önce Topkapı Sarayı'nda yeniden bir katalog çalışması yapılmış ve düzenlenen kataloglar kısım kısım araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Dolayısıyla bu esnada yürüttüğümüz çalışmamızın bir kısmı Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde gerçekleşmiştir.

Osmanlı devlet yapılanmasında sağlık teşkilatının en üst derecedeki idarecisi konumundaki hekimbaşılık hakkında kurumsal yapı itibariyle ele alınarak çalışılan cüz'î yayından en önemlisi Ali Haydar Bayat'ın *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar* (Ankara 1999[1], 2017[2]) adlı eseridir. Bayat bu eserinde hem tarih kaynakları hem de kimi arşiv vesikaları ışığında hekimbaşılığın kurumsal kimliğini ortaya koymaya çalışmış, ayrıca birkaç istisna dışında doğruluğu kesin bir hekimbaşı listesi meydana getirerek bu alanda büyük bir hizmet gerçekleştirmiştir.

Doğrudan hekimbaşılığı odak noktası olarak alıp onun üzerinden şekillenen bir başka çalışma, asıl adı Mehmet İzzet Kumbaracılar olan ancak Kumbaracızâde olarak bilinen Enderun'dan yetişmiş ve pek çok saray görevinde bulunup Cumhuriyet'in ilanından sonra Topkapı Sarayı'nın müze haline getirilmesiyle müdür yardımcılığına getirilen kıymetli araştırmacının *Hekim-başı Odası, İlk Eczane, Baş-Lala Kulesi* (İstanbul 1933) adlı eseridir. Kumbaracılar eserinde, hekimbaşının görevinden bahisle özellikle ilaç imalatı üzerinde durmuş, dolayısıyla sarayda ilaç imal edilen mekanlardan Başlala Kulesi'ni ele alarak bu minval üzere eserini meydana getirmiştir. Ayrıca eserine hekimbaşıların bir listesini eklemiş ve bazı maaş defterlerinden örnekler vererek saray hekimlerini listelemiştir.

Osmanlı tıp tarihi üzerinde yapılan çalışmaların bir kısmında muhakkak hekimbaşılığa yer verilmekte; ancak bu, birbirini tekrarın ötesine geçememektedir. Lakin tıp tarihçileri arasında A. Süheyl Ünver, ortaya koyduğu orijinal çalışmalarıyla kendini tıp tarihi literatüründe yeri doldurulamayacak bir noktaya taşımıştır. Hem

büyük bir tıp tarihçisi ve iyi bir hekim olan Ünver, aynı zamanda iyi bir ressam ve tezhip sanatçısıdır. Dolayısıyla sanat tarihi ve tıp tarihi alanlarında kıymetli eserler ortaya koymuştur. Süheyl Ünver, Türk tıp tarihini bir bütün olarak ele alarak Uygurlardan itibaren sağlık sisteminin temelleri üzerinde durmuştur. Nitekim bu konuda *Uygurlarda Tababet: VIII-XIV. Asırlar* (İstanbul 1936) adıyla bir eser kaleme almıştır. Çalışmalarında Selçuklu dönemindeki tıbbi gelişmeler üzerinde yoğunlaştıran Ünver, *Selçuk Tababeti: XI-XIV. Asırlar* (Ankara 1940) başlığıyla bir kitap ve muhtelif makaleler yazmıştır. Türk ve İslam sağlık müesseseleri ve hastaneler, tıp tarihçisinin odaklandığı diğer konulardandır. Ayrıca Türk-İslam medeniyetinin tanınmış hekimlerinden İbn Sînâ, Sabuncuoğlu Şerefeddin, Hacı Paşa, Hekimbaşı Sâlih b. Nasrullah Efendi gibi şahsiyetlerin hayat hikâyeleri ve tabâbete katkılarını da incelemiştir. Çalışma alanları çoğu zaman hekimbaşılık kurumuyla kesişmektedir. Bu vesileyle hekimbaşılık üzerine de eğilmiş ve "Eski Hekim Başılar Listesi (Hekim Hayrullah Efendiye Göre)" (*Türk Tıb Tarihi Arkivi*, V/17 (1940), s. 1-8) başlıklı makaleyle Hayrullah Efendi'nin kaleminden çıkan hekimbaşı listesini ilim aleminin istifadesine sunmuştur.

Çalışmalarının bir kısmında hekimbaşılığa yer veren bir diğer tıp tarihçisi Osman Şevki Uludağ'dır. Kıymetli bir hekim ve aynı zamanda musikişinas olan Uludağ, *Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi* (İstanbul 1341/1925)[79] başlıklı Türklerin sağlık alanında geçirdiği merhaleleri ele alan şümullü çalışmasında hekimbaşılık hakkında da bilgiler vermektedir. Osman Şevki Uludağ, daha sonraki çalışmalarını Osmanlı dönemine yoğunlaştırmış ve *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği* başlığıyla kaleme aldığı eserini 1945 yılında yayınlanmak üzere Türk Tarih Kurumu'na teslim etmiştir. Ancak Uludağ'ın bu çalışması maalesef o dönemde yayınlanamamıştır. Uzun bir süre sonra Türk Tarih Kurumu'nun kütüphanesinde daktilo edilmiş metni tespit edilen çalışma; güncel yayınların ve ihtiyaç duyulan yerlerde dipnotların ilavesiyle Esin Kahya tarafından hazırlanmış ve 2010 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır.

[79] Eser, daha sonra İlter Uzel tarafından sadeleştirilerek ve ilaveler yapılarak yayınlanmıştır. Osman Şevki Uludağ, **Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi**, sadeleştiren ve ilaveler yapan İlter Uzel, Ankara 1991.

Hekimbaşılık kurumu, tıp tarihi alanında çeşitli kitap ve makalelere konu olmakla beraber çeşitli mezuniyet tezleri ve lisansüstü tezlerle de hekimbaşılığın önemi ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Mezuniyet tezleri arasında doğrudan hekimbaşılık üzerine Tarih Bölümünde hazırlanan bir tez dikkat çekmektedir. Perihan Tunçel tarafından 1950-51 yılında hazırlanan *Fatih Devrinden Sultan Mahmud II Devrine Kadar Olan Hekimbaşılık ve Hekimbaşılar* başlıklı mezuniyet tezinde birinci elden kaynaklar ve cüzî miktarda da arşiv vesikası kullanılarak hekimbaşılık kurumu izah edilmeye çalışılmış ve hekimbaşıların biyografilerine yer verilmiştir. Hekimbaşılık hem tarihçilerin hem de tıp tarihi ve deontolojisi alanında çalışanların yüksek lisans ve doktora tezi konusu olmaktadır. Bunlardan ilki, Nilüfer Gökçe tarafından 1990 yılında Trakya Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü'nde *Osmanlılar Döneminde Hekimlik ve Hekimbaşılık Müessesesi* başlığıyla hazırlanan tezdir. Tarihçiler arasında bu konuyu esas alan yüksek lisans tezi, Gamze Ayhan tarafından 2014 yılında Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi'nde hazırlanan *Yenileşme Sürecinde Hekimbaşılık (1826-1876)* başlıklı tezdir. Ayhan tezinde neşriyattan ve kısmen arşiv vesikalarından istifadeyle hem klasik dönemdeki hekimbaşılığı izah etmeye hem de XIX. yy.daki devlet mekanizmasındaki yenileşme ve modernleşme hareketleri içinde hekimbaşılığın dönüşümünü ortaya koymaya çalışmıştır. Her ne kadar tezin adında hekimbaşılık geçmese de Nil Akdeniz (Sarı)'nın İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Kürsüsü'nde 1977 yılında hazırladığı *Osmanlılarda Hekim ve Deontolojisi* başlıklı tezinde Osmanlı sağlık yapılanması ve bu sistemin içinde ve en üstünde yer alan hekimbaşılıktan da bahsedilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE HEKİMBAŞILIĞIN TEŞKİLİ VE KURUMSAL YAPISI

A. HEKİMBAŞILIĞIN TARİHİ TEKÂMÜLÜ

Tarihin her döneminde bütün devletlerde hükümdarın sağlık işleriyle ilgilenen ve devletin sağlık teşkilatını idare eden bir hekimbaşının olduğunu söylemek mümkündür. Kurulduğu coğrafya itibariyle pek çok medeniyetin etkileşim alanında bulunan Osmanlılar da hem sahip oldukları köklü Selçuklu devlet geleneğini sürdürmüşler hem de İran ve Anadolu'daki Türk beylikleriyle doğrudan iletişime geçerek oralardan getirdikleri ulema sınıfından kimselerin de katkılarıyla kurdukları devletin temellerini sağlamlaştırmışlardır. Bir yandan doğudan getirilen alimlerle kültürel ve akademik olarak zenginleşen Osmanlı, sınırlar genişledikçe bu alanda batıdan da beslenmeye başlamıştır. Özellikle İstanbul'un fethi ile Bizans kurumlarından da etkilenilmiştir. Ayrıca Avrupa'dan özellikle Endülüs'ten gelen Yahudiler de Osmanlı dünyasına çok önemli yenilikler getirmişlerdir. Böyle bir ortamda gelişen Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren her geçen gün daha da sağlamlaşan bir saray teşkilatına sahip olmuştur. Bu saray teşkilatının içinde hiç şüphesiz bir de sağlık yapılanması vardır ve bunun başında da hekimbaşı yer almaktadır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecindeki saray yapılanması üzerine erken dönem tarih yazıcıları maalesef herhangi bir bilgi vermemektedir. Ancak Orhan Bey'in Bursa'yı fethiyle burayı başkent ilan etmesi ve buradaki Tekfur Sarayı'nı da saray olarak kullanmasıyla saraydaki teşkilatlanmanın oluşmaya başladığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla her ne kadar kaynaklarda bilgiye yer verilmese de hekimbaşılığın da Orhan Bey döneminden itibaren varlığını iddia edebiliriz. Daha sonra I. Murad'ın Bursa'da yaptırdığı sarayda da aynı şekilde bir teşkilatın mevcudiyeti düşünülebilir. I. Murad'ın Edirne'yi almasıyla Kavak Meydanı'nda Muradiye bayırı ile Topraklı bayır arasındaki sahada Saray-ı Atik'i yaptırması ve II. Murad dönemine kadar bu sarayın kullanılması, her ne kadar mütekâmil bir halde olmasa da sarayda teşkilatlı bir yapının olmasını icap ettirir. Dolayısıyla bu sarayda da

bir sağlık örgütlenmesi mevcuttur diyebiliriz. Esasen II. Murad devrinde inşasına başlanan ve tamamlanması Fatih'in eliyle olan Edirne'deki yeni saray ile geleneksel saray mekanizmasının tüm birimlerinin yerli yerinde bir şekilde mevcut olması ve bu birimler arasında Harem'de Hastalar Sofası denilen kısımda iki katlı ve toplamda dokuz odalı bir bimarhanenin de mevcudiyetinin tespiti[1] saraydaki sağlık yapılanmasının tarihinin daha da gerilere gittiğini bize düşündüren en önemli delillerdendir.

Devletin kuruluşuyla temellerinin atıldığını kabul ettiğimiz saray teşkilatı içinde hekimbaşılık ile ilgili ulaşabildiğimiz ilk bilgilerimiz Sultan Çelebi Mehmed dönemine kadar gitmektedir. Her ne kadar Yıldırım Bayezid'in tedavisiyle meşgul olan Kerdüzen adlı bir İranlı hekime kaynaklarda tesadüf edilse de onun sarayda hekimbaşılık yaptığına dair bir ipucu yakalanamamıştır[2]. Şimdiye kadar ulaşılabilen kaynaklar ışığında Osmanlı Devleti'nin ilk hekimbaşısı, Germiyanoğlu II. Yakub Bey'in de hekimliğini yapmış olan Şeyhî'dir. Şeyhî'nin bu görevi, II. Murad döneminde padişahın ölümüne kadar devam etmiştir[3]. Ancak Fatih Sultan Mehmed'in hekimbaşısı Yakub Paşa'nın II. Murad döneminde sarayda görevli olduğu ve daha sonra Fatih devrinde de bu görevini devam ettirdiği de iddia edilmektedir[4]. Yakub Paşa'nın II. Murad döneminde sarayda görevli olduğuna dair şimdiye kadar tespit edebildiğimiz herhangi bir belge veya kaynak yoktur. Hem Taşköprülüzâde *Şakaik-i Numaniye*'sinde hem de Mehmed Süreyya *Sicill-i Osmanî*'sinde Yakub Paşa'nın Fatih devrinde saraya intisab ettiğini teyid etmektedirler[5]. Dolayısıyla II. Murad döneminin tek hekimbaşısının Şeyhî olduğu hususunda şüpheye mahal yoktur.

---

[1] Rifat Osman, **Edirne Sarayı**, yay. Süheyl Ünver, Ankara 1989[2], s. 92.

[2] Zaten bu İranlı hekimin adı kaynaklarda yalnızca Çelebi Mehmed'in vefatının askerden gizlenmesi için başvurulan bir düzen dolayısıyla geçmektedir. Bu konuya tezimizin İkinci bölümünde tafsilatlı olarak değinilmektedir.

[3] Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Mabeyn-i Hümayun evrakı arasında en erken 1333 (1914) tarihli, Osmanlı Devleti'nde Sultan II. Murad döneminden itibaren görev yapan hekimbaşıların ve görevde bulundukları tarihlerin kaydedildiği tam bir liste tespit edilmiştir (MB, 1097/67). Listede yer alan hekimbaşılar ve görev tarihleri değerlendirildiğinde her ne kadar *Sicill-i Osmânî* ile örtüşüyor olsa da kimi zaman tarihlerde farklılıklar mevcuttur. Dolayısıyla kopya değil telif bir liste olduğu görülmektedir. Bu listede ilk hekimbaşı olarak Şeyhî geçmektedir.

[4] Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul 1982[4], s. 53.

[5] **Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri**, neşre haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, c. I, s. 236-238; Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, derleyen Nuri Akbayar, İstanbul 2000, c. V, s. 1680.

İstanbul'un fethiyle bir başka boyuta geçen Osmanlı Devleti'nin yükseliş çağının başlangıcını teşkil eden Fatih dönemi, devletin sağlam temellere dayanması için teşkilatlandırılması çalışmalarıyla geçmiştir. *Kanunnâme-i Âl-i Osman* ile devletin var olan kuralları yazılı hale getirilmiş ve işleyişinin de bir sisteme oturtulması için ilk adımlar atılmıştır[6]. Her ne kadar bu kurallar gayet sarih bir şekilde devlet mekanizmasının düzenini ortaya koysa da Birun olarak nitelendirilen ve hekimbaşının da dahil olduğu Topkapı Sarayı'nın günlük ihtiyaçlarının karşılanması için dışarıdan gelen vazifeliler hakkında herhangi bir bilgiyi kapsamamaktadır. Ancak yukarıda bahsettiğimiz yapının devamlılığı aynen sürmüştür.

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'da inşa ettirdiği ilk saray bünyesinde de hem hanedan mensuplarının hem de saray çalışanlarının sağlığının düşünüldüğü ve bu şekilde iki farklı hastalar odasının inşa edildiği, dolayısıyla Fatih'in Edirne'deki saray yapılanmasını buraya da uyguladığı görülmektedir[7].

Fatih, Kanunname'sinde birun mensuplarına yer vermese de devletin sağlık teşkilatlanması açısından önemli hamleler yapmıştır. Bunlardan en önemlilerinden biri, saraya İran'dan getirilen hekim sayısındaki artıştır. Özellikle İran, yetişmiş ilim adamları ve hekimleri ile Osmanlı'yı beslemiş; ayrıca bu gelen alimler, Osmanlı tıbbının da gelişmesine kendi bilgi ve tecrübelerini aktararak katkıda bulunmuşlardır. Fatih döneminde sarayda Ahmed Kutbeddin Acemi, Şükrullah Şirvani, Hekim Arab, Altuncuzade, Lari Acemi ve Yakub gibi döneminin önemli hekimleri görev yapmaktadır[8]. İsimlerinden görüldüğü üzere hekimlerin büyük bir kısmı İran

---

[6] Muhteva bakımından *Kanunname-i Al-i Osman* üç bölümden teşekkül etmektedir. Bunlardan birincisi, merkezde ve taşrada görevli devlet ileri gelenlerinin protokoldeki yerlerine, padişaha kimlerin arzda bulunabileceklerine, kadıların mertebelerine; ikinci bölüm, devlet ve saltanat işlerinin tertibine, yani Divan ve Has Oda teşkilatı ile saray mensuplarının bayramlaşma merasimlerine; üçüncü bölüm ise suçlar ve karşılıkları ile mansıp sahiplerinin gelirlerine ayrılmıştır. Son kısımda ayrıca devlet görevlileri ve hanedan mensuplarına dair elkab örnekleri bulunmaktadır. **Fatih Sultan Mehmed Atam Dedem Kanunu Kanunnâme-i Âl-i Osman**, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 2017, s. XXX.

[7] İstanbul'daki Eski Saray'daki sağlık teşkilatı ile alakalı teferruatlı bilgiye tezimizin bu bölümünde Eski Saray'ın sağlık çalışanları bahsinde yer verilmektedir.

[8] Nimet Taşkıran, Fatih'in ikisi İranlı, ikisi Arab, ikisi Yahudi ve biri Türk olmak üzere yedi hekiminin olduğunu söylemektedir ("Osmanlı Devleti'nin İlk Zamanlarında Başka Ülkelerden Çağrılan ve Kendiliğinden Sığınan Hekimlerin Durumu: Türkiye'den Hekim İstenmesine Dair Bir Arşiv Belgesi", **Haseki Tıp Bülteni**, XIII/2 (1975), s. 105). Bu arada Hoca Ataullah Acemî'yi Fatih'in hekimleri arasında göstermektedir; ama Şakayık'ta bu kişinin Fatih'in hekimliğini yapmış olduğuna dair bir bilgi yoktur. Sadece Acem'den geldiği, her türlü akli ve nakli bilimde muktedir olduğu yazılmaktadır. **Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri**, c. I, s. 236.

kökenlidir. İsimlerini saydığımız hekimler, sarayda hekimbaşı Kutbeddin Acemi başkanlığında bir sağlık şurası kurmuşlar ve hem sarayla birlikte inşa edilen Enderun Hastanesi'ndeki saray çalışanlarının tedavileriyle meşgul olmuşlar hem de devletin sınırları içindeki sağlık alanındaki sorunların halli için çalışmışlardır[9]. Fatih döneminin bir diğer hekimbaşısı ise Yakub Paşa'dır[10].

Devletin teşkilatlanması için atılan adımlar, Fatih'in vefatıyla tahta geçen oğlu Sultan II. Bayezid döneminde de devam etmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in yazılı hale getirdiği kurallar, ihtiyaca binaen geliştirilerek mükemmelleştirilmeye çalışılmıştır. Bu sırada göreve gelecek hekimbaşıların kariyer merhalelerini etkileyecek bir uygulamaya da gidilmiştir. Bundan sonra göreve gelecek hekimbaşıların Osmanlı'nın ilk sağlık müessesesi olan Fatih Darüşşifası'nda hekimbaşı olarak görev yapmış olmaları çok önemli bir tercih sebebi haline gelmiştir. Her ne kadar inşası Fatih Sultan Mehmed döneminde tamamlanmış olsa da yukarıda bahsedildiği gibi Fatih dönemi hekimbaşılarından Fatih Darüşşifası'nda görev yapmış biri yoktur. Yeni meydana getirilen böyle istisnai bir müessesenin düzeninin oturması ve gelişimini tamamlaması ancak II. Bayezid döneminde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla II. Bayezid devrinin ilk hekimbaşısı, Fatih Darüşşifası hekimbaşılarından Muhyiddin Mehmed Efendi'dir. Bu

[9] Taşkıran, a.g.m., s. 105; Adıvar, **a.g.e.**, s. 53.

[10] Asıl adı Maestro Jacopo olup, İtalyan Yahudilerindendir. Müslüman olunca Yakup ismini almıştır. İtalya'da tıp tahsil etmiştir. Daha sonra Edirne'ye gelmiştir. Burada Fatih'in sarayına girip 1452'de padişahın hususi hekimliğine getirilmiştir. İnsanın rengini esmerleten behk-i şamil adlı bir hastalığı tedavi etmiş olmasından bahsedilir ki, bazı tıp tarihi yazarları bu hastalığın böbrek üstü bezlerinin az çalışarak bazı hormonları üretememesi rahatsızlığı yani Addison hastalığı olduğunu iddia etmektedirler (http://ahmetsimsirgil.com/fatih-sultan-mehmed-han-zehirlendi-mi/; hastalık hakkında teferruatlı bilgi için bk. Pınar Kadıoğlu, "Primer Adrenal Yetmezliğin (Addison Hastalığı) Nedenleri ve Patofizyolojisi", **Türkiye Klinikleri Endokrinoloji Özel Sayısı**, II/1 (2009), 1-4). Yalnız Addison hastalığı ilk defa Dr. Thomas Addison tarafından tanımlanmıştır (www.addisonhastaligi.com). Esasen Mehmed Süreyya *Sicill-i Osmanî*'de Yakub Paşa'nın dönme olduğunu, Müslüman olduktan sonra ise Fatih'e hekim olduğunu kaydeder. Ayrıca hekimlikten önce sarayda "fenn-i hesaba vukufu" dolayısıyla bir aralık defterdarlık yaptığı ve daha sonra Fatih'in güvenini kazanıp vezirlik payesi verildiğini ve padişaha oldukça yakın olduğunu söyler (Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, c. V, s. 1680). Taşköprülüzâde ise **Şakaik-i Nu'maniye**'de Sultan Mehmed'in yakınında bir kimse olduğu, Müslüman olmadan evvel önce Divan-ı Hümayun'da hizmet gördüğü, Müslüman olunca önce vezir olup daha sonra padişahın hekimi olduğunu yazar (**Şakaik-i Nu'maniye**, c. I, s. 236-238). Ancak Neşrî Cihannüma'da padişahın nikris hastalığından dolayı çok ızdırabı olduğu ve bundan dolayı etıbbaya gayet itibar ettiği hatta hekim Yakub'u vezaret payesi bile verdiğini söyler (Mevlânâ Mehmed Neşrî, **Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi (1288-1485)]**, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008, s. 367). Yakub Paşa'nın Osmanlı sarayına gelişi ve burada yükselişi hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Bernard Lewis, "The Privilege Granted by Meḥmed II to His Physician", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, XIV/3 (1952), 550-563.

dönemin bir diğer önemli hekimbaşısı ise, Ahi Çelebi'dir[11]. Ahi Çelebi de tıpkı Muhyiddin Mehmed Efendi gibi Fatih Darüşşifası hekimbaşılığının ardından saraya intisab etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin tıbbi alandaki ilerleyişinde bir diğer dönüm noktası Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethidir. I. Selim'in Mısır'ı fethiyle buradaki köklü medeniyet birikiminin Osmanlı topraklarına ulaşması için önemli bir adım atılmış ve etkilerinin Kanuni Sultan Süleyman döneminde görüleceği gelişimin nüvesi bu süreçte gerçekleşmiştir. Yavuz'un İstanbul'a dönerken yanında getirdiği ilim adamları arasında yer alan hekimler, sarayda görev yapmaya başlamışlardır. Ancak saraydaki çalışmalarının göze çarpması ve hekimbaşılığa kadar yükselmeleri Kanuni Sultan Süleyman devrindedir. Nasıl bir önceki dönemde yaşandığı gibi Fatih Sultan Mehmed'in teşkil ettiği sağlık kurumunun hekimbaşısı ancak II. Bayezid döneminde hassa hekimbaşısı oluyorsa bu sefer de Yavuz Sultan Selim döneminin Mısırlı hekimleri ancak Kanuni Sultan Süleyman döneminde hekimbaşılığa gelme şansını yakalamış olacaklardı. Çünkü Yavuz Sultan Selim'in ilk hekimbaşısı şehzadeliğinde de yanında bulunan Fatih Darüşşifası hekimbaşılığı da yapmış olan Sinan Efendi idi.

[11] Sultan II. Bayezid devri hekimbaşısı olan ve Ahi Çelebi adıyla bilinen Mevlana Mehmed bin Kemal, ilk tıp eğitimini hekim olan babasından almıştır. Babası Tabib Kemal, Tebriz'den gelip, Kastamonu'da İsfendiyaroğlu İsmail Bey'in hizmetinde bulunduğu sırada Fatih'in İsfendiyaroğullarını Osmanlı topraklarına katması üzerine İstanbul'a yerleşmiş ve Mahmudpaşa'da bir muayenehane açarak mesleğini icra etmeye başlamıştır. Tıbbi bilgisi ile kendini kısa sürede kabul ettirmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in dikkatini çekmiş ve kendisine Fatih tarafından özel hekimlik teklifi dahi yapılmıştır. Bu teklifi kabul etmeyen Tabib Kemal, hayatını muayenehanesinde geçirmiş ve ayrıca oğlunu iyi bir hekim olarak yetiştirmiştir. Ahi Çelebi, babasının vefatından sonra tıbbi eğitimini dönemin meşhur hekimlerinden Kutbeddin ve Altunîzâde'nin yanında çalışıp tecrübe sahibi olarak tamamlamıştır. Mesleğinde öyle bir noktaya gelmiştir ki onun yaptığı ilaçları ve tedaviyi döneminin hiçbir hekimi yapamamaktaydı. Bu özelliğinden dolayı öncelikle Fatih Darüşşifası'na hekimbaşı olarak vazifeye başlamış, kısa bir süre sonra II. Bayezid'in tahta çıkmasıyla padişahın da dikkatini çekerek saray çalışanları arasına alınmıştır. Burada beklenen hekimbaşı olarak atanmasıdır; fakat durum bu şekilde gelişmemiştir. Ahi Çelebi, öncelikle emin-i kiler olarak atanmıştır. Aslında hekimbaşının görevlerinden birisinin padişahın yediği yemeklerin hazırlanmasını denetlemek ve yemek yediği esnada yanında bulunmak olduğu düşünüldüğünde bu atama saraydaki kariyeri için doğru bir başlangıçtır denilebilir. Çünkü kendisi padişahın "*Kanun-ı şifa üzere mizacına uygun beslenmesi için uygun yemeklerin tedariki için*" görevlendirilmiştir (**Şakaik-i Nu'maniye**, c. I, s. 423-424). Yani yine görevi padişahın sağlığının teminidir. Zaten hekimbaşı olan kişi de padişahın sağlığı için reçeteler hazırlamakta ve bu işin büyük kısmını sarayın mutfak kısmında gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla birbirinden uzak görevler değillerdir. Ahi Çelebi'nin hekimbaşılığı ise Ekim 1507 tarihi itibariyledir. Tayyarzâde Ata Efendi, *Tarih-i Enderun*'unda Ahi Çelebi'nin Fatih dönemi hekimbaşısı olduğunu söylemektedir (Tayyâr-zâde Atâ, **Osmanlı Saray Tarihi Târîh-i Enderûn**, haz. Mehmet Arslan, İstanbul 2010, c. I, s. 177); ancak Ahi Çelebi'nin saraya intisabı II. Bayezid'in cülusuyla 1481 yılında gerçekleşmiştir.

Daha sonra ise padişahın ölümüne kadar dönemin meşhur hekimbaşısı Ahi Çelebi görevde kalmıştı.

Yavuz Sultan Selim döneminin sonuna kadar mevcut az sayıdaki Osmanlı arşiv vesika ve defterlerinde *hekimbaşı* veya *ser etıbba-i hassa* veya *reisü'l-etıbba* tabirlerinden herhangi birisine rastlanamamaktadır. Ancak Yavuz Sultan Selim'in şehzadeliğinde Trabzon'da sancakbeyliği yaptığı sırada yanındaki maiyyetinin yazıldığı bir defterde şehzadenin sağlık kadrosu olarak kaydedilen hekimler arasından biri *hekim-i büzürk* denilerek ayırt edilmiştir[12]. Burada kastedilen şehzadenin o sıradaki hekimbaşısı olan Sinan Efendi'dir. Merkezdeki teşkilatlanmanın aynı şekilde sancaktaki yapılanma için de uygulandığı görülmektedir. Dolayısıyla hassa hekimbaşısı için de ayırt edici bir unvan olarak *hekim-i büzürk* dendiği varsayılabilir.

Esasen Fatih'le birlikte devletin teşkilatlanması için atılan adımların Kanuni'ye kadar ilerleyerek devam ettiği ve Kanuni döneminde artık tamamen devlet teşkilatının gelişerek nihai haline ulaştığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla Kanuni Sultan Süleyman devrine kadar sahip olduğumuz bilgiler, süreç tamamlanmadığından arşiv kaynaklarıyla desteklenememektedir. Ancak saray teşkilatında başlangıçtan itibaren bir devamlılık söz konusu olduğundan tezimizde hekimbaşılığın da kuruluştan itibaren mevcudiyeti kabul edilmiştir.

Kavram olarak *hekimbaşı* veya *ser etıbba-i hassa* veya *reisü'l-etıbba* tabirlerinin Kanuni Sultan Süleyman devrinden itibaren mevcut defterlerde ve vesikalarda kullanıldığı tespit edilebilmektedir. Kanuni Sultan Süleyman döneminin ilk hekimbaşısı Sinan Efendi'den itibaren sarayda görev yapmış hekimbaşılar, arşivden tespit ettiğimiz bilgiler doğrultusunda hem saray hem de devletin sınırları dahilindeki her türlü sağlık organizasyonuyla meşgul olmuşlardır. Bu süreç, XIX. yy. başlarına kadar pek bir değişiklik kaydedilmeden devam etmiştir. Ancak III. Selim dönemiyle birlikte pek çok alanda olduğu gibi tıp eğitiminde de batı tarzı modern kurumların oluşmasıyla hekimbaşı, yavaş yavaş esas fonksiyonundan uzaklaşmaya başlayacaktır. 1805'te Tersane'deki yenileşmeye uygun olarak Tersane Tıp

[12] **TSMA.D**, 10184.0001, s. 3.

Mektebi'nin açılması, bu alandaki ilk uygulamadır[13]. II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra yeni teşkil edilen ordunun tıbbi alandaki ihtiyaçlarının karşılanması için 1827'de Tıbhâne-i Âmire'nin ve Cerrahhane'nin kurulması, 1839'da ise, Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin oluşumu, bu süreçte gerçekleşen gelişmelerdir. Ayrıca bu dönemde halk sağlığının temini için birtakım meclisler de kurulmuştur. 1838'de tesis edilen Karantina Meclisi, salgın hastalıkları önlemede olağanüstü yetkilerle donatılmıştır. Mekteb-i Tıbbiye'de ise ülkedeki hekimlerin imtihanını, ilaç imalathanelerinin kontrolünü ve tıbbi problemlerin çözümünü üstlenen Meclis-i Umur-ı Tıbbiye (1840) açılmıştır[14].

Yeni kurulan bu okul ve meclislerin, hekimbaşılığın çok kapsamlı görevlerinin büyük bir kısmını devralması kaçınılmazdır. Bununla birlikte hekimbaşı bir süre, adı geçen yeni sağlık kurumlarında ilave memuriyetle hizmet verir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin nazırlığını üstlendiği gibi, bu nazırlığı dolayısıyla mektep bünyesinde kurulmuş olan Meclis-i Umur-ı Tıbbiye'ye de başkanlık yapar. Bütün bu kurumsallaşmanın doğal neticesinde 17 Nisan 1850'de çıkarılan bir emirle riyaset-i etıbba unvanına artık ihtiyaç kalmadığı açıkça belirtilir ve makam unvanı Mekteb-i Tıbbiye Nezareti'ne çevrilerek hekimbaşılığın lağvedildiği bildirilir[15]. Ancak bu uygulamayla hekimbaşılık sadece kimlik değiştirmiş artık yetkileri sarayla sınırlı bir hale getirilip ser-tabib-i hazret-i şehriyârî unvanıyla hem padişahın hekimliğini hem de saray eczanesinin idaresini üstlenen saray başhekimi olarak varlığını Cumhuriyet'e kadar devam ettirmiştir[16].

---

[13] Ali Haydar Bayat, **Tıp Tarihi**, İzmir 2003, s. 274. Tersane Tıb Mektebi hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Ali İhsan Gencer, "İstanbul Tersanesi'nde Açılan İlk Tıp Mektebi", **Tarih Dergisi**, sayı 31 (1978), s. 301-316.

[14] Arzu Terzi, "Osmanlı Saray Eczanesinin Teşkilât ve İdaresi (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında)", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları, Asuman Baytop Armağanı**, XI/1-2 (2009-2010), s. 49-50.

[15] İ.DH, 212/12377; A.AMD, 22/66. Lütfi Efendi eserinde, "*Hekimbaşılık unvanı Mekteb-i Tıbbiye Nezareti'ne tahvil edilmiştir*", demektedir. **Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi**, c. IX, yay. M. Münir Aktepe, İstanbul 1984, s. 26; Terzi, "Saray Eczanesi", s. 49-50.

[16] Terzi, "Saray Eczaneleri", s. 49-50.

B. HEKİMBAŞILIKTA TAYİN-AZİL VE CEZA

1. Tayin

a. Hekimbaşılık İçin Aranan Esaslar

Osmanlı Devleti resmi belgelerinde "*İftihârü'l-hukemâi'l-hâzıkīn muhtârü'l-etibbâi'l-râsihîn Bukratü'l-avân Calinü's-zamân el-muhtass bi-mezîd-i inâyetü'l-melikü'l-mennân südde-i sa'âdetimde re'isü'l-etibbâ olan ..... dâmet hazâkatehu*"[17] şeklinde özel bir elkaba sahip olan hekimbaşı, döneminin en tecrübeli, bilgili ve güvenilir hekimleri arasından seçilirdi. Padişahın hekimbaşılığını yürüteceği ve aynı zamanda sarayda mevcut diğer sağlık çalışanlarının başı ve ülkedeki bütün sağlıkçıların da denetleyicisi konumunda olacağından hem dini hem de fenni bilimlerde aynı zamanda en önemlisi sağlık bilimleri konusunda donanımlı ve tecrübeli olmak zorundaydı. Bunun için de öncelikli olarak temel eğitim alması gerekmektedir. İlk medresenin Orhan Gazi tarafından 1331'de İznik'te kurulmasından itibaren Osmanlı Devleti'nde en yüksek eğitim verilen kurumlar medreseler olmuştur[18]. Eğitim faaliyetlerine büyük bir öncelik veren hükümdarlar, bir önceki kısımda da belirttiğimiz gibi devletin yapılanma sürecinde çağdaşı İslam devletleri ve Türk beyliklerinden ilim adamlarını getirmek suretiyle medrese eğitimini geliştirip sağlam temellere oturmasını sağlamak üzere hareket etmişlerdir. Medreselerde çeşitli dini ve fenni bilimlerde eğitim alan talebe, mezun olduktan sonra elindeki icazetnameyle ya müderris olarak yoluna devam eder ya da devletin hukuki anlamda yapıtaşları arasında yer alan kadılık göreviyle hayatını sürdürürdü. Bazen de ilmi hiyerarşi içinde çeşitli kadılık görevlerinde bulunduktan sonra, çizgisini hocalığa çevirmek isteyebilir ve bu şekilde bir geçiş yapabilirdi.

Hekimbaşıların medrese eğitiminin yanı sıra tıp eğitimi almaları da gerekliydi. Tıp eğitimini ise, bazen aileden bazen de hem hasta tedavisi hem de tıp eğitimi verilen kurumlar olarak gördüğümüz darüşşifalardan[19] bizzat tecrübe ederek tamamlamaları gerekmekteydi. Ardından darüşşifalarda hekim olarak görev yapmaya başlayıp hem

[17] **Mühimme Defteri**, no. 62, s. 1, h. 4.
[18] Osmanlı dönemindeki medreseler ve burada uygulanan eğitim hakkında tafsilat için bk. Cahit Baltacı, **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, I-II, İstanbul 2005.
[19] Osmanlı Darüşşifaları hasta tedavi etmek yanında aynı zamanda tıp eğitimi verilen kurumlardır. Tafsilat için bk. Cevat İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, İstanbul 1997, c. II, s. 19-104.

ilmen hem de meslekî olarak temayüz ettikten sonra saray hekimliğine ya da hekimbaşılığa yükselmenin imkânı doğuyordu. Yukarıda da bahsedildiği gibi Kanuni devrine kadar Osmanlı Devleti'nin en önemli sağlık kurumu Fatih Darüşşifası'dır. Dolayısıyla burada vazife yapan hekimler ve darüşşifanın hekimbaşısı padişah tarafından takdir edilip saray hekimleri arasına seçilebilmekteydi. Daha sonra da padişahın hekimbaşısı olarak atanabilmekteydi. Fatih Darüşşifası'nda hekimbaşılık yaptıktan sonra saraya intisab edip yükselen hekimbaşılardan en önemlisi dönemin meşhur hekimlerinden biri olan Ahi Çelebi'dir.

Kanuni devrinden itibaren ise Süleymaniye Medreselerinin kurulmasıyla medrese eğitiminin en üst aşaması burası olmuştur. Süleymaniye Külliyesi içerisinde müstakil bir tıp medresesi açılmasıyla da Osmanlı Devleti'nde en yüksek seviyede tıp eğitimi burada verilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla hekimbaşılık için artık çeşitli merhalelerden geçerek Süleymaniye Tıp Medresesi müderrisliğine kadar yükselmek tercih sebebi olmuştur[20]. Öncelikle saray hekimleri arasına dahil edilen müderris, zamanla hekimbaşılığa tayin edilerek sağlık alanında gelebileceği en üst mevkiye kavuşmaktadır.

Hiyerarşik yapının hekimbaşı atamalarında da ne kadar önemsendiği ve istisnai olan durumların nasıl kuralına uygun bir hale getirildiğinin en güzel örneğini Topkapı Sarayı Arşivi'nden tespit ettiğimiz XVIII. yy. ortalarında şeyhülislamın padişaha yazdığı bir ilamından görmekteyiz. Belgeden anlaşıldığına göre, padişah, hekimbaşı olarak Ahmed Efendizâde'yi atamayı düşünmekteydi. Şeyhülislam onun hekimbaşı olabilmesi için kadrosunun Süleymaniye'ye getirtilmesi gerektiğini belirtip "*sene-i âtiyede hasbe't-tarik molla olur*" diyerek bir sene Süleymaniye Tıp Medresesi'nde hizmet ettikten sonra ancak hekimbaşı olabileceğini ifade etmektedir[21]. Her ne kadar

[20] XVII. yüzyıl tarihçilerinden Hasan Bey-zâde, Kanuni Sultan Süleyman'dan başlayarak IV. Murad devrinin bir bölümünü içine alacak şekilde kaleme aldığı *Tarih*'inde Kanuni Sultan Süleyman'ın hayır eserlerinden bahsederken Süleymaniye Tıp Medresesi için şunları söylemektedir:
"*Ve darüşşifa ve imaret ve etıbba, ilm-i tıbba sa'y eylemek için, bir tabib medresesi dahi bina itdirmişlerdir. Tabib danişmendleri, kütüb-i tıbdan ol medresede, ders okurlar ve medrese-i merkume müderrisi, ol medreseden re'isü'l-etıbba olagelmişlerdir. Riyaset-i etıbbaya payedir.*" **Hasan Bey-zâde Târîhi Tahlil-Kaynak Tenkidi**, haz. Şevki Nezihi Aykut, Ankara 2004, c. II, s. 159-160.

[21] Tarihsiz şeyhülislamın padişaha ilamı, TSMA, E. 287/6. Belgede tarih olmamakla beraber metinde geçen Hayatizâde kebiri sözü dikkate alındığında ayrıca sagiri de olduğundan burada bir ayrımda bulunmak için bu şekilde kullanıldığı düşünülmektedir. Dolayısıyla en erken tarihin küçük Hayatizâde'nin de görevden ayrıldığı (1736) dönem olan I. Mahmud döneminin ilk yılları olması icab

padişah istediği kişiyi hekimbaşı olarak atayabileceği bir mevkide ise de aslında şeyhülislamın bu ifadesinden en nihayetinde hekimbaşılık yolunun Süleymaniye'den geçtiği görülebilir. Şeyhülislam burada padişahı yönlendirerek istediği kişinin pozisyonunu hiyerarşik düzene uygun hale getirmek için yol göstermiştir. Aslında bu durum, yolun Süleymaniye'den geçtiğinin de bir şekilde ifadesidir.

Osmanlı tıbbının gelişim safhalarından bahsederken bir padişahın gerçekleştirdiği bir hamlenin etkilerinin ancak bir sonraki padişah döneminde ortaya çıkmaya başladığından söz etmiştik. Bu durum kimi zaman birkaç padişah değişikliği yaşandıktan sonra da tesirini göstermektedir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde inşa edilen ve faaliyete geçen Süleymaniye Tıp Medresesi[22] müderrisliğinden hekimbaşılığa yapılan ilk atama ancak Sultan III. Mehmed döneminde görülmektedir. III. Mehmed'in çıktığı Eğri seferinde yanında bulunan ve sefer dönüşü rahatsızlanıp ölen hekimbaşı Mevlana Sinan Çelebi yerine Süleymaniye Tıp Medresesi müderrisi Mevlana Üsküblü Şemseddin Efendi Ocak 1597'de hekimbaşılık makamına getirilmiştir[23]. Üsküblü Şemseddin Efendi'den sonra Süleymaniye Tıp Medresesi müderrisliği yoluyla tayin edilen hekimbaşılardan bazıları şöyle sayılabilir: 24 Haziran 1691'de atanan Mevlana Hasan Efendi[24], 1746'da hekimbaşılığa getirilen Mehmed Said Efendi[25], 1758 yılında göreve gelen Katib-zâde Mehmed Refî Efendi[26], 1783 yılında hekimbaşı olan Hayrullah Efendi[27], 1797 tarihinde göreve getirilen Numan Naim Efendi[28].

---

eder. Hekimbaşı listelerinde Ahmed Efendizâde diye birine rastlanılmamıştır. Dolayısıyla düşünülebilir ki bu kişi hekimbaşı yapılmak istenmiş ama sonradan şeyhülislamın da telkiniyle vazgeçilmiştir.

[22] Münhasıran tıp eğitimi verilmek üzere Osmanlıların kurduğu ilk eğitim kurumu olan Süleymaniye Tıb Medresesi hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Tuncay Zorlu, "Süleymaniye Tıp Medresesi I", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, III/2 (2002), s. 79-122; "Süleymaniye Tıp Medresesi II", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, IV/1 (2002), s. 65-98.

[23] Atamadan dolayı boş kalan tıp medresesi müderrisliği de saray hekimlerinden Mevlana Muhyiddin'e tevcih edilmiştir. Selânikî Mustafa Efendi, **Tarih-i Selânikî**, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999, s. 665.

[24] 27 Ramazan 1102 (24 Haziran 1691) tarihli defterdar buyuruldusu, D.KRZ., 19/3.

[25] **Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi Mür'i't-Tevârih**, haz. M. Münir Aktepe, c. I, İstanbul 1976, s. 121-122, 127.

[26] **Mür'i't-Tevârih**, c. II/A, İstanbul 1978, s. 18.

[27] Hekimbaşı Hayrullah Efendi'nin 25 Cemaziyelevvel 1197 (28 Nisan 1783) tarihli arzı üzerine selh-i Cemaziyelevvel 1197 (3 Mayıs 1783) tarihli defterden çıkan derkenarı ve tevcihinin onaylandığına dair 10 Cemaziyelahır 1197 (13 Mayıs 1783) tarihli sadrazamın buyuruldusu, C.SH, 27/1348.

[28] C.SH, 442.

Esas olarak Süleymaniye Tıp Medresesi müderrisliğinden ve saray hekimleri arasından hekimbaşılığa atama yapılması uygulanan kuraldır. Ancak kimi zaman atamalarda bu kurala uygun hareket edilmediği görülmektedir. Burada öncelikli olarak göz önüne alınan unsur, atanan kişinin aynı zamanda tıbbi olarak da yeterli donanıma sahip olmasıdır. Mesela, saray görevlilerinden, aynı zamanda atama ve görevden alınmaları hekimbaşının arzıyla gerçekleşen müneccimbaşıların da hekimbaşılığa getirildikleri görülmektedir. Müneccimbaşılar için yükselebilecekleri en yüksek vazifenin hekimbaşılık olduğu söylenebilir[29]. Hekimbaşılığa atanan ilk müneccimbaşı, Arabzâde Mehmed Efendi'dir[30]. Mehmed Efendi, 1695 yılında II. Ahmed döneminin sonunda sadece bir ay kadar hekimbaşılık yapmıştır[31]. Hekimbaşılık görevine gelen bir başka müneccimbaşı da 1746 yılında atanan Ahmed Efendi'dir[32]. Atamalar her ne kadar hiyerarşik düzene uygun şekilde yapılmamış olsa da atanan kişilerin zaten medrese tahsili almalarıyla beraber astronomi yanında tıp alanında da yetişmiş olmaları ve bu özelliklerinden dolayı dikkat çekmeleri hekimbaşılığa getirilmelerinde önemli bir faktördür.

Kuraldışı olarak değerlendirebileceğimiz atamalardan bir kısmı da sarayın sağlık çalışanları arasından yapılanlardır. Bunlardan en önemlisi Nuh Efendi'dir. Nuh Efendi, IV. Mehmed döneminde 1670 yılından itibaren cerrahbaşı olarak görev yapmış hatta 1675 yılında IV. Mehmed'in şehzadeleri Mustafa ve Ahmed'in sünnetlerini

---

[29] Salim Aydüz, **Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık ve Müneccimbaşılar**, İ.Ü. Sos. Bil. Enst., Yüksek Lisans Tezi, 1993, s. 27.

[30] Şeyhî Mehmed Efendi, **Vekayiu'l-fudala**, neşr. Abdülkadir Özcan, II/III, s. 318'den naklen, Aydüz, **a.g.t.**, s. 30.

[31] Nev'îzâde Atâî'nin *Şakaik-i Numaniye*'ye zeyl olarak hazırladığı eserinde (*Hadaiku'l-hakaik*), Bakkalzâde Mehmed diye bir kimsenin hem müneccimbaşı hem de hekimbaşılık yaptığından ve 1004 Rebiülahır (Aralık 1595/Ocak 1596)'ında öldüğünden bahseder. Hatta öldüğü vakit hekimbaşılığa Süleymaniye Darüşşifası'ndan Şems Efendi'nin müneccimbaşılığa ise şakirdinin atandığını kaydetmektedir (**Şakaik-i Nu'maniye**, c. II, s. 403). Fakat bu bilgiyi diğer kaynaklarla mukayese ettiğimiz vakit doğruluk payının pek de olmadığını görmekteyiz. Ayrıca bugüne kadar hazırlanmış olan hekimbaşı listelerinin hiçbirinde Bakkalzâde isimli bir hekimbaşına da yer verilmediğini belirtmemiz gerekir. Esasen III. Mehmed'in çıktığı Eğri seferinde yanında bulunan ve sefer dönüşü rahatsızlanıp ölen hekimbaşı Mevlana Sinan Çelebi yerine Süleymaniye Tıp Medresesi müderrisi ve saray hekimlerinden olan Mevlana Şemseddin Üsküblü evahir-i Cemaziyelahır 1005 (10-19 Ocak 1597) tarihinde tayin edilmiştir (**Tarih-i Selânikî**, s. 665). Yukarıda bahsi geçen Şems, bu olsa bile daha önce görev yapan hekimbaşı Sinan'dır ve yine uymamaktadır.

[32] BOA, A.RSK, **Ruus Defteri**, nr. 1571/120, s. 32'den naklen Aydüz, **a.g.t**., s. 30. Ondan boş kalan müneccimbaşılığa müneccim-i sani olan Halil Efendi, müneccim-i saniliğe ise Abdullah Efendi atanır. **Mür'i't-Tevârih**, c. I, s. 121-122, 127.

gerçekleştirmiştir[33]. 25 yıl kadar uzun bir süre cerrahbaşılık yapan Nuh Efendi, 1695 yılında hekimbaşılığa getirilen tek cerrahbaşı olmuştur.

Bazı hekimbaşıların göz hastalıkları üzerinde ihtisaslaştığı görülmektedir. Bunlardan biri Osmanlı Devleti'nin ilk hekimbaşılarından olan Şeyhî'dir. Bir diğeri ise, III. Murad dönemi hekimbaşısı Yusuf Sinan Efendi'dir. Her ne kadar usul dışı olarak sayılsa da aslında tıp alanında özellikle göz hekimliğinde yetkinliği dolayısıyla saray kehhalleri arasından birinin hekimbaşı tayin edilmesi esasen çok da mantık dışı değildir. Dolayısıyla istisnai bir atama olarak kabul ettiğimiz saray kehhallerinden Seyyid Yusuf Efendi'nin 1105 (1694)'teki tayinini bu şekilde anlamlandırmak doğru olacaktır[34].

Osmanlı devlet teşkilatında şehzadeler, yöneticilikte tecrübelerinin artması ve deneyim kazanmaları için belli bir yaşa geldiklerinde bir sancağın idaresini almak üzere sancak beyliği göreviyle gönderilirlerdi. Burada şehzadeye daha önce lalalığını yapmış olan kıdemli vezirlerden biri eşlik ederdi. Ayrıca şehzadenin annesi de haremi idare etmek üzere şehzadeyle birlikte giderdi[35]. Sancaklarda yanlarında bulunan maiyyetindeki görevlilerden sağlığından mesul olan hekimin daha sonra padişah tahta çıkınca hekimbaşı olarak atanması da görülen bir vakadır. Örneğin Osmanlı saray hekimlerinden Sinaneddin Yusuf yani Sinan Efendi, Yavuz Sultan Selim'in Trabzon'daki sancakbeyliğinin son zamanlarında yanına gönderilmiş[36] ve hatta 28 Muharrem 909 (23 Temmuz 1503)'da hekim Sinan'a 3.000 akçe ve bir de çuka kaplı bir hilat inam olarak verilmiştir[37]. Osmanlı Arşivi'nde Şehzade Selim'in Trabzon'da sancak beyi olarak bulunduğu sırada yapılan ödemeleri gösteren bir defter tespit edilmiştir[38]. Bu defterde biri *tabib-i büzürk* şeklinde geçen ve sayıca belli olmayan

[33] **Şakaik-i Nu'maniye**, c. IV, s. 292-293'te Nuh Efendi'nin sünnet yapılacağı sırada atandığı belirtilse de maaş defterlerinde Nuh Efendi'nin adı 1081 (1670-71) yılından itibaren cerrahbaşı olarak tespit edilmektedir. **KK**, 3413, s. 47.

[34] Kendisine daha önceki hekimbaşılara tevcih edilen mülazemet ve Mekke-i Mükerreme ve İstanbul kadılıkları payeleri verilmiş ve Tekfurdağı arpalığı da gelir olarak bağlanmıştır. Raşid Mehmed Efendi Çelebizade İsmail Asım Efendi, **Tarih-i Raşid ve Zeyli**, haz. Abdülkadir Özcan-Ahmet Zeki İzgöer-Baki Çakır-Yunus Uğur, İstanbul 2013, c. I, s. 454; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiât (1066-1116/1656-1704)**, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995, s. 472-473.

[35] A. D. Alderson, **Osmanlı Hanedanının Yapısı**, çev. Hakan Balcı, İstanbul 2018, s. 34.

[36] **Şakaik-i Nu'maniye**, c. I, s. 514-515.

[37] İlhan Gök, **Atatürk Kitaplığı MC.O.071 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri (Tarnskripsiyon-Değerlendirme)**, Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2014, defter sayfa no. 7, tez s. no. 116.

[38] **TSMA.D**, 10184.0001, s. 3.

hekim kadrosu da vardır. Bahsi geçen kimse Yavuz'un hükümdarlığı sırasında da hekimbaşılığını yapmış olan Sinan Efendi'dir. Şehzadenin hekimbaşısına zemistaniye ve bahariye olarak 1.000'er kuruş verilmiştir. Ayrıca kendisinin bir arpalık geliri de vardır ve bunun da 3.500 akçe olduğu tespit edilmektedir. Sayıca belli olmayan hekimlerin her birine de zemistaniye ve bahariye olmak üzere 500'er akçe ödenmiştir[39]. Hekimbaşı, şehzadenin sancak beyliği sırasında hem onun hem de valide sultanın rahatsızlıklarında tedavileriyle bizzat meşgul olmuştur. Bunun için de çeşitli ilaçlar hazırlamıştır[40].

Aynı hekimbaşının birkaç kez şehzade sancağında bulunduğu da görülmektedir. Devrinin çok yönlü ilim adamları arasında yer alan Sinan Efendi, Yavuz'dan sonra oğlu Kanuni'ye de şehzadeliğinde hekimbaşılık yapmıştır. Kanuni Sultan Süleyman, şehzadeliğinde 1509 yılında Kefe'ye 1513 yılında da Manisa'ya giderken yanında validesi, kız kardeşi ve kalabalık bir maiyyet de götürmüştü[41]. Yanındaki maiyyetin içinde padişahlığında hekimbaşılığını yapacak olan Sinan Efendi de yer almaktaydı[42]. Şehzadenin yanındaki bir başka sağlık çalışanı Mevlana Ramazan adlı hekimdir. Şehzade ile birlikte sancakta bulunan hanımların sağlığı da göz önüne alınarak bir de hekime hatun vazifelendirilmiştir[43].

Sancağa çıkan şehzadelerin sağlıkları her zaman ön planda tutulmuş ve bunun için de daima yanlarında sağlık çalışanlarının bulunmasına özen gösterilmiştir. Tıpkı Kanuni Sultan Süleyman gibi oğlu Şehzade Mehmed de babasının sancakbeyliği yaptığı Manisa'ya 12 Ekim 1542'de sancakbeyi olarak gitmişti[44]. Bu esnada sancağa götürdüğü maiyyeti arasında her türlü hastalık ve yaralanmalarda müdahale edecek 6 kişilik bir sağlık kadrosu da vardı. Şifayi 30 akçe ile tabib-i evvel (yani hekimbaşı), Bahşi 8 akçe ile tabib-i sani, Yahudi Abraham 20 akçe ile tabib-i salis iken; göz

[39] **TSMA.D**, 10184.0001, s. 3.
[40] Nimet Taşkıran, hekimbaşı Sinan'ın bu hazırladığı ilaçların reçetelerini Topkapı Sarayı Arşivi'nde tespit edip yayınlamıştır. Nimet Taşkıran, "477 Yıl Önce Yazılmış Bazı Reçete Örnekleri", **Haseki Tıp Bülteni XIII**, sayı 2 (1975), s. 257-266.
[41] Feridun Emecen, "Süleyman I", **DİA**, c. XXXVIII, s. 37.
[42] Sinaneddin Yusuf, Yavuz Sultan Selim Trabzon'a sancakbeyi olarak gönderildiği vakit onun yanında gitmiştir ve Yavuz padişah olarak tahta çıkınca hekimbaşısı olarak tayin edilmiştir. Ancak daha sonra görevden alınmış ve onun yerine Ahi Çelebi hekimbaşılığa getirilmiştir. Bu arada Sinan da Kanuni Sultan Süleyman'ın maiyyetine verilerek Manisa'ya gönderilmiştir.
[43] Çağatay Uluçay, "Kanunî Sultan Süleyman ve Ailesi ile İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar", **Kanunî Armağanı**, Ankara 1970, s. 245, 248.
[44] Uluçay, a.g.m., s. 230.

hastalıklarının tedavisi için görevlendirilen Hasan 10 akçe ile kehhal; herhangi bir yaralanmada müdahale etmek veya bir cerrahi operasyonu gerçekleştirmek üzere de Ahmed 10 ve Hasan 5 akçe ile cerrah olarak görevlendirilmişti. Altı kişilik bu sağlık kadrosunun günlük yevmiyesi ise 83 akçe idi[45].

Aynı uygulamayı Sultan II. Selim döneminde de görmekteyiz. Manisa'da sancakbeyi olarak bulunan padişahın oğlu Şehzade Murad'ın yanında hekimbaşısı olan saray hekiminin belgede geçtiği şekliyle "*âhar semte sâlik olmağla*" şehzadenin hekimbaşılığından ayrıldığı görülmektedir. Dolayısıyla yerine yine saray hekimlerinden İsa Efendi şehzade hekimbaşısı olarak atanmıştır[46].

Şehzadelerin görevli bulundukları sancaklarda tıpkı merkezdeki gibi bir yönetim mekanizması kurdukları ve böylece düzenin aksamadan devamlılığının sağlanmış olduğu görülmektedir. Aynı şekilde merkezdeki sağlık teşkilatı da kıyasen daha küçük bir oranda olmakla beraber sancakta da aynen yerini bulmuştur. Bu da bizim saraydaki sağlık teşkilatını devletin kuruluşuna kadar götürmemizde şüpheye mahal bırakmayan bir delil olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir padişahın şehzadeliğinde hekimbaşılığını yapmış bir görevliyi tahta çıkınca yanında bulundurmak istemesi de gayet olağan karşılanmalıdır.

b. Atamanın Gerçekleşmesi

Bütün hekimlerin gıptayla imrendiği ve atanmayı arzu ettiği[47] hekimbaşıların atanabilmeleri için öncelikle şeyhülislamın ilmiye mensuplarına özgü talik yazı ile sadrazama hitaben kaleme aldığı *işâret-i aliyye* olarak adlandırılan atama teklifi gerekmekteydi[48]. Akabinde konuyu değerlendiren sadrazam atama önerisini bir telhis ile padişahın onayına sunardı. Padişahın hatt-ı hümayun ile atamayı onaylaması

[45] **TSMA.D**, 9706.0003, s. 1. Biz konumuzla doğrudan bağlantılı olduğundan Şehzade'nin sadece sağlık görevlileri üzerinde durduk. Defterin tamamının çevirisi İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından yapılmıştır. Dolayısıyla şehzadenin maiyyetindeki diğer çalışanlar hakkında teferruatlı bilgi için Uzunçarşılı'nın çalışmasına bakılabilir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri", **Belleten**, XXXIX/156 (Ekim 1975), s. 688-691.

[46] **Mühimme Defteri**, no. 24, s. 284 h. 766 tarih 3 Safer 982 (24 Mayıs 1574). Ancak İsa Efendi, Sultan III. Murad'ın padişahlığında hekimbaşılık görevine devam etmemiştir.

[47] "*hasret-keş-i güruh-ı etıbba olan*" ifadesiyle hekimbaşılığın hekimlerin arasında ne kadar itibarlı bir konumda olduğu görülmektedir. Ahmet Vâsıf Efendi, **Mehâsinü'l-âsâr ve Hakāikü'l-ahbâr**, yay. haz. Mücteba İlgürel, Ankara 1994, s. 43.

[48] Mehmet İpşirli, "İşâret-i Aliyye", **DİA**, c. XXIII, s. 423-424.

üzerine sadrazam tevcih beratının yazılması için bir buyurulduyla belgeyi kaleme havale ederdi. Yani hekimbaşı ataması üç onaydan sonra gerçekleşirdi.

Üçlü onayın ilk aşaması olan işaret-i aliyyenin şeyhülislam tarafından atama teklifi olarak kaleme alınması XVII. yy.dadır[49]. Esasen bizim arşiv kaynakları arasından hekimbaşı ataması için şeyhülislam işaretinden bahseden tespit edebildiğimiz belgeler de bu yüzyılın sonlarına aittir. Bunlardan ilki 1102 (1691) tarihindedir. Bu tarihte hekimbaşı olan Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi, padişah Sultan II. Süleyman'ın 25 Ramazan 1102 (22 Haziran 1691) tarihinde vefatıyla meydana gelen taht değişikliği sırasında[50] görevinden azledilmiştir. Onun yerine tahta geçen Sultan II. Ahmed, Mevlana Davulcu (Tablî) Hasan Efendi'yi şeyhülislamın işareti üzerine çıkan hatt-ı hümayun doğrultusunda hekimbaşı olarak atamıştır[51]. Bu konudaki bir diğer örnek yine II. Ahmed dönemine aittir. 1105 (1694) yılında Davulcu Hasan Efendi'nin yerine atanan Seyyid Yusuf Efendi de göreve gelirken şeyhülislamın işareti üzerine hatt-ı hümayun yazılmıştır[52].

Kimi zaman hekimbaşı atamalarında teamüllerin dışına çıkıldığı da görülür. Padişah uygun gördüğü birini doğrudan hekimbaşı olarak atamak isteyebilir. Bu durumda yapılacak atama şeyhülislam tarafından değerlendirilir. Şayet adayın hiyerarşik yapıdaki yeri bu atmaya uygun değilse şeyhülislam tarafından bu durum bir ilam ile padişaha takdim edilir ve izlenmesi gereken yol hakkında padişah bilgilendirilir[53].

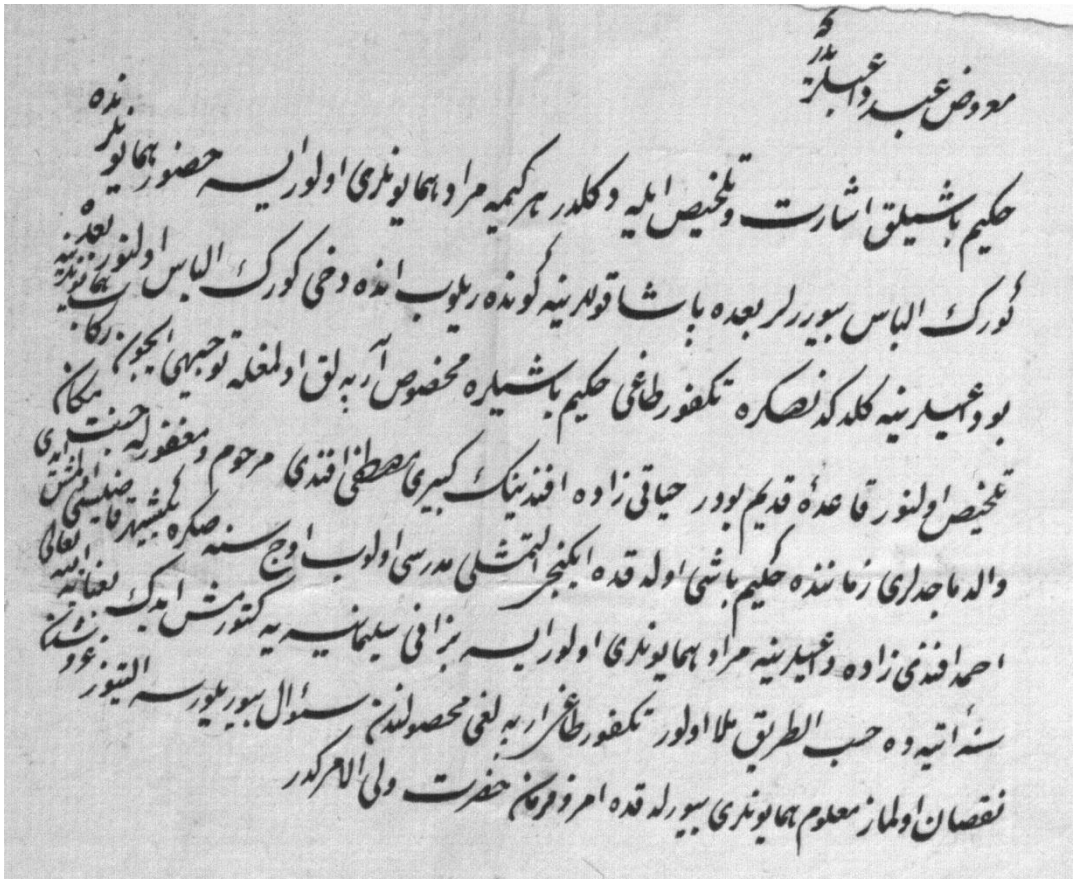
[49] İpşirli, s. 424.

[50] Sultan II. Süleyman (1687-1691), uzun süredir mustarip olduğu istiska hastalığı iyice ilerlemişken, 13 Mayıs 1691'de çıkılan İkinci Macaristan seferinde askere teşvik olacağı söylenerek sefere iştirake ikna edilmiştir ve 15 Mayıs'ta Yalı Köşkü'nden Eyüp'e oradan da tahtırevanla Davud Paşa ordugahına götürülmüştür. Davud Paşa'dan tahtırevanla yola çıkan padişah 9 Haziran'da Edirne'ye ulaşmış ve 22 Haziran 1691 Cuma günü öğleye doğru burada vefat etmiştir. Cenazesi İstanbul'a getirilerek Kanuni Sultan Süleyman'ın türbesine defnedilmiştir. Abdülkadir Özcan, "Süleyman II", **DİA**, c. XXXVIII, s. 79.

[51] 27 Ramazan 1102 (24 Haziran 1691) tarihli defterdar buyuruldusu, D.KRZ, 19/3. Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekayiat**, s. 398'de "*Evlad-ı Arabdan bir meçhul adem Hekimbaşı ta'yin olundu*." demektedir; fakat Hayatizâde'nin yerine gelen hekimbaşının Hasan Efendi olduğu konusunda gerek bahsi geçen arşiv vesikası gerekse bugüne kadar hazırlanmış hekimbaşı listelerini dikkate aldığımızda herhangi bir şüpheye mahal yoktur.

[52] 2 Cemaziyelahır 1105 (29 Ocak 1694) tarihinde esseyyid Yusuf Efendi'nin tayininin gerçekleşmiş olduğunu belirten bir pusula, D.KRZ, 38/53.

[53] TSMA.E, 287/6.

Resim 1
Şeyhülislamın Hekimbaşı Atamasının Teamülünü Gösteren İlamı
(TSMA.E, 287/6)

Hekimbaşı atanması bazen, valide sultanın tavsiyesiyle de gerçekleşebilirdi. Mesela, Sultan III. Osman zamanında hekimbaşılık yapmış olan Halebî Mustafa Efendi, padişahın şehzadeliği sırasında, validesi olan Şehsuvar Sultan[54]'ı Eski Saray'da ikamet ettiği vakit tedavi etmiş ve bu şekilde onun gözüne girmiştir. Dolayısıyla oğlu III. Osman tahta çıkınca validenin bu konuda telkinde bulunması ve özellikle Mustafa Efendi'yi hekimbaşı yapılması için tavsiye etmesi de tabii ki beklenen bir durumdur[55].

[54] Şehsuvar Valide Sultan, II. Mustafa'nın kadınefendilerinden ve Sultan III. Osman'ın annesidir. 1756 yılında vefat etmiştir. Alderson'un hazırladığı Osmanlı padişahlarının soy ağaçlarını gösteren tabloda Şehsuvar Sultan erkek çocuğu olarak sadece Sultan III. Osman'ın annesi olarak görülmektedir. Alderson, tablo XL. Sultan II. Mustafa'nın haremi hakkında teferruatlı bilgi için bk. Hans Georg Mayer, "The Harem of Mustafa II (1695-703)", **Osmanlı Araştırmaları**, XII, İstanbul 1992, s. 430-444.
[55] Tahir Güngör, **Hakim Tarihi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014, s. 478-479.

Yeni bir hekimbaşı ataması yapılırken bazen sadrazamın telkiniyle hareket edildiği de görülür. Sultan III. Ahmed dönemi hekimbaşılarından Nuh Efendi'nin 1707 yılı sonlarındaki vefatıyla yeni bir tayin gerektiğinden Sadrazam Çorlulu Ali Paşa[56]'nın silahdarlığından beri tanıdığı ve güvendiği aynı zamanda saray hekimlerinden olan Yenibahçeli Mehmed Efendi bu mevkiye nail olmuştur[57].

c. Hekimbaşı Atamalarında Yapılan Törenler

Saraydaki ve Osmanlı coğrafyasındaki sağlık teşkilatının en üst yöneticisi olan hekimbaşının göreve gelmesi esnasında belli bir teşrifat dahilinde hem padişahın hem de sadrazamın huzurunda tören gerçekleşirdi. Gerçekleştirilen bu törenle tayin kendisine bildirilir ve ayrıca hilat giydirilerek taltif edilirdi. Usul-i kadim olarak uygulanan bu tören, şeyhülislamın padişaha hitaben kaleme aldığı ilamında; "*huzur-ı hümayunlarında kürk ilbas buyurulur badehu paşa kullarına gönderilüp anda dahi kürk ilbas olunur*" denilerek ortaya koyulmaktadır[58]. Arşivde bu törenin aynı şekilde cereyan ettiğini gördüğümüz bir başka belge, Cemaziyelevvel 1182 (Eylül 1768)'de göreve başlayan Mehmed Emin Efendi'ye hem padişahın hem de sadrazamın huzurunda hilat giydirilmesidir[59]. Padişahın huzurunda hekimbaşına hilat darüssaade ağası tarafından giydirilmekteydi. Ancak sadrazamın seferde olduğu durumlarda yeni bir atama gerçekleşirse bu sefer padişahla birlikte sadaret kaymakamının huzurunda merasim gerçekleşirdi. Mesela, 11 Şubat 1786'da hekimbaşılığa getirilen Gevrekzâde Hafız Hasan Efendi, hem padişahın hem de sadaret kaymakamının huzuruna çıkarak hilat ile taltif edilmiştir[60].

---

[56] Seferli Koğuşu'nda başladığı Enderun'daki yükselişini 1700 yılında Silahdar olarak tamamlayan Çorlulu Ali Paşa, silahdar olduktan sonra bu makamı üst derecede bir memuriyet haline getirerek padişah ve sadrazam arasındaki haberleşmenin dahi silahdar üzerinden olmasını sağladı. Darüssaade ve babüssaade ile birlikte Enderun-ı Hümayun'a ait bütün işler silahdar ağa nezaretinde yürütülmeye başlandı. Çorlulu Ali Paşa 3 Mayıs 1706'da sadrazam olmuş, bu görevde 15 Haziran 1710'a kadar kalmıştır. 26 Aralık 1711'de ise idam edilmiştir. Münir Aktepe, "Çorlulu Ali Paşa", **DİA**, c. VIII, s. 370-371. Silahdarlığa yükselme Çorlulu Ali Paşa döneminde yapılan değişiklikle Has Oda arz ağaları arasından yapılmaya başlanmıştır. Sevgi Ağca Diker, **Has Oda ve Teşkilatı**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, dan. Prof. Dr. Arzu Terzi, İstanbul 2019, s. 192.

[57] **Raşid Tarihi**, II, s. 786; Uşşakizâde İbrahim b Abdülbaki, **Uşşakizâde Tarihi**, haz. Raşit Gündoğdu, İstanbul 2005, c. II, s. 913.

[58] TSMA.E, 287/6.

[59] **D.TŞF.d**, 26049, s. 2.

[60] 11 Rebiülahır 1200 (11 Şubat 1786) tarihli ruznamçe kaleminden çıkan derkenar ve üzerinde 12 Rebiülahır 1200 (12 Şubat) tarihli buyuruldusu olan defterdarın arzı. C.SH, 529.

Resim 2
Hekimbaşı
(TSMK, **Kıyafetnâme**, A. 3690)

Usul böyle iken kimi zaman Topkapı Sarayı'nda gerçekleşen tören, padişahın değil de darüssaade ağasının huzurunda da yapılabilmekteydi. Mesela, 2 Safer 1127 (7 Şubat 1715)'de hekimbaşılığa getirilen Ömer Efendi hem sadrazamın hem de darüssaade ağasının huzurunda kürk giydirilerek görevine başlamıştır[61]. Bu şekilde gerçekleşen bir başka tören Hayatizâde Mehmed Emin Efendi'nin 2 Zilkade 1148 (15 Mart 1736) tarihindeki tayininde görülmektedir. Yeni hekimbaşı Mehmed Emin Efendi'ye evvela sadrazamın daha sonra da darüssaade ağasının huzurunda samur kürk giydirilmiştir[62]. XVIII. yy.ın sonlarında göreve gelen Mehmed Sadık Efendi de yine

[61] **Raşid Tarihi**, II, s. 892.
[62] Vakanüvis Subhi Mehmed Efendi, **Subhi Tarihi, Sami ve Şakir Tarihleri ile Birlikte**, haz. Mesut Aydıner, İstanbul 2007, s. 273.

aynı şekilde önce Bâbıâsafî'de ardından da darüssaade ağasının huzurunda mutad üzere kürk giydirilerek görevine başlamıştır[63].

XIX. yy.ın ortalarına kadar artık hilat giydirilme merasimi sadece sadrazamın huzurunda yapılmaya başlanmıştır. Mesela, 1837'de hekimbaşılığa getirilen Ahmed Necib Efendi, sadrazamın huzuruna çıkar ve kendisine hilat giydirilir[64].

XIX. yy. ortasına gelindiği vakit artık yeni göreve başlayan hekimbaşına hilat giydirilmez, onun yerine sadrazamın huzuruna çağrılarak görevi kendisine bildirilir ve nişan tevcih edilir. Mesela, 2 Zilkade 1265 (19 Eylül 1849) tarihinde Salih Efendi, son hekimbaşı olarak göreve getirildiğinde kendisine sadrazamın huzurunda atama bildirilmiş ve rütbe-i ula sınıf-ı sanisi rütbesiyle nişan tevcih edilmiştir[65].

d. Hekimbaşıların Birden Fazla Kez Göreve Getirilmeleri

Hekimbaşıların görevlerine azil yoluyla son verilip yerine yeni bir atama yapıldıktan sonra kimi zaman padişahın yeni hekimbaşı hakkındaki kişisel görüşü kimi zaman ise padişaha yakın bürokratların telkiniyle eski hekimbaşı yeniden göreve getirilebilirdi. Hekimbaşıların iki kere göreve getirilmeleri sıklıkla görülebilmekle beraber üç ya da daha fazla göreve getirilen hekimbaşılar istisnadır. Üç kere makama atanan ilk hekimbaşı, Mehmed Arif Efendi'dir. Birinci hekimbaşılık dönemine Sultan III. Mustafa'nın tahta çıktığı sırada Safer 1171 (Ekim/Kasım 1757) tarihinde başlamıştır. Bu görevde bir seneden az bir süre kalmış, Zilkade 1171 (Temmuz/Ağustos 1758)'de ilk görev süresi sona ermiştir[66]. Mehmed Arif Efendi'nin ikinci kere bu göreve atanması, ancak iktidar değişikliğiyle mümkün olmuştur. Sultan I. Abdülhamid tahta çıkınca 1187 (1774)'de Mehmed Arif Efendi ikinci kere hekimbaşı olarak atanmıştır[67]. Fakat bu görevde iki sene kadar kalabilmiştir, 1189 (1776)'da yine bir görev değişikliği olmuştur[68]. 1190 (1777)'da ise üçüncü kere

[63] Ali Osman Çınar, **Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarih'i**, Marmara Üniv., Doktora Tezi, 1999, s. 152. Aynı şekilde anlatan "Teşrifati Naim Efendi", neşr. Aziz Berker, **Tarih Vesikaları**, III (Ankara 1944), s. 238.
[64] 1252 (1836-37) olarak tarihlendirilen irade. HAT, 485/23772.
[65] C.SH, 1256. 2 Zilkade 1265 (19 Eylül 1849) tarihli beyaz üzerine irade arkasında 5 Zilkade 1265 (22 Eylül) tarihi yer almaktadır. İcra-şüd kaydı vardır. İ.DH, 11572.
[66] **Hakim Tarihi**, s. CLXI; **Mür'i't-Tevârih**, c. II/A, s. 18.
[67] **Mür'i't-Tevârih**, c. II/B, İstanbul 1980, s. 93.
[68] **Tarih-i Cevdet**, II. Cilt 1. Kitap, s. 32.

hekimbaşı olarak tayin edilmiştir[69]. Arif Efendi üçüncü hekimbaşılığı döneminde vefat etmiş, onun yerine Hafız Hayrullah Efendi hekimbaşı olarak atanmıştır[70].

Üç kere makama getirilen bir diğer hekimbaşı ise Mustafa Behçet Efendi'dir. İlk defa göreve 25 Receb 1218 (10 Kasım 1803) Perşembe günü[71] hekimbaşı Numan Efendi'nin azlolunarak yerine atanmasıyla başlayan Hayrullah Efendi'nin torunu Mustafa Behçet Efendi'nin bu ilk görevine Sultan III. Selim'in tahttan indirilmesiyle son verilmiştir. İkinci kez göreve Şevval 1232 (Eylül 1817)'de gelmiştir[72]. Hekimbaşı ve aynı zamanda Anadolu Kadıaskerliği payesine sahip Mustafa Behçet Efendi, 3 Rebiülahır 1237 Pazar günü (28 Aralık 1821) görevden alınıp Keşan'a sürgüne gönderilmiştir[73]. Böylelikle hekimbaşılıktaki ikinci görev süresini sürgünle tamamlayan Mustafa Behçet Efendi, sürgünden affedilmesi üzerine üçüncü kere göreve 25 Şevval 1238 (5 Temmuz 1823)'de getirilmiştir[74]. Aynı yılın Zilkade ayı başından itibaren ise kendisine Rumeli kadıaskerliği tevcih edilmiştir[75].

Sultan İbrahim'in saltanatı en fazla hekimbaşı değişikliğinin yaşandığı dönemdir. Bu süreçte yaşanan değişiklikleri padişahın sıkıntılı ruh haline bağlamak yerinde olacaktır. Öyle ki padişah Sultan İbrahim, sadrazama hitaben yazdığı pek çok hatt-ı hümayununda mizacının bozuk olduğu, sancıları yüzünden sıkıntı çektiği, iştahsız olup yemek yiyemediği, dizlerinde mecal kalmadığı, başına duman gibi bir nesne yerleştiği, ciğerlerinin sıkıştığı, baygınlıklar geçirdiği, içinin daraldığı gibi şikayetlerde bulunmaktadır[76]. Bu dönemin ilk hekimbaşısı IV. Murad döneminde göreve getirilen ve Sultan İbrahim'in tahta çıkışında da makamını koruyan Zeynelâbidin Efendi'dir[77]. Zeynelâbidin Efendi, Rebiülevvel 1048 (Ağustos 1638)'de

[69] **Tarih-i Cevdet**, II. Cilt 1. Kitap, s. 52.
[70] **Tarih-i Cevdet**, II. Cilt 1. Kitap, s. 304.
[71] Mehmet Ali Beyhan, **Saray Günlüğü (25 Aralık 1802-24 Ocak 1809)**, İstanbul 2007, s. 132.
[72] Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, **Şânî-zâde Târîhi Osmanlı Tarihi (1223-1237/1808-1821)**, haz. Ziya Yılmazer, İstanbul 2008, II, s. 792-793.
[73] Sahhâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi, **Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlaveleriyle) 1237-1241/1821-1826**, neşre haz. Ziya Yılmazer, İstanbul 2000, s. 55; Hafız Hızır İlyas Ağa, **Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat Letâif-i Vekâyi'-i Enderûniyye**, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2017, s. 250..
[74] **Es'ad Efendi Tarihi**, s. 217.
[75] **Es'ad Efendi Tarihi**, s. 218, 412.
[76] Feridun M. Emecen, "İbrahim", **DİA**, c. XXI, s. 280.
[77] Genellikle hükümdarın eceliyle ölmesi halinde hekimbaşılar da görevden alınırdı; ancak istisnai durumlardan biri olarak Sultan İbrahim'in tahta çıktığı esnada hekimbaşı görevine aynen devam etmiştir.

başladığı görevinde 8 seneye yakın kalmış ve Rebiülahır 1056 (Mayıs/Haziran 1646)'da görevden alınmıştır. Onun yerine Hammalzâde Mehmed Efendi atanmıştır. Bundan sonra hekimbaşılık iki kişi arasında münavebeli şekilde 5 kere el değiştirmiştir. Bunlardan ilki Hammalzâde Efendi iken diğeri İsa Efendi'dir. Hammalzâde Efendi ilk görevinde 1057 Saferine (Mart/Nisan 1647) kadar kalabilmiştir. Bu tarihte İsa Efendi hekimbaşı olarak atanmıştır. Bir ay sonra yani aynı yılın Rebiülevvelinde (Nisan/Mayıs) ise tekrar Hammalzâde Efendi ikinci kere olmak üzere göreve getirilmiştir. Cemaziyelevvel'de (Haziran/Temmuz) Hammalzâde Efendi'nin ikinci görevine de son verilmiş, İsa Efendi ikinci kere atanmıştır. Bundan 17 gün sonra Hammalzâde Efendi üçüncü kere göreve tayin edilmiştir. Şaban ayında (Eylül) ise tekrar İsa Efendi üçüncü kere göreve getirilmiştir. İki ay sonra İsa Efendi görevden alınıp sürgüne gönderilmiştir ve yine Hammalzâde Efrendi dördüncü kere göreve getirilmiştir. İsa Efendi sürgününün 6. gününde affedilmiş ve yeniden 4. kere göreve getirilmiştir[78]. 26 Receb 1058 (16 Ağustos 1648)'de Sultan IV. Mehmed cülus edince İsa Efendi yine görevden alınmış ve beşinci kere Hammalzâde Efendi hekimbaşı yapılmıştır[79]. Hammalzâde Efendi'nin beşinci görev süresi oldukça uzun sürmüş ve 1066 yılının Şevval ayında (Ağustos 1656) Hammalzâde Efendi'nin vefatıyla boş kalan hekimbaşılığa Salih Efendi getirilmiştir[80].

2. Hekimbaşı Değişikliğini Gerektiren Durumlar

Hekimbaşılar, padişahın eceliyle ölmesi neticesinde gerçekleşen taht değişikliklerinde görevden alınırlardı. Dolayısıyla yerine yeni bir hekimbaşı atanması gerekirdi; fakat padişah hal' edilerek bir taht değişikliği gerçekleşirse bu durumda hekimbaşının bir kusuru olmadığı düşünülerek görevinde kalması uygun bulunurdu. Bir önceki hekimbaşının görevdeyken padişah ya da hanedan mensuplarına uyguladığı yanlış tedavi neticesinde görevinden azli de yeni bir hekimbaşı tayinini zorunlu kılan hallerdendi. Görevdeki hekimbaşının görevdeyken hastalanıp vazifesini ifa edemeyecek vaziyete gelmesi veya vefatı dolayısıyla da makamda bir boşluk

[78] **Şakaik-i Nu'maniye**, c. III, s. 185, 240-241, 358.
[79] **Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-nâmesi (1648-1682)**, haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul 2008, s. 10.
[80] **Şakaik-i Nu'maniye**, c. III, s. 185, 240-241, 358. Bu süreçte yaşanan değişiklikler hakkında tezimizin üçüncü bölümünün sonunda yer alan görev yapmış hekimbaşılar kısmında durum bir liste ile ortaya konulmuştur.

doğacağından yeni bir tayin yapılmaktaydı. Selefin bir başka göreve tayini durumunda da halef olacak yeni bir hekimbaşına ihtiyaç duyulurdu. Bahsettiğimiz bu hususlar, aşağıdaki alt başlıklarda tafsilatıyla verilecek bilgilerin muhtevasını oluşturmaktadır.

a. Padişahın ve Hanedan Mensuplarından Birinin Vefatı

Hekimbaşıların, padişahın ölümüyle meydana gelen taht değişikliklerinde padişahın tedavisinden mesul olduğu ve bu konuda başarısızlık sergilediği düşüncesiyle görevden azledilmeleri usuldendi. Benzer bir anlayışın ilginç bir şekilde Eski Mısır'da dahi var olduğu görülmektedir. Eski Mısır'da Firavun'un ölmesi durumunda hekimbaşısı idam edilirdi. Bu usul, XVII. Sülalenin son hükümdarı olan IV. Amonofis'e kadar devam etmiştir. Amonofis M.Ö. 1580'de ölünce yerine gelen Tutank-Amon, Amon rahiplerinin de şefaatiyle hekimbaşını idam ettirmeyip sadece azletmiştir. Bundan sonra da Firavun öldüğünde sadece azledildiği bilinmektedir[81]. Her ne kadar yukarıda verdiğimiz örnek oldukça erken tarihli olsa da Osmanlı dışındaki diğer Türk-İslam devletlerinde bu durumun nasıl cereyan ettiği hakkında maalesef bir bilgiye sahip değiliz.

Hükümdarın tahttan hal' edilmesi gibi bir durumla meydana gelen iktidar değişikliklerinde ise genellikle hekimbaşına dokunulmadığı görülmektedir. Buna en iyi örnek, Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi'dir (Büyük). IV. Mehmed'in tahttan indirilip yerine II. Süleyman'ın padişah olması sırasında hekimbaşı olan Mustafa Feyzi Efendi'ye dokunulmamıştır. Bu şekilde bir diğer örnek, hekimbaşı Nuh Efendi'dir. Nuh Efendi, II. Mustafa'nın hal'iyle yerine geçen III. Ahmed'in cülusu esnasında, görevi sırasında hükümdara zarar vermediği gerekçesiyle makamında bırakılmıştır[82].

---

[81] Ali Haydar Bayat, **Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar**, Ankara 2017[2], s. 1-2.

[82] Ali Haydar Bayat, Nuh Efendi'nin görevinde bırakılması hakkında Dimitri Kandemir'in *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*'nde geçen şu hikayeye yer vermiştir. Buna göre, "*III. Ahmed'in, şehzadeliği sırasında kutucusuna aşık olduğunu öğrenen Valide* Sultan (III. Ahmed'in şehzade olduğu dönem babası Sultan IV. Mehmed dönemi olduğundan valide sultan olarak da Hadice Turhan Sultan'ın olduğunu söyleyebiliriz)*, kutucu kızı Nuh Efendi'nin oğlu ile evlendirir. Şehzade'nin "Kıza dokunmayın, dokundurmayın! Aksi takdirde ileride ailenizin başına geleceklerden siz sorumlu olacaksınız!" tehdidi karşısında Nuh Efendi ve ailesi kızı korumaları altına alır. Şehzade, III. Ahmed olarak tahta geçtiğinde ilk iş olarak Nuh Efendi'yi tutuklatarak idamını emreder. Nuh Efendi ise savunması için hükümdara gizli bir şeyler söylemek için izin ister. Sonuçta gerçeği öğrenen Sultan Ahmed, Nuh Efendi'yi bağışlar ve görevine devam etmesine irade buyurur."* Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 71. Esasen bu hikaye kanaatimizce dedikodudan veya hayali bir olaydan ibarettir. Büyük olasılıkla hekimbaşı değişikliğinin olmamasına bir gerekçe aranmış ve böyle bir hikaye uydurulmuştur.

Herhangi bir iktidar değişikliği olmadan padişahın görevdeki hekimbaşının çalışmasından memnuniyetsizliği de yeni bir atamayı doğurabilirdi. Bunlardan biri III. Selim dönemi hekimbaşılarından Sadık Efendi'dir. Sadık Efendi, padişahın tasarrufuyla 9 Ramazan 1211 (9 Mart 1797)'de görevinden azledilmiş ve yerine yine saray hekimlerinden Numan Efendi tayin edilmiştir[83].

Mustafa Behçet Efendi'nin üçüncü kere vazifeye getirilmesi de yine padişah Sultan II. Mahmud'un bu şekilde bir tasarrufla hekimbaşı Bendereklizâde Mehmed Said Efendi'yi görevini layıkıyla yerine getirmediği düşüncesiyle Şevval 1238'de görevden almasıyla olmuştur. Böylelikle Mustafa Behçet Efendi de sürgünden affedilerek 25 Şevval 1238 (5 Temmuz 1823)'de üçüncü kere göreve getirilmiştir[84].

Hekimbaşı, padişahla birlikte ailesinin sağlığını temin ile de mükellefti. Dolayısıyla onların herhangi bir hastalığında şayet kendisinin uzmanlığına ihtiyaç duyulursa tedavi etmekle yükümlüydü. Tedavide başarısız olduğu takdirde ise görevine son verilirdi. Benzer bir duruma Türk devletlerinden Safevilerde de rastlamaktayız. Buna göre, Safevilerde hekimbaşının saltanat ailesinden birinin tedavisinde başarısız olması ve bu kişinin ölümü sonucunda, hekimbaşı görevinden azledilir ve mallarına da el koyularak tutuklanırdı[85].

Mesela, 1785 yılı sonlarında Sultan I. Abdülhamid'in kızı Fatma Sultan ve şehzadeleri çiçek hastalığına tutulmuşlardır. Tedavisiyle hekimbaşı Hayrullah Efendi alakadar olmuştur. İlk başta uyguladığı tedavi olumlu yanıt vermiş; sultan ve şehzadeler iyileşmişlerdir. Padişah da hekimbaşını İstanbul payesi vererek ödüllendirmiştir[86]. Ancak çok kısa bir süre sonra Fatma Sultan ve 19 Ocak 1786'da ise Şehzade Süleyman vefat etmişlerdir. Bu durumda hekimbaşı Hayrullah Efendi hem görevinden azledilmiş hem de Gelibolu'ya sürgüne gönderilmiştir. Onun yerine Gevrekzâde Hasan Efendi hekimbaşı olarak atanmıştır[87].

Hekimbaşı, valide sultanın tedavisinde de son derece ihtimamlı bir tedavi uygulamalıydı. Çünkü tedavi için uyguladığı yöntemler ve ilaçlar şayet valideyi

[83] Vak'anüvis Halil Nuri Bey, **Nûrî Tarihi**, haz. Seydi Vakkas Toprak, Ankara 2015, s. 481.
[84] **Es'ad Efendi Tarihi**, s. 217.
[85] Veliyeva, **Safevi Devlet Teşkilatı**, s. 214.
[86] Ahmet Vâsıf Efendi, **Mehâsinü'l-âsâr**, s. 300; **Tarih-i Cevdet**, c. III, s. 290.
[87] **Tarih-i Cevdet**, c. III, s. 290.

iyileştirmeye yetmez ve ölümüne engel olamazsa bulunduğu makamdan azli kaçınılmazdı. Mesela, 1817 yılında II. Mahmud'un annesi Nakşidil Valide Sultan, bayılma ile birlikte kendisini gösteren verem hastalığına yakalanmıştı[88]. Padişahın da yakından takip ettiği validenin hastalığında tedavisi hekimbaşı Mesud Efendi tarafından yürütülmekteydi. Uygulanan tedavi sonuç vermemiş, Valide Sultan 24 Şevval 1232 (6 Eylül 1817)'de vefat etmiştir[89]. Bu sebeple hekimbaşı Mesud Efendi azledilmiş ve yerine Mustafa Behçet Efendi hekimbaşı olarak atanmıştır[90].

b. Merkez ve Saray Bürokrasisiyle Uyumsuzluk

Hekimbaşılıkta kalabilmek için saray çalışanları ve özellikle sadrazamla ilişkilerin iyi tutulması önemli bir husustur. Dikkat edilmesi gereken noktaların başında hiyerarşik düzen gelmektedir. Hekimbaşıdan beklenen bu düzene uygun hareket etmesidir. Yoksa iletişimde yaşanan problemler, hekimbaşının azline dahi sebep olmaktadır. Mesela, Sultan III. Ahmed dönemi hekimbaşılarından Nuh Efendi'nin 1707'deki vefatıyla boş kalan makama yeni bir hekimbaşı tayini yapılması gerekmiştir. Atama için iki aday üzerinde durulmaktadır. Adaylardan ilki, eski hekimbaşılardan ve devrinin Calinus'u (Galen) olarak adlandırılan Hayatizade'nin damadı ve Bursa kadılığından mazul Süleyman Efendi'dir. Diğeri ise Süleymaniye Tıp Medresesi müderrisi olan Tabib Ömer Efendi'dir. Ancak bu iki adaydan biri tayin edilmemiş, onun yerine Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın telkiniyle silahdarlığından beri tanıdığı ve tıp alanındaki tecrübesine aynı zamanda bilgisine güvendiği saray hekimlerinden Yenibahçeli Mehmed Efendi atanmıştır[91]. Yenibahçeli Mehmed Efendi, sadrazamın kendisine gösterdiği teveccühe dayanarak hadsiz davranışlar içerisine girmiş, saray çalışanlarına çeşitli hakaretler etmiş ve vazifesi olmayan işlere fazlaca karışmış olduğundan gözden düşmüş ve 2 Safer 1127 (7 Şubat 1715)'de görevden alınmıştır. Onun yerine Nuh Efendi'den sonra tayin için düşünülen adaylar arasında adı geçen Ömer Efendi atanmıştır[92]. Mehmed Efendi ise, Kudüs Kadılığı ile görevlendirilip rütbesi tenzil edilerek merkezden uzaklaştırılmıştır. Mehmed Efendi o

[88] Nakşidil Valide Sultan'ın hastalığı ve vefatı tezimizin ikinci bölümünde hekimbaşının hanedanın sağlığındaki fonksiyonu kısmında daha detaylı anlatılmaktadır.
[89] Fikret Sarıcaoğlu, "Nakşidil Sultan", **DİA**, c. XXXII, s. 343-344.
[90] **Şânî-zâde Târîhi**, II, s. 792-793.
[91] **Raşid Tarihi**, II, s. 786; **Uşşakizâde Tarihi**, c. II, s. 913.
[92] **Raşid Tarihi**, II, s. 892.

kadar gözden düşmüştür ki, bununla da yetinilmeyip bir sene sonra daha düşük bir rütbe olan Basra kazasına gönderilerek rütbesi tezlil edilmiştir (1128/1716)[93].

Buna benzer bir durum hekimbaşı Mehmed Arif Efendi'nin de başına gelmiştir. Mehmed Arif Efendi, "'*azlini mûcib ba'zı etvârından dolayı*" azlolunmuştur. Burada azlini gerektiren etvar ile kastedilen yukarıda da bahsedilen hadsiz davranışlar, hakaretler ve kendi vazifesi olmayan işlere karışmak olarak düşünülebilir. Onun yerine Subhizade Abdülaziz Efendi getirilmiştir[94]. Ancak ne kadar ilginçtir ki o da 23 Zilhicce 1189 (14 Şubat 1776)'da getirildiği görevinde aynı sebeplerden dolayı sadece bir sene kalabilmiştir. Bundan sonra atandığı kadılık görevinde de benzer şekildeki davranışlarını sürdürmüştür. Dilini tutamayıp, her işe karışması ve saltanat ileri gelenleri hakkında yersiz sözler söylemesi ayrıca herkesin kalbini kırmasından dolayı bu görevinden de azledilerek İstanköy'e sürgüne gönderilmiştir (evail-i Şevval 1196/9-18 Eylül 1782)[95].

Hekimbaşının sadrazam ve merkez teşkilatının üst düzey devlet adamlarıyla iyi geçinmesi, görevinde uzun süre kalmasına yetmiyordu. Özellikle saray teşkilatındaki hiyerarşik yapıya uygun olarak darüssaade ağasıyla da uyumlu bir ilişki içinde olması gerekmekteydi. Şayet bu uyum yakalanmazsa bir yolu bulunup hekimbaşı görevinden uzaklaştırılırdı. Buna örnek olarak hekimbaşı Numan Naim Efendi'nin başına gelen hadise gösterilebilir. Dönemin önemli ilim adamlarından biri olan İbrahim Efendi'nin oğlu Abdülaziz Efendi, Numan Naim Efendi'nin yanında hekimlik mesleğinde yetişirken bir olay sebebiyle hekimbaşının hakaretine uğradığından yanından ayrılmıştır. Abdülaziz, harem ağalarının bazısını başarı ile tedavi ettiğinden dolayı bu kimselerin takdirini kazanmıştı. Dolayısıyla bu ağalar, Abdülaziz'in yeniden saray hekimleri arasına alınması hususunda darüssaade ağasına talepte bulunmuşlardır. Darüssaade ağası da hekimbaşı Numan Naim Efendi'den bu talebin yerine getirilmesini rica etmiştir. Bu isteği yerine getirmeyen hekimbaşına gücenen

[93] **Raşid Tarihi**, II, s. 1010.
[94] **Tarih-i Cevdet**, II. Cilt 1. Kitap, s. 32.
[95] Ahmet Vâsıf Efendi, **Mehâsinü'l-âsâr**, s. 43; Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 99.'da bu tarih Muharrem 1197/Aralık 1783 olarak verilmiştir.

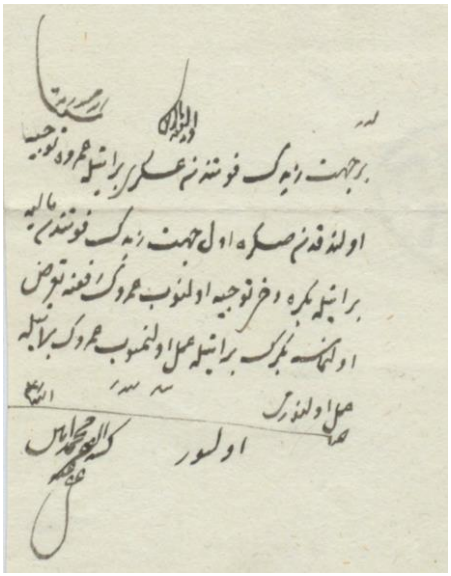
darüssaade ağası, bir yolunu bularak 25 Receb 1218 (10 Kasım 1803)[96] Perşembe günü hekimbaşını azlettirmiştir[97].

c. Terfi, Hastalık ve Vefat Sebepleriyle Hekimbaşı Değişikliği

Hekimbaşıların daha üst düzey bir göreve tayin edilmesi vesilesiyle makamda boşluğa mahal verilmez, hemen yeni bir atama yapılırdı. İlmiye mensubu olan hekimbaşıların terfi edebilecekleri tek makam şeyhülislamlıktır. Ancak bu terfi istisnai bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır; çünkü şeyhülislamlık makamına getirilen tek hekimbaşı Hayatizâde Mehmed Emin Efendi'dir. 13 Rebiülevvel 1159 (5 Nisan 1746)'da şeyhülislam olarak atanmış, onun yerine hekimbaşı olarak da yine aynı aileden olan ve Mehmed Emin Efendi'nin kethüdalığını yürüten Mehmed Said Efendi getirilmiştir. Hekimbaşı Hayatizâde, şeyhülislam olarak görevde sadece yedi ay kalabilmiştir. Bu kadar üst düzey bir göreve getirilmişken vazifesinin kısa sürmesine, her ne kadar hekimbaşılığından itibaren padişahın en yakınında yer alarak "*padişahın nabzına aşina olmağla mahbubu*" olması dolayısıyla dikkat çekmiş ve padişahın yakınındaki diğer görevlilerin hasetini doğurmuştur denilebilirse de Hayatizâde bu ortama zemin hazırlamıştır. Hayatizâde'nin ihtişamlı bir hayat yaşadığı, evinin de gayet gösterişli olduğu onun hakkında rahatsız olunan konulardan biridir. Bir diğeri de şeyhülislam olunca diğer ulemaya kibirli ve gururlu davranışlar sergileyip karşısındakileri küçümseyici tavırlar göstermesidir. Padişah her ne kadar Hayatizâde'ye kıymet vermekteyse de ulemanın mutsuz olmasını istemediğinden kendisini yedi ay gibi kısa bir sürede görevden almış ve onun yerine 10 Şevval 1159 (26 Ekim 1746)'da Ak Mahmud-zâde es-seyyid Zeynelâbidin Efendi'yi şeyhülislam olarak tayin etmiştir. Kaderi Hayatizâde Mehmed Emin Efendi'nin şeyhülislam olmasıyla değişen ve hekimbaşılık makamına getirilen Mehmed Said Efendi de aynı tarihte görevinden alınmıştır[98]. Şeyhülislamlıktan azledilen Mehmed Emin Efendi,

[96] Beyhan, **Saray Günlüğü**, s. 132. Bu eserde geçen ve esas olarak alınan bu tarih, Hayrullah Efendi'nin hekimbaşılar listesinde de aynen geçmektedir (**Türk Tıp Tarihi Arkivi V**, sayı 17, 1940, s. 2-8); fakat Ali Haydar Bayat'ın kaleme aldığı eserde tarih, Safer 1218 şeklinde geçmektedir (Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 114-115).
[97] Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 113-114.
[98] **Mür'i't-Tevârih**, s. 121, 122, 127.

1747'de kadı olarak tayin edildiği Mekke'ye giderken Şam'da ölmüş ve aynı yerde defnedilmiştir[99].

Resim 3
Hayatizâde Mehmed Emin Efendi'ye Ait Bir Fetva Örneği
(MŞH.FTV, 1/74)

Hekimbaşılar, vazifeleri esnasında kimi zaman paye ile kimi zaman da ek görevlendirmeyle asaleten kadılık ve kadıaskerliğe atanabilmekteydiler. Hekimbaşıların bu şekilde ek görevler almalarında kimi zaman padişah ve hanedan üyelerinin tedavisinde gösterdikleri başarı kimi zaman da padişahın çocuğunun doğması veya önemli bir seferin başarılı sonuçlanması gibi sevinçli olaylar etkili olmaktaydı. Böyle durumlarda padişahlar istedikleri görevlileri taltif etmek üzere paye ve rütbe tevcihinde bulunmaktaydılar. İlmiye sınıfının hiyerarşik düzeninde kadılık yolunu seçmiş birinin gelebileceği en üst makam Rumeli Kadıaskerliği idi. Dolayısıyla hekimbaşılar Rumeli Kadıaskerliğine kadar yükselebilmişlerdi. İlmiye ricalinden olup da kadılık yolunu seçenler, bir yıllık süreyle göreve getirilirlerdi. Bu periyodik düzen Anadolu ve Rumeli Kadıaskerliği için de geçerliydi. Dolayısıyla hekimbaşılar da esas görevleriyle beraber birer yıllığına kadıaskerlik yapabilmekteydiler. Paye veya görev tevcihi yapılan hekimbaşı, sadrazamın huzuruna davet edilir ve burada kendisine padişahın tensibi bildirilir ve hilat giydirilirdi. Giydirilen bu hilat, ilmiye sınıfına

[99] Serhat Başar, **Eserleri, Fotoğrafları ve Aileleriyle Osmanlı Şeyhülislamları**, İstanbul 2017, s. 261, 308.

verilmesi mutad olan bol yenli çuka feraceye kaplı samur kürk idi. Mesela, 6 Şaban 1166 (8 Haziran 1753) tarihinde Rumeli kadıaskerliği payesi verilen Hekimbaşı Mehmed Said Efendi'ye sadrazamın huzurunda hilat olarak samur kürk giydirilmiştir[100]. 27 Ağustos 1781 (7 Ramazan 1195)'de Rumeli kadıaskerliğine tayin edilen Hekimbaşı Mehmed Arif Efendi'ye sadrazamın huzurunda giydirilen çuka feraceye kaplı samur kürk 550 kuruşa satın alınmıştır[101]. Mehmed Arif Efendi'nin Rumeli kadıaskerliği, 8 Şubat 1783 (5 Rebiülevvel 1197)'te yenilenmiş ve yine sadrazamın huzurunda hilat giydirilmiştir[102].

Makamından azledilen bir hekimbaşının saraydaki kariyeri sona ererken, bundan sonraki hayatına çeşitli kadılıklarda bulunarak devam etmekte; fakat kadıaskerliğe yükselememekteydi. Çünkü görevden azliyle rütbesi düşürülür ve kendisine verilen payeler elinden alınırdı. Kimi zaman görevden azledilmeyi kaldıramayan hekimbaşıların azilden sonra hastalandıkları ve kısa süre içinde vefat ettikleri de görülürdü. Mesela 9 Ramazan 1211 (8 Mart 1797)'de görevinden azledilen Mehmed Sadık Efendi'nin ruh hali gittikçe bozulmuştur. Bir süre bu şekilde yaşayan eski hekimbaşı, konuşamaz ve doğal ihtiyaçlarını dahi karşılayamaz hale gelmiş ve 10 Şaban 1215 (4 Temmuz 1800)'te vefat etmiştir. Azlin ruh halini etkilediği bir başka hekimbaşı Mustafa Mesud Efendi'dir. Ağustos 1808'de atandığı görevinden Eylül 1817'de azledilen Mustafa Mesud Efendi, azil sonrasında Mehmed Sadık Efendi gibi bir haldeyken ayrıca uzun süredir muzdarip olduğu frengi hastalığının da ilerlemesiyle 13 Muharrem 1236 (21 Ekim 1820)'da vefat etmiştir. Hekimbaşılıktan ayrıldıktan sonra kendilerine herhangi bir kadılık tevcihi olmayan doğrudan tekaüd edilen görevlilere de istisnai olarak rastlamaktayız. Çünkü sadece iki hekimbaşı azilden sonra herhangi bir kadılığa atanmamış ve hayatını emeklilikle geçirmiştir. Bunlardan ilki Numan Naim Efendi iken diğeri Tuğcuzâde Abdülkadir Efendi'dir.

Vazifedeki hekimbaşının görevini sekteye uğratacak kadar ciddi bir rahatsızlık geçirmesi, makamda bir değişikliğe gidilmesine vesile olabilmekteydi. Mesela, 1148 (1736) yılında hekimbaşı Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi (Küçük), yakalandığı

[100] **A}d**, 349, s. 55.
[101] D.TŞF, 15/15.
[102] D.TŞF, 16/27.

nikris[103] hastalığından artık görevini ifa edemeyecek bir hale geldiğinden makamından azledilmiş ve yerine, küçük kardeşi ve saray hekimleri arasında yer alan Hayatizâde Mehmed Emin Efendi 2 Zilkade 1148 (15 Mart 1736) tarihinde tayin edilmiştir[104].

Hekimbaşının vazifesi esnasında rahatsızlanması kimi zaman vefatıyla neticelenebilirdi. Bu halde zaruri olarak yeni bir atama yapmak icab etmekteydi. III. Mehmed'le birlikte çıktığı Eğri seferinin dönüşünde rahatsızlanıp ölen hekimbaşı Mevlana Sinan Çelebi[105] yerine Mevlana Üsküblü Şemseddin 1005 (1597) yılında tayin edilmiştir[106].

Benzer bir durum 1080 (1669) senesinde de gerçekleşmiştir. Sürüncemede kalan Kandiye kuşatmasını[107] tamamlamak üzere Edirne'den yola çıkan IV. Mehmed'in yanında doğal olarak dönemin hekimbaşısı Salih Efendi de bulunmaktaydı. Bu yolculuk esnasında Yenişehir'e varıldığında humma hastalığına tutulan Salih Efendi, sefere devam edememiş ve burada kalmıştır. Salih Efendi'nin tedavisi netice vermemiş ve 3 Rebiülahır 1080 (31 Ağustos 1669)'de vefat ettiğinden boş kalan hekimbaşılığa etıbba-i hassadan Hayatizâde Mustafa Feyzi (Büyük) tayin edilmiştir[108]. Yeni hekimbaşı olarak atanan Hayatizâde'nin de İstanbul'dan padişahın o anda bulunduğu yer olan Selanik'e gitmesi hususunda emir çıkarılmıştır[109].

Böyle bir vesile Hayatizâdelerden birinin daha yolunu açmıştır. 1 Cemaziyelahır 1136 (26 Şubat 1724)'da hekimbaşı Ömer Efendi, 20 günlük bir

---

[103] Nikrisin bir diğer adı damla hastalığıdır. Kanda ürik asit artışı ve eklemlerde ürik asit birikimi ile özellenen bir metabolizma hastalığıdır. **Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü**, haz. Ekrem Kadri Unat-Ekmeleddin İhsanoğlu-Suat Varol, Ankara 2004, s. 205.

[104] **Subhi Tarihi, Sami ve Şakir Tarihleri**, s. 273.

[105] Sultan III. Mehmed'in Eğri seferinin günbegün kaleme alındığı Ruzname tedkik edilmiş; fakat hekimbaşının ölümünün cerayan etmesi hakkında bir bilgiye rastlanmamıştır. Ruzname'nin neşri için bk. Günhan Börekçi, **Macaristan'da Bir Osmanlı Padişahı Sultan III. Mehmed'in Eğri Seferi Rûznâmesi (1596)**, İstanbul 2016.

[106] Atamadan dolayı boş kalan tıp medresesi müderrisliği de saray hekimlerinden Mevlana Muhyiddin'e tevcih edilmiştir. **Tarih-i Selânikî**, s. 665.

[107] Osmanlılar, Girit seferi sırasında yaklaşık yirmi üç yıl süren bir abluka ve kuşatmanın ardından anlaşma yoluyla Kandiye şehrini teslim almışlardır (9 Rebiülahir 1080/6 Eylül 1669). Ersin Gülsoy, "Kandiye", **DİA**, c. XXIV, s. 304. Kandiye'nin fethi için ayrıca bk. Mustafa bin Musa, **Tarih-i Sefer ve Feth-i Kandiye, Fazıl Ahmed Paşa'nın Girit Seferi ve Kandiye'nin Fethi 1666-1669**, haz. Meltem Aydın, İstanbul 2016.

[108] **Raşid Tarihi**, c. I, s. 102.

[109] **Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-nâmesi**, s. 329.

hastalıktan sonra vefat etmiştir. Hastalığının koroner arter hastalığı[110] şikayetlerine bağlı olduğu bilinmektedir[111]. Onun yerine hekimbaşı olarak Hayatizâde Mustafa Efendi (Küçük) tayin edilmiştir[112].

Görevi sırasında hastalanıp neticesinde vefat eden bir diğer hekimbaşı, Mehmed Arif Efendi'dir. Mehmed Arif Efendi, 23 Zilhicce 1190 (2 Şubat 1777)'da üçüncü kere hekimbaşılığa getirilmiştir. Ancak bu hizmetinde altı seneye yakın bir süre geçtikten sonra rahatsızlanmıştır. 82 yaşında olan hekimbaşının rahatsızlığı ilerlemiştir. Durumun vefatla neticelenmesi ihtimalini olası gören sadrazam, padişaha hekimbaşının sağlığının görevini ifa etmeye uygun olmadığını belirterek birkaç gün içinde iyileşme görülmezse makamda bir değişiklik yoluna gidilebileceğini ifade etmiştir[113]. Hatta bu hususta padişah cemaziyelevvel ayının başına kadar beklenmesini şayet iyileşme gerçekleşmezse değişiklik yoluna gidilmesini emretmiştir[114]. Nihayet Mehmed Arif Efendi, padişahın verdiği mühlet dolmadan Rebiülahır'da vefat etmiş ve yerine 23 Rebiülahır 1197 (28 Mart 1783)'de Hafız Hayrullah Efendi atanmıştır.

Hastalıklardan kaynaklanan ölümler dışında kimi zaman yaşanan bir kaza neticesinde hekimbaşının vefatıyla da kadroda bir boşluk meydana gelebilmekteydi. Bu durum, padişahın oldukça itibarını ve sevgisini kazanmış aynı zamanda kıymetli bir hekim olan Nuh Efendi'nin başına gelmiştir. Hekimbaşının vazife yeri padişahın bulunduğu mekanlar olduğundan nakl-i hümayun ya da biniş-i hümayun gibi padişahın

---

[110] Koroner arter hastalığı, kalp adalesini besleyen ve koroner arterler olarak adlandırılan atar damarların daralma veya tıkanması ile kan akımının kısmi ya da tam kesilmesine bağlı olarak ortaya çıkan hastalıklara denir. Nedeni halk arasında damar sertliği olarak bilinen "ateroskleroz"dur. Bu hastalığın en önemli özelliği ileri evrelerde hayatı tehdit edebilen kalp krizine yol açabilmesidir. http://www.tkdcd.org/public/uploads/files/pdf/saglikli_yasam/koroner_arter_hastaliklari.pdf.

[111] Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 77.

[112] **Raşid Tarihi Zeyli Asım Tarihi**, c. III, s. 1354-1355.

[113] Arşiv tarafından 10 Receb 1203 (6 Nisan 1789)'e tarihlendirilen telhis üzerine hatt-ı hümayun, TSMA.E, 805/46. Arşiv heyetinin belirlediği tarihin, belgede geçen olaylarla karşılaştırıldığında tutarsız olduğu tespit edilmiştir. Evvela sadrazamın telhisinde Atıfzade Ömer Vahid Efendi'nin hastalığının ilerlediğinden bahis vardır. Başdefterdar Atıf Efendi'nin üç oğlundan biri olan Vahid Efendi de başdefterdarlık, reisülküttaplık ve nişancılık gibi görevlerde bulunduktan sonra hastalanıp 1783 yılında vefat etmiştir (Abdülkadir Balgalmış, "Âtıf Efendi", **DİA**, c. IV, s. 59-60). Belgedeki diğer bir husus ise hekimbaşının rahatsızlığıdır. Vahid Efendi'nin ölümü sırasında hekimbaşı olan Mehmed Arif Efendi, bahsi geçen kişiyle örtüşmektedir. Çünkü hekimbaşının yaşı ileridir ve rahatsızlıkları görevini yapmasına mani olmaktadır. Dolayısıyla belgenin tarihlendirilmesinde karşılaştığımız sorunu ortadan kaldıracak en önemli veri budur. Mehmed Arif Efendi, Mart 1783'te vefat ettiğinden belgenin yaklaşık olarak 1783 yılı mart ayı başlarında olduğunu söylemek makuldür.

[114] Arşiv tarafından 10 Receb 1203 (6 Nisan 1789)'e tarihlendirilen telhis üzerine hatt-ı hümayun, TSMA.E, 805/32. Yukarıdaki dipnotta da belirtildiği üzere belge için tayin edilen tarih yanlıştır.

şehir içi gezilerinde de yanında yer almaktaydı. Ancak birun mensubu olduğundan geceleri kendi konağına giderdi. Yine böyle bir nakl-i hümayun sırasında Sultan III. Ahmed, Karaağaç Bahçesi[115]'nde iken 1119 (1707) senesinde hekimbaşı Nuh Efendi, padişahın yanından ayrılıp Eyüp'teki yalısına gitmek üzere bir kayığa binmişti. Bu arada Tersane Bahçesi[116] önlerinde olta çeken çekelevelerden[117] biri şiddetli rüzgardan dolayı Nuh Efendi'nin bulunduğu kayığın üzerine doğru gelmiş, kendini kurtarmak üzere çekeleveye doğru hamle yapan Nuh Efendi'nin parmakları ezilmiştir 25 Cemaziyelevvel 1119 (24 Ağustos 1707)[118]. Bu kazadan sonra hekimbaşı birkaç ay hasta yatmış ve durumu daha da kötüleşerek 8 Şaban 1119 (4 Kasım 1707) günü vefat etmiştir[119]. Dolayısıyla yerine yeni bir hekimbaşı tayini yapılması gerekmiştir. Nuh Efendi'den boşalan makama Yenibahçeli Mehmed Efendi atanmıştır[120].

3. Hekimbaşının Cezalandırılması

İlmiye sınıfına mensup olan kimselere verilen en ağır ceza görevden azil veya sürgüne gönderilmedir. XVII. yüzyılda üç şeyhülislam (Âhîzâde Hüseyin Efendi, Hocazâde Mesud Efendi ve Seyyid Feyzullah Efendi) ve bazı kadılar ölümle cezalandırılmış ise de bunlar münferit olaylardır[121]. Hekimbaşılar da ilmiye ricali

---

[115] Karaağaç Sahilsarayı ve Bahçesi, Haliç'in en uç noktasında, Kağıthane Deresi'nin ağzına yakın yerde bulunan sahilsaray ve bahçedir. Özellikle III. Ahmed döneminde (1703-1730) itibar görmüştür. Çok sayıda arşiv belgesi bu saraya yapılan göç-i hümayunları kaydetmektedir. Karaağaç Sahilsarayı ve Bahçesi, III. Selim dönemine (1789-1807) dek padişahların sık sık buraya göç etmeleri nedeniyle oldukça bakımlıydı. Ancak III. Selim buraya itibar göstermeyince sahilsaray kısa zamanda harabeye dönüştü. II. Mahmud (1808-1839) Kağıthane Sarayı'nın onarılmasını isteyince, bir kısım inşaat malzemesi Karaağaç Sahilsarayı'ndan sağlandı. 1826'da Asakir-i Mansure-i Muhammediyye kışlalarının inşasında kullanılmak üzere Karaağaç Sahilsarayı tamamen yıkıldı. Tülay Artan, "Karaağaç Sahilsarayı ve Bahçesi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, c. IV, s. 439-440. Burada bulunan İmrahor Köşkü'nde ise padişahın atlarını buradaki çayırlarda otlatan mirahorun neferleri otururdu. P. Ğ. İnciciyan, **XVIII. Asırda İstanbul**, tercüme ve tahşiye eden Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1956, s. 78.

[116] Haliç kıyısından Okmeydanı'na doğru Kasımpaşa sırtlarında yer alan büyük bir koru vardı. Sahilde tersane kurulunca bu koru "Tersane Bahçesi", sultanların buradaki Aynalıkavak Kasrı'nı çok sık kullanmaları ve bahçenin de Tersaneye bitişik olması nedeniyle de "Hasbahçe" diye anılır olmuştur. Tülay Artan, "Aynalıkavak Kasrı", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, c. I, s. 485-486. İnciciyan, **XVIII. Asırda İstanbul**, s. 79.

[117] Çekeleve, iki kısa direkli 17,5-23,5 m uzunluğunda yelkenli ve hızlı giden bir yük gemisidir. İlk defa XVI. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'a meyve taşıyan sandallar arasında kullanılmaya başlamıştır. İdris Bostan, **Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri**, İstanbul 2005, s. 251; ayn.yzr., **Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği**, İstanbul 2006, s. 338.

[118] **Raşid Tarihi**, c. II, s. 786.

[119] **Uşşakizâde Tarihi**, c. II, s. 934-935.

[120] **Raşid Tarihi**, c. II, s. 786; **Uşşakizâde Tarihi**, c. II, s. 913.

[121] Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, İstanbul 1994, c. I, s. 255.

arasında olduklarından sürgünle cezalandırılmışlardır. Hekimbaşının asıl görevi olan padişahın ve hanedanın sağlığı ile ilgili herhangi bir kusurlu davranışı karşısında bazen sadece görevden azil ile yetinilir bazen de sürgün ile cezalandırılırdı. Ancak hekimbaşılar içinde de tıpkı şeyhülislamlar ve kadılar arasında istisnai bir şekilde uygulanan ölüm cezasının gerçekleştirildiği bir örnek de tespit edilmiştir. Dolayısıyla aşağıda bu örneklere yer verilecektir.

a. Ölüm Cezası

Saray teşkilatı içerisinde hem hiyerarşik düzene uymak hem de padişahın yakınındaki görevlilerle iyi geçinmek, hekimbaşının görev süresini uzatmak için yürütmesi gereken bir strateji olmalıydı. Aksi halde sonunda canına mâl olacak şekilde bir ceza ile karşılaşabilirdi. Padişahın en yakınındaki görevlilerden olan silahdar ağa, kimi zaman hekimbaşının padişaha çok yakın olmasını ve padişah nezdinde çok saygıdeğer bir pozisyonda bulunmasını çekemeyebilir ve hekimbaşını görevinden azlettirmek üzere çeşitli yollara başvurabilirdi. Bazen silahdarın başvurduğu bu yol beklenmedik bir netice doğurabilmekteydi. Buna örnek hekimbaşı Emir Çelebi'nin ölümüyle sonuçlanan silahdar ağanın tuzağıdır. Emir Çelebi hem hekimlikte kabiliyetli ve hem de padişah Sultan IV. Murad nazarında itibarlı biri idi. Padişaha yakınlığından dolayı kendisine musahiblik unvanı dahi verilmişti; fakat padişaha olan yakınlığı haset ve kıskançlık vesilesi olmuştu. Ayrıca dönemin Silahdar ağası olan Bezirganzâde Mustafa Ağa[122], hekimlikte yetersiz olan bir kişinin saray hekimleri arasına alınmasını istemiş ve hekimbaşı Emir Çelebi de bu talebi "*bir gedik mahlûl olursa verelim*" diyerek geçiştirmişti. Saray hekimleri arasında yer alan ve gözü hekimbaşılıkta olan Zeynelâbidin Efendi de duruma öfkelenen silahdar ağanın yanında yer alarak olayı kendi lehine çevirmeye çalışmaktaydı. Silahdar ağa, padişah Bağdat seferine çıktığı vakit istediği ortamı Nizib menzilindeyken yakaladı. Padişah IV. Murad'ın kullanımından hiç hoşlanmadığı şeylerden biri de afyondu. Bu vesile ile Emir Çelebi'nin afyon kullandığını bir şekilde padişaha duyurmuştu. Padişah da Emir Çelebi'yi satranç oynamak üzere huzuruna çağırmış, geldiği vakit belindeki kuşağın altında ne varsa boşalttırmış ve taşıdığı afyonu görmüştü. Bunun ne olduğunu Emir

[122] IV. Murad döneminde Bezirganzâde Mustafa Ağa'nın silahdar olmasıyla silahdarların devlet yönetimindeki güçleri artmış ve daha fazla söz sahibi olmaya başlamışlardır. Özellikle padişah nazarında itibarları en üst seviyeye gelmiştir. Bu konuda tafsilatlı bilgi için bk. Diker, **Has Oda**, s. 203.

Çelebi'ye sormuş o da zararsız ve zehri alınmış afyon olduğunu ve tedavi için kullandığını söylemişti[123]. Bunun üzerine padişah; eğer zararlı değilse hepsini içmesini istemişti. Böyle bir durumda Emir Çelebi mecburen afyonun hepsini yutmuştu. Bu sırada padişah oyuna da devam etmekteydi. Dolayısıyla afyonun tesiri kendini göstermeye başlamıştı. Üç oyun sonunda padişah artık Emir Çelebi'nin iyice bitkin olduğunu görüp göndermişti. Çadırına gelen Emir Çelebi, maiyyetindeki diğer hekimlerin onu kurtarmak için ilaç hazırlayıp çabaladıklarını görünce: "*Bana ilaç gerekmez, silahdar gibi hasm-ı kavi zamanında hayattan mevt iyidir*" diyerek bir kâse karlı buzlu şerbeti içip ruhunu teslim etmişti[124]. Nihayet Emir Çelebi'nin ortadan kalkmasıyla hem Silahdar muradına ermiş hem de Zeynelâbidin Efendi istediği mevkiye kavuşmuştur. Aslında burada padişahın uyguladığı cezalandırma yöntemiyle hekimbaşının ölüm cezasına çarptırıldığını söylemek yerinde olabilir.

b. Hapis-Sürgün

Esasen padişahın ölümüyle gerçekleşen iktidar değişikliklerinde hekimbaşının azledilmesi usuldendir; fakat sürgüne gönderilip bazen de hapis cezası verilmesi her zaman uygulanan bir ceza değildir. Bu şekilde birkaç örnek vardır. Bunlardan ilki Sultan II. Süleyman'ın ölümüyle ortaya çıkmaktadır. Sultan II. Süleyman, 1691 yılında istiska[125] hastalığından ölünce, dönemin hekimbaşısı Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi, 27 Ramazan 1102 (24 Haziran 1691) tarihinde Sultan Ahmed'in cülusu esnasında "*Sultan Süleyman merhûma ziyâde perhîz etdirüp ve mâ-i mukattardan dahi men' ve ifrât etmekle bâis-i mevt oldu*" denilerek görevinden azledilmiş ve Yedikule'de hapsedilmiştir[126].

---

[123] Gerçekten de afyon belli bir dozda alındığı vakit tedavi edici bir maddedir. Halk arasında öksürük, soğuk algınlığı için kullanıldığı gibi ağrıları kesmek için de alınmaktadır. Ayrıca çocuklar üzerinde uyku verici ve teskin edici özelliği de vardır. Hatta bazen hayvanların rahatsızlıklarını tedavi emek için bile kullanılmaktadır. Ayşegül Demirhan Erdemir, **Afyon ve Tıbbi Etik (ve Diğer Bağımlılık Yapan Maddeler)**, Bursa 1996, s. 65-67. XVIII. yüzyılda sarayın tıbbi malzeme ihtiyacının bir kısmının dışarıdan temini ile sorumlu olan miskçibaşının Kiler-i hassa'ya teslim ettiği maddeler arasında bile afyon yer almaktadır (C.SM, 3248). Dolayısıyla saray mensuplarının sağlığı için de kullanıldığını söylemek yerinde olur.

[124] Naîmâ Mustafa Efendi, **Târih-i Na'îmâ**, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2007, c. II, s. 872-874.

[125] Tıptaki adı hidropsi olan vücudun bazı yerlerinde su toplanması şeklinde oluşan hastalıktır. **Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü**, s. 273.

[126] **Zübde-i Vekayiat**, s. 398; **Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)**, yay. haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 2000, s. 24; Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 63.

Bir diğer örnek, Sultan III. Osman dönemi hekimbaşısı olan ve validesi Şehsuvar Sultan'ın da itibar edip kolladığı Halebî Mustafa Efendi'dir. Görevi süresince gerek makamına uygun olmayan davranışlar sergilemesi gerekse kibirli hareketlerde bulunmasından dolayı zaten padişah da öldüğünden görevinden azledilmiş ama azil ile kalınmamış yeni tahta çıkan padişah Sultan III. Mustafa tarafından 19 Safer 1171 (2 Kasım 1757) tarihinde Limni Adası'na sürgüne gönderilmiştir[127].

Benzer bir durum Subhizade Abdülaziz Efendi'nin de başına gelmiştir. Subhizade Abdülaziz Efendi, 23 Zilhicce 1189 (14 Şubat 1776)'da atandığı görevinde fazla kalamamış dilini tutamayıp her işe karıştığından dolayı bir sene sonra azledilmiştir. Bundan sonra atandığı Üsküdar kadılığında da aynı davranış şekline devam etmiştir. Ayrıca saltanat ileri gelenleri hakkında yersiz sözler söylemiştir. Herkesin kalbini kırmasından dolayı da bu görevinden de azledilerek İstanköy'e sürgüne gönderilmiştir (evail-i Şevval 1196/9-18 Eylül 1782)[128].

Hekimbaşının görevden alınması ve hatta sürgüne gönderilmesinde bazen üst düzey saray görevlilerinin tesiri olduğu da rastlanan bir durumdur. Böyle bir örnek, Hafız Hayrullah Efendi'nin başına gelmiştir. Cevdet Paşa, padişahın yakınında bulunan ve sevdiği biri olarak çevredekilerin husumetini çeken Hekimbaşı Hayrullah Efendi hakkında sürgününe sebep hadiseyi teferruatıyla anlatmaktadır[129]. Bir toplantıda Sultan I. Abdülhamid, Darüssaade ağasına Hayrullah Efendi'ye kahve getirmesini emretmiştir. Saray teşkilatı hiyerarşisinde en üst makamda yer alan ağanın böyle bir kahve ikramında bulunması çok ağrına gittiğinden zamanla bu duygusu kine dönüşmüştür ve onun bir hareketini kollayıp gözden düşürmek için fırsat beklemektedir. Beklediği fırsat 1200 (1786) yılında Fatma Sultan'ın ve Şehzade Süleyman'ın çiçek hastalığından ölmesiyle eline geçmiştir. Bu durum hekimbaşının uğursuzluğuna bağlanmış ve neticede hekimbaşı görevinden azledilmiştir. Darüssaade ağası bununla da yetinmemiştir. O sırada Demirkapı[130]'da sur üstündeki konağını

[127] **Hakim Tarihi**, s. 478-479.
[128] **Tarih-i Cevdet**, II. Cilt 1. Kitap, s. 32; Ahmet Vâsıf Efendi, **Mehâsinü'l-âsâr**, s. 43.
[129] **Tarih-i Cevdet**, c. III, s. 290.
[130] Demirkapı Topkapı Sarayı'nın kara surları arasında yer alan kapılardandır. Sirkeci'de demiryolu inşaatı sebebiyle sarayın kara surlarının kesilmiş olduğu noktada yer alır. Sarayın en işler ve mühim kapılarındandır. Padişah da bu kapıyı kullanır. Demirkapı, doğrudan doğruya saray bahçelerine açıldığı

tamir ederken yasak olduğu halde sur duvarını delerek bir kapı açtırmasını da sürgününe bir sebep olarak ortaya atmıştır. İş bununla da bitmemiş Hayrullah Efendi sürgün yolunda iken konağı yanınca, bu da uğursuzluğuna bir delil olarak gösterilmiştir[131]. Nihayetinde Hayrullah Efendi hekimbaşılıktan azledilmiş ve Gelibolu'ya sürgüne gönderilmiştir[132]. Onun yerine Gevrekzade Hasan Efendi hekimbaşı olarak atanmıştır[133]. Birkaç ay sonra Hayrullah Efendi'nin burada da bazı uygunsuz hareketlerde bulunduğu görülmüş, dolayısıyla Gelibolu'dan Taif'e sürülmüştür[134].

Yine bir üst düzey devlet görevlisiyle geçinemeyip azli hatta sürgünü mevzubahis olan kişilerden biri de III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde hekimbaşılık yapmış olan dönemin idarecileri ve özellikle hükümdarları nezdinde gayet itibarlı bir konumda yer alan Mustafa Behçet Efendi'dir. Behçet Efendi, ilk defa göreve 25 Receb 1218 (10 Kasım 1803) Perşembe günü[135] başlamıştır. Bu görev süresi Sultan III. Selim'in tahttan indirilmesiyle son bulan Mustafa Behçet Efendi, ikinci kez göreve 1817 yılında Valide Nakşidil Sultan'ın rahatsızlanması, hekimbaşı olan Mustafa Mesud Efendi'nin de validenin tedavisinde başarısız olması ve validenin Eylül 1817'de vefat etmesiyle azledilmesi üzerine ve devrin nüfuzlu şahsiyeti Halet

---

ve bostancıların işlediği kapı olması dolayısıyla Bostancıkapısı olarak da adlandırılır. Padişah huzuruna çıkan elçiler, Galata'dan kayıkla gelerek Demirkapı'dan saray sahasına girerler ve alayla Bab-ı Hümayun'a oradan da Babüsselam'a giderlerdi. Demirkapı semtinde ise ekabir konakları yer aldığından şehrin önemli bir mahallesidir. Burada I. Ahmed'in sadrazamlarından Derviş Paşa'nın bir sarayı vardı. Keza sadrazam Mustafa Naili Paşa'nın konağı da bu semtteydi. Eremya Çelebi Kömürcüyan, **İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul**, çev. ve giriş Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1952, s. 12, 145.

[131] Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 104.

[132] Ahmed Vasıf Efendi, 10 Rebiülevvel'de sürgüne gönderildiğini yazmaktadır. **Mehâsinü'l-âsâr**, s. 316, Taylesanizâde Hafız Abdullah Efendi de aynı tarihi vermektedir (**İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789) Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi**, haz. Feridun M. Emecen, İstanbul 2003, s. 130). Hayrullah Efendi'nin azli ve sürgünü hakkında Taylesanizâde şu dizelere yer vermektedir:

"*Durur durur ederiz baht-ı bî-geh ile cedel*
Hayâl-i silsile eyler garîb mecnûnuz
Erişür menzil-i maksûduna âheste giden
Tiz-reftâr olanın pâyine dâmen dolaşur"

[133] Ahmet Vâsıf Efendi, **Mehâsinü'l-âsâr**, s. 316'da bu okuma hatasıyla bu isim Kürkzade Hasan Efendi şeklinde yazılmıştır. **Taylezanizâde**, s. 130.

[134] Ahmet Vâsıf Efendi, **Mehâsinü'l-âsâr**, s. 337; **Taylesanizâde**, s. 144.

[135] Beyhan, **Saray Günlüğü**, s. 132.

Efendi[136]'nin de telkiniyle gelmiştir[137]. Bu görevi esnasında bazı toplantılarda kardeşi Abdülhak Efendi ile birlikte Halet Efendi için ileri geri konuşmuşlardır. Hatta Halet Efendi'nin de bulunduğu bir toplantıda onun uyuduğunu gören Behçet Efendi, "*Fitneyi uyandırmayın*" demiştir. Bu sözü duyan Halet Efendi, Behçet Efendi'nin ve kardeşi aynı zamanda tezkirecisi olan Abdülhak Efendi'nin Keşan'a sürgününü sağlamıştır (3 Rebiülahır 1237/28 Aralık 1821)[138]. Fakat bundan kısa bir süre sonra Halet Efendi'nin de gözden düşmesiyle ve ayrıca bir diğer kardeş olan Hızır İlyas'ın Sultan II. Mahmud'dan talebiyle sürgünden affedilmişlerdir (27 Muharrem 1238/14 Ekim 1822)[139].

C. HEKİMBAŞINA BAĞLI ÇALIŞANLAR

1. Hekimbaşının Yardımcıları

Hekimbaşı hem saray hem de ülkenin sağlık teşkilatı üzerindeki görev ve sorumluluklarını yerine getirirken kendisine muavinlik yapmak, resmi yazışmalarını yürütmek veya iş takibini sağlamak için birtakım yardımcı vazifelilere ihtiyaç duymaktaydı. Hekimbaşının kethüda adıyla bir muavini, yüzyıllar içerisinde her ne kadar memuriyetin adı değişse de yazışmaları yürüten katib/mektubcu/tezkirecisi ve çukadarlık unvanıyla da bir iş takipçisi vardır.

a. Kethüda

Hekimbaşının kethüdası, hekimbaşının saraydaki görevini yürütürken yanında olan ve yardımcılığını yapan saray hekimlerinden biridir. Hekimbaşı, ilmine ve tecrübesine itimat ettiği kimseyi kethüda olarak seçebilmekteydi. Kethüdanın bilgisi ve deneyimi yeri geldiğinde yükselerek hekimbaşılık makamına gelmesine dahi vesile olmaktaydı. Mesela, 1159 (1746) yılında Hekimbaşı Hayatizâde Mehmed Emin Efendi

---

[136] II. Mahmud döneminin önemli şahsiyetlerinden olan Halet Efendi, rikab ı hümayun kethüdalığı ile gizli haberleşme işlerinin başına, ardından da nişancılık görevine getirildi (1811). Uzun süre bu görevde kalan Halet Efendi, II. Mahmud üzerindeki nüfuzunu gittikçe arttırdı ve padişahın başdanışmanı oldu. Halk arasında "devlet kahyası" diye anıldı; tayin ve azillerde büyük rol oynadı. Abdülkadir Özcan, "Hâlet Efendi", **DİA**, c. XV, s. 249-251.

[137] **Şânizâde Tarihi**, II, s. 792-793.

[138] **Es'ad Efendi Tarihi**, s. 55. Hızır İlyas Ağa, Mustafa Behçet Efendi'nin sürgün sebebi olarak hızlıca yükselmesi ve padişahın nezdinde sahip olduğu saygı ve itibar dolayısıyla kendisini çekemeyenlerin açığını arayıp bulamadıklarında "*aklına itina erkân-ı devleti terhib ediyor*" diyerek padişaha telkinde bulunduklarını bunun da sürgünle sonuçlandığını söylemektedir. Hızır İlyas Ağa, **Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat**, s. 250.

[139] **Es'ad Efendi Tarihi**, s. 141; Hızır İlyas Ağa, s. 274.

şeyhülislam olarak atanınca hekimbaşı olarak da Hayatizâde'nin kethüdası Mehmed Said Efendi göreve getirilmiştir.

Maaş defterlerinde kethüdalık ayırt edici bir görev olarak vurgulanmamaktadır. Bahsedildiği üzere saray hekimlerinden biri kethüdalığa seçilmekte ve hekimlik göreviyle birlikte hekimbaşının yardımcılığını da yürütmeye başlamaktadır. Bunu yukarıda örneğini vermiş olduğumuz Hayatizâde'nin kethüdası Mehmed Said Efendi'de görebilmekteyiz. 1159 yılındaki maaş defterinde üç tane Mehmed Said Efendi geçmektedir[140]. Bunlardan ilki 15 akçe günlük ulufeli Şeyh Mehmed Said Efendi Müstakimzâde'dir. Diğeri ise 13 akçe günlük ulufeli Mevlana Hafız Mehmed Said Efendi'dir. Bir de 5 akçe günlük ulufeli Es-Seyyid Mehmed Said Efendi geçmektedir ki bu kişi diğer defterlerde yer almamaktadır. Dolayısıyla bizim kaynakta kethüda olarak gördüğümüz kişi olamaz. Müstakimzâde'nin de hekimbaşılık yaptığının tespit edilemediği düşünüldüğünde geriye 13 akçe günlük ulufeli Mevlana Hafız Mehmed Said Efendi'nin kethüda olduğu değerlendirilebilir.

b. Katib/Mektubcu/Tezkireci

Hekimbaşının merkezden belli taleplerinin karşılanması için oluşturduğu ilam ve arz şeklindeki belgelerin kaleme alınması işi, XVI. yy.da bürokrasiye hakim olan Divan-ı Hümayun katiplerinden birisi vasıtasıyla gerçekleştirilmekteydi. Hekimbaşının katibi, maaşını da saray hekimleri zümresi ile birlikte almaktadır. Mesela, 1606 tarihli maaş pusulalarından saray hekimleri grubu arasında "kâtiban-ı divan-ı âli" şeklinde geçen Mehmed Çelebi adlı bir kâtibin yer aldığı görülmektedir. Buna göre kâtibin aylık maaşı 1.770 akçedir. Zilkade ve Zilhicce 1014 (Mart-Nisan 1606) ayları maaşlarını Muharrem 1015 (Mayıs 1606)'te birlikte almış[141], Safer 1015 (Haziran 1606) maaşı da 7 Ramazan 1015 (6 Ocak 1607)'te Mustafa Çavuş eliyle kendisine verilmiştir[142]. Maalesef bu yıla ait maaş defterine sahip değiliz; fakat bir önceki yıla ait olan defteri incelediğimizde (1013) saray hekimleri grubu arasında bahsi geçen kâtiban-ı divan-ı âli Mehmed Efendi'ye rastlamaktayız. Buna göre Mehmed Efendi, 50 akçe günlük ulufe almaktadır[143]. Yukarıda bahsi geçen aylık 1.770

[140] **KK**, 3475, s. 80-81-82.
[141] İE.SH, 6.
[142] İE.SH, 61.
[143] **KK**, 3398, s. 27.

akçe güne bölündüğünde günlüğünün 59 akçe olduğu görülmektedir. Böylece bir sene içerisinde Mehmed Efendi'nin yevmiyesine 9 akçelik bir zam yapıldığı tespit edilmektedir. Daha sonraki maaş defterlerinin hiçbirinde maalesef bu görevliye rastlayamıyoruz. Bunun sebebi, artık oturmuş bir yapıya sahip olan sağlık teşkilatı bünyesinde hem hekimlik hem de yazı işlerini birlikte yürütecek çalışanların olmasıdır. Dolayısıyla artık defterlerde herhangi bir kalemiye çalışanına rastlanmaz.

Hekimbaşının yazışmaları, XVIII. yy.da mektubcunun elindedir. Hekimbaşı mektubcusunu saray hekimleri arasından seçer. İlmiye sınıfının belgelerine ve yazı çeşidine hâkim olması bakımından medrese eğitimi almış olması tercih sebebidir. Hekimbaşının yardımcı görevlileri hakkında maalesef arşiv vesikalarına yansıyan aydınlatıcı malumata tesadüf edilememiştir. Yukarıda bahsedildiği üzere maaş defterlerinde de bu hususta ayırt edici bir ibareye yer verilmemektedir. Dolayısıyla bu görevliler ancak vefatı halinde resmi bir yazışmaya konu olmaktadır. Mesela, Hekimbaşı Mehmed Arif Efendi'nin mektubcusu Mehmed Hamdi Efendi, Salim Efendizâde Raşid Efendi'nin evinde 1782 yılında ölmüştür. Mehmed Hamdi Efendi'nin varisi olmadığından, muhallefatı ve sahip olduğu eşyalar Beytülmal için kayıt altına alınmıştır[144].

XIX. yüzyıla gelindiğinde artık hekimbaşının yanında belgeleri düzenleyen görevli, tezkirecidir. Bu görevli daha önceki yüzyıllarda katib veya mektubcunun yaptığı işi yaparak hekimbaşına ait belgeleri yazardı. Tezkireci, saray hekimleri arasından hekimbaşı tarafından seçilirdi. Bu kişi kimi zaman aynı aileden de olabilmekteydi. Mesela, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin tezkirecisi, daha sonra kendisi de hekimbaşılık yapacak kardeşi Abdülhak Molla'dır. Hatta Mustafa Behçet Efendi Keşan'a sürgüne giderken tezkirecisi de birlikte gönderilmiştir. Dolayısıyla tezkirecinin yazışmalarla birlikte hekimbaşının yardımcılığını da yürüten önemli bir görevli olduğu görülmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde XVIII. yy.da mektubcu ve kethüda gibi iki ayrı görevlinin yürüttüğü işlerin XIX. yy.da bir tek hekimin bünyesinde toplandığı görülmektedir.

[144] Defterdarın sadrazama telhisi üzerine sadrazamın 7 Zilkade 1196 (14 Ekim 1782) tarihli buyuruldusu, C.ML, 22858.

c. Çukadar

Şeyhülislamlar, mevleviyete kadar yükselmiş kadılar, kaptanpaşalar, tersane emini, yeniçeri ağaları, sekbanbaşı ve çavuşbaşı gibi görevlilere[145] benzer şekilde hekimbaşının da özel çukadarı vardır. Bu görevlinin en önemli vazifesi, hekimbaşı ile devlet merkezi arasındaki belge gidiş-gelişini düzenleyip iş takibini yapmaktır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi hekimbaşının yardımcıları hakkında çok fazla bilgi sahibi değiliz. Sadece vefat halinde durum artık hukukî bir boyut kazandığından belgelere yansımaktadır. Mesela, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin çukadarı Mehmed bin Abdullah, 1243 (1828) yılında vefat etmiştir. Vefatı sırasında çocuğu olmadığı tespit edilen Mehmed'in terekesinden iki karısının mihr-i müeccelleri ve dörtte bir hisseleri ödendikten sonra geriye kalan 3.428 kuruş hazineye aktarılmıştır[146].

2. Sağlık Çalışanları

Sarayda hekimbaşına bağlı olarak çalışan sağlık çalışanları saray hekimleri, sarayın Yahudi hekimleri, cerrahlar ve kehhallerdir.

a. Saray Hekimleri

Arşiv belgelerinde ve maaş defterlerinde Etıbba-i Hassa Cemaati olarak gördüğümüz saray hekimleri grubu, sarayda yaşayan padişah ve ailesinin yanı sıra Enderun ve Harem'deki görevlilerin de sağlıklarının muhafazası ve hastalıklarının tedavisiyle görevlendirilmişlerdir. Saraydaki görevleriyle beraber bir kısmı darüşşifalarda hasta bakmaya da devam etmektedir. Hekimlerin saraya intisab etmelerinde en önemli kıstas, Müslüman olmalarıdır. Zaten doğuştan Müslüman olup tıp alanında kendini göstermiş hekimler yanında gayrimüslim teb'adan saraydaki bu gruba dahil olan Müslümanlığa geçmiş hekimler de mevcuttur. Saray hekimleri arasına seçilmekte, adayların tıp alanında gerek medrese eğitimi yoluyla gerekse şahsi merakları doğrultusunda kendilerini yetiştirerek "hâzık hekim[147]" olmaları ve bu alanda tanınmaları öncelikli tercih sebebidir. Dolayısıyla darüşşifada hekimlik yapan biri bu gruba dahil edilebilirken şehrin herhangi bir yerinde kendi dükkanında hasta tedavi eden esnaf bir hekim de bu şansa sahip olabilirdi. Hatta kimi zaman

[145] Abdülkadir Özcan, "Çuhadar", **DİA**, c. VIII, s. 382.
[146] C.ADL, 3935.
[147] Mesleğinde uzman, işinin ehli, maharetli ve tecrübeli hekimler için kullanılan bir sıfattır.

Enderun'dan kendini tıp alanında yetiştirmiş birisi de saray hekimleri arasına seçilebilirdi. Ancak Enderun'dan atama yapılabilmesi için görevlinin öncelikle sipahi olarak taşraya çıkarılması gerekmekteydi. Çünkü sarayın Enderun kısmında çalışan bir görevlinin sarayın Birun grubu çalışanlarından olan saray hekimleri arasına doğrudan ataması gerçekleşemezdi.

Etıbba-i Hassa Cemaati, tıpkı saraya hizmet eden zanaatkâr ve sanatkâr esnaf grupları olan Ehl-i Hıref teşkilatındaki yapılanmaya benzer bir şekilde kendi içinde hiyerarşik düzene tâbidir. Hiyerarşik düzenin ilk sırasında hekimbaşı yer almaktadır. Ayrıca saray hekimleri arasında hekimbaşı kethüdasının da mevcudiyeti, esnaf grubu tarzındaki yapıya uygun şekilde hareket edildiğini göstermektedir. Esnaf teşkilatına ait bir başka unsur olarak ehl-i hibreliği de saray hekimleri arasında görmekteyiz[148]. Esnafın tecrübelileri ve uzmanları tarafından oluşturulan bilirkişi komisyonu şeklinde tanımlayabileceğimiz ehl-i hibre heyeti, esnaf içinde fiyatların ve üretim standartlarının belirlenmesinde önemli bir role sahip olmuştur[149]. Dolayısıyla saray hekimleri arasında mevcut iki kişilik ehl-i hibre heyetine dahil olan hekimler, mesleğinin en tecrübelilerinden ve en itibarlılarından sayılan saray hekimlerinin arasından seçilmekteydi. Bu heyetin üyeleri bir anlamda danışma kurulu vazifesi görmekteydi.

Osmanlı tıbbında ruhsal hastalıklar için İslam dünyasında uygulanan müzikle tedaviye de yer verilmiş, ayrıca hastaların ruhen rahatlamalarını sağlamak veya telkin yoluyla moral vermek maksatlarıyla dua da kullanılmıştır. Tabib-i ruhani olarak geçen bir meslek erbabı, esasen dua ile hastayı teskin ederek uygulanan tedavinin başarılı olması için destek olmaktadır. Osmanlı sarayında çalışan hekimler arasında da rastlanan tabib-i ruhani efendiler, sarayda da bu şekilde bir yaklaşımın olduğunu ortaya

---

[148] Esnaf teşkilatının idarecilerinden kethüda ve yiğitbaşı, sistemin belli bir düzen dahilinde yürütülmesini sağlarlardı. Onların yanı sıra tecrübeli ustalardan oluşan ve adına ihtiyarlar denilen bir heyet bulunurdu. Narh verilmesinde vazife gören (Ömer Lütfi Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Hususlar II", **Tarih Vesikaları**, II/7 (1942), s. 16-34), ölçü ve tartı aletlerinin damgalanmasına bakan ve esnafa ceza verilmek gerektiğinde fikrine müracaat edilen ehl-i vukuf/ehl-i hibre denilen kişiler de herhalde bunlar arasından seçilmekteydi. H.A.R. Gibb-Harold Bowen, **Islamic Society and the West a Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East**, I/1, London 1950, s. 284'ten naklen Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı**, Ankara 2018, s. 54-55.

[149] Tahsin Özcan, **Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı**, İstanbul 2003, s. 62.

koymaktadır[150]. Özellikle bazen birden çok tabib-i ruhani efendiye yer verilmesi kimi zaman bu görevlilere ihtiyacın daha da arttığını göstermektedir[151].

Resim 4
Saray Hekimi[152]
(Kıyafetnâme, A. 3690, s. 97)

Etıbba-i Hassa Cemaati'nin mevcudu yüzyıllar içerisinde değişikliğe uğramış olmakla beraber 941 (1534-35) tarihli defterde sarayda hekimbaşının dışında 13 hekim vardır (bu sayıya Yahudi hekimler dahil değildir). Bunlardan en yüksek maaşlısının 80 akçe günlük ücret ile Mevlana Abdullah Efendi olduğu tespit edilmektedir[153]. Saray hekimlerinin sayısı her zaman aynı kalmamış, çeşitli dönemlerde artış ve azalışlar ortaya çıkmıştır. Mesela, Ayn Ali Efendi'nin Sultan I. Ahmed zamanında hazine kethudası iken Kuyucu Murad Paşa'nın emriyle kaleme aldığı ve devletten maaş

[150] TSMA.E, 484/23; AE.SMST.III, 369/29283; TSMA.D, 8286.0001, S. 10-11; C.SH, 1416.
[151] Gurre-i Cemaziyelahır 1197 (4 Mayıs 1783) tarihli pusuladan saray hekimlerinden Feyyaz Efendi'nin vefat ettiği ve maaşının mahlul kaldığı Hekimbaşı Hayrullah Efendi tarafından sadrazama bildirilmiş ve 7 akçelik maaşın 3 akçesinin ruhani-i evvel Mustafa Efendi'ye tahsisi talep edilmiştir. Burada ruhani-i evvellikten bahsolunduğuna göre bir de ruhani-i sani olması gerektiği düşüncesi doğmaktadır. D.KRZ, 210/56.
[152]. Saray hekimlerinden birinin betimlendiği bu resim, Fenerci Mehmed Albümü'nde Fransız elçisinin tercümanı olarak yer almaktadır. (**Osmanlı Kıyafetleri: Fenerci Mehmed Albüm: Ottoman Costume Book: Fenerci Mehmed**, ed. İlhami Turan, İstanbul 1986).
[153] **D.KRZ.d**, 33118, s. 7, 27.

alanların miktarı ve ödenen ücretlerin özet halinde kaydedildiği ve *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân'*ın sonunda yer alan *Risâle-i Vazifehôrân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osmân*'da yer verdiği rakamlara göre saray hekimlerinin sayısı 21'dir[154]. Bahsedilen rakam, bu döneme ait maaş defteriyle mukayese edildiğinde Ayn Ali Efendi'nin 1013 (1604-1605) tarihli defterle tutarlı olduğu görülmektedir[155]. 1071 (1660) yılı saray hekimlerinin sayısını Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*'da 14 olarak vermektedir[156]. *Telhîsü'l-beyân*'ı kaynak olarak kullanan Eyyubi Efendi'nin *Kanunnâme*'sinde de IV. Mehmed döneminde özellikle 1071 (1660) yılında 14 saray hekimi vardır[157]. Maaş defterleriyle karşılaştırıldığında bu sayının tutarlı olduğu görülmektedir[158]. Bu sayı 1074 (1663)'e kadar aynı kalmış[159], bu tarih itibariyle birer ikişer artış görülmeye başlanmıştır. 1189 (1775) yılında 93 kişiye ulaşan mevcut[160], 1199 (1785) yılına kadar hiç değişmemiş[161], bu tarihten sonra 50 civarında seyretmiştir. 1236 (1820) yılında ise 93 olarak yine aynı sayıya ulaşılmıştır. 1239 (1823) tarihindeki son deftere kadar da bu sayı korunmuştur[162].

Saray hekimlerinin devlet tarafından temin edilen sosyal güvenlik hakları da vardı. Bir hekim emekli edildiği vakit, maaşının 1/3'i oranında bir aylık ile kendisine çavuşluk payesi verilerek tekaüd edilirdi. Mesela, saray hekimleri arasında 30 akçe günlük ücretle vazife yapan Mehmed Efendi, 10 akçe günlük ücret ile kendisine çavuşluk verilerek tekaüde ayrılmıştır[163].

Yukarıda bahsettiğimiz üzere saray hekimliği grubuna alınabilmek için, özellikle medrese şartı aranmaz, şahsi kabiliyet ve merakıyla bu mesleğe yönelen işinin ehli kimselere de fırsat tanınırdı. Dolayısıyla saraydaki diğer çalışanlarca da

---

[154] Ayn-ı Ali Efendi, **Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân**, önsöz M. Tayyib Gökbilgin, İstanbul 1979, s. 94.
[155] **KK**, 3398, s. 27.
[156] Hezarfen Hüseyin Efendi, **Telhîsü'l-beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân**, haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 94-95.
[157] **Eyyubî Efendi Kanunnâmesi**, **Tahlil ve Metin**, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1994, s. 36.
[158] **KK**, 3406, s. 42.
[159] **KK**, 3406, s. 42, 48; **KK**, 3407, s. 85-86, 97; **KK**, 3408, s. 73, 83; **KK**, 3409, s. 91, 104.
[160] **KK**, 3495, s. 88-91.
[161] **KK**, 3453, s. 75-77.
[162] **D.KRZ.d**, 33540, s. 6-8.
[163] 22 Şevval 1078 (5 Nisan 1668) tarihli buyuruldu. İE.SH, 36.

kimi zaman bu gruba geçenler olabilirdi. Enderun koğuşlarından Kiler Odası, padişah için yiyecek ve içeceklerin hazırlandığı birimdir. Bunun yanında bir diğer önemli fonksiyonu ise burada ilaç hazırlanmasıdır. Dolayısıyla bu odada vazifeli kimseler, bitkilerin ve baharatların sağlık alanında kullanımı hakkında bilgi sahibidirler. Kimi zaman bu bilgilerini daha da pekiştirmek için tıp alanındaki eserlerden faydalanıp görev yaptığı odada da pratik yapma imkanına sahip olan Enderunlu, kariyerine hekimlik alanında devam etmek isteyebilirdi. Bunun için talebi padişah tarafından uygun bulunanları Enderun'dan taşraya çıkarmak gerekmekteydi. Bunun yolu da sipahi olarak çıkarılmaktı[164]. Mesela, Kiler Odası'nda mum şakirdi olan Ahmed, tıp alanında kendini yetiştirdiğini ve tecrübe kazandığını ifade ederek padişahtan saray hekimleri arasına alınmayı istemiştir. Bu talebi padişah tarafından uygun bulunmuş ve 2 Şevval 1078 (16 Mart 1668)'de sipahi olarak çıkarılmıştır[165]. Enderun Kileri'nden saray hekimleri arasına geçişin bu atamayla önü açılmış ve bu tarihten itibaren otuz yıl boyunca "*yoluyla*" yeni tayinler yapılmaya devam edilmiştir. 1096 (1684) yılındaki maaş defterinde kendisine yer bulan Mustafa Efendi, Kiler-i Enderun çalışanlarından iken 60 akçe günlük ulufeyle saray hekimleri arasına dahil edilmiştir[166]. Mustafa Efendi, bu görevde 23 Safer 1103 (15 Kasım 1691) tarihindeki vefatına kadar kalmıştır[167]. Onun yerine bu tarih itibariyle yine Kiler Odası çalışanlarından Yusuf Efendi atanmıştır[168]. Yusuf Efendi'nin görev süresi, 28 Cemaziyelahir 1108 (22 Ocak 1697)'de vefat edene kadar devam etmiştir[169]. Bu tarihten sonra ise, maaş defterlerinde Kiler Odası çalışanlarından saray hekimliğine geçen birine rastlanamamıştır. Ancak bu, geçişin olmadığını kesin olarak ortaya koymaya yetmez. Sipahi olarak çıktıktan sonra artık odayla bağlantısı kalmamış olduğu düşünüldüğünde belki kişinin geçmiş mensubiyetine defterlerde yer verilmemiş olabilir.

Sarayda görevli sağlık çalışanları nöbet usulü dönüşümlü olarak çalışırlardı. Hekim ve cerrahların nöbetlerini düzenlemek ve kontrolü sağlamak hekimbaşının

---

[164] Kiler Odası'ndan mertebeye bağlı olarak sipahi, müteferrika, çaşnigir veya kapukulu süvari bölüklerine çıkılabilirdi. Diker, **Has Oda**, s. 40.
[165] Mum şakirdi kilari Ahmed'in arzuhali üzerine "*yoluyla kanun üzere verile*" şeklindeki hatt-ı hümayun. İE.SH, 84. 2 Şevval 1078 (16 Mart 1668) tarihli sipahi yazıldığına dair not.
[166] **KK**, 3425, s. 42.
[167] **KK**, 3431, s. 93-94.
[168] **KK**, 3432, s. 99.
[169] **KK**, 3436, s. 114-115.

görevleri arasındaydı. Harem'in Araba Kapısı'ndan girildikten sonra karşılaşılan Şadırvanlı Sofa'nın bitimiyle geçilen Karaağalar Taşlığı'nın da esas Harem'e açılan kapısının önünde yer alan Darüssaade Ağası Dairesi'nin yanında bir de Nöbet Odası vardı. Bu Nöbet Odası'nda geceleri Harem ağaları Harem'i beklerdi. İşte bu odada ayrıca ikişer kişiden oluşan nöbetçi cerrah ve hekimler de hazır bulunurdu. Bunların organizesi ise hekimbaşı tarafından yapılmaktaydı. Her ne kadar arşivde bu konuda rastladığımız belge XIX. yy.a ait olsa da bu konuda fazla bir değişiklik yaşanmamıştır. Dolayısıyla sistemin daha önceki yüzyıllarda da aynı şekilde işlediğini söyleyebiliriz. Bu sebeple bahsi geçen belgeyi genele teşmil etmek yanlış olmayacaktır kanaatindeyiz.

Resim 5
Nöbet Odasının Yeri
(Sedad Hakkı Eldem - Feridun Akozan,
Topkapı Sarayı Bir Mimari Araştırma, İstanbul 1981, levha 100)

Hekimbaşı Abdülhak Efendi'nin takririnde sarayda her gün nöbetçi olarak bulunacak hekim ve cerrahlar sayılmaktadır. Aynı zamanda alacakları günlük ücret de

belirtilmektedir. Görevlilerin alacakları ücretlerin Mansure Hazinesi[170]'nden ödenmesi her ay hekimbaşı takririyle isim isim ödemenin yapılması talep edilmektedir[171]. Aşağıda vereceğimiz tabloda nöbetçi olarak sarayda bulunacak görevliler ve alacakları ücretler yer almaktadır.

Tablo

Nöbetçi Olarak Sarayda Bulunacak Sağlık Görevlileri ve Alacakları Ücretler

Günler	**Tabibin Adı**	**Ücreti (kuruş)**	**Muavinin Adı**	**Ücreti**	**Cerrahın Adı**	**Ücreti (kuruş)**
Cuma	İstefenaki (tıbhane muallim-i evveli)	Maaş-ı kadimi	Elhac Reşid (tıbhane muallim sınıf-ı sanisi)	Maaş-ı kadimi	İsmail (cerrahlar emini)	Maaş-ı kadimi
Cumartesi	Kifrak (?)	750	İhya	Maaş-ı kadimi	Cerrah Hacı Bey	150
Pazar	Mezik (asakir-i hassa tabibi)	750	Naili Bey	Maaş-ı kadimi	Veli Efendi	150
Pazartesi	Makarti	750	Mustafa Efendi	Maaş-ı kadimi	Hüseyin Efendi	150
Salı	Kostantin	Maaş-ı kadimi	Osman Efendi (Tıbhane sınıf-ı sani halifesi)	Maaş-ı kadimi	Sipahi Ahmed	150
Çarşamba	Manil	1.000	İbrahim (kışla tabibi)	Maaş-ı kadimi	Mehmed Efendi	Maaş-ı kadimi
Perşembe	Manil	1.000	Nazif Efendi (cerrahhane sınıf-ı sani hocası)	Maaş-ı kadimi	Ahmed Efendi	150

Yukarıda bahsettiğimiz nöbetçilere aylık olarak ödenen maaş miktarı ise, 3.500 kuruştur[172]. Aynı görevlilere ödenen 1251 Zilkade (Mart 1836) maaşı toplamı ise 4.650 kuruştur. Burada emekli olan İbrahim Efendi'nin maaşı da dahildir[173]. 1253

[170] Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusunun masraflarının karşılanması için kurulan hazine, daha sonraları Mansure Hazinesi adını almıştır. Arzu T. Terzi, **Hazine-i Hassa Nezareti**, Ankara 2000, s. 9-10.

[171] Hekimbaşı Abdülhak Efendi'nin tarihsiz takriri üzerine 2 Rebiülevvel 1251 (28 Haziran 1835) tarihli buyuruldu ve ilmühaberi yazıldığına dair 10 Rebiülevvel 1251 (6 Temmuz 1835) tarihli kayıt. C.SM, 1900.

[172] Tabloda görüldüğü üzere bir kısmının karşısında maaş-ı kadimi denmektedir. Dolayısıyla bu kişilerin maaşlarının tespiti mümkün gözükmemektedir. Yukarıda verilen 3.500 kuruşun sağlamasını yapmak bu sebepten imkan dahilinde değildir.

[173] Abdülhak Molla'nın arzı üzerine 25 Zilkade 1251 (13 Mart 1836) tarihli deftere kaydedildiğini gösteren derkenar, C.SH, 653; aynı konu 1252 Rebiülahır (Temmuz 1836) için 4.800 kuruş olarak ödenmiştir. Çünkü cerrah olarak Şakir Efendi 150 kuruş maaşla eklenmiştir. C.SH, 411.

(1837) yılındaki kayıtta ise nöbetçilerin arasında ispençiyar da sayılır. 8.350 kuruş 1253 Muharrem ayı (Nisan 1837) maaşı olarak Mansure Hazinesi'nden ödenmiştir[174].

II. Abdülhamid döneminde Hekimbaşı Mavroyani Paşa, yüzyıllardır sürdürülen saraydaki nöbet usulünü düzenlediği talimatname ile yazılı kurallara bağlamıştır. Buna göre, sarayda nöbetçi olarak kalan iki hekim, sabah dokuzdan ertesi gün sabah dokuza kadar görevde kalacak, diğer günün nöbetçisi hekimler gelmeden görev yerini terk etmeyeceklerdir. Nöbetçi hekim, önce muayeneyi yapıp hastalığı teşhis edecek, ardından da tedavi için gerekli olan işlemleri yapacaktır. Hasta muayenesi teşhis ve tedavisiyle birlikte protokol defterine kaydedilecek, şayet hastanın durumu ağır ise hekimbaşı bilgilendirilecektir[175]. Hekimbaşı Mavroyani Paşa'nın düzenlediği bu talimatnameyle sarayın sağlık teşkilatı sistemli bir hale getirilmiş, sağlık görevlilerinin çalışma şartları bir nizam altına alınmıştır.

b. Sarayın Yahudi Hekimleri

Osmanlı tıbbının gelişiminde bir dönüm noktası olarak değerlendirebileceğimiz XV. yy.da diğer Türk beyliklerinden ve hatta özellikle İran'dan hekimler davet edilip sarayda görevlendirilmişlerdir. Fatih döneminden itibaren ise, Yahudilerin de bu konudaki maharetleri keşfedilmiştir. Yahudilerin bu alandaki yetkinliklerini ve maharetlerini Kanuni döneminde Osmanlı topraklarını ziyaret eden Nicolas de Nicolay, ziyareti esnasında tuttuğu seyahatnamesinde şu şekilde açıklamıştır:

"*Osmanlı'da özellikle Konstantinopolis'te hekimlik mesleğini bilen ve icra eden çok sayıda Türk bulunmaktadır. Ama Türklerden daha fazla Yahudi hekim vardır ve içlerinde tıp sanatında uzman, uygulamada da ellerine su dökemeyecek bilginler yer almaktadır. Bu alanda genellikle diğer milletleri geride bırakmalarının nedeni birçok yabancı dil bilmeleri ve Grekçe, Arapça, Aramice ve İbranice metinlere hakim olmalarıdır. Tıbbın yanı sıra tıp için gerekli yan bilimler olan felsefe ve astronomi*

[174] Seyyid Ahmed Necib imzalı arz üzerine isimlerin ve maaşların yazılı olduğu derkenar çıkarılmış ve 11 Safer 1253 (17 Mayıs 1837) tarihinde deftere kaydedildiğini gösteren not yazılmıştır. C.SM, 4137.
[175] Terzi, "Saray Eczaneleri", s. 56.

alanlarında başlıca metinler, Türkçede değil bu dillerde yazanlar tarafından kaleme alınmıştır"[176].

Nicolas de Nicolay'ın da özellikle vurguladığı gibi Yahudilerin tıp alanında ön plana çıkmaları batı dillerine hâkim olmalarından ve bu dillerdeki tıp çalışmalarını kolaylıkla takip edebilmelerinden kaynaklanmaktadır.

Hekimlikteki üstünlükleri Yahudilere, sarayda ve devletin üst düzey yöneticileri arasında nüfuzlarının ve itibarlarının artmasında önemli bir ayrıcalık kazandırmıştır[177]. Hekimlik mesleği tabiatı gereği birebir ilişkiyi gerektirmekte, bu da hasta ve yakınlarında minnet duygusu uyandırabilmektedir. Yahudi hekimler sultan veya üst düzey bürokratlarla bu yolla yakın ilişki kurabilmişlerdir. Bu sayede de dış ilişkiler konusunda danışmanlık yapmış, tercümanlık vazifesi görmüş hatta bazen elçi olarak yurt dışına gönderilmişlerdir[178]. XVI. yüzyılda Yahudilerin saraydaki nüfuzlarının artmasında hekimlikteki yetkinlikleri yanında İspanya ve Portekiz'den göç ederek saray hekimliğine girebilen Yahudilerin Avrupa'yı daha yakından tanımaları ve Batı dillerini iyi bilmeleri de çok mühim yer tutmaktadır.

XVI. yy.daki bu yeni dönemin en önemli aktörleri arasında Hamon ailesi özellikle dikkat çeker. İspanyol kökenli ailenin bazı üyeleri Granada hükümdarlarının da hekimliğini yapmıştı. Hamon ailesinden Osmanlı Devleti hizmetine giren ilk isim Yasef Hamon olmuştur[179]. II. Bayezid ve I. Selim'in hekimliklerini yapan Yasef Hamon, 1518 Suriye seferi sırasında vefat etmiştir. Yerine geçen oğlu Musa Hamon, dönemin en önde gelen hekimleri arasında yer almasının yanı sıra 1540 yılında Venedik Cumhuriyeti ile bir barış antlaşmasının yapılmasında da önemli bir rol oynamıştır. Yine bu aile üyelerinden İsak Hamon hekimlik mesleğinin yanında

[176] Nicolas de Nicolay, **Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda**, ed. Marie-Christine Gomez-Geraud, Stefanos Yerasimos, çev. Şirin Tekeli, Menekçe Tokyay, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 221.
[177] Hem yerleşik hem de Avrupa'dan göç edip Osmanlı topraklarına gelmiş olan Yahudilerin Osmanlı devlet idaresindeki rolleri ve sosyal hayata tesirleri hakkında tafsilatlı bilgi için bk. **Türk Sosyal ve Siyasi Hayatında Yahudiler**, ed. İbrahim Erdal - Yunus Özger, İstanbul 2011.
[178] Bernard Lewis, **İslam Dünyasında Yahudiler**, özsöz Mark R. Kohen, çev. Belgin Çınar, Ankara 2018, s. 204-205.
[179] Osmanlı Devleti hizmetindeki Hamon ailesi üyeleri ve kariyerlerindeki gelişim safhaları hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Uriel Heyd, "Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Süleymān the Magnificent", **Oriens**, c. 16 (1963), s. 152-170.

diplomatik konularda da danışmanlıkta bulunmuştur[180]. Diplomasi alanında bu kadar etkin bir hekim ailesinin padişahın sağlığında da önemli bir söz hakkına sahip olması yadsınamaz bir gerçektir. Özellikle Kanuni döneminde bu etki oldukça fazla görülmektedir. Kanuni döneminde saray hayatı ve sosyal hayat üzerine bilgiler veren Bassano, padişahın özel hekimliğini yapan Yahudi Hamon'u hekimbaşı olarak niteleyerek aslında onun padişah nezdindeki önemini ortaya koymuştur. Bahsi geçen dönemde hekimbaşı Sinan Efendi'nin de mevcudiyeti, aslında Hamon'un sadece padişaha yakınlığından dolayı hekimbaşı olarak nitelendirildiğini ispatlar. Hamon'un padişaha olan yakınlığı onun her zaman yanında olmasını gerektirmektedir. Padişah yemek yerken bile yanında bulunması[181], bu hekimin sahip olduğu itibar ve güvenilirliğini daha da aşikar bir hale getirmektedir.

XVI. yy.ın diplomaside öne çıkan bir diğer önemli Yahudi hekimi, Sokullu Mehmed Paşa'nın hekimi Salamon Ben Natan Eşkinazi'dir. Alman kökenli bir aileye mensup olduğu için Eşkinazi soyadını kullanan Salamon Ben Natan bir süre Polonya kralı II. Sigmund'un hekimliğini yaptıktan sonra İstanbul'daki Venedik balyosunun tercüman ve doktorluğunu üstlenmişti. Osmanlı baştercümanı Yunus Bey aracılığı ile takdim edildiği Sokullu'nun 30 yıl boyunca özel danışmanlığını yapmıştır. Çeşitli diplomatik meselelerde danışmanlık yapan Salamon Ben Natan Eşkinazi, Kıbrıs'ın fethinden·sonra 1573 yılındaki barış müzakerelerine yine bir Yahudi olan Tercüman Avram ile birlikte Osmanlı Devleti'nin temsilcileri arasında katılmıştı[182]. Avrupa siyasetine de karışarak Polonya kralı II. Sigmund'un ölümünün ardından tahta Fransa kraliçesinin oğlu Henry d'Anjou'nun geçmesi için desteklenmesi konusunda Sokullu Mehmed Paşa'yı ikna etti. Nitekim daha sonra III. Henry olarak Fransa kralı da olacak Henry d'Anjou, Mayıs 1573'de Polonya tahtına oturmuştur. Yine 1586'da İspanya ile yapılan barış antlaşmasını Osmanlı adına Salamon Ben Natan Eşkinazi imzaladı. Salamon Ben Natan Eşkinazi, Kıbrıs meselesinde barışın sağlanması için Venedik'e

[180] Musa Kılıç, "Osmanlı Diplomasisi Hizmetinde Yahudiler", **Türk Sosyal ve Siyasi Hayatında Yahudiler**, ed. İbrahim Erdal - Yunus Özger, İstanbul 2011, s. 94-95.
[181] Luigi Bassano, **Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat**, çev. Selma Cangi, İstanbul 2011, s. 59.
[182] Maria Pia Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", **Turcica**, XXXII (2000), s. 29.

elçi tayin edilmişti[183]. Venedik hükümeti bir Yahudi'yi elçi olarak kabul etmek istememişse de Venedik elçisi J. Soranzo kendi hükümetiyle Osmanlı hükümeti arasında ihtilaflı olan Dalmaçya hududunun tahdidi hususunda Salamon Natan'ın büyük yardımlarını görmüştür[184]. Yine Eşkinazi'nin oğlu Natan 1605'te diplomatik görevle Venedik'e gitmişti[185].

XVI. yy.ın bir diğer önemli Yahudi hekimi, III. Murad döneminde sarayda görev yapan Domenico Hierosolimitano'dur. Burada gördüklerini kaydettiği eserinde kendini "*padişahın şahsi doktorlarından biri olan üçüncü doktoru Kudüslü Dominic*" olarak tanımlamaktadır[186]. Domenico, padişah ve saray nezdinde o kadar itibar sahibi olmuştur ki, III. Murad'ın kız kardeşi Gevherhan Sultan[187]'ın özel hekimi olarak Hac ziyaretine giden sultana yolculuk boyunca eşlik etmiştir. Her ne kadar bu ziyaretin en önemli ritüellerinin gerçekleştirildiği Mekke ve Medine'ye Müslüman olmadığı için giremese de eserinin kayda değer bir kısmını Hac yolculuğuna ve Hacc'ın Müslümanlar için taşıdığı önemi anlatmaya ayırmıştır[188].

XVI. yüzyılda altın çağını yaşayan Osmanlı Yahudilerinin bir yüzyıl sonra saraydaki etkinlik ve nüfuzlarını kaybetmeye başladıkları görülür. Buna rağmen aralarından birkaç isim yine diplomatik meselelerde ön plana çıkmıştır. Bunlardan Kara Mustafa Paşa'nın özel hekimliğini yapan İsrael Konian, Karlofça Antlaşması görüşmelerine katılmıştı. İlginç bir hayat hikayesi olan Daniel de Fonseca, XVIII. yüzyılın başlarında Osmanlı-İsveç ilişkilerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur[189].

Yahudilerin devlet nezdinde gördükleri itibarı kimi zaman kötüye kullanarak menfaat sağladıkları da anlaşılmaktadır. Mesleklerinin yanında casusluk faaliyetlerine

---

[183] Stephan Gerlach, Yahudi doktor Salamon'dan bahsederken onun Viyana'daki doktor Paulus'un erkek kardeşi olduğunu belirttikten sonra Türklerle Venedikliler arasında barış yapılmasını sağladığını ve bu sayede Venediklilerden her yıl hatırı sayılır bir ödenek aldığını kaydeder. Bu olay vesilesiyle sadrazam Mehmed Paşa'nın da itibarını kazandığını yazar (**Türkiye Günlüğü**, ed. Kemal Beydilli, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2007, c. II, s. 157).

[184] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c. 3, kısım 1, Ankara 1951, s. 126.

[185] Kılıç, a.g.m., s. 96-98.

[186] Domenico Hierosolimitano, **Bir Yahudi Doktorun Harem, Saray ve İstanbul Hatıraları**, giriş ve açıklama bölümleri ile birlikte tercüme eden Michael Austin, ed. Erhan Afyoncu-Uğur Demir, çev. Esma Selçuk Demir, İstanbul 2017, s. 73.

[187] II. Selim'in kızı olan Gevherhan Sultan, 1544 yılında Manisa'da doğmuştur. Annesi Nurbanu Sultan'dır. M. Çağatay Uluçay, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, İstanbul 2012[6], s. 70.

[188] Hierosolimitano, **Harem**, s. 113-116.

[189] Kılıç, a.g.m., s. 97-98.

de meyleden kimi Yahudi saray hekimi, kolaylıkla girebildikleri sarayın Enderun ve Birun kısımlarında gördüklerini ve şahit oldukları olayları "*devlet-i iseviye*"ye aktararak "*devlet-i aliyyeyi rüsvâ-yı âlem*" etmek için iş birliği içerisinde olabilmekteydiler[190].

Arşiv belgelerinde ve maaş defterlerinde Etıbba-i Hassa-i Yahudiyan Cemaati olarak gördüğümüz sarayın Yahudi hekimleri, sayıca yüzyıllar içerisinde değişikliğe uğramış olmakla beraber 941 (1534-35) tarihli defterde sarayda 7 kişilik bir Yahudi hekim kadrosu bulunduğu ve bunlardan en yüksek ücreti 50 akçelik günlük ile Musa Hamon'un aldığı görülmektedir[191]. Hamon'un kardeşi İsak da sarayın Yahudi hekimleri arasında 40 akçe günlük ücret ile çalışmaktadır.

Bundan sonra sarayda görevli Yahudi hekimlerin sayısı 4 ile 10 arasında değişmekte iken, birden sayının XVII. yy. başında büyük bir oranda artış kaydettiği tespit edilmektedir. Ayn Ali Efendi'nin *Risâle-i Vazifehôrân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osmân*'da yer verdiği rakamlara göre saraydaki Yahudi hekimlerin sayısı 41'dir[192]. Bahsedilen rakam bu döneme ait maaş defteriyle mukayese edildiğinde Yahudi hekimlerin sayısının aslında Ayn Ali Efendi'nin verdiğinden bir hayli fazla olduğu görülür. 1013 (1604-1605) yılında sarayda 64 Yahudi hekim görev yapmaktadır[193]. Bu tarih, saray çalışanları arasındaki Yahudi hekimlerin en kalabalık oldukları dönemdir. Bundan önce de sonra da bu sayıya erişilememiştir. Sayıca görülen kalabalık Yahudi hekim grubunun, XVII. yy. başlarında İspanya'daki Yahudi ve Müslümanların bu bölgeden uzaklaştırılmaları politikasına paralel[194], Osmanlı topraklarına gelip kendilerine uygun çalışma ortamı bularak saraya intisab etmiş olmaları muhtemeldir. Ancak bu uygun ortamın aynı şekilde devam etmediği IV. Mehmed dönemindeki sayıda kendini göstermektedir. Çünkü aynı yüzyılın ortalarında sarayda sadece 4 Yahudi hekim görevlidir[195].

---

[190] Buşra Kıdak, **Âsım Tarihi'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (2. Cilt)**, Gaziantep Üniv. Yüksek Lisans Tezi, 2017, s. 12.
[191] **D.KRZ.d**, 33118, s. 7, 27.
[192] Ayn-ı Ali Efendi, **Kavânîn-i Âl-i Osman**, s. 94.
[193] **KK**, 3398, s. 31-32.
[194] Merry E. Wiesner-Hanks, **Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789**, çev. Hamit Çalışkan, İstanbul 2017[5], s. 155.
[195] Hezarfen Hüseyin Efendi, **Telhîsü'l-beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân**'da saray hekimlerinin sayısını 14, Yahudi hekimleri de 4 olarak vermektedir (s. 94-95). *Telhîsü'l-beyân*'ı kaynak olarak kullanan

Osmanlı Devleti, toplumsal düzeni muhafaza etmek üzere çeşitli dini grupların farklı renkler kullanması ve değişik kıyafetler giymesi usulünü kendinden önceki diğer İslam devletlerinde olduğu gibi benimsemiştir[196]. Osmanlı toplumunda, gayrimüslimlerin kıyafette Müslümanlardan farklı olmalarını ve onlara benzememelerini sağlayan birtakım kurallar vardır. Müslümanlarla gayrimüslimlerin dış kıyafetleri arasında fark oluşturmak amacıyla özellikle kumaş kalitesi ve renkler konusunda durularak birtakım kısıtlamalar getirilmiştir. Gayrimüslimlerin bazı renkleri; atlas, kemha, elvan çuka gibi bazı lüks veya kaliteli kumaşları kullanmaları ve Müslümanların giydiği bazı kıyafetleri giymeleri yasaklanmış ve her bir gayrimüslim grubun farklı renkte kıyafet ve özel başlık giymesi talep edilmiştir. Yahudilerin kırmızı şapka ve siyah ayakkabı, Hıristiyanların ise siyah şapka giymeleri emredilmiştir. Genelde koyu mavi ve siyah gibi renkler gayrimüslimlere tahsis edilmiştir. İslam geleneğinde gayrimüslimler, Müslümanlara mahsus sarık kullanamazlarken, sarı renkli ayakkabı da sadece Müslümanlar tarafından giyilmiştir[197]. Toplumsal olarak uygulanan bu ayrımdan, saray için çalışan gayrimüslim hekimler muaf tutulmuşlardır. Onlara Müslümanların giydikleri sarı mest pabuç giyme hakkı tanınmış, ayrıca cizye vergisinden de muaf tutulmuşlardır[198].

c. Cerrahbaşı ve Cerrahlar

Cerrahlık, tıpkı hekimlikte olduğu gibi hem pratik hem de akademik bilgi gerektiren bir meslektir. Bu mesleğe yönelen kimse, Tıp Medresesi'nde özellikle anatomi üzerine dersler alarak akademik yönden gelişimini tamamlarken, öte yandan Osmanlı toprakları üzerindeki darüşşifalarda uygulamalı olarak mesleğine hâkim bir hale gelebilmekteydi. Ancak her zaman kesin olarak bir eğitim silsilesi hekimlikte olduğu gibi cerrahlıkta da yoktur. Çünkü cerrahlık yapabilmek için mutlaka medrese

---

Eyyubi Efendi'nin Kanunnamesi'nde de IV. Mehmed dönemi özellikle 1071 (1660) yılı sayısı saray hekimleri için 14, Yahudi hekimler için ise 4'tür. **Eyyubî Efendi Kanunnâmesi**, s. 36.

[196] İslam dünyasında grupların dini kimlikleri üzerinden yapılan bu ayrım, Avrupa'da toplumsal sınıflar arasında uygulanmaktadır. Mesela, soylular ipek kıyafetler giyme hakkına sahiplerken, hekimler ve hukukçular kenarları kadife veya kürklü cüppelerinden, hizmetkârlar ise kaba, koyu renkli kıyafetleri ve önlüklerinden ayırt edilmektedir. Kimliğini gizleyecek veya kendini farklı sınıftan gösterecek bir kıyafet giymek kimi zaman ölümle dahi cezalandırılabilmekteydi. Wiesner-Hanks, **a.g.e.**, s. 401-402.

[197] Betül İpşirli Argıt, "Osmanlı İstanbul'unda Giyim Kuşam", **Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, ed. Coşkun Yılmaz, c. IV, İstanbul 2015, s. 241-243.

[198] İE.SH, 176.

eğitimi gerekmemektedir. Aileden gelen birikimle aynı mesleği sürdürmek isteyenlerin yanı sıra şahsi merak ve temayülleriyle bu mesleği icra etmek isteyip kendilerini cerrahlıkta yetiştiren kimselere de hak tanınır.

Sarayda görevli cerrahlar, "*cerrahîn-i hassa*" olarak sarayın zanaatkâr ve sanatkârlarının tâbi olduğu Ehl-i Hıref-i Hassa Cemaati arasında sayılmaktaydı. Bunun sebebi aslında cerrahlığın el becerisi gerektiren bir meslek olması, diğer zanaat kollarında olduğu gibi usta-çırak ilişkisiyle ilerlemesi ve dolayısıyla zanaat olarak kabul görmesidir.

Esasen cerrahlar her zaman hekimlerden daha alt bir pozisyona sahip olmuşlardır. Çünkü Osmanlı anlayışında daima ilaçla tedavi ve nabız veya idrar tahlili yoluyla hastalıkların teşhisini gerçekleştiren hekimler daha ön planda tutulmuştur[199]. Aynı bakış açısı ilkçağlardan beri karşımıza çıkmaktadır. Medeniyetlerin doğduğu ve gelişim gösterdiği Mısır ve Mezopotamya'da doktorların aynı zamanda dini bir statüye sahip olmaları, onların toplum içinde cerrahlardan daha üstün bir konumda bulunmalarının en önemli sebebidir. Ayrıca bu bölge medeniyetlerinde tıbbın kutsal bir mahiyet taşımasına karşın cerrahinin diğer iş sahalarıyla aynı görülmesi de hekimliğe bir ayrıcalık getirmektedir. Böylelikle toplumsal yapıda cerrahların doktorlardan daha aşağı bir sınıf teşkil ettiği görülmektedir[200]. Dolayısıyla saray teşkilatı içinde de hiyerarşik düzende saray cerrahları ve cerrahbaşı her zaman hekimbaşının sorumluluğu ve denetimi altında olmuşlardır.

Saraydaki cerrahların mertebe olarak en üst derecesinde olan görevli cerrahbaşıdır. Cerrahbaşının saraydaki görevlerinden en önemlilerinden biri, şehzadelerin sünnet edilmeleridir. Dolayısıyla bu görevinden dolayı hem çok itibarlıdır hem de çok güvenilir olması gerekmektedir. Sünnet işlemi gerçekleştikten sonra kendisi atıyyeler ve hediyeler ile taltif edilir. Padişahın huzurunda hilat giydirilir.

---

[199] Hatta hekim olmak esir olarak alınanlar arasında dahi bir ayrıcalık sebebiydi. Mesela, 1557'de tamamlanıp II. Filip'e sunulan *Türkiye Seyahati* adlı eserde geçen diyaloglarda ana karakter olan Pedro de Urdemales, İtalya'da iken Osmanlılar tarafından esir alınmış ve İstanbul'a getirilmiştir. Pedro, eserde esirlik serüvenini anlatırken, Türklerde cerrahlıktan daha üstün tutulan idrar ve nabız hekimi olduğunu söyleyerek kürekten kurtulduğunu ifade etmektedir. **Kanunî Devrinde İstanbul**, çev. Fuad Carım, İstanbul 1964, s. 11; Paulina Toledo, **Türkiye Seyahati: XVI. Yüzyıla Ait Bir Anonim İspanyol Eserine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nun Toplumsal Yapısı ve Gelenekleri**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1992, s. 192.

[200] Sayılı, **Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Tıp,** s. 433-434.

Mesela, 1720'de III. Ahmed'in şehzadeleri için yapılan sünnet merasiminde operasyonu gerçekleştiren cerrahbaşı Nuh Efendizâde Süleyman Efendi için Kürkçü Manol'den 300 kuruşa çuka feraceye kaplı samur kürk alınmış ve padişahın huzurunda giydirilmiştir[201].

Cerrahbaşının teşrifat dahilinde hazır bulunduğu bir başka tören, her sene nevruzda padişaha sunulan nevruziyedir. Nevruziye sunmak üzere hekimbaşı, cerrahbaşı ve kehhalbaşı tarafından birlikte huzura çıkılır ve takdim edildikten sonra da kendilerine atıyyeler ve hediyeler verilir. Cerrahbaşına bu tören esnasında 300 kuruş atıyye verilmesi mutaddır[202].

Cerrahbaşının saraydaki görevlerinden bir diğeri ise, saraya alınacak hadım ağaların muayenelerini yapmaktır[203]. Cerrahbaşı, icabı halinde padişahın kanını almakla da görevlidir. Mesela, padişah IV. Mehmed'in kanını almak üzere işleme başlayan Koca Cerrahbaşı, yaşlılığından dolayı tek seferde damarı bulup kanı alamamış; ancak ikinci denemede biraz da padişahın canını yakarak başarılı olabilmiştir. Hatta kan alma işlemi "*helak mertebesine varmış iken*" padişah yine de ses etmez ve cerrahbaşının hatırını kırmaz. İşlem tamamlandıktan sonra ise padişah "*ol ihtiyar bizüm içün azim hacl ve şerm-sar olduğuna gayet rahm eyledüm. Eger üç neşter dahi ursa helal ederdüm ve mümkin olaydı damardan kanumı akıdup anı böyle hacalete komazdum*" diyerek cerrahbaşına duyduğu minneti ve vefayı ortaya koyar. Ancak seferde olan sadrazamın yerine merkezde yönetici konumunda yer alan sadaret kaymakamı uygulamadaki başarısızlığından dolayı cerrahbaşını görevden azleder. Bunu duyan padişah bir gün sonra "*dahi sabavetüm aleminde bir arıza-i şedideme ilaç edüp hidmeti sebk etmişdir ne mümkindir ki unudula*" diyerek tekrar huzuruna çağırır ve çeşitli hediyelerle kendisini taltif ederek yeniden göreve getirir[204].

Seferden muaf olmak isteyen askerler, Divan-ı Hümayun'a bir arzuhal ile başvurarak bu konuda Devlet'ten muafiyet müsaadesi talebinde bulunabilirlerdi. Bu talep şayet başvuran kişinin açık yarası var ise doğrudan cerrahbaşına havale

---

[201] İE.HLT, 327.
[202] **TSMA.D**, 32.0001, s. 2; **TSMA.D**, 32.0001, s. 18, 35, 53; **TSMA.D**, 1058.0001, s. 21; **TSMA.D**, 2352.0296, s. 2; **TSMA.D**, 2353.0239; **TSMA.D**, 2434.0027.
[203] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, Ankara 1988[3], s. 368.
[204] **Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-nâmesi**, s. 318-319.

edilmekteydi. Cerrahbaşı, muayenesi neticesinde hazırladığı bir ilam ile durumu doğrudan sadrazama sunardı. Cerrahbaşının doğrudan sadrazama hitaben bir yazı kaleme alması, her ne kadar hiyerarşik düzende hekimbaşının kontrolünde ise de aslında kendi mesleği içinde belli bir özerkliği olduğunu göstermektedir. Mesela, 1135 (1723) yılında daha önceki çıktığı bir seferde yaralandığını belirten ve bu yarasının iyileşmeden bir daha sefere çıkmaktan muaf tutulması hususunda arzuhal sunan Salih, sadrazam tarafından yarasının tespiti için cerrahbaşına muayene olmak üzere havale edilmiştir. Cerrahbaşı Nuh Efendizâde Süleyman Efendi'nin yaptığı muayene neticesinde Salih'in sağ ayağının topuktan dizine varıncaya kadar yaralı olduğu tespit edilmiş ve sadrazama bir ilam ile sunulmuştur[205].

Saraydaki hekimlerde olduğu gibi cerrahlarda da nöbet usulü uygulanmaktaydı. Cerrahlardan ikisi nöbetleşe olarak her gün ihtiyaç halinde vazifelerini icra etmek üzere Darüssaade ağasının odasının yanındaki nöbet odasında kalırdı[206]. Nöbetçi cerrahın en önemli görevlerinden biri, Divan-ı Hümayun'a gelip Müslümanlığa geçmek talebinde bulunan reayanın sünnetlerini yapmaktı[207]. Gayrimüslim teb'adan iken Müslüman olmak isteyenler, İstanbul'da iseler Divan-ı Hümayun'a, taşrada iseler bulundukları mahallin kadısına başvurarak din değiştirebilirlerdi[208]. Divan-ı Hümayun'da gerçekleşen merasimde öncelikle bu kişinin kelime-i şahadet getirmesi sağlanırdı. Daha sonra hazır bulunan cerrah tarafından sünneti gerçekleştirilirdi. Akabinde kendisine bir destar, bir mintan ve merhem bahası olarak da 50 akçe verilirdi[209]. Ayrıca kendisine bir Müslüman ismi verilirdi ve bu ismin Arapça olmasına dikkat edilirdi[210].

---

[205] Salih'in arzuhali üzerine cerrahbaşı Süleyman Efendi'nin ilamı ve sadrazamın 3 Receb 1135 (9 Nisan 1723) tarihli iyileşinceye kadar seferden muafiyeti hakkındaki buyuruldusu. İE.SH, 185.
[206] Uzunçarşılı, **Saray Teşkilatı**, s. 368.
[207] Kendi isteğiyle din değiştirmek için Divan'a gelen gayrimüslimler arasında ilginç sebepleri bulunanlar da vardır. Mesela, 1585 yılında Divan'a gelerek rüyasında Hz. Muhammed'i gördüğünü ve kendisine Müslüman olmasını söylediğini ifade eden Yahudi'nin talebi üzerine gerekli merasim yapılmış ve Mehmed adını alarak Müslüman olmuştur. Kamil Çolak, **XVI. Yüzyılda İstanbul'da İhtidâ Hareketleri**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2000, s. 128.
[208] Çolak, **a.g.t.**, s. 127-128.
[209] Mübahat S. Kütükoğlu, **XVI. Asırda Çeşme Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı**, Ankara 2010, s. 77, n. 41.
[210] Yavuz Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları**, Ankara 2001, s. 200.

Saray cerrahları saray hekimlerinden farklı olarak maaşlarını Piyade Mukabelesi Kalemi'nden almaktaydılar ve aldıkları ücretler Ehl-i Hıref maaş defterlerine kaydedilmekteydi[211]. Ancak hassa cerrahbaşısı olarak saray cerrahları arasından atanan görevli, maaşını diğer cerrahlardan ayrı olarak saray hekimlerinin aldığı kalemden yani Küçük Ruznamçe Kalemi'nden ve etıbba zümresi dahilinde alırdı[212]. Dolayısıyla cerrahbaşının saray teşkilatındaki yeri de o derece değişmişti. Böylelikle cerrahbaşı, artık kendine teşrifatta bir yer bulmuştur.

d. Kehhalbaşı ve Kehhaller

Sarayın sağlık çalışanlarından hekimbaşına bağlı olan bir başka görevli grubu kehhalbaşı ve kehhaller idi. Tababet ilmine hakim olup göz hastalıkları alanında ihtisaslaşmış hekimler, kehhal olarak adlandırılırdı. Kehhalbaşı ve saraydaki diğer kehhallerin esas görevleri, saray mensuplarının göz sağlığının korunması ve göz hastalıklarının tedavisi idi[213].

Kehhalbaşının saraydaki bir diğer görevi, nevruzda hekimbaşı ve cerrahbaşı ile birlikte padişaha nevruziye macunu sunmasıdır. Padişahın huzurunda yapılan törende kehhalbaşına gibi hilat giydirilir ve atiyeler verilirdi. Bahsi geçen törende kehhalbaşıya genellikle hassü'l-hass cedid hilat giydirilirken[214] atiye olarak da 60 kuruş verilmesi mutaddı[215].

Kehhalbaşının saraydaki görevinin yanı sıra yürüttüğü başka vazifeleri de vardı. Bunlardan en önemlisi, sefere katılmaktan muafiyet talebinde bulunan veya emekliliğini isteyen askerlerin göz muayenelerini yapmaktı. Kehhalbaşı yaptığı

---

[211] Sakine Akcan Ekici, **17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Hıref-i Hâssa Teşkilatı Birimleri ve Yapısal Özellikleri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, dan. Prof. Dr. Zeynep Tarım, İstanbul 2018, s. 35-36.

[212] Özellikle 1080 (1670)'den son maaş defterinin tarihi olan 1239 (1824)'a kadar bütün defterlerde ser cerrahin-i hassa olarak görev yapan vazifelinin maaşını etıbba-i hassa cemaati içinde aldığı tespit edilmektedir. Bu defterlerden örnek olarak **KK**, 3412, s. 48, **KK**, 3413, s. 47, **KK**, 3414, s. 103, **D. KRZ.d**, 33533, s. 2-3, **D.KRZ.d**, 33540, s. 6-7-8 verilebilir. Defter kayıtlarında özellikle yeni atama olduğu vakit yazılan "*ser-cerrahin-i hassa ki cemaat-i etıbba-i hassa ilhak şode fermude*" ifadesinden hassa cerrahbaşısı olanların artık Ehl-i Hıref'le idari yönden alakalarının kalmadığı artık etıbba ile birlikte anıldıkları açıkça görülmektedir. **KK**, 3412, s. 48, **KK**, 3435, s. 112-113, **KK**, 3440, s. 59.

[213] Kehhallerin saraydaki tedavi usulleri hakkında çok fazla malumatımız yoksa da kimi zaman hekimbaşının ilaç reçetelerinde kullandığı kıymetli taşların kehhale verildiği de görülmektedir. Tedavide kullanılan inci ve yakuttan kehhale de ilaç imali için verilmiştir. **TSMA.D**, 17.0001, s. 23.

[214] Zeki Tekin, **Teşrifatta Giydirilen Hil'atlar**, Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, İstanbul 1982, s. 25, 35, 84.

[215] **TSMA.D**, 32.0001, s. 2, 18, 35, 53; **TSMA.D**, 1058.0001, s. 21b; **TSMA.D**, 2434.0027.

muayenenin sonucunu doğrudan sadrazama sunduğu bir ilam ile rapor ederdi. Kehhalbaşının tıpkı cerrahbaşı gibi sadrazama hitaben doğrudan ilam kaleme alabilmesi, mesleki anlamda bir özerkliğe sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca kehhalbaşı yine sadrazamın havalesiyle cizye vergisinden muafiyet için Devlet'e arzuhal sunan gayrimüslimlerin talebi doğrultusunda vergiden muaf olup olmadığını tespit için göz muayenelerini gerçekleştirirdi.

Herhangi bir rahatsızlığından dolayı artık askerlik vazifesini yerine getiremediğinden seferden affını ya da emekliliğini talep eden görevli, öncelikle bunu bir arzuhal ile bizzat Divan-ı Hümayun'a iletirdi. Talebi üzerine önce sadrazam Divan'da bir ön muayene yaparak hastalığının muhtevası hakkında bilgi sahibi olduktan sonra şayet gözlerde bir sorun varsa muayene için kehhalbaşına havale edilirdi. Hem devletin vergi sistemini hem de askeri gücünü yakından ilgilendiren muafiyet ve emeklilik muamelelerinde oldukça hassas davranılmaktadır. Özellikle sağlık muayenelerinin özenli yapılması gerektiğinden sarayda alanında ihtisas sahibi üst düzey görevlilerin bu işlemi gerçekleştirmesi büyük önem taşımaktadır. Mesela, Dergah-ı âli gediklilerinden Mustafa bir arzuhal sunarak sefere katılmaktan muafiyetini talep etmiştir. Bunun üzerine arzuhal sahibi kehhalbaşına muayene için havale edilmiştir. Kellahbaşının muayenesi sonucunda aksu tabir olunan katarakt hastalığına[216] tutulmuş olduğu tespit edilmiştir. Kehhalbaşı hastanın durumunun muafiyet için uygun olduğunu sadrazama hitaben bir ilam kaleme alarak rapor etmiştir[217].

Emeklilik için başvuran askerlerin de durumu Divan'daki ön değerlendirmeden sonra kehhalbaşına havale edilirdi. Mesela, Sultanönü Sancağından 16.611 akçe timara mutasarrıf olan Halil Efendi yaşlılıktan kaynaklı emeklilik için 1726 yılında başvuruda bulunmuştur. Halil Efendi, muayene için kehhalbaşına havale edilmiş ve kehhalbaşı Hasan Efendi'nin muayenesi sonucunda da iki gözüne su inmiş olduğu

[216] **Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü**, s. 396. Göz hastalıkları hakkında detaylı bilgiler veren Mürşid'in neşrini yapan Ali Haydar Bayat-Necdet Okumuş'un eserin ekinde hazırladıkları sözlük kısmında aksu için gözdeki billur cismin saydamlığını yitirerek ağarmasından ileri gelen körlük, ak basma, katarakt şeklinde bir açıklama vardır. Muhammed b. Mahmud Şirvani, **Mürşid [Göz Hastalıkları] İnceleme-Metin-Dizin-Sözlük**, haz. Ali Haydar Bayat-Necdet Okumuş, Ankara 2004, s. 417.

[217] Arşiv tarafından 1203 (1789)'e tarihlendirilen tarihsiz iki farklı konuda telhis üzerine padişahın hatt-ı hümayunu. HAT, 15/639.

tespit edilmiştir[218]. Göze su inmesi ise glokom yani göz tansiyonunun işaretidir[219]. Bir diğer adı ise karasudur[220].

Devlet nezdinde bu uygulamanın mutad olarak sürdürüldüğü görülmektedir. Mesela, 1142 (1729) yılında Haleb'den 7.183 akçe timara tasarruf eden Mehmed b. Ömer, yaşlı ve sefere muktedir olmadığını belirterek bir arzuhal sunmuş ve seferden azlini ve aynı zamanda emekliliğini talep etmiştir. Bunun üzerine durumu değerlendirilmek üzere sadrazam tarafından kehhalbaşına havale edilmiştir. Kehhalbaşı Hasan Efendi'nin muayenesi sonucunda arzuhal sahibinin yaşlılıktan kaynaklı gözlerinin iyi görmediği tespit edilmiş ve sadrazama Mehmed b. Ömer'in durumu ilam ile sunulmuştur[221].

Kehhalbaşı, hastalık sebebiyle cizye vergisinden muaf olmak isteyen gayrimüslim teb'anın muayenelerini de gerçekleştirmekteydi. Osmanlı topraklarında yaşayan ve Osmanlı teb'ası olan gayrimüslim erkek reaya, devlet tarafından korunmaları ve savaşlara katılmaktan muaf tutulmaları karşılığında baş vergisi olarak cizye öderlerdi. Ancak hasta veya sakat ya da çalışacak güçte olmayanlar bu vergiden muaf tutulurlardı[222]. Dolayısıyla vergiden muafiyet için devlete başvurup şayet gerekli şartlara haiz olduğu muayene ile sabit görülürse muafiyet gerçekleşirdi. Mesela, Çirmen Kazası Bektaşlı karyesinde yaşayan Todori, ihtiyar olduğu ve gözleri de görmediğinden cizyeden muafiyet için bir arzuhal sunmuştur. Todori'nin bu talebi üzerine sadrazam muayene için kendisini kehhalbaşı Hasan Efendi'ye havale etmiştir. Hasan Efendi'nin muayenesi sonucunda Todori'nin gözlerine su indiği ve âmâ olduğu tespit edilmiştir ve durum sadrazama ilam ile sunulmuştur[223]. Rahatsızlığı ispatlanmış olan Todori'nin cizyeden muafiyeti böylelikle kabul edilmiştir.

---

[218] Arzuhal üzerine sadrazamın kehhalbaşına havale buyuruldusu, kellahbaşının sadrazama raporu ve sadrazamın 11 Rebiülahır 1139 (6 Aralık 1726) tarihli son buyuruldusu. İE.SH, 189.

[219] Mihrican Aynacı, "Divan Şiirinde Geçen Göz Hastalıklarının Klâsik Dönem Tıp Metinleri Ekseninde Değerlendirilmesi", **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, sayı 9 (İstanbul 2012), s. 39.

[220] **Mürşid**, s. 442.

[221] Mehmed b. Ömer'in arzuhali üzerine sadrazamın kehhalbaşına havale buyuruldusu ve ardından kehhalbaşının raporu ve 11 Cemaziyelevvel 1142 (2 Aralık 1729) tarihli sadrazamın son buyuruldusu. İE.SH, 172.

[222] Kütükoğlu, **İktisâdî Yapı**, s. 304.

[223] Todori'nin arzuhali üzerine sadrazamın kehhalbaşına havale buyuruldusu, kehhalbaşı Hasan Efendi'nin ilamı, defterdarın sadrazama hitaben takriri ve üzerinde tarihsiz son buyuruldu. 24 Zilkade 1137 (4 Ağustos 1725) tarihli defter kaydı ve tezkirenin çıktığına dair 3 Muharrem 1138 (11 Eylül 1725) tarihli kayıt. İE.SH, 188.

Aynı hususta bir başka örnek, cizye vergisinden muafiyet için başvuran Dimetoka'da yaşayan Manol veled-i Hristo için uygulanmıştır. Bahsi geçen gayrimüslim, yaşlılığı ve gözlerinin görmemesinden ötürü cizyeden muafiyet için devlete başvurmuştur. Durumu kehhalbaşı Hasan Efendi'ye havale edilmiştir. Hasan Efendi'nin muayenesiyle arzuhal sahibinin gözlerine su indiği ve âmâ olduğu tasdiklenmiş ve vergiden muafiyeti kabul edilmiştir[224].

Sarayda görev yapan kehhalbaşı ve kehhaller, Etıbba-i Hassa zümresi içinde zikredilirlerdi ve maaşlarını yine bu grup ile birlikte aylık olarak alırlardı. 941 (1534-35) tarihli maaş defterinde iki kehhalin mevcudiyeti tespit edilmektedir. Bunlardan biri 20 akçe, diğeri 19 akçe günlük ücret almaktadırlar[225]. 20 akçe günlük ücretli olan Mevlana Ahmed Efendi'nin kehhalbaşı olduğu varsayılabilir. Kehhalbaşının yevmiyesinin 1066 (1656) yılında ser kehhalân-ı hassa olarak vazifeli Âli Efendi'den itibaren 40 akçe olduğu görülmektedir[226]. Kehhalbaşı aynı miktardaki günlük ücreti, 1239 (1824) yılına kadar değişmeden almaya devam etmiştir[227]. Tıpkı saray cerrahlarında olduğu gibi sarayda görevli kehhallerde de -941 tarihli defterin aksine- sadece kehhalbaşı, ücretini saray hekimleri bünyesinde almaktadır. 1722'ye kadar Ehl-i Hıref defterlerinde cerrahîn-i hassa arasında kaydedilen kehhaller, bu tarih itibariyle artık defterlerde kehhalân-i hassa adıyla müstakil bir bölük halinde kendilerine yer bulmuşlardır[228].

e. Eski Saray'ın Sağlık Çalışanları

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethiyle burada inşa ettirdiği ilk saray olan ve kısa bir süre sonra Topkapı Sarayı'nın tamamlanmasıyla Saray-ı Atik-i Âmire, Saray-ı Atik-i Ma'mure ya da Eski Saray[229] adlarıyla anılmaya başlanan sarayın sağlık görevlileri de hekimbaşına bağlı çalışanlar arasında yer almaktadır.

---

[224] 4 Şaban 1136 (28 Nisan 1724) tarihli kalemden yazılan müsvedde evrak. İE.SH, 186.
[225] **D.KRZ.d**, 33118, s. 7, 27.
[226] **KK**, 3403, s. 51.
[227] **D.KRZ.d**, 33540, s. 6-7-8.
[228] Bahattin Yaman, **Osmanlı Saray Sanatkârları 18. Yüzyılda Ehl-i Hıref**, İstanbul 2008, s. 120.
[229] 1455 yılında inşası tamamlanan saray, bugünkü Beyazıt Camii ile Süleymaniye Camii arazilerini de içine alan, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü ile üniversitenin bazı bölümlerinin üzerinde bulunduğu alana inşa edilmiştir. 1826'da seraskerlik makamına devrine kadar önemini koruyan Eski Saray aynı tarihte Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra seraskerliğe tahsis edilmiş, içindeki kadınlar Topkapı Sarayı'na ve Çifte Saraylar'a nakledilmiştir. Serasker paşalar teşkilâtıyla birlikte bir süre sarayın kasır

Osmanlı Devleti'nde tahtta bulunan padişahın ailesi Topkapı Sarayı'nda yaşamakta iken, vefat eden veya hal' edilen hükümdarların ailelerinin kadın mensupları Eski Saray'da ikamet etmekteydi. Başta valide sultan olmak üzere, kadınefendilerin, kızların ve evli olmayan kız kardeşlerin olduğu mekanda onlara hizmet eden kadın ve erkek görevliler de yaşamaktaydı.

Eski Saray bünyesinde biri buradaki harem ağaları, teberdarlar, helvacılar ve diğer mutfak çalışanlarının istifade ettiği, diğeri ise sarayda yaşayan kadınların sağlık ihtiyaçlarının karşılandığı iki sağlık müessesesi vardır.

Çalışanların hastalar odası, koğuşların da bulunduğu sarayın Mercan tarafına bakan cephesinde yer almaktaydı. Hastalar odasında sağlık çalışanı olarak hekim, cerrah, kehhal mevcuttu. Hastalar odasının çalışanları ücretlerini harc-ı hassa-i İstanbul gelirlerinden almaktaydılar[230]. Teberdarlar Ocağı'nın yanında yer alan hastalar odası, dolayısıyla bu isimle anılır; ancak burada sarayın erkek çalışanlarının tamamının tedavileri yapılmaktadır. Tedavi sürecinde hastalar odasında kalan saray görevlilerinin yiyecek ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için kendilerine belli bir miktar tahsisat yapılırdı. Mesela, harem ağalarından hastalar odasında tedavi görenler için beslenme masraflarını karşılamak üzere aylık 30'ar kuruş ayrılmış, yanlarındaki iki hizmetçi için ise beşer kuruştan on kuruş aylık ücret belirlenmiştir[231].

Sarayın geçirdiği yangınlar neticesinde buranın da hasar aldığı ve sarayın bu kısmının da belli tamiratlar gördüğü tespit edilmektedir. Mesela, Teberdarlar Ocağı'nın hastalar tabir olunan mahallini tamir ve termim eden Dimitri Usta bu hizmeti karşılığında alacağı olan 5.245 kuruş ve otuz paralık alacağının tamamını peyderpey yazıcı efendinin elinden tahsil etmiş ve devletten alacağı hiç kalmamıştır. Bunun için de Dimitri Usta, 15 Şevval 1233 (18 Ağustos 1818)'de şahitlerin

---

ve müştemilâtında oturmuştur. 1866'da Fransız mimarı Bourgeois'ya, Eski Saray yapılarının yıkılmasından sonra onların yerine bugün İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü tarafından kullanılmakta olan bina yaptırılmıştır. Banu Bilgicioğlu, "Sarây-ı Atîk-i Âmire", **DİA**, c. XXXVI, s. 122-125.

[230] Hekimbaşı Mustafa Efendi'nin arzı üzerine defterden çıkarılan derkenar ile birlikte defterdarın 21 Safer 1147 (23 Temmuz 1734) tarihli tezkiresi ve yine aynı tarihli sadrazam buyuruldusu. AE.SMHMD.I, 8/544. Hekimbaşı Mustafa Efendi'nin arzı üzerine defterden çıkarılan derkenar ile birlikte defterdarın 27 Rebiülevvel 1148 (17 Ağustos 1735) tarihli tezkiresi ve 26 Rebiülevvel 1148 (16 Ağustos 1735) tarihli sadrazam buyuruldusu. C.SH, 846. Hekimbaşı Abdülaziz Efendi'nin 7 Cemaziyelevvel 1190 (25 Eylül 1735) tarihli arzı üzerine 10 Cemaziyelevvel 1190 (28 Eylül) tarihli buyuruldu. C.SH, 1347.

[231] 1220 (1805/1806)'ye tarihlendirilen hatt-ı hümayun, HAT, 1502.

huzurunda kendi mührünü taşıyan bir tahvil senedi düzenlemiştir. Şahit olarak da belgenin üzerinde kapu hasekisi Seyyid Efendi, Halife-i rabi Mehmed Nazif Efendi, Esvabcı Mehmed Tayyar ve teberdar Sarı Halil'in isimleri geçmektedir[232].

Hekimlerin uyguladığı tedavinin en önemli aşaması ilaç imalidir. Dolayısıyla Topkapı Sarayı'nda da mevcut Macunî diye anılan ve hekimlere ilaç imalinde yardımcı olan bir görevliye Eski Saray'da da ihtiyaç vardı. Eski Saray hekimlerinden 5 akçe günlük ücretle çalışan Macunî Feyzullah Efendi[233] vefat etmiş ve görevi hali kalmıştır. Yerine Hekimbaşı Hafız Hasan Efendi'nin arzıyla cerrahin-i hassa zümresinden elhac Süleyman halife tayin edilmiştir[234].

Eski Saray'da kadınların tedavisi Topkapı Sarayı'nın Harem'indekinden çok da farklı değildi. Eski Saray'da yaşayan kadınların tedavileri buradaki hekim kadın vasıtasıyla olmaktaydı[235]. Ancak kimi zaman dışarıdan da hekim kadın getirtiliyordu. Mesela, Üsküdar'da Kebeci Mahallesi'nde yaşayan Hekim Kadın diye anılan hanım, Eski Saray'da hazinedar ustanın kadınların yaşadığı kısımdaki hastalar odasında olan cariyelerinden Farıniyaz Kalfa ve diğer iki hasta Lalizar Kalfa ve Nazenin Kalfa'nın tedavisi hem de ilaç verilmesi için tayin edilmiştir[236].

[232] TSMA.E, 25/43.
[233] Macuni Feyzullah Efendi'nin buradaki görevinden önce Topkapı Sarayı'nda çalışmaktaydı. 1175 (1761-62) yılının maaşlarının yer aldığı defterde adı geçmektedir (**D.KRZ.d**, 33326, s. 30). Buradaki görevinden Eski Saray'a tayin edilmiştir.
[234] Hekimbaşı Hafız Hasan Efendi'nin arzı üzerine 8 Cemaziyelevvel 1202 (15 Şubat 1788) tarihli buyuruldu. C.SM, 8181.
[235] **TSMA.D**, 2999.
[236] TSMA.E, 721/358=306/2.

Resim 6
Matrakçı'nın Minyatüründe Eski Saray
(Matrakçı Nasuh, **Beyan-ı Menazil-i Sefer-i 'Irakeyn-i Sultan Süleyman Han**, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 5964, vr. 8b)

Eski Saray'ın harem kısmında bir hastalar odasının mevcudiyeti buradaki tamir için ödeme yapılmasıyla tespit edilir bir hale gelmiştir. Bunlardan ilki 1097 yılının Şevval ayında (Ağustos/Eylül 1686) Eski Saray'ın Harem kısmının çeşitli bölümlerinde yapılan tamirat çalışmasıdır. Bu tamirat sırasında hastalar odası için de Darüssaade ağasına 214 kuruş 14 akçelik bir ödeme yapılmıştır[237]. Hastalar odasının geçirdiği bir başka tamir, Muharrem 1136 (Ekim 1723) tarihlidir. Eski Saray'ın harem kısmındaki odalar ve hastalar dairesi binanın yenilenen kısımlarıdır. Hastalar dairesine iki yüzlü bir kapı, camekan kapıları ve bir de kenef kapısı takılmış, odanın pencere çerçeveleri yenilenmiştir[238].

Hastalar odasının idaresini hastalar kethüdası kadın yürütmekteydi. Ayrıca burada bir hastalar ustası da görev yapmaktaydı[239]. Hastaların bakımıyla ve günlük ihtiyaçlarıyla meşgul olmak üzere de sayıları zaman zaman dört ile sekiz arasında değişen hastabakıcı mevcuttu[240]. Hastalar odasında görev yapan çalışanların belli tahsisatları vardı. Mesela, bunlardan bazısı kahve, şeker ve kömür gibi maddelerdi.

[237] **TSMA.D**, 2428.0004, s. 11.
[238] **TSMA.D**, 9917.0001, s. 2.
[239] TSMA.E, 114/24; TSMA.E, 216/32; **TSMA.D**, 2999.
[240] TSMA.E, 216/32; TSMA.E, 114/24.

Ancak aylık olarak verilen tahsisat yeterli gelmediğinden hastalar kethüdası kadın bir arzuhal ile bu tahsisatın artırılmasını talep etmişti. Bu talepte kahvenin beş kıyye, şekerin on kıyye, kömürün ise aylık yüz kıyye ilavesi yer almaktaydı. Bu talep yerinde bulunarak padişah tarafından kabul edilmiş ve gerekli işlemlerin yapılması için sadrazama havale edilmiştir[241]. Ayrıca kethüda ve ustaya ocak akçesi adıyla üç aylık bir ödeme yapıldığı da tespit edilmiştir[242].

XIX. yy.ın ilk çeyreğinin sonuna kadar aynı düzen ve benzer fonksiyon ile önemini koruyan Eski Saray binası, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışından sonra seraskerliğe tahsis edilmiştir. Serasker paşalar teşkilâtıyla birlikte bir süre buradaki mevcut binaları kullanmışlardır. 1866'da ise, Fransız mimar Bourgeois'ya, bugün İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü tarafından kullanılmakta olan bina yaptırılmıştır[243]. Eski Saray'da yaşayan kadınlar ise, Topkapı Sarayı'na nakledilmişlerdir. Topkapı Sarayı'na nakledilen kadınların sağlık alanındaki ihtiyaçları Harem'deki Cariyeler Hastanesi'nde karşılanmaya devam etmiştir.

3. Müneccimbaşı ve Müneccimler

Sarayda ilmiye ricalinden olup hekimbaşına bağlı görevli grubundan biri de müneccimlerdir. Müneccimlerin çalışma alanları, astronomi ve astrolojidir. Saraydaki müneccimlerin başı konumundaki müneccimbaşının astronomi sahasındaki en önemli görevi, her yıl bir takvim hazırlamaktı. Nevruzdan nevruza kadar olan ayları ihtiva eden takvimler nevruzda hazırlanır, padişah, sadrazam ve diğer devlet ricaline takdim edilirdi. Müneccimbaşılara takvim karşılığında XVI. yüzyılda 2.000 akçe verilirken, daha sonra bu ücret 7.500 akçeye kadar çıkmıştır. XIX. yüzyılda takvimler matbaada basılmaya başlanınca takvim neşretme imtiyazı müneccimbaşılara verilmiş ve müneccimbaşıların gelirleri artmıştır[244]. Her yıl ramazan ayından önce imsakiye hazırlanması müneccimbaşıların diğer bir vazifesiydi. İmsakiyeler de önce padişah ve sadrazama, daha sonra diğer devlet ricaline dağıtılırdı.

---

[241] Saray-ı Atik-i Mamure hastalar kethudası kadının doğrudan padişaha hitaben arzuhali üzerine "*İstid'ası üzere tayin oluna*" şeklinde hatt-ı hümayun ve 18 Cemaziyelevvel 1216 (26 Eylül 1801) tarihli buyuruldu. HAT, 1481.
[242] **TSMA.D**, 2999.
[243] Bilgicioğlu, "Sarây-ı Atîk-i Âmire", s. 122-125.
[244] Salim Aydüz, "Müneccimbaşı", **DİA**, c. XXXII, s. 2-4.

Müneccimbaşının bu alandaki bir diğer önemli görevi, muvakkithanelerin idaresi ve muvakkitlerin imtihan edilmeleri ve kontrolüdür[245]. Namaz vakitlerinin güneşe göre dakik bir şekilde tayini ve kıble yönünün kesin bir şekilde tesbiti ihtiyacı muvakkithanelerin doğuşunu sağlamıştır. Muvakkithanelerin genellikle cami ve mescidlerin müştemilatında kurulmuş olmaları da bu ihtiyacın sonucundadır. Burada çeşitli aletler vasıtasıyla bilimsel olarak tespit edilen namaz vakitleri müezzinlere bildirilir ve bu saatlere uygun hareket etmeleri sağlanırdı[246]. Muvakkithanelerin müneccimbaşı için bir başka önemi, bu makama gelmeden önce pek çok müneccimbaşının muvakkithanelerde çalışmış olmasıdır[247]. Dolayısıyla burada akademik anlamda tekamülünü tamamlayan görevliye daha sonra sarayda çalışma imkanı doğmakta ve böylece astronomi ve astroloji alanlarında en yetkin kişi olarak gelebileceği en yüksek makama gelebilmekteydi.

Müneccimbaşıların astroloji sahasındaki en önemli görevi, padişahın şahsî işleriyle devlete ait önemli işlerin vaktini belirlemeye yarayan zâyîçe (bir iş için en uygun saati seçme) hazırlamaktı. Buna "eşref-i sâat, sâat-i muhtâr, vakt-i muhtâr, vakt-i sa'd" da denilirdi. Müneccimlerin en çok zâyîçe hazırladığı konular cülûs, sadrazamın mühür alması, savaş ilânı, ordunun sefere çıkması, donanmanın hareketi, yeni gemilerin denize indirilmesi, devlet binalarının temelinin atılması ve hizmete girmesi, top dökülmesi, yeni dökülen topların deneme atışlarının yapılması, sultan düğünü, çocuk doğumu, has ahır atlarının çayıra salınması ve padişahın bir yere hareketi gibi olaylardır[248].

D. HEKİMBAŞILARIN TOPKAPI SARAYI'NDAKİ ÇALIŞMA MEKANLARI

Hekimbaşıların en temel görevi padişahın sağlığının korunması veya hastalık halinde tedavisinin gerçekleştirilmesi olduğundan mesaisini muhakkak surette padişahın yanında geçirmekteydi. Sarayda özellikle ilaç imaliyle ilgilenen hekimbaşı, çalışma ortamı olarak sarayda eczane misyonuna sahip Başlala Kulesi, Helvahane ve Kiler Odası'nı kullanmakla beraber, Enderun Hastanesi'ndeki odasında da hem burada

[245] Aydüz, "Müneccimbaşı", s. 3.
[246] Salim Aydüz, "Muvakkithâne", **DİA**, c. XXXI, s. 413.
[247] Aydüz, "Müneccimbaşı", s. 3.
[248] Aydüz, "Müneccimbaşı", s. 3.

kalan hastaların sağlıklarıyla ilgilenir hem de devlet çalışanlarının emeklilik veya muafiyet ile ilgili başvurularını değerlendirmek üzere muayenelerini gerçekleştirirdi.

1. Başlala Kulesi

Topkapı Sarayı'nda kullanılan ilaçlar, hekimbaşının yazdığı reçeteler doğrultusunda saraydaki belli mekanlarda hazırlanmaktaydı. Hususiyetle padişah ve hanedan mensupları için hazırlanan ilaçlar bizzat hekimbaşı nezaretinde ve Enderun-ı Hümayun odaları arasından Hasoda'daki vazifelilerden olan başlalanın[249] huzurunda sarayın eczacısı konumunda olan kullukçu ve başlalanın zülüflü baltacısı yardımıyla Topkapı Sarayı'nın dördüncü avlusunda yer alan Başlala Kulesi'nde yapılmaktaydı. Hazırlanan bu ilaçlar, güzel şişelere, hokkalara ve kaselere konulduktan sonra üzerleri kıymetli kumaşlarla sarılıp ilaçların içeriklerinin ve nasıl kullanılacağının anlatıldığı birer kulak da iliştirilip hekimbaşı ve başlalanın mühürleriyle mühürlenir ve bu şekilde Başlala Kulesi'ndeki dolaplarda muhafaza edilmek üzere kaldırılırdı.

a. Binanın Tarihçesi

Başlala Kulesi, Fatih Sultan Mehmed döneminde inşa edilmiş olan Topkapı Sarayı'nın iç kalesinin kalmış tek tarassut kulesidir. Belgelerde Taş Kasr-ı Hümayunu olarak da adlandırılan Kule, Topkapı Sarayı'nın dördüncü avlusunun birinci seddinin kuzey-doğu köşesinde ve şimdiki Mecidiye Köşkü karşısındaki mermer merdivenin sağ tarafında ve Sofa Köşkü'nün sağında dört köşeli, küçük taş bir binadır. Binanın ölçüleri eni 6,60 m., yüksekliği Lala Bahçesi tarafından 6,75 m., Şimşirlik'ten 10,20 m; duvar kalınlığı üstte 1 m, altta 1,90 m; iç ölçüleri ise 4,83x4,83 m.dir. Binanın güneye bakan cephesinde bir giriş kapısı yer alırken diğer üç tarafında yuvarlak

[249] Başlala, kıdeme bakılmaksızın has odalıların arasından doğrudan padişah tarafından tayin olurdu. Başlalanın ehemmiyet ve itibarı oldukça fazlaydı. Başlala, padişahın hususi hizmetlerine bakar, tebdil gezdiği sırada padişaha refakat ederdi. Padişahın yemek yediği esnada da yanında bulunurdu. Başlalanın maiyyetinde kullukçusu, zülüflü baltacısı, sofalısı, bostancısı ve Helvahane'den de külahlısı vardı. Mehmet Zeki Pakalın, "Başlala", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I, İstanbul 1971, s. 166. Başlalalık, Has oda mensubu olanlar arasından seçilmek kaydıyla II. Bayezid döneminde ihdas edilmiştir. Ali Seydi Bey, **Teşrifat ve Teşkilatımız**, baskıya haz. Niyazi Ahmet Banoğlu, ty. İstanbul, s. 22, 130. Padişahın lalası olan baş lalanın ilk dönemlerden itibaren var olması muhtemelse de onunla ilgili bilgilere XVIII. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Diker, **Has Oda**, s. 361. Mehmed Refik, başlalık için enderun-ı hümayunda kahveci, tüfenkçi, sarıkçı ve müezzinbaşılıklar gibi "menasıb-ı mutebereden" saymaktadır. "Enderun-ı Hümayunda Başlala Kulesi Başlalalık", **Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası**, cild 1, sene 1, nr. 5, 6 Safer 1335/19 Teşrin-i sani 1332, s. 108.

kemerli ve dışarıdan demir parmaklıklı pencereler bulunmaktadır[250]. Kapıdan girilince sağ taraftan bir merdivenle üst kata çıkılır. Üst katın tavan hizasında her yüzde altı pencere yer alır[251]. Bu kattaki camların tavan hizasından olması, burasının ilaçların muhafazası için dolapların yer almasına uygun bir mekan olduğunu göstermektedir.

Resim 7
Başlala Kulesi'nin İkinci Katındaki Tavan Hizasındaki Pencereler

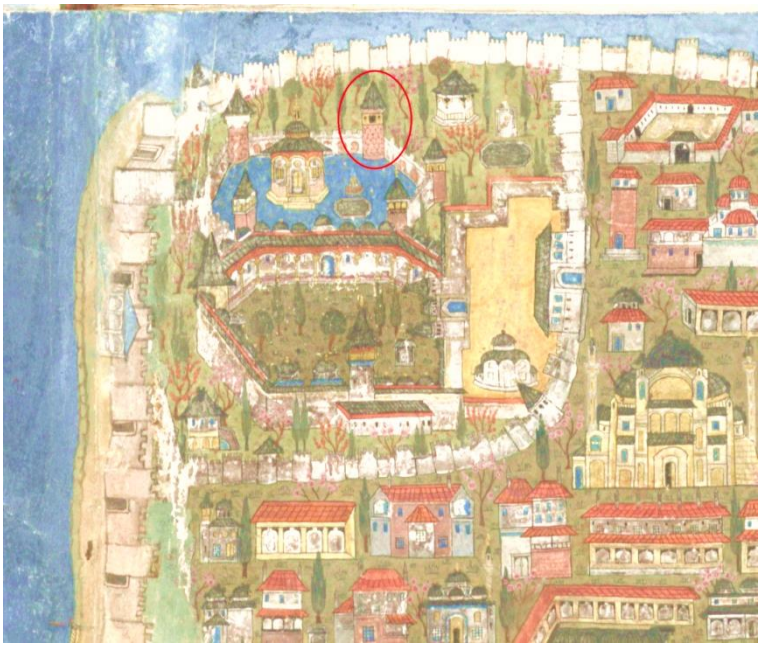
Yapının üzerinde ahşap bir kat ve külah olduğu, hatta bu kısmın Sultan III. Selim'in 1808'de öldürülüşünde dahi mevcut olduğu[252]; ancak daha sonra bunun kaldırıldığı bilinmektedir; fakat kaldırıldığı dönem tam olarak tespit edilememiştir. Tayyarzâde Atâ Efendi, Saray Tarihi'ni yazdığı esnada kulenin bu kısmının mevcut olmadığından bahsettiğine göre, en geç Sultan Abdülaziz döneminde ortadan

[250] Abdurrahman Şeref Bey, Topkapı Sarayı makalesinde kulenin Şimşirlik tarafında yer alan mermerden mamul bir taht olduğunu ve bu tahtın IV. Murad tarafından kullanıldığını belirtmektedir (Abdurrahman Şeref, "Topkapı Saray-ı Hümayunu", **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası**, sayı 7, 1 Nisan 1327, (1329), s. 420). Koltuk şeklindeki bu taht, kulenin köşesine duvarına yapışık olarak yerleştirilmiştir ve arkasında bir kitabesi vardır. Burada Sultan IV. Murad'ın sık sık cirit ve tomak oyunlarını seyrettiği bilinmektedir. Nurhan Atasoy, **15. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Bahçeleri ve Hasbahçeler**, İstanbul 2005, s. 23.

[251] Ekrem Hakkı Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481)**, IV, İstanbul 1989, s. 727. Ayverdi'ye göre, ebadına nazaran kısalığı, bir kat daha olduğuna hükmettirmekte, ayrıca kalın sıvalar altında olan binanın tam bünyesi görülememektedir (Ekrem Hakkı Ayverdi, **Fatih Devri Mimarisi**, İstanbul 1953, s. 300).

[252] Tayyâr-zâde Atâ, **Târîh-i Enderûn**, c. III, s. 72.

kalktığını söyleyebiliriz[253]. Esasen bu ahşap seyrangâh ve üstündeki külah şeklindeki çatının XVI. yy.da da olduğu Matrakçı Nasuh'un Topkapı Sarayı'nın hisar kulelerini gösteren minyatüründen tespit edilebilmektedir[254].

Resim 8
Matrakçı Nasuh'un Minyatüründe Topkapı Sarayı'nın Hisar Kuleleri ve Başlala Kulesi
(Matrakçı Nasuh, **Beyan-ı Menazil-i Sefer-i 'Irakeyn-i Sultan Süleyman Han**, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 5964, vr. 8b)

Seyrangâh olarak inşa edilen kulenin üstündeki bu katın padişah tarafından büyük ihtimalle törenlerin seyri için kullanıldığı düşünülmektedir. Yapılan tefrişlerde kulenin bu kısmına ihtimam gösterildiği de tespit edilebilmektedir. Kaldı ki XV. yy. sonlarında Osmanlı sarayında yapılan kimi minyatürlerde buna benzer kulemsi köşkler ve demir kafesli pencerelerle dışa açılan duvarlarla çevrili bahçelerde yapılmış kubbeli köşkler de betimlenmiştir. Dolayısıyla kulelerin bu tarzda bir kullanımının olabildiğini söylemek yerinde olur. Ayrıca Topkapı Sarayı'nın bahçe kulelerinin de üst bölümleri XVI. yy.da yıkılarak yerlerine köşkler yapılmıştır. Yeni köşklerle bahçenin sur ve kulelerle çevrili kaleye benzer görüntüsü de böylece ortadan kalkmıştır[255]. Dolayısıyla

[253] Tayyâr-zâde Atâ, **Târîh-i Enderûn**, c. III, s. 72.
[254] Nasuhü's-Silahi (Matrakçı), **Beyan-ı Menazil-i Sefer-i 'Irakeyn-i Sultan Süleyman Han**, önsöz, giriş, çeviriyazı, notlar ve dizinler ile tıpkıbasımı yay. haz. Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara 1976, vr. 8b; Gülru Necipoğlu, **15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı Mimarî, Tören ve İktidar**, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2007, s. 239-240.
[255] Necipoğlu, **a.g.e.**, s. 240-241.

bu bilgiler binanın üst kısmının padişah tarafından kullanıldığı düşüncemizi destekler mahiyettedir.

Başlala Kulesi'nin bir başka ehemmiyeti de Alemdar Mustafa Paşa'nın müdahalesi sırasındadır. Alemdar, Kabakçı Mustafa isyanı neticesinde 29 Mayıs 1807'de tahttan indirilen III. Selim'i tekrar padişahlık makamına getirmek üzere 28 Temmuz 1808'de harekete geçmiştir. Öncelikle 15.000 kişilik bir kuvvetle Babıâli'yi basıp, sadrazamı uzaklaştırarak mühr-i hümayunu ele geçirmiştir. Akabinde Topkapı Sarayı'na yönelmiş iken, padişahlık için rakipsiz bir ortam sağlamak isteyen Sultan IV. Mustafa; III. Selim ve Şehzade Mahmud'un öldürülmesini emretmiştir[256]. İşte bu emri yerine getirmek üzere harekete geçen Sultan IV. Mustafa'nın adamlarını bu kulenin seyrangâhından gören Başlala Tayyar Efendi, onları ikna yoluna gitmiş; fakat başarılı olamamıştır[257]. Bu olay neticesinde III. Selim, IV. Mustafa'nın adamları tarafından öldürülmüş; Şehzade Mahmud ise Harem çalışanlarının bazılarının yardımıyla kurtulmayı başarmış ve Alemdar'ın desteğiyle padişah olmuştur[258].

Resim 9
Başlala Kulesi'nin Günümüzdeki Durumu

[256] Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, c. V, Ankara 1999[7], s. 88-89.
[257] Tayyâr-zâde Atâ, **Târîh-i Enderûn**, c. III, s. 71-72.
[258] Beyhan, **Saray Günlüğü**, s. 80-84.

b. Hekimbaşının Başlala Kulesi'ndeki Kütüphanesi

Hekimbaşı sarayda sağlık alanındaki çalışmalarını yürütürken kullanılmak üzere bazı tıp kitaplarına ihtiyaç duyardı. Hekimbaşının ihtiyacını karşılamak üzere de bu kitaplar İç Hazine'den hekimbaşına tahsis edilirdi. Tahsis edilen bu kitapların hekimbaşı değişikliklerinde yeni atanan hekimbaşına devir-teslimi yapılırdı ve böylelikle her yeni gelen hekimbaşı hem kendi tıbbi bilgilerini geliştirme hem de bu kitaplardan istifadeyle yeni çalışmalar ortaya çıkarma imkânı bulmuş oluyordu. Kitapların muhafazası ise Başlala Kulesi'nde yapılırdı. İhtiyaç halinde hekimbaşı kitapları buradan kullanırdı.

Kimi zaman hekimbaşının kütüphanede kullandığı kitaplara yenilerini katmak üzere desteklendiği ve böylelikle ihtisas alanında kendini geliştirmesine de büyük önem verildiği görülmektedir. Bu destek bazen doğrudan para olarak sağlanırken bazen de saray görevlilerinden birinin muhallefatından kalan tıp alanındaki kitapların hekimbaşına tahsisi şeklinde olabilmektedir. Mesela 22 Şaban 1119'da (18 Kasım 1707) hekimbaşına kitab bahası olmak üzere silahdar ağa eliyle 40 kuruş verilmiştir[259]. Aynı şekilde 1184 (1770) yılında da hekimbaşına 500 kuruşluk bir ödeme çıkarılmış ve tezkiresi yazılmıştır[260]. Saray çalışanlarının muhallefatlarında yer alan ve hekimbaşının istifade edebileceği kitaplar da ona verilmekteydi. Mesela silahdar ağanın muhallefatından birisi 5.000 diğeri 1.210 akçe olmak üzere toplamda 6.210 akçelik kitab hekimbaşına verilmiştir[261].

Hekimbaşıların istifadesine sunulan bu kütüphane, kulenin eczane olarak kullanımından beri mevcuttur. Hangi dönemden itibaren zimmetin başlalaya yapıldığı bilinemese de hekimbaşına verilen kitapların XIX. yy. başlarında başlalaya zimmetlendiği görülmektedir. II. Mahmud döneminde Başlala olan Mahmud Ağa'ya kulede bulunan kitaplar döküm yapılarak teslim edilmiştir. Dolayısıyla bu listeden

---

[259] **TSMA.D**, 2352/323.

[260] Defterdarın tarihsiz telhisi üzerine sadrazamın gurre-i Şaban 1184 (20 Kasım 1770) tarihli buyuruldusu ve 2 Şaban (21 Kasım) tarihli tezkire yazıldığına dair kayıt. C.SH, 762.

[261] Arşiv tarafından 28 Şaban 1317 (1 Ocak 1900)'ye tarihlendirilen defter. **TSMA.D**, 10524.0014. Arşiv heyeti tarafından tahmini olarak verilen tarihin doğruluğu tartışmalıdır; çünkü silahdarlık makamının son temsilcisi, II. Mahmud döneminde 24 Kasım 1822'de göreve gelen Berberbaşı Giridî Ali Ağa'dır. Diker, **Has Oda**, s. 192, 196. Dolayısıyla verilen tarih oldukça geç bir döneme tekabül etmektedir. Bu sebeple yukarıda bahsedilen belgenin en geç II. Mahmud dönemine ait olduğu düşünülmelidir.

hareketle kuledeki kitapların muhteviyatı hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Rebiülahır 1239 (Aralık 1823-Ocak 1824) tarihinde gerçekleşen devir-teslimde kaydedilen kitaplara aşağıdaki listede yer verilmiştir[262]. Bu listede yer alan toplam elli ciltlik kitabın, Topkapı Sarayı'nın artık idare merkezi olmasından çıkması ve saray teşkilatının Beşiktaş Sahilsarayı'na kayması neticesinde sarayın bazı bölümlerinin boşaltılması sebebiyle 25 Cemaziyelevvel 1252 (7 Eylül 1836) tarihinde bir kısmı Silahdar Ali Ağa'nın emriyle hekimbaşı Abdülhak Molla'ya, bir kısmı padişahın emriyle başka başka yerlere verilmiş, kule bekçisi olan Emin Bey'in zimmetinde kalan on dört cild eser ise, Hazine-i Hümayun'a kaydedilerek menşeine geri dönmüştür[263].

Başlala Kulesi'nde 1836'da mevcut kitaplar şöyledir:

- Van kulu ba-hatt-ı matbu' 22 satırlık 1 cild
- Müfredat-ı ibn-i Baytâr fi't-tıb 1 cild

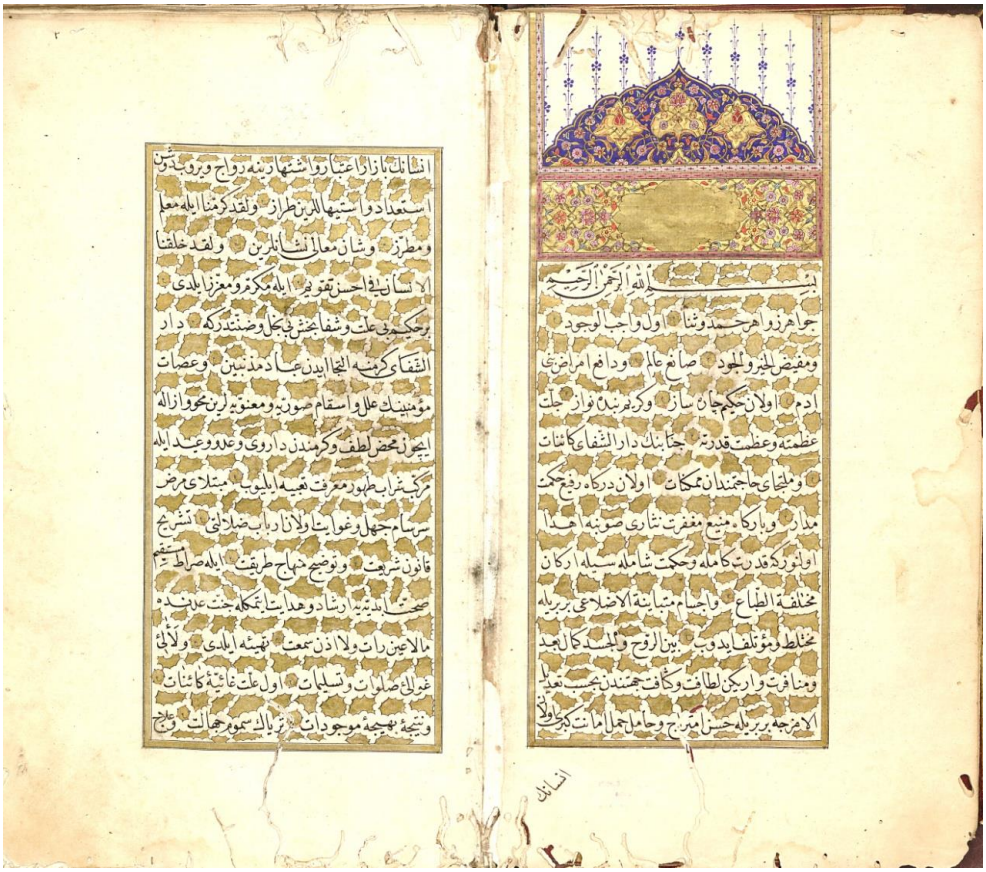
Resim 10
***Müfredat-ı İbn-i Baytar*'ın İlk Sayfası**
(TSMK, A. 2113)

- Terâkib-i Mu'âlecât-ı Salih Efendi fi't-tıb 1 cild
- Ferheng-i Şuurî basma 2 cild

[262] **TSMA.D**, 9013, vr. 1b.
[263] **TSMA.D**, 9013, vr. 1b.

- Şifaü'l-eskam ve Devâü'l-âlâm fi't-tıb 1 cild
- Müfredat-ı ibn-i İsa fi't-tıb 1 cild
- Kehhalnâme 1 cild
- Zahire-i Harezmşahî 1 cild
- Kitabü'l-ezrak fi't-tıb 1 cild
- Gayetü'l-itkan fi't-tıb 1 cild
- Tervîhü'l-ervâh fi't-tıb 1 cild
- Mualecat-ı Şeyh İbn Baytar fi't-tıb 1 cild
- Bidâ'atü'l-mübtedî fi't-tıb 1 cild
- Minhacü'l-dükkân ve Düstûru'l-Âyân 1 cild
- Tercüme-i hayâtü'l-hayvan li-Mehmed Takiyüddin Tebrizi li-müyemmen bi-havassü'l-hayvan ba-hatt-ı talik 24 satırlık 1 cild
- Kitab-ı Tedbîrü'l-Mevlevî 1 cild
- Şerhu Semâ ve Mesâ'ilü Huneyn-i İbn-i İshak 1 cild
- Kitab-ı aza-i lalüme fit-tıb 1 cild
- Kitab-ı …. 1 cild
- Kitab-ı Hâvi's-sagîr 1 cild
- Kitab-ı Mugnî fit-tıb 1 cild
- Gayetü'l-beyan 1 cild
- Şifaü'l-fuad fi't-tıb 1 cild
- Gayetü'l-beyan li-Salih Efendi[264] 1 cild

[264] Hekimbaşı Salih Efendi'nin *Gâyetü'l-Beyan fi Tedbiri Bedeni'l-İnsan* adlı eserinin çevirisi, Zekiye Gül Elbir tarafından **Salih bin Nasrullah (İbn Sellum el-Halebi) Gayetü'l-Beyan fi Tedbiri Bedeni'l-İnsan (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)** adıyla 2000 yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak hazırlanmıştır.

Resim 11
***Gayetü'l-Beyan*'ın İlk Sayfası**
(TSMK, R. 1676)

- Kitab-ı minhâc fit-tıb ba-hatt-ı nesih 23 satırlık 1 cild
- Takdimetü'l-ma'rife li-Bukrat fit-tıb 1 cild
- Tadilü'l-emzice fit-tıb 1 cild
- Kitab-ı karbadin [Akrabadin] li-Nuh Efendi ser-etıbba-i hassa 1 cild
- Netîcetü'l-fiker fî İlaci Emrâzi'l-basar 1 cild
- Kitab-ı Enmûzec fit-tıb 1 cild
- Hikemü'l-hükemâ fit-tıb 1 cild
- Kitab-ı Şifaü'l-edvâ fit-tıb 1 cild
- Vesîletü'l-merâtib fî İlmi't-terâkîb 1 cild
- Tercüme-i Tıbb-ı Cedid ba-Türki li-Hasan Efendi 1 cild
- Kitab-ı Türki min-tıb 1 cild
- Mecmua-i maacin 1 cild
- Risale-i ipe fakvane 1 cild

- Risale-i kına kına 1 cild
- Kefere kitabları 11 cild

Esasen Türk tıbbı açısından buradaki eserler değerlendirildiğinde XIX. yy.daki kitapların çoğunun Türkçe oluşu artık sağlık alanında Türkçe çalışmaların yoğunlaştığını ve yapılan tercümelerle tıb dilinin Türkçeleştiğini de ortaya koymaktadır.

1926 yılında Topkapı Sarayı'nda yapılan sayımlar esnasında Başlala Kulesi'nde miktar belirtilmemiş olsa da halen tıp kitaplarının mevcut olduğu tespit edilmiştir[265]. Hatta aynı mekâna 1970'lerde bir ziyarette bulunan Bedii Şehsuvaroğlu da bu tıp kitaplarının varlığından bahsetmektedir[266]. Yukarıda bahsetmiş olduğumuz hazineye devredilen on dört ciltlik eser halen Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde mevcuttur.

c. Başlala Kulesi'nde İlaç İmal Ederken Kullanılan Malzemeler

Hekimbaşının Başlala Kulesi'nde ilaç imali ve muhafazasında kullandığı alet, edevat ve eşyalar ve odada bulunan ecza malzemesi de yine başlalanın zimmetindedir. Başlalanın zimmetinde olan bu malzemeler, yukarıda bahsi geçen 7 Eylül 1836 tarihinde tamamen başlaladan alınarak kule bekçisi Emin Bey'e devredilmiş ve Hazine-i Hümayun'a kaydedilmiştir[267]. Bunlar arasında havan gibi ilaç imalinde gerekli maddeleri öğütmek için kullanılan eşyaların yanı sıra karıştırmak veya pişirmek için kullanılan tencere ve leğen; ayrıca macun kaşığı ve macun bıçağı, çeşitli madenlerden şırınga; tensuh hazırlanmak için kalıplar; kurs taşları ve hazırlanan ilaçların muhafazası için çeşitli boyutlarda şişeler ve hokkalar vardır.

3 Nisan 1924 tarihinde müze haline getirilen Topkapı Sarayı'nda bulunan yapılar ve içlerindeki eşyaların tespiti için 'Müzeler Müdürriyyet-i Umumiyesi'nin emriyle bir komisyon kurulmuştur[268]. Komisyonun çalışması 1926 yılında sona

[265] Ülkü Altındağ-Nedret Bayraktar, "Tahrir Komisyonu Çalışmaları II", **Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 3**, İstanbul 1988, s. 33-34.
[266] Bedi N. Şehsuvaroğlu, **Eczacılık Tarihi Dersleri**, İstanbul 1970, s. 246-247.
[267] **TSMA.D**, 9013, vr. 2a.
[268] Tahrir komisyonu reisi Refik Bey ve üye olarak da Ali Cemal ve Ziya Beylerden ibaret olan komisyon Topkapı Sarayı Müzesi'nin ilk envanteri olarak kabul edilen çalışmalarını dört ciltte toplamış ve müdüriyete teslim etmişlerdir. Ülkü Altındağ-Nedret Bayraktar, "Topkapı Sarayı Müzesi Tahrîr Komisyonu Çalışmaları I. (Harem ve Baltacılar Koğuşu)", **Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 2**, İstanbul 1987, s. 7.

ermiştir. Bu çalışma sırasında Başlala Kulesi'nin de mevcut durumu ortaya çıkarılmıştır. Burada mevcut eşyalar tespit edilmiş ve listelenmiştir[269]. Kulede bu tarihte mevcut olan tıbbi eşyalar arasında ilaç muhafaza edilen şişe ve hokkalar, havan, tensuh kalıpları, şırınga, kurs taşı, ecza sandıkları, ecza terazisi ve dirhemleri yer almaktadır. Ayrıca kulenin günlük olarak kullanıldığını da gösteren koltuk, masa, yastık, minder, sigara masası, şamdan, seccade, perde, kapı perdesi, odanın zemininde Hind hasırı, çalı süpürgesi, çöp küfesi gibi eşyalar da tespit edilmiştir.

Resim 12
Başlala Kulesi'nde Mevcut Tensuh Kalıplarına Örnek
(TSM, demirbaş no. 12/67)

Hem 1836 yılındaki devir-teslim listesi hem de Cumhuriyet döneminde yapılan sayımlar mukayese edildiğinde bazı eşyaların aynen muhafaza edildiği görülmektedir. Mesela, bunlar arasında Bekçi Emin Bey'e zimmetlenen odadaki kitaplar görülmektedir. 1836 yılında 14 ciltlik kitap Bekçi Emin Bey'e teslim edilmiştir. Daha sonraki sayımda ise adet belirtilmeden tıp kitapları olduğu kaydedilmiştir. Aynen muhafaza edilen eşyalardan bir diğeri ilaç hazırlamak için gereken maddeleri dövmek için kullanılan tunç havanlardan biridir. Ayrıca tensuh kalıpları ve ilaç saklanan şişe ve kavanozların bir kısmının da mevcut olduğu görülmektedir.

[269] Altındağ-Bayraktar, "Tahrir Komisyonu Çalışmaları II", s. 33-34.

Aynı mekâna 1970'lerde bir ziyarette bulunan Bedii Şehsuvaroğlu ise[270], burada aynı eşyalardan bir kısmının muhafaza edildiğini görmüştür. Bunlardan biri tensuh kalıplarıdır. Bir diğeri ise, havanlardır. Ayrıca ecza terazisinin de halen mevcut olduğu görülmektedir. Bir kısım bitkisel yağların ve suların da aynen korunduğu kulede Şehsuvaroğlu'nun en dikkat çeken tespiti ise, mumyalaştırılmış bir insan bacağı ve kertenkele, yılan ve kurbağa mumyalarıdır.

Hekimbaşının Başlala Kulesi'nde hazırlamış olduğu ilaçlar ve bu ilaçların hazırlanması için kullanılan hammaddeler yukarıda da bahsedildiği üzere Başlala Kulesi'ndeki dolap ve sandıklarda saklanmaktaydı. Bu konuda elimizde olan 1198 (1783-1784) tarihli bir ecza listesine göre, Başlala Kulesi'ndeki ecza dolaplarında saklanan maddelerden bazıları kantaron yağı, kükürd çiçeği, kök safran, geyik boynuzu yağı, lavanta, ağaç kavunu çekirdeği, sinameki, melisa, ardıç tohumu, kına kına, badem yağı, melisa, pelin otu, ağaç kavunu çekirdeği, afyondur[271].

Resim 13
Başlala Kulesi'nde Bulunan Bir Ecza Sandığı
(TSM, demirbaş no. 12/30)

2. Helvahane

Topkapı Sarayı'nda ilaç ve çeşitli şifalı macun ve karışımların hazırlandığı bir diğer mekan, Matbah-ı Amire'nin bir bölümünü meydana getiren bir birim olan Helvahane idi. Helvahane'de hekimbaşının nezaretinde eczacıbaşı ve eczacılar

[270] Şehsuvaroğlu, **Eczacılık Tarihi**, s. 246-247.
[271] TSMA.E, 43/24, leff no. 2.

tarafından yıl boyunca saraydaki hastalar için kullanılacak olan şurup, ilaç ve macunlar üretilirdi. Saray hekimleri arasında *Macuni* adıyla yer alan görevli de Helvahane'de bu macunların hazırlanmasında hekimbaşına yardım eden görevlilerdendi[272]. Ayrıca senede bir defa ilkbahar mevsiminde ilaç yerine kullanılmak üzere gayet büyük kazanlarda darülfülfül, havlıcan, gül ve gelincik gibi belli başlı bazı malzemeler karıştırılarak macunlar hazırlanırdı. Macun hazırlanmasına başlanan bu geceye öd gecesi denilirdi. Bu gece düzenlenen eğlencelerle macun karılmaya başlanır, bu faaliyet uzun süre devam ederdi. Helvahane'de hazırlanan bu macunlar çeşitli kase ve kaplara koyulup üzerleri de sarıldıktan sonra saklanmak ve gerektiği zaman dağıtılmak üzere Başlala Kulesi'ne götürülürdü. Yapılan bu macunlardan bazıları; kızılcık, deva-i misk, tiryak-ı faruk, tiryak-ı erbaa, filoniya, karabaştır[273]. En önemlisi ise Nevruziye macunudur[274]. Hekimbaşıların kontrolü altında çalışan aşşab ve helvacılar tarafından tensuh kurs kalıpları ile ilaçların bir kısmı tabletler halinde imal edilirdi. Bunlar ya tablet halinde ya da suda eritilerek hastaya verilirdi[275].

Helvahane'de hekimbaşının gözetiminde imal edilen bir diğer madde sabundur[276]. Kullanım alanına göre çeşitli maddelerden imal edilen, insan sağlığı göz önüne alınarak bazı şifalı maddeler ve bazı kokulu bitkiler ve çiçekler katılan sabunlar, kimyasal karışımlardır. Dolayısıyla hekimbaşının bu alanda da denetiminin olması olağan bir durumdur. Osmanlılarda sabun imali için çeşitli maddeler kullanılmaktaydı.

---

[272] Çeşitli tarihli maaş defterlerinde macuni adlı görevliye bazı örnekler tespit edilmektedir. Bunlardan ilki 1175 (1761-62) yılının maaşlarının yer aldığı defterde geçen Macuni Feyzullah Efendi'dir (**D.KRZ.d**, 33326, s. 30). Feyzullah Efendi hakkında ayrıca bir arşiv belgesine de tesadüf edilmiştir. Buna göre 1202 yılının safer ayında vefat eden saray etıbbası arasında 33 akçe ulufeyle çalışan Macuni Feyzullah Efendi vefat ettiğinden aldığı maaş boşta kalmıştır. Hekimbaşı Hafız Hasan Efendi'nin arzıyla onun maaşının iki akçesi yine etıbba-i hassa zümresinden Es-seyyid Mustafa'ya terakki olarak tahsisi talep edilmiştir. (21 Safer 1202 (2 Aralık 1787) tarihli Hekimbaşı Hafız Hasan Efendi'nin arzı üzerine 22 Safer 1202 (3 Aralık) tarihli sadrazamın buyuruldusu, C.SH, 833). Bir diğeri, 1185 (1771-72) maaşlarının kaydedildiği defterde görülen Macuni Halil Efendi'dir (**KK**, 3491, s. 94).

[273] Arif Bilgin, "Klasik Dönem Osmanlı Saray Mutfağı", **Türk Mutfağı**, ed. Arif Bilgin-Özge Samancı, Ankara 2015[2], s. 87.

[274] Hekimbaşının sarayda imal ettiği macunlardan en önemlisi nevruziye macunudur. Bu macun, bir tören dahilinde padişaha, şehzadelere, sadrazama ve bazı ileri gelen devlet ve saray görevlilerine sunulur. Nevruziye hakkında teferruatlı bilgi tezimizin üçüncü bölümünde verilmiştir.

[275] Arslan Terzioğlu, **Helvahane Defteri ve Topkapı Sarayında Eczacılık**, İstanbul 1992, s. XXI.

[276] Yıkayıcı ve temizleyici maddelerin en önemlisi olan sabun, temizlik anlayışının bir ürünü olarak doğmuş ve antik çağdan günümüze gelinceye kadar önemli gelişmeler geçirmiştir. Sabun esas itibariyle, ana maddesi nebati ve hayvansal yağların veya yağ asitlerinin alkaliler ile reaksiyonu sonucu üretilen ve genel anlamda canlılar ile eşyaların temizlenmesinde kullanılan, ancak tekstil sanayi gibi diğer sanayi kollarında da kullanım yeri bulan ilk ve en eski temizlik maddesidir. Said Öztürk-Gülden Sarıyıldız, "Antik Çağdan Günümüze Temizliğin Değişmeyen Sembolü Sabun", **Tombak**, sayı 15 (1997), s. 42.

Bunların başında zeytinyağı gelir. Ayrıca imal edilen bölgeye göre soda, çorak, zeytin çekirdeği, kireç, içyağı, sabun madeni, hakşora, kül, kıla ve üşnan, fındık yağı, litron, dalık, silisit sud, tuz, Floransa toprağı, klor-kalusyon-natrun gibi maddeler de hammadde olarak sabun imalinde kullanılmıştır[277]. Osmanlılarda çok çeşitli adlarla sabun üretilmiştir. Bunlar; Trablus sabunu, çiçek sabunu, misk sabunu, hünkari (miskî sabun), paşa sabunu (beyaz ve siyah), alaca sabunu (rayihasız), araki sabun, kara sabun, mine sabunu, kokulu sabun, Kandiye sabunu, fes sabunu, Arap sabunu, Iraki sabun, Trabluskari sabun, Girid sabunu ve leke sabunudur[278]. Helvahane'de imal edilen sabunlar ise kullanım alanına göre üç gruptadır. Bunlardan ilki el yıkamak için kullanılanlardır. Bunların güzel kokması için yasemin, hanımeli, menekşe, karanfil gibi çiçeklerin esansları katılırdı. Diğer bir grup ise, çamaşır yıkamak için olanlardır. Bu sabunlar ise siyah kimyon usaresi katılarak hazırlanırlardı. En son olarak saç yıkamak için yapılan sabunlar vardır. Bu sabunlar, hekimbaşıların özel reçetelerine göre imal edilirlerdi. Helvahane'de üretilen sabunlar, cilt hastalıklarını, saçların kepeklenmesini ve dökülmesini önleyen birtakım özel kimyasal maddelerin yanı sıra ıtır, karbonat ve zeytinyağı da içerirdi. Özel kalıplarla üretilen sabunlara güzel şekiller verilirdi[279]. Helvahane'de sabun imalinde kullanılan malzemelerden bazıları; ham sabun ve onun yanında safran, kara günlük ağacı, mahleb, gül suyu, misk, zambak kökü, karanfil, kakule gibi maddelerdir[280]. Ham olarak sabun, memleketin çeşitli yerlerinden gelmekle beraber en önemlilerinden biri Urla sabunuydu. XVI. yy.da çeşitli tarihlerde Kiler-i Âmire için Urla sabunu sipariş edilmiş ve bu ürünün nakli, İzmir üzerinden gerçekleşmiştir[281]. Kilere gelen bu sabunun bir kısmı, Helvahane'de işlemden geçirilerek özellikle padişahın saç ve vücut temizliğinde kullanılır, ayrıca padişahın çamaşırlarının yıkanmasında da burada imal edilen sabunlardan istifade edilirdi. Bu vesileyle her ay Helvahane'den toplam 60 kalıp sabun 20'si miftah ağasına, 20'si berberbaşıya ve geri kalan yirmisi de nöbetçibaşıya verilmektedir. Hatta

[277] Öztürk-Sarıyıldız, a.g.m., s. 46.
[278] Öztürk-Sarıyıldız, a.g.m., s. 50.
[279] Terzioğlu, **Helvahane Defteri**, s. XXXIV.
[280] Prof. Dr. Naşid Baylav'ın Topkapı Sarayı'nda bulup ortaya çıkardığı ve Prof. Dr. Arslan Terzioğlu'nun da çevirisini yaparak yayınladığı ve arşiv kaynakları arasında bir başka örneğine rastlamadığımız *Helvahane Defteri*'nde Helvahane'de imal edilen sabun reçetelerinden birkaç örnek yer almaktadır. Terzioğlu, **Helvahane Defteri**, s. 38, 39, 54.
[281] Mübahat S. Kütükoğlu, **XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı**, İzmir 2000, s. 37.

Helvahane'den sabunları getirip miftah ağasına teslim eden görevli, miftah ağası tarafından iki adet sarı fener mumu verilerek ödüllendirilmekteydi[282].

3. Kiler Odası

Enderun Odaları arasında yer alan Kiler Odası hem padişahın yemeklerinin hazırlandığı hem de bir eczane vasfıyla ilaçların imal edildiği ve aynı zamanda kiler olarak erzakların saklandığı bir kısımdır. Topkapı Sarayı'nda hekimbaşının nezaretinde Kiler Odası'nda padişah için ilaçlar, şifalı tiryaklar[283] ve şerbetler hazırlanmaktadır. Hatta hazırlanan bu karışımların pişirilmesi için gerekli olan kömür de günlük 10 vukıyye olarak tahsis edilmiştir[284]. Kiler Odası'nın tıbbi malzeme ihtiyacının bir kısmı Kiler-i Âmire'den karşılanırdı. Miskçibaşı tarafından da doğrudan Kiler Odası'na malzeme temin edilir ve bu gelen maddelerle padişahın ve hanedanın ihtiyacı olan ilaç ve macunlar yapılırdı. Kimi zaman da Helvahane'den buraya çeşitli şerbetlerin gönderildiği tespit edilmektedir. Özellikle gül şerbeti ve gülbeşeker Helvahane'den gönderilenler arasındadır[285]. Kiler Odası'ndaki görevlilerin sarayın sağlığı açısından en önemli görevlerinden birisi de şifalı olduğuna inanılan Nisan ayında Enderun odalarının çatılarının oluklarından akan yağmur sularının toplanmasıdır. Toplanan bu Nisan suları üzerlerine kiler odası mensuplarınca dualar okunup şişelendikten sonra kiler kethüdası tarafından padişaha takdim edilmekteydi. Padişah da bu hizmetleri karşılığında kiler kethüdasına 83 kuruş 40 para ve diğer kiler odası mensuplarına ise 10'ar kuruş atiyye vermekteydi[286].

---

[282] **TSMA.D**, 10706.0001, s. 5; **TSMA.D**, 10706.0002, s. 4.

[283] Tiryak, zehirlenmeye ve bazı hastalıklara karşı kullanılan macun, afyon veya panzehir anlamlarına gelmektedir. İlk kez Yunanlılar tarafından üretildiği düşünülen tiryak; sancı ve öksürüğe iyi gelmekte, yılan ve akrep zehirlenmelerinde panzehir olarak kullanılmaktadır. Tiryakın içinde bulunan bal, hararet artırdığından vücut dengesini sağlamaktadır. Ümit Eskin, "Bal: Eski Bir Tadın Osmanlı İmparatorluğu'nda Üretim ve Tüketimi", **Türk Mutfağı**, ed. Arif Bilgin-Özge Samancı, Ankara 2015[2], s. 173. Tavernier seyahatnamesinde tiryak için şu ifadeleri kullanmıştır: "*Türklerin tiryak-ı faruk adını verdikleri panzehir de kiler odasında ve büyük miktarda yapılır. Çünkü Türkler bunu her derde deva bir ilaç gibi kullanır ve kendilerinden tiryak istemeye gelen kentli ya da köylü herkese hayır amacıyla tiryak verirler. Bileşiminde zehiri kullanılan engerek yılanlarını Mısır'dan getirirler, başka ülkelerininkileri kullanmazlar. Çünkü en iyi engereklerin Mısırda bulunduğuna inanırlar*." Jean-Baptiste Tavernier, **17. Yüzyılda Topkapı Sarayı**, ed. Necdet Sakaoğlu, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2010, s. 120.

[284] C.SM, 187; C.SM, 376; C.SM, 655; C.SM, 8578.

[285] AE.SABH.I, 22325; AE.SABH.I, 22336.

[286] **TSMA.D**, 1056.0001, s. 8b, 17b; **TSMA.D**, 2344.185; **TSMA.D**, 2352.463.

III. Murad döneminde Alman elçisi ile birlikte Osmanlı topraklarına gelen ve burada geçirdiği günleri bir seyahatname olarak hazırlayan Salomon Schweiger, Topkapı Sarayı'nda her ne kadar görmese de hakkında bilgi sahibi olduğu padişah için özel bir eczanenin mevcudiyetinden bahisle Kiler Odası'nı anlatır. Schweiger, kulaktan dolma bilgilerle değerlendirdiği eczanenin değerli ilaçlar ve birçok şifalı maddeler barındırmasına rağmen oldukça ilkel olduğunu ifade eder[287]. Ancak bunu ifade ederken mekanı doğrudan görmemiş olduğu ve sadece varsayımlar üzerine hareket ettiği göz ardı edilmemelidir.

Schweiger'in tam aksine III. Murad döneminde sarayda hekimlik yapmış olan Domenico Hierosolimitano hatıralarında sarayı anlatırken Kiler Odası için büyük hastane tabirini kullanarak burası için: "*uzun ve geniş olan, otuz büyük kavanozda her çeşit mahlul, şuruplar ve elektuarlar, yağlar, merhemler ve sıvılar bulunduran bu hastane (la spetiaria) görülesi çok güzel bir şeydir. Bu hastanede hizmet eden her yıl numuneler bulmak için giden üç yüz adam vardır ve orada on sekiz hoca vardır ve bu sorumlu kişilere kıdemliler denen dört yönetici bulunur. Bu hastanenin [yan tarafında] çeşitli ilaçlarla dolu dört büyük oda vardır ve [bahçeye doğru] iki tane eczane odası bulunur*."[288] diyerek aslında burasının ne kadar büyük ve donanımlı bir eczane olduğunu anlatmaktadır. Ayrıca yine Domenico, hekimbaşının burada bir odası olduğunu ve her gün burada bulunduğunu da kaydeder[289]. Yahudi hekimin burada Kiler Odası'nı hastane olarak tanımlaması esere giriş ve açıklamalar ekleyerek aynı zamanda İngilizceye de tercüme eden Michael Austin tarafından doğru bulunmamıştır. Domenico'nun bu tarifine getirdiği açıklamada Austin, burasının gerçek fonksiyonunun eczane olduğunu ortaya koymuştur[290].

Esas fonksiyonu padişahın yemeklerinin pişirilmesi iken diğer bir tarafıyla tam anlamıyla eczane vasfı taşıyan Kiler Odası'nın aynı zamanda bir hastane olmadığı aşikârdır.

---

[287] Salomon Schweigger, **Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581**, yayına hazırlayan ve notlayan Heidi Stein, çev. S. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 168.
[288] Hierosolimitano, **Harem,** s. 72-73.
[289] Hierosolimitano, **Harem**, s. 68.
[290] Hierosolimitano, **Harem**, s. 180.

Kiler Odası'nda bir hastane olduğunu iddia eden bir kişi de büyük Osmanlı tarihçisi İsmail Hakkı Uzunçarşılı'dır. Uzunçarşılı, Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgeye dayandırarak Kiler Odası'nda bir hastane olduğunu ifade etmiştir; ancak Uzunçarşılı'nın belgede geçen ifadeyi yanlış anlayarak durumu yanlış değerlendirdiği düşünülmektedir[291]. Çünkü bahsedilen belgede geçen ifadede "*Enderun-ı hümayun ağaları bimarhanesinde vaki kilerli bimarhanesi*"nden bahsedilmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere bahsi geçen mekân Enderun Hastanesi'ndeki Kilerlilerin kaldığı odadır[292].

Kiler Odası'nda nöbetçibaşısının odasında bir de ecza dolabı mevcuttur. Bu dolapta ilaçlar ve gerekli alet ve edevat saklanmaktadır. Enderun mensuplarından biri gece aniden rahatsızlandığında ilk müdahaleyi yapmak üzere kullanılması bilinen ve alınmasında bir zarar olmayacak burada mevcut lokman ruhu, çiçek suyu, afyon ruhu, kırmız, tiryak, ıhlamur, papatya, hind yağı gibi maddeler ve kan almak icab ederse kullanılmak üzere hacamat etmek ve lavman yapmak için lüzumlu aletler ile müdahale edilirdi. Bu malzemeler Kiler Kethudası tarafından tanzim edilen listeye göre bir senetle hekimbaşının onayından geçmek suretiyle bu dolaba konulurdu[293].

Harem'de yaşayan kadınlar rahatsızlandıklarında tedavileri için hekim kadınların ya da muayeneyi gerçekleştiren erkek hekimlerin veya icabı halinde hekimbaşının talimatları doğrultusunda tedavileri yapılırdı. Bu tedavi esnasında ihtiyaç duyulan ilaçlar Darüssaade ağasının kontrolündeki ecza dolabında mevcut bulunurdu. Tıpkı Enderun'da bu görevin başlalaya verildiği gibi Harem'de de ecza malzemelerinin Darüssaade ağasının zimmetinde ve denetiminde olması ve onun kontrolünde kullanılması sarayda sağlık alanında düzenin korunmasına ne kadar önem verildiğini ortaya koymaktadır.

Darüssaade Ağası Dairesi'nin yanındaki Nöbet Odası'nda nöbetçi hekim ve cerrahların da kaldığı daha önce belirtilmişti. İhtiyaç halinde haremdeki hastalar için burada nöbetçi olan hekimin muayenesi neticesinde yazdığı reçeteler doğrultusunda

[291] Uzunçarşılı, **Saray Teşkilâtı**, s. 315.
[292] C.SM, 2553.
[293] İsmail Baykal, "Yeni Sarayda "Enderun Hastanesi"", **Türk Tıb Tarihi Arkivi**, V/17 (1940), s. 38-39.

Darüssaade Ağası Dairesi'ndeki ecza dolabından gerekli ilaçlar temin edilirdi[294]. Harem'in eczanesine tahsis edilen ilaçlar Darüssaade ağasına teslim edilirdi ve ona zimmetlenirdi. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde yapılan çalışmada 1232-1237 (1817-1821) yılları arasında darüssaade ağasına teslim edilen ilaç ve tıbbi malzemelerin kaydedildiği listeler tespit edilmiştir[295]. Bunlar arasında hem Kiler Odası'nda veya Helvahane'de hazırlanmış olan müshil ilacı, menekşe şurubu ve bilcümle çiçek şurubları, Yasemin merhemi, hatmi merhemi, sakız ve badem yağından mamul yağ, pehlivan yakısı yanında hazırlanan çeşitli şerbet ve macunlar gibi tedavi edici maddelerle birlikte; anason, rezene ve tarçından yapılan şerbet, ravend-i çini, taze badem yağı, papatya çiçeği, gül sirkesi, hıyarşenbe, kakule, anason, rezene, tarçın, ağaç kavunu suyu, nane suyu, mürver çiçeği gibi ihtiyaç halinde kullanılacak şifalı maddeler de yer almaktadır[296].

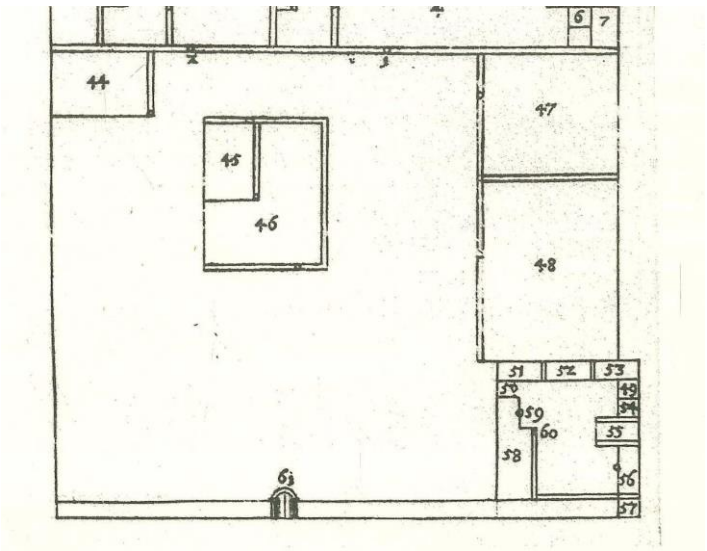
4. Hekimbaşının Enderun Hastanesi'ndeki Odası

Hekimbaşı günlük mesaisinin belli bir kısmını yatan hastaların durumlarını kontrol etmek ve muayenelerini gerçekleştirmek için Enderun Hastanesi'nde geçirmekteydi. Hastanede bulunduğu vakit, sarayın harem ağalarından hastanenin idaresi için seçilen hastalar ağasının girişteki odasını kullanan hekimbaşı, burada aynı zamanda devlet görevlilerinden emeklilik veya görevden muafiyet için başvuranların muayenelerini yapar ve muayene sonucundaki görüşünü bir ilam ile sadrazama sunardı.

Enderun Hastanesi'nin planı, odaları ve işleyişi hakkında en teferruatlı bilgi, 1645'te Venediklilerle savaşan Osmanlı'ya esir düşüp bu vesileyle Enderun'a alınarak burada eğitim gören IV. Mehmed dönemi ünlü bestekarlarından Leh asıllı Albertus Bobovius/Ali Ufkî Bey'in Enderun'daki yaşamı ve teşkilatı anlattığı *Saray-ı Enderun* adlı eserinden elde edilebilmektedir. Bobovius'un 1665 yılında tamamladığı notları, Fransız elçisi Girardin tarafından bir şekilde ele geçirilmiş ve elçi, notları sanki kendi

[294] Arslan Terzioğlu, Haremdeki ecza dolabının Kuşhane Meydanı'ndaki iki daireden birinde olduğunu iddia etmektedir (**Helvahane Defteri**, s. XX). Ancak bu tespit, harem teşkilatı göz önüne alındığında pek de makul görünmemektedir. Çünkü Kuşhane Meydanı'ndan Harem'e girilen kısım Altın Yol olarak adlandırılan bölümdür ve Harem'in oldukça mahrem bir kısmıdır. Dolayısıyla buranın ecza dolabının muhafazası için uygun bir alan olmadığı düşünülmektedir.
[295] TSMA.E, 418/31.
[296] TSMA.E, 418/31.

kaleminden çıkmış gibi Fransızca olarak 1685'te neşretmiştir. Eserin bir başka nüshası, Bobovius'un İtalyanca notlarından Nicolaus Brenner tarafından Almancaya çevrilip 1669 yılında yayınlanmıştır. Bu iki nüshanın da Türkçeye çevirisi yapılmış ve yayınlanmıştır[297]. Bu iki çalışmada da Bobovius'un planına yer verilmektedir; fakat planların numaralandırılması ve numaraların açıklamaları birbirinden farklıdır. Eserin iki nüshası karşılaştırıldığında Bobovius'un İtalyanca olan notlarının Nicolaus Brenner tarafından Almancaya çevrilip yayınlanan nüshasından yapılan Türkçe çeviride verilen planın aslını yansıtmadığı düşünülmektedir[298]. Buna vereceğimiz en iyi örnek, planda 46 numara ile gösterilen yerdir. Buranın Helvahane olduğu yazılmıştır. Aslında Helvahane'nin yeri, avlunun diğer tarafında Matbah-ı Amire'nin olduğu yerdedir. 44 numara ise, Divan-ı Hümayun olarak gösterilmiştir; fakat buranın diğer planda Zülüflü Baltacıların odası olduğu görülmektedir ve yerleşim açısından bu daha doğrudur.

Resim 14

Bobovius'un Almanca Nüshasındaki Planda Topkapı Sarayı'nın Birinci ve İkinci Avlusu

[297] **Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları, Topkapı Sarayı'nda Yaşam**, sunan ve notlayan StephanosYerasimos-Annie Berthier, çev. Ali Berktay, İstanbul 2002; Ali Ufkî Bey/Albertus Bobovius, **Saray-ı Enderun, Topkapı Sarayında Yaşam**, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2013.

[298] Ali Ufkî Bey/Albertus Bobovius, **Saray-ı Enderun, Topkapı Sarayında Yaşam**, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2013, s. 23.

Girardin nüshasında yer alan plan, sarayın teşkilatı ve yerleşim düzeni açısından daha doğrudur[299]. Dolayısıyla bu nüsha esas alınarak hastanenin odalarının yerleri belirlenmiştir. İki katlı bir bina olarak teşkil edilmiş Enderun Hastanesi'nin Fransa'nın İstanbul elçisi Pierre de Girardin'in çizdiği planda gösterilen odaları şu şekilde sıralanmıştır. 60 numara ile hastanenin girişi gösterilmiş[300] ve 51 no.lu köşedeki oda hastalar ağasının odası olarak kaydedilmiştir[301]. Hastalar ağası odasının hastanenin hemen girişinde olması, hastanenin giriş çıkışı ve idaresinden sorumlu olmasındandır. Bu oda aynı zamanda hekimbaşının da hastanede bulunduğu zaman kullandığı bir mekandır. Hemen yanındaki 52 no. çamaşırları yıkayan analaın odası olarak yazılmıştır[302]. İki nüshanın tek ortak noktası 53 no.lu odadır. İkisinde de 53 no.lu oda Has odalıların ve arz ağalarının odası olarak görülmektedir. 54 no.lu oda Hazine ve Kiler odalarının yeri olarak kaydedilmiştir[303]. 55 no. Büyük oda mensuplarının odası[304], 56 no. ise Seferlilerin odası olarak verilmiştir[305]. 57 no.da Küçük odalıların bulunduğu[306], 58 no.da ise hastaların hamamının yer aldığı görülmektedir[307]. 59 no. ile gösterilen ve kapının hemen yanında olan oda ise, hadımağaların hastanesi olarak işaretlenmiştir[308]. Her gün burada yatan hastalar hekimbaşı tarafından günde birkaç kez olmak üzere kontrol edildiklerinden ve sarayda her gün nöbetçi hekim bulunması mecburiyetinden yola çıkılarak hastane içinde bir de hekim odası olması icab etmektedir; fakat bahsi geçen planda buna yer verilmemiştir. Dolayısıyla hastalar ağası odasının hekimler tarafından kullanıldığı düşünülmektedir.

---

[299] **Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları, Topkapı Sarayı'nda Yaşam**, sunan ve notlayan StephanosYerasimos-Annie Berthier, çev. Ali Berktay, İstanbul 2002, s. 31.

[300] Almanca nüshada bu kısım 50 numarayla gösterilmiş ve hastalar ağasının odası olarak tanımlanmıştır.

[301] Almanca nüshada bu kısım yine 51 no. ile gösterilmiş; ancak çamaşırları yıkayan analar odası diye tanımlanmıştır.

[302] Almanca nüshada bu kısım yine 52 no. ile gösterilmiş; ancak hazine ve kiler odası olarak tanımlanmıştır.

[303] Almanca nüshada bu kısım büyük odalıların kaldıkları yer olarak işaretlenmiştir.

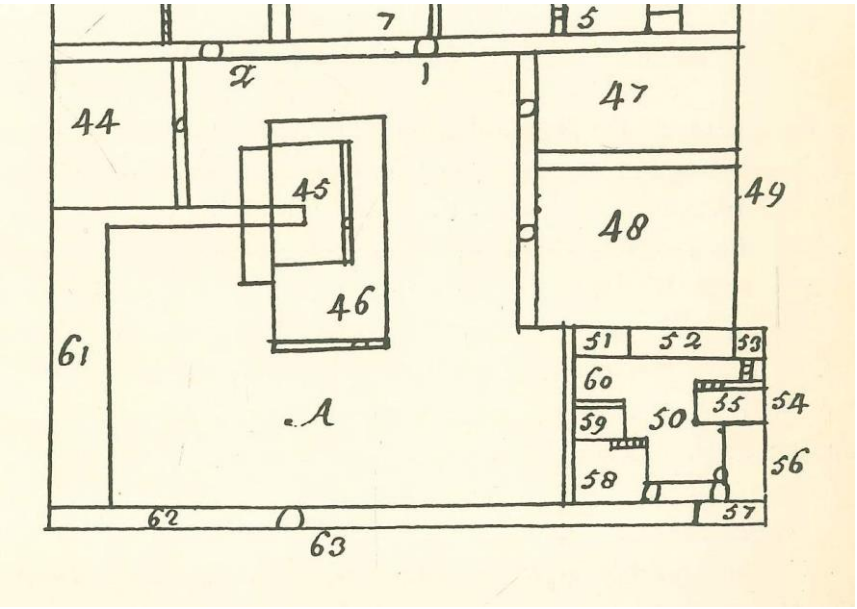
[304] Almanca nüshada bu kısım Seferlilere ait olarak gösterilmiştir.

[305] Almanca nüshada bu kısım hastalar hamamı olarak işaretlenmiştir.

[306] Almanca nüshada bu kısım hastalar ağası olan hadım ağaların hamamıdır.

[307] Almanca nüshada bu kısım hastanenin girişi olarak gösterilmiştir. Üsküdarî Abdullah Efendi, hastanede odaların hepsinin ortak kullandığı iki halvetli bir hamam olduğunu kaydetmiştir. Üsküdarî Abdullah Efendi, **Vâkı'ât-ı Rûz-merre**, c. II, haz. Recep Ahıshalı, Ankara 2017, s. 346.

[308] Almanca nüshada bu kısım cündilere ait bir oda olarak gösterilmiş; hatta yanında da 60 numara ile işaretlenen kısım da yeniçeri adayı olan acemi oğlanların odası şeklinde belirtilmiştir. **Topkapı Sarayı'nda Yaşam**, s. 31, 104-105; krş. **Saray-ı Enderun**, s. 23, 68-69.

Resim 15
Bobovius'un Girardin Nüshasındaki Plan

a. Binanın Yeri ve Tarihçesi

Enderun Hastanesi, Bab-ı Hümayun'dan girildikten sonra hemen sağ kolda iki katlı bir bina olarak Fatih Döneminde[309] sarayla birlikte teşkil edilmiştir. Esasen sarayda çalışanların tedavileri için kullanılan binalar hem salgın hastalıklardan korunmak hem de padişahın ve ailesinin hastalananları ve ölenleri görmemesini sağlamak üzere meskûn mahallerden uzağa yapılmıştır. Enderun Hastanesi de bu sebeplerle sarayın birinci avlusunda inşa edilmiştir. Saray hastanelerinin Selçuklular döneminde de mevcut olduğu tespit edilmektedir. Özellikle saray çalışanları için kullanılan bu hastanelerin Osmanlılar başta olmak üzere Moğollar ve Çin'de dahi etkilerinin görülmesi uygulamanın genel bir ihtiyaca binaen doğru atılan bir adım olduğunu göstermektedir[310].

1600 yılında dönemin padişahı III. Mehmed'den Mısır Beylerbeyliğini istemek üzere *Mevaidü'n-nefais fi Kava'idi'l-Mecalis* adlı eseri hazırlayan Gelibolulu Mustafa

[309] Hastanenin Fatih döneminde yapıldığını yazan ilk isim, Evliya Çelebi'dir. Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini**, haz. Zekeriya Kurşun- Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı, İstanbul 2006, 1. Cilt 1. Kitap, s. 51; İsmail Hakkı Baykal, **Enderun Mektebi Tarihi**, c. I, İstanbul 1953, s. 89. Gelibolulu Mustafa Âli ise, hastanenin Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapıldığını kaydetmektedir (**Gelibolulu Mustafa 'Âlî ve Mevâ'ıdü'n-nefāis fî-Kavâ'ıdi'l-Mecâlis**, haz. Mehmet Şeker, Ankara 1997, s. 275).
[310] Arslan Terzioğlu, "Bîmâristan", **DİA**, c. VI, s. 168.

Âlî, Enderun Hastanesi'ni anlatırken inşa edildiği mahallin ne kadar isabetli olduğunu ifade etmek için bu sayede sarayda hastaların bulunmadığını ve dolayısıyla "*hastaların inleyiş ve sızlayışlarının*" da duyulmadığını ve "*görüldüğünde korku ve çıkışında ürperti veren ölü*"nün de diriye gösterilmediğini kaydetmektedir. Çünkü ona göre sarayda "*padişah ve ailesinden başka hasta ve ölü"* görülmemektedir[311]. Bu durumu Türk usulü olarak niteleyen 1601-1607 yılları arasında Venedik Balyosu olarak İstanbul'da bulunan Ottoviano Bon, Türklerin hastaları tecrit ederek tedavi ettiklerini kaydetmektedir[312]. Sultan III. Selim döneminde İstanbul'a gelip sarayda mimarlık yapan Melling de saray hastanelerinin dış mahallerde kurulmasıyla o dönemde şehirde karşılaşılan veba gibi salgın hastalıkların sarayda nadiren görülmesinin sağlandığını ifade ederek bunun ne kadar doğru bir yaklaşım olduğunu ortaya koymaktadır[313].

Enderun Hastanesi hakkında teferruatlı bilgi bulabildiğimiz kaynakların, belli dönemlerde sarayda görev almış kimseler veya bir vesile ile saraya girme imkânı bulmuş seyyahların eserleri olduğu yukarıda ifade edilmişti. Bunlardan biri, 1601-1607 yılları arasından Venedik Balyosu olarak İstanbul'da bulunan Ottoviano Bon'dur. Bon, burada bulunduğu sırada Osmanlı sarayı üzerinde ayrıntılı bilgiler edinmiş ve bunu bir rapor haline getirmiştir. Raporunda Topkapı Sarayı'na da yer veren Bon, Enderun Hastanesi'ni anlatırken buranın birinci kapıdan girince hemen sağ yanda olduğunu ve burada hastalar için gerekli her şeyin bulunduğunu yazdıktan sonra hastanenin, maiyyetinde hastalara bakacak birçok hizmetli olan bir hadım tarafından yönetildiğini ifade eder[314]. Tıpkı Bon gibi Enderun Hastanesi'nden seyahatnamesinde tafsilatlı bir şekilde bahseden XVII. yy.ın ünlü gezgini Tavernier de hastanenin yerini sarayın birinci avlusunun sağ yanında birçok odası olan bir yapı bloğu olarak

---

311 **Mevâ'ıdü'n-nefāis fî-Kavâ'ıdi'l-Mecâlis**, s. 159, 275.

312 Robert Withers, **Büyük Efendi'nin Sarayı**, çev. Cahit Kayra, İstanbul 2010, s. 27, 108.
1601-1607 yılları arasından Venedik Balyosu olarak İstanbul'da bulunan Ottoviano Bon, burada bulunduğu sırada Osmanlı sarayı üzerinde ayrıntılı bilgiler edinmiş ve bunu bir rapor halinde getirmiştir. Robert Withers ise, İngiliz büyükelçisi Pindar'ın yanında 1620 yılında İstanbul'a gelen bir devlet görevlisidir. Pindar, Bon'un bu raporunu görmüş ve çevirmesi için Withers'a vermiştir. 1638 yılında ise John Graves İstanbul'a gelmiş ve büyükelçilikte bu çeviriyi bulmuştur. Bunun özgün bir çalışma olduğuna inanarak 1650 yılında Robert Withers adıyla yayınlamıştır. Netice itibariyle bu çalışma Ottoviano Bon'un raporuna dayanmaktadır.

313 Antoine Ignace Melling, **İstanbul ve Boğaz Kıyılarına Pitoresk Seyahat**, yay. haz. Rezan Benatar, çev. İrvin Cemil Schick-Ece Zerman, Denizler Kitabevi, İstanbul 2012, s. 74.

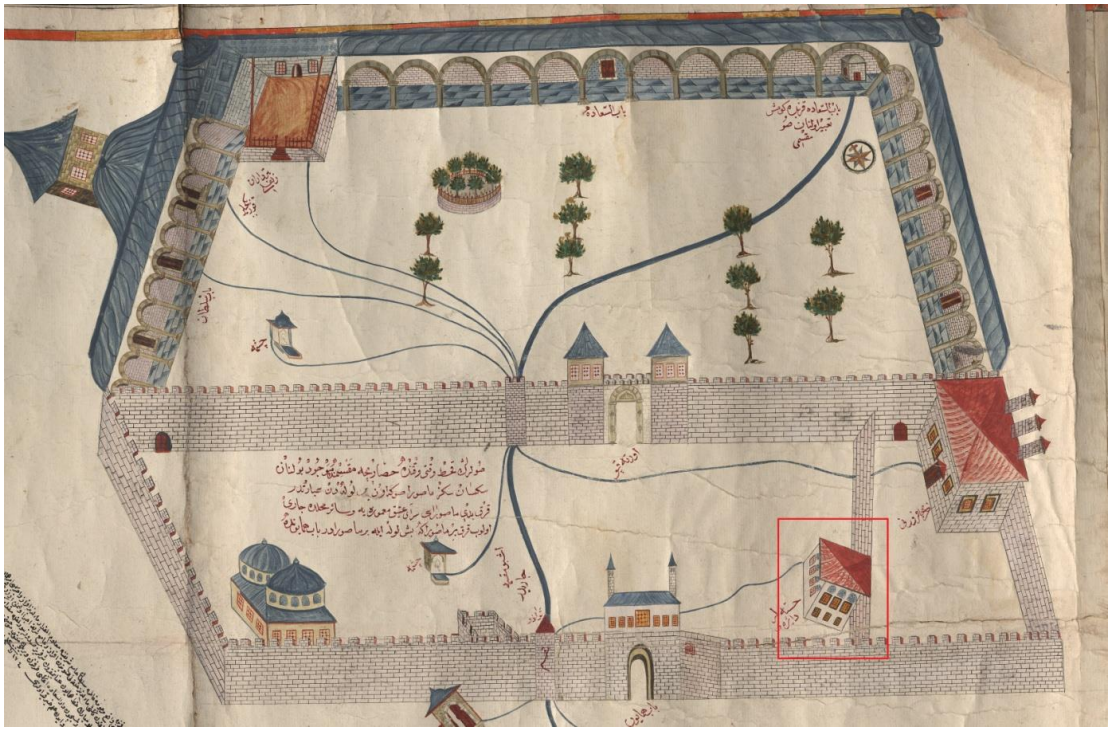
314 Withers, **Büyük Efendi'nin Sarayı**, s. 27, 108.

kaydetmiştir. Ayrıca bu hastanenin kapısında her zaman bir hadımağanın beklediğini ve buyruğunda hastalara hizmet eden birçok adamın olduğunu da ifade etmiştir[315].

1688-1695 yılları arasındaki olayları *Vâkıât-ı Rûzmerre* adıyla kaleme alıp gün gün kaydeden Osmanlı tarihçisi Üsküdârî Abdullah Efendi de eserinde Enderun Hastanesi hakkında tafsilatlı bilgiler vermektedir. Üsküdârî, "Hastalar Odası" tabiriyle işaret ettiği hastanenin Odun Ambarı karşısında olduğunu belirttikten sonra Hasoda, Hazine, Kiler, Seferli ve Küçük ve Büyük odalı hastaların burada başka başka odalarda kaldıklarını belirtir. Hastanede çalışan görevlilere de yer veren Üsküdârî, burada beş altı nefer ak ağalardan seçilmiş hastalar ağasının ve ayrıca her odanın kendi odalarından gelen bir odabaşılarının ve parscı denilen temizlik görevlilerinin, ayrıca aşçılarının çalıştığını kaydeder[316].

Uzun yıllar mevcudiyetini muhafaza eden Enderun Hastanesi'nin zaman zaman çeşitli tadilatlar geçirdiği ve böylece binanın ömrünün uzatıldığı düşünülmektedir. Ancak binanın XIX. yy.dan önce geçirdiği tamir ve tadilatlar hakkında henüz malumat sahibi değiliz. Arşiv belgelerinden tespit ettiğimiz bir tamir çalışması 1836 yılına aittir. Özellikle hastanenin Has odalılara mahsus olan kısmı, Ana Yeri diye geçen çamaşırları yıkayan anaların odası ve hastalar ağasının odası tecdid edilen yerlerdir. Binanın ihtiyacı olan tadilat için kereste, çivi, kapı, pencere gibi ahşap doğrama malzemeleri; tuğla, kiremit, boru, künk, boya gibi inşaat malzemeleri kullanılmıştır. Bunların yanında işçilik ücretiyle birlikte toplamda 3.452.968 akçe masraf yapılmıştır. Bu da 28.774,5 kuruş 9 para ve 1 santime tekabül etmektedir. Ayrıca hastaneye su sağlayan Bab-ı Hümayun'un birinci avlu tarafında yer alan su terazisinden hastaneye gelinceye kadar olan 75 adet su borusu 450 kuruşluk bir masrafla tecdid edilmiştir[317].

[315] Tavernier, **17. Yüzyılda Topkapı Sarayı**, s. 49-50.
[316] Üsküdarî, **Vâkı'ât-ı Rûz-merre**, c. II, s. 346.
[317] **TSMA.D**, 9917.0031.

Resim 16
Topkapı Sarayı ve Civarının Su Taksimini Gösteren Haritada Enderun Hastanesi'nin Yeri
(TSMK, H. 1815)

Enderun Hastanesi'nin mevcut binası, bazı ilavelerle Maliye Nezareti binası olarak kullanılmıştır[318]. Bu dönüşümün tam olarak ne zaman olduğu hususunda bir malumatımız olmasa da 1841 yılında Maliye Nezareti'nin kurulmasıyla nezarete devrolduğu düşünülebilir. Zaten artık Topkapı Sarayı'nın idari merkez olarak kullanılmadığı ve sarayda sadece birtakım görevlilerin bırakılıp onun dışında kalanların padişahla birlikte diğer saraylara naklolunduğu da göz önüne alındığında ihtiyaç kalmayan ve artık saray çalışanlarının sayısının azalmasıyla Seferli Koğuşu'nda küçük bir dispanser haline getirilmiş olan hastanenin yerinin bu şekilde değerlendirilmesi gayet normaldir.

[318] İkisinin de aynı yer bulunduğu hususunda Metin Sözen, **Bir İmparatorluğun Doğuşu Topkapı Sarayı**, İstanbul 1998, s. 42.

Resim 17
Sultan Abdülmecid Döneminde Maliye Nezareti Olarak Kullanılan Bina
(Mimar Gaspare Fossati, **Ayasofya ve İstanbul**, haz. Ebul Faruk Önal-Cevat Ekici-İlhan Ovalıoğlu-Raşit Gündoğdu, ed. Osman Doğan-Soner Demirsoy, İstanbul 2014, levha 22)

Maliye Nezareti 1848, 1851, 1859 ve 1864 yıllarında yapılan çeşitli yenilemeler ve ilavelerle buradaki varlığını 1865 yılına kadar korumuştur[319]. Bu tarihte Darülfünun binası Maliye Nezareti'ne tahsis edilmiştir. Bina ise, 1867 yılında bir yangınla tamamen ortadan kalkmıştır. Bu yangında hem Maliye Nezareti'nin mevcut binası hem de yine Maliye Nezareti tarafından vezne dairesi olarak kullanılan Bab-ı Hümayun'un üstündeki odalar ve Masraf Dairesi de yanmıştır[320].

[319] Gözde Çelik, **İstanbul Tarihi Yarımadası'nda Tanzimat Dönemi İdari Yapıları**, İTÜ, Fen Bilimleri Enst. Mimarlık Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 144.

[320] Vak'anüvis Lütfi Efendi, Tarih'inde bu yangın hadisesine yer verir. Yangında Bab-ı Hümayun civarında atik Maliye Hazine-i celilesiyle kapı üzerindeki odalar ve karşısındaki eski Masraf Dairesinin yandığını anlatır. **Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi**, yay. haz. M. Münir Aktepe, c. XI, Ankara 1989, s. 97; Mustafa Cezar, **Osmanlı Başkenti İstanbul**, İstanbul 2002, s. 432. Abdurrahman Şeref, Topkapı Sarayı Makalesinde Bab-ı Hümayun'daki vezne dairesinin yangından önce yıkıldığını söyler. Ayrıca Bab-ı Hümayun kapıcılar odasından bir merdivenle inilen mahzenin ihtiyat veznesi olarak kullanıldığını ifade eder. "Topkapı Saray-ı Hümayunu", **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası**, cüz 5, 1 kanun-ı evvel 1326, İstanbul 1328, s. 275.

b. Hastanede Uygulanan Tedavi

Enderun koğuşlarındaki görevlilerden biri hastalandığı vakit öncelikle odasının kethüdası, hastayı çıkarmak için miftah ağasından izin alır[321]. Daha sonra Babüssaade'de görevli kapı ağalarından birine haber vererek hastanın hastaneye naklini taleb eder. Kapı ağası Babüssaade'nin önünden "araba" diye bağırarak Zülüflü baltacılardan nöbetçi olanın Odun Ambarı'nda kendine ait hususi bir mekanda muhafaza edilen "hastalar arabası"nı getirmesini sağlar. Zülüflü baltacının Odun Ambarı'na gidip hasta için araba taleb edildiğini buradaki acemi oğlanlar bölükbaşısına iletmesi üzerine muhafaza edildiği yerden çıkarılan iki acemi oğlanın çektiği iki tekerlekli ve üstü kırmızı çuha kaplı hastalar arabası, Babüssaade'nin önüne getirilir. Arabanın geldiği içeriye haber verilir ve hastanın arabaya geçmesi sağlanır. Bundan sonra hasta hastaneye naklolur ve hastanede mensup olduğu koğuşa ayrılan kısma yerleşir[322]. Hasta olan kişi hastaneye taşındığı esnada şayet yakınlarından gelenler varsa onlarla da görüşebilmektedir. Hastanede tedavi görüp iyileşen kimseler yine aynı araba ile Babüssaade'ye kadar getirilir ve buradan görev yaptığı odaya teslim edilirdi.

[321] Diker, **Has Oda**, s. 328.
[322] Üsküdarî, **Vâkı'ât-ı Rûz-merre**, c. II, s. 346.

Resim 18
Enderun Hastanesi'ne Hasta Taşıyan Hasta Arabası
(TSMK, **Kıyafetnâme**, A. 3690, s. 93)

Hastaların bu şekilde bir düzenle hastaneye taşınmaları seyyahların da gözünden kaçmamıştır. Saraydan bahseden XVII. yy. seyyahlarından Thevenot hastaneye hasta taşınmasından bahsederken bu araba belirdiğinde, herkesin hatta padişahın bile açılıp ona yol verdiğini kaydetmiştir[323]. Hastalar arabasından bahseden bir diğer seyyah, Ottoviano Bon'dur. Bon, sarayda sıradan bir kişi hastalandığı zaman -burada kastettiği padişahın ailesi dışından bir kişi olmalıdır-, derhal odasından kumaşlarla örtülü olarak, elle çekilen bir araba ile hastaneye taşındığını ve orada iyileşince de aynı yöntemle eski odasına götürüldüğünü de kaydeder[324]. XVIII. yy.ın

[323] Jean Thevenot, **Thevenot Seyahatnamesi**, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktay, İstanbul 2014[2], s. 53.
[324] Withers, **Büyük Efendi'nin Sarayı**, s. 27, 108.

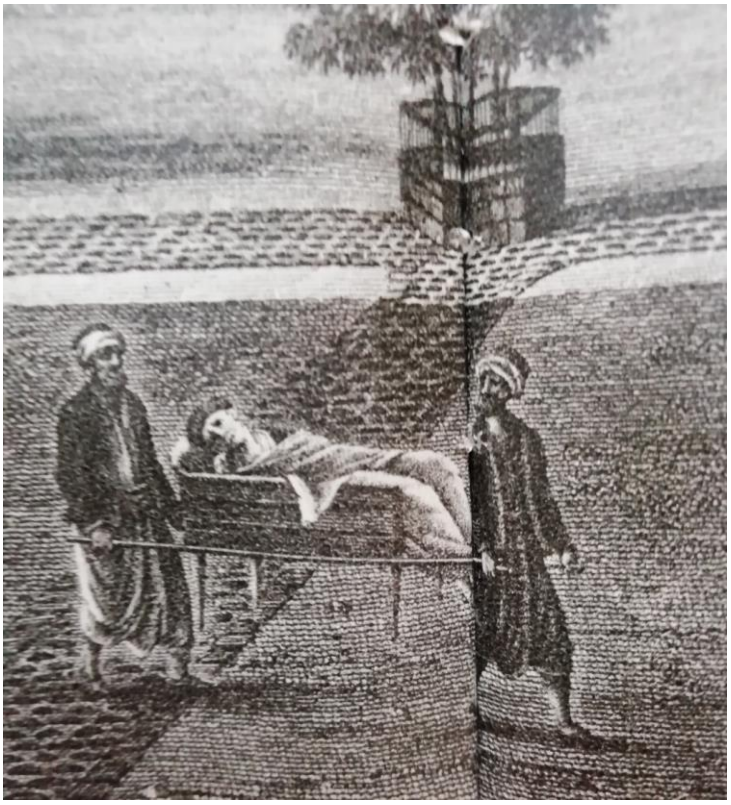
hemen başlarında Osmanlı topraklarını ziyaret eden Tournefort da hastaların iki kişinin çektiği kapalı arabalarla hastaneye getirildiklerine işaret emiştir[325].

Resim 19
Enderun Hastanesi'nin Önünde Hastalar Ağasının ve Hasta Arabasının Yer Aldığı Minyatür
(**Hünernâme**, TSMK, H. 1523, vr. 15b)

Sultan III. Selim döneminde saray mimarı olarak görev yapan Melling'in Topkapı Sarayı'nın Birinci avlusuna yer verdiği gravüründe bakış açısından kaynaklı olarak değerlendirebileceğimiz bir şekilde Enderun Hastanesi'ne yer verilmemiştir; fakat hastaneye hasta taşındığı resmedilmiştir. Ancak resimde gösterilen şekilde hastanın son derece özensiz bir vaziyette hastaneye taşınıyor olması pek de mümkün değildir. Yukarıda görüntüsüne yer verdiğimiz hasta arabasıyla Melling'in gravüründeki arasında çok ciddi şekilde farklılık vardır[326].

[325] Joseph de Tournefort, **Tournefort Seyahatnamesi**, ed. Stefanos Yerasimos, 1. Kitap çev. Ali Berktay, 2. Kitap çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2013[4], İkinci Kitap, s. 31-32.
[326] Melling, **Pitoresk Seyahat**, s. 180-181.

Resim 20
Melling'in Topkapı Sarayı Birinci Avluyu Gösteren Gravüründe Enderun Hastanesi'ne Hasta Taşınması Detayı

Hastaneye naklolan Enderunlu, burada hastalığına göre saray hekimlerinin ve cerrahlarının uyguladıkları tedavi yöntemleriyle iyileştirilmeye çalışılır. Hekimbaşı ve cerrahbaşı da belirli saatlerde vizite çıkarak hastaların durumlarını kontrol eder[327]. Hatta kimi zaman hastaların durumuyla ilgili eksiksiz bilgi almak, nasıl tedavi edildiklerini öğrenmek, hekimlerin onları sık sık görüp görmediklerini ve hastanedeki her görevlinin işini iyi yapıp yapmadığını denetlemek için, padişah da buraya gelir[328].

Hastanenin çalışma düzeni, saraydan bahseden kimi seyyahın da takdirini kazanmıştır. Bunlardan biri Tavernier'dir. Tavernier'ye göre, burada uygulanandan daha güzel bir düzen düşünülemez[329]. Bu konuda görüşünü belirten bir diğer seyyah ise, Tournefort'tur. Tournefort, burada hastalara çok iyi bakıldığını söyleyerek hastanenin düzeninden takdirle bahsetmektedir[330].

[327] **Tournefort Seyahatnamesi**, İkinci kitap, s. 31-32.
[328] Tavernier, **17. Yüzyılda Topkapı Sarayı**, s. 49-50.
[329] Tavernier, **17. Yüzyılda Topkapı Sarayı**, s. 49-50.
[330] **Tournefort Seyahatnamesi**, İkinci kitap, s. 31-32.

Buradaki hastaların yemekleri de tıpkı darüşşifalarda olduğu gibi hususi olarak hekimlerin verdikleri diyet doğrultusunda pişirilmektedir. Ağır hastalara çok az yemek verilir, genellikle et suyu ve ekmek tercih edilirdi. Hastayı tedavi sırasında yormayacak gıdalara gidilirdi, bunlardan en önemlisi de çorba idi. Ayrıca kuzu etinin de insan bedenine en faydalı gıdalardan olduğu düşünüldüğünden hasta yemekleri arasında muhakkak yerini alırdı[331]. Hastane odalarında kullanılan vakıf mutfak eşyalarının da sayıca fazla olması her bir odanın yemeklerinin ayrı ayrı pişirildiği mutfağının olduğunu düşündürmektedir. Üsküdarî Abdullah Efendi de Enderun Hastanesi'ni anlatırken her odanın bir aşçısı olduğunu ifade ederek bu durumu açıkça ortaya koymuştur[332].

Her ne kadar hekimler ve cerrahlar tedavi için ellerinden geleni yapsalar da kimi zaman buradaki hastalardan bazısı vefat da edebilir. Bu şekilde bir olay meydana geldiğinde mevtayı Odun Ambarı imamı gasleder ve cenaze sarayın taşra kapısından çıkarılarak defnedilir. Kimi zaman ise, Enderun odaları mensuplarından biri hastanede değil de kendi odasında eceliyle ölebilir. Bu halde de her odada "Şirvan" denilen musandıra şeklindeki yüksekçe bir mahalde mevta akşama kadar bekletilir. Akşam olunca mevta, bir kilime sarılıp kapı ağasının da izni alındıktan sonra kendi odası vazifelilerinden yedi sekiz kişi vasıtasıyla hastaneye getirilir. Hastanede sabaha kadar kalan mevta, sabahleyin gasledilip sarayın taşra kapısından çıkarılarak defnedilir[333]. Bu şekilde bir ölüm, II. Mahmud'un silahdarlığa yakın nüfuz kazandırdığı Başçuhadar Seyyid Ömer Ağa'nın[334] başına gelmiştir. Ömer Ağa, bir gece akşam yemeğinden sonra Has Oda'da yatsı namazı kılınıp, kahve ve tütün içildikten sonra padişah Harem'e giderken ayağa kalkıldığında fenalaşmış ve olduğu yere düşmüştür. Bunun üzerine acilen hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi konağından çağrılmıştır. Hekimbaşının muayenesi sonucu Başçuhadar Ömer Ağa'nın öldüğü anlaşılmıştır[335]. Dolayısıyla defin işlemleri için hastaneye nakledilmiştir. Ahmed Cevdet Paşa'ya göre, Başçuhadar Ömer Ağa'nın düşüp ölmesinin, Enderun'daki gücünü tekrar ele geçirmek

[331] Altıntaş, "Dârüşşifâlar Hakkında", s. 32.
[332] Üsküdarî, **Vâkı'ât-ı Rûz-merre**, c. II, s. 346.
[333] Üsküdarî, **Vâkı'ât-ı Rûz-merre**, c. II, s. 347.
[334] Diker, **Has Oda**, s. 382.
[335] **Şânizâde Tarihi**, c. II, s. 804-805.

isteyen Berberbaşı Silahdar Ali Bey ile ilgili olduğunu düşünen Halet Efendi, bu konuda padişahı da ikna ederek silahdarın azledilmesini sağlamıştır[336].

Enderun Hastanesi'nin bazen hasta tedavi etmek dışında başka türlü bir fonksiyonu olduğu da görülmektedir. Bu, Enderunlu görevlilerin cezalandırılmasıdır. Enderun kaideleri gereği kabahat işleyen ağalar önce miftah ağasının izniyle hastalara sevk edilir, bir süre burada bekler, şayet affedilirse görevine iade edilir, kabahati büyükse işlemleri yapılarak saraydan çıkarılırdı. Arz ağaları ve diğer kıdemli ağaların cezalandırılmalarında da aynı şekilde davranılmaktaydı. Padişahın beğenmediği bir şey yaptıklarında ceza olarak önce Hastalar adı verilen Enderun Hastanesi'ne gönderilirlerdi. Padişah affetmezse akşamüzeri Saray'dan vazife ve gelir bağlanmadan azledilerek çıkarılırlardı. Bu defa da Has odalı arkadaşları araya girerek, padişahı tatlı sözlerle ikna eder, ağaların uzun yıllar verdikleri emeklerin hatırına kabahatlerini affettirerek, emeklilik maaşı tahsis edilmesini sağlarlardı[337].

[336] **Târîh-i Cevdet**, c. VIII, s. 234; Diker, **Has Oda**, s. 382.
[337] Diker, **Has Oda**, s. 76.

İKİNCİ BÖLÜM

HEKİMBAŞILARIN GÖREVLERİ

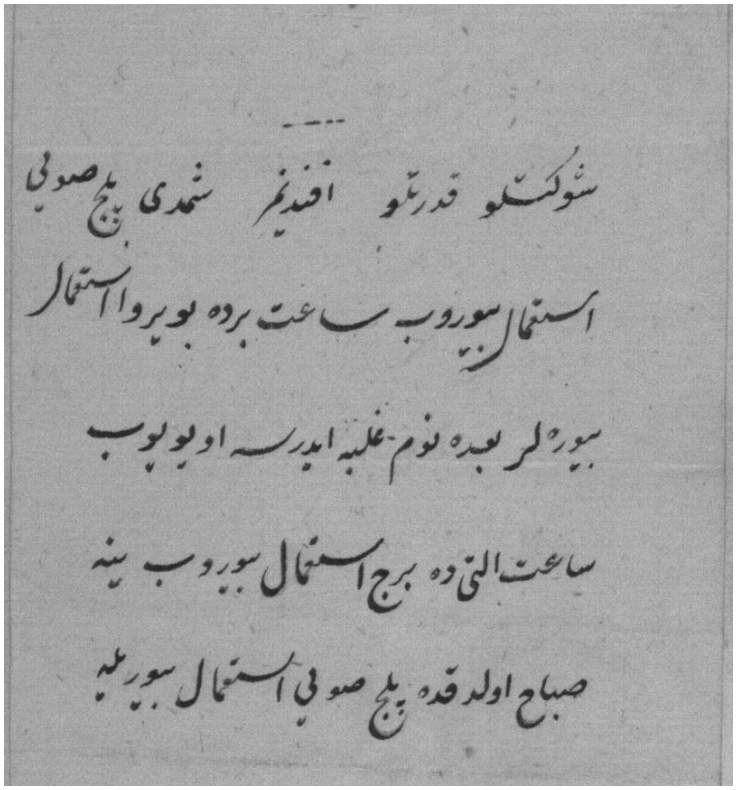
A. PADİŞAHIN SAĞLIĞI VE İLAÇ İMALİ

Hekimbaşı saray teşkilatı içinde sahip olduğu önemli ve hayati pozisyonu, padişahın sağlığının kendisine emanet edilmesi ve onun sıhhatli bir şekilde hayatını sürdürebilmesine borçludur. Dolayısıyla en önemli görevi padişahın her zaman yanında bulunup onun sağlığıyla ilgilenmekle birlikte hastalığı halinde de tedavi etmek üzere ilaç ve şifalı maddeler hazırlamaktır.

1. Padişahın Koruyucu Hekimi: Hekimbaşı

Hekimbaşıların asli görevlerinden en önemlisi, padişahın sağlığının temin ve muhafazasıdır. Hekimbaşının önceliği padişahın hasta olmamasıdır. Bu anlamda güncel ifadesiyle padişahın koruyucu hekimliğini yürüten hekimbaşı, görevini yerine getirirken evvela padişahın yiyip içtiklerini düzene koyarak onun sağlığına uygun bir şekilde diyetini hazırlar. Bunun için de padişahın yemekleriyle meşgul olması gerekmektedir. Dolayısıyla mesaisinin büyük bir kısmını padişahın yemeklerinin pişirildiği Kiler Odası'nda geçirir ve hazırlıkları denetler. Hatta kimi zaman padişahın günlük yemek programını düzenleyip bu konuda padişaha tavsiyelerde bulunur. Ayrıca padişah yemek yerken bile yanından ayrılmaz. II. Bayezid dönemi hekimbaşılarından Ahi Çelebi'nin saraydaki kariyerine önce *emin-i kiler* olarak başlaması[1] ve daha sonra hekimbaşılığa getirilmesi de mutfak-hekimbaşı ilişkisini doğrudan ortaya koymaktadır.

[1] Taşköprülüzâde, Ahi Çelebi'nin emin-i kiler olarak atanmasının "*Kanun-ı şifa üzere mizacına uygun beslenmesi için uygun yemeklerin tedariki için*" olduğunu belirtmektedir. **Şakaik-i Nu'maniye**, c. I, s. 423-424.

Resim 21
Hekimbaşının Padişaha Günlük Yemek Tavsiyesi
(TSMA.E, 969/106)

Hekimbaşının padişahın sağlığını temin için yürüttüğü bir diğer vazifesi, çeşitli şifalı karışımlar ve macunlar hazırlamaktır. Ayrıca hekimbaşı, her türlü hastalıkların tedavisi için birtakım ilaç terkibleri yazmak ve bunları hazırlamak için ihtiyacı olan tıbbi donanım ve bilgiyi de haizdir. Dolayısıyla hastalık durumlarında bizzat ilaçların hazırlanmasını sağlamak yukarıda bahsi geçen görevini gerçekleştirmenin en büyük kısmını oluşturmaktadır.

a. Hekimbaşıların İlaç İmaline Dair Kaleme Aldıkları Eserler

Hekimbaşılar, uyguladıkları tedavinin temelini oluşturan ilaç reçetelerini; tecrübelerinden, tıbbi bilgilerinden veya dönemin tıp kitaplarından istifade ederek oluştururlardı. Dolayısıyla bu alanda da yetkin kimselerdir. Bu yetkinliklerini ilaç reçetelerinin yer aldığı akrabadin denilen kitaplar hazırlayarak ortaya koymuşlardır. Ayrıca kimi zaman başka dillerde yazılmış olan akrabadin tarzındaki eserleri tercüme etmişler ve böylelikle bu eserleri diğer hekimlerin ya da tıp eğitiminde bulunan öğrencilerin istifadelerine sunmuşlardır. Bu tür eserler kaleme alan hekimbaşılardan biri, II. Bayezid devri hekimbaşılarından Ahi Çelebi'dir. Ahi Çelebi'nin en önemli

eseri, böbrek ve mesane taşlarının meydana geliş sebepleri, teşhisi ve tedavisi üzerine Türkçe olarak kaleme aldığı *Risâle-i Hasâtü'l-kilye*'dir. Bir diğer isim, Kanuni Sultan Süleyman'ın hekimbaşılarından Kaysunizâde Mehmed Efendi'dir. Mehmed Efendi'nin tıp alanındaki özellikle tedavi ve ilaç terkiblerine yer verdiği eserlerinden en önemlileri, *el-Durretü'l-Müntehab Fîmâ Sahha Mine'l-Edviyeti'l-Mücerrebeti*, *Risâle fi'l-illeti'l-Marifet be Kûbâ ve Esbabiha* ve *Alâmâtiha ve İlacıhâ ve Zadü'l-Misafir fi İlaci'l-Besavir*'dir.

Osmanlı Devleti'nin tıbbi alandaki gelişimine kaleme aldığı eserle önemi katkılar sunan bir diğer isim, IV. Murad'ın hekimbaşısı olan Emir Çelebi'dir. Emir Çelebi'nin çok fazla rağbet edilen eseri olan *Enmûzecü't-Tıb*, hem hekimlere tavsiyeler içermekte hem de hastalıklar ve ilaçların açıklanmasına yer vermektedir. IV. Murad devrinin bir diğer hekimbaşısı Zeynelâbidin Efendi de hazırlayıp IV. Murad'a takdim ettiği *Şifâu'l-Fuâd li Hazreti's-Sultan Murad* adlı eserinde gıda maddelerinin sağlık üzerindeki etkilerinden bahsetmekte ayrıca bazı durumlarda uygulanacak şifalı karışımlar vermektedir.

Resim 22
Hekimbaşı Zeynelâbidin Efendi'nin *Şifâu'l-Fuâd li Hazreti's-Sultan Murad* Adlı Eserinin İlk Sayfası
(TSMK, R. 1691)

Osmanlı tıbbının ilerlemesine önemli katkısı bulunan bir diğer hekimbaşı, IV. Mehmed dönemi hekimbaşısı Salih Efendi'dir. Salih Efendi, Türkçe olarak yazdığı *Gayetü'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân* ve Arapça olarak kaleme aldığı *Gayetü'l-İtkân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân* adlı eserlerinde çeşitli hastalıkların tedavisine ve ilaç reçetelerine yer vermiştir. Özellikle Arapça kaleme aldığı *Gayetü'l-İtkân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân*, Sultan Ahmed Darüşşifası hekimlerinden Ebulfeyz Mustafa tarafından *Nüzhetü'l-Ebdân fî Tercemeti Gayeti'l-İtkân* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Salih Efendi'nin Türk eczacılık, hekimlik ve kimya ilmine kazandırdığı en önemli katkısı ise, *Tıbbü'l-Cedîd Ellezi Ahtereuhü Barakelsus* adıyla Rönesans döneminin ünlü hekim ve kimyacısı olan Paracelsus'un Latince eserini Arapçaya çevirmesidir. Bu eserin daha sonraları Arapçasından Türkçeye çeşitli çevirileri yapılmıştır[2].

Eczacılık ve özellikle ilaç terkibleri hususunda önemli katkı sağlayan hekimbaşılardan diğeri IV. Mehmed döneminin bir başka hekimbaşısı Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi'dir. *Mizanü'l-Edviye* adıyla eczacılığa dair akrabadin kitabı yazmıştır[3]. Ayrıca II. Mustafa ve III. Ahmed dönemi hekimbaşısı Nuh Efendi'nin de *Kitab-ı Karbadin [Akrabadin]* adıyla ilaç reçeteleri ve tedavi yöntemleri üzerine bir çalışması olduğu, Başlala Kulesi'nde 1836 yılında mevcut olan tıp kitapları arasından tespit edilmiştir[4]. Esasen bu eserin Avrupalı bir yazar olan Melchios'un eserinin tercümesi olduğu bilinmektedir. Avrupalı bir yazarın eserini tercüme ederek Türk tıbbına kazandıran bir başka ilim adamı, III. Mustafa döneminde hekimbaşılık yapmış Subhizâde Abdülaziz Efendi'dir. XVIII. yy. Avrupa'sının en büyük hekimlerinden Hollandalı Boerhave'nin 1709 yılında hastalıkların teşhisi ve tedavisi üzerine hazırladığı *Aphorismi de Cognoscendis et Curandis Morbis in Usum Doctrinae Domesticae Digeste* adlı eserini *Kıta'ât-ı Nekâve fî Tercemeti Kelimât-i Boerhave* adıyla Türkçeye kazandırmıştır.

XIX. yüzyılda Osmanlı tıbbının Avrupa'daki tıbbi çalışmalar ve kurumlar esas alınarak ilerlemesinde ve yeni tıbbi eğitim kurumlarının oluşmasında önemli katkıları olan Mustafa Behçet Efendi, aynı zamanda yazdığı eserlerle de katkısını pekiştirmiştir. Mesela, bunlardan en önemlisi 1814 yılında Hindistan'da başlayan ve Osmanlı

[2] Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 59-61; Terzioğlu, **Helvahane Defteri**, s. XXII.
[3] Terzioğlu, **Helvahane Defteri**, s. XXII.
[4] **TSMA.D**, 9013, vr. 1b.

topraklarını da etkileyen kolera salgını vesilesiyle kolera mikrobunun bilinmediği bir dönemde yazdığı ve koleranın belirtileri ve korunma yollarını gösterdiği *Kolera Risalesi*'dir. Bir diğeri ise, Mustafa Behçet Efendi'nin derlemeye başladığı ve daha sonra Abdülhak Molla ve Hayrullah Efendi tarafından sayısı bine ulaştırılan, çeşitli hastalıklarda kullanılan ilaçların bir derlemesi olup 1862'de basılan *Hezâr Esrâr*'dır.

Yukarıda bahsi geçen eserlerde tıbbi deneyimlerini ve bilgilerini paylaşan hekimbaşılar, Topkapı Sarayı'ndaki vazifelerini yerine getirirken Başlala Kulesi, Kiler Odası ve Matbah-ı Âmire'nin önemli birimlerinden biri olan Helvahane'yi ilaç reçetelerini hazırlamak üzere kullanmışlardır.

b. Hekimbaşıların İlaç İmalinde Kullandıkları Malzemelerin Temini

Hekimbaşının ilaç, şifalı macun ve şerbetler yapmak için ihtiyacı olan maddeler, Kiler-i Âmire tarafından Matbah-ı Âmire için temin edilen malzemelerden karşılanmaktadır. Memleket dahilinde muhtelif yerlerden saray mutfakları için alım yapılırken, hekimbaşının ihtiyacı olan malzemelerin de temin edildiği anlaşılmaktadır. Mesela, saray mutfaklarının masraflarına ait muhasebe defterlerinde 895 (1489/90) yılı masrafları arasında "*edviye-i mütenevvia be-cihet-i etıbba*" başlığıyla 2.749 akçelik bir masrafın yapıldığı görülmektedir[5]. Ayrıca Rebiülevvel 894 (Şubat 1489) ve Safer 895 (Ocak 1490) ayları arasındaki bir senelik zaman zarfında saray hekimlerinin kullanımı için 33 vukiyye balmumu verildiği de tespit edilmektedir[6]. 1 Zilkade 1105-29 Şevval 1106 (24 Haziran 1694-12 Haziran 1695) tarihlerini kapsayan bir yıllık Matbah-ı Âmire, Kiler-i Âmire ve Enderun'daki Kiler Odası'nın masraflarının kaydedildiği muhasebe defterinde Kiler Odası'nın ecza ihtiyacı için Helvahane tarafından "eczâ-i iç kiler" kaleminde 800 akçe[7], doğrudan Kiler Odası'na ayrılan gelir üzerinden de "eczâhâ-i iç kiler" kaleminde 112.500 akçe masraf yapıldığı tespit edilmektedir[8]. 1189 (1775/1776) yılında ise bu sefer Kiler-i Âmire'den "*bera-yı*

[5] Ömer Lütfi Barkan, "Saray Mutfağının 894-895 (1489-1490) Yılına Âit Muhasebe Bilânçosu", **İFM**, XXIII/1-2 (1963), s. 387; ayn.yzr., "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", **Belgeler**, IX/13 (1979), s. 93.
[6] Barkan, "894-895 (1489-1490) Yılına Âit Muhasebe Bilânçosu", s. 395; ayn.yzr., "İstanbul Sarayları", s. 101.
[7] Zeynep Tarım, **Matbah-ı Amire Müessesesi ve 1105-1106 Muhâsebe Defteri**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987, ek s. 19.
[8] Tarım, **a.g.t**., ek s. 23.

eczaha-yı edviye-i mütenevvia der kiler-i Enderun" başlığıyla üç ayda bir 11.375 dirhem eczanın Kiler Odası'na verildiği kayıtlıdır[9].

Mutfaktan karşılanan ve ilaç için kullanılan malzemelerden en önemlilerinden biri, "*Eski tababette çok müstamel müshil ve müsekkin bir ot olan*" hıyarşenbedir[10]. Fatih Sultan Mehmed dönemi saray mutfaklarının masrafları arasında da kaydedilen hıyarşenbe için 876 (1471/72) yılında 2.479 akçe harcanmıştır[11]. 933-934 (1526-1527) tarihli bütçede ise, sarayda kullanılan hıyarşenbe için Mısır hasılatından karşılanmak üzere 300.000 akçe ödendiği görülmektedir[12]. Divan-ı Hümayun'da ya da Defterhane'de görev yaptığı tahmin edilen Eyyubî Efendi'nin IV. Mehmed döneminde derlemiş olduğu Kanunnâmesi'ne göre, 1071 (1660-1661) yılındaki Matbah-ı Amire masrafları içinde 252 kıyye hıyarşenbe de yer almaktadır[13]. Sarayda hıyarşenbe kullanımı yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Hatta bu tarihten iki yüzyıl sonrasında bile tedavide hıyarşenbeye yer verildiği tespit edilmiştir. Sarayın tıbbi malzeme ihtiyacının dışarıdan teminiyle görevli Yahudi saray miskçibaşısı, 9 Ekim 1763-4 Ocak 1764 tarihleri arasındaki üç aylık dönemde Kiler Odası'nda peşkirbaşıya 200 dirhem hıyarşenbe teslim etmiştir[14]. Aynı şekilde XIX. yy. başlarında Harem için Darüssaade ağasına verilen tıbbi malzeme arasında da hıyarşenbe yer almaktadır[15].

Sarayda kullanılmak üzere Helvahane'de imal edilecek ilaç, şifalı macun ve şerbetlerin ana maddelerinden birini oluşturan baharatların özellikle Mısır'dan getirildiği görülmektedir[16]. Bitki, ot veya çiçekler ise İstanbul'dan ve Topkapı Sarayı'nın bahçesinden Helvahane'deki şifalı ot ve bitkiler konusunda bilgili ve

---

[9] **TSMA.D**, 583, s. 12b.

[10] Hıyarşenbe, halk arasında midevi ve müshil olarak kullanılan bir bitkidir. Eski Roma'da, Orta çağ İslam dünyasında ve Osmanlılarda tedavide çok fazla yer verilmiştir. Hıyarşenbe, Cassia fistula (Leguminosea) bitkisinin meyvalarıdır. Meyvaları 25-40 cm uzunluğunda, 2-2,5 cm. kalınlığında koyu esmer renklidirler. Bileşiminde antrachinon türevleri, şeker, tanen, pektin ve uçucu yağ bulunur. Ayşegül Demirhan Erdemir, **Şifalı Bitkiler Doğal İlaçlarla Geleneksel Tedaviler**, İstanbul 2007[3], s. 260.

[11] Barkan, "İstanbul Sarayları", s. 266.

[12] Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 Tarihli Bütçe Cetveli ve Ekleri", **İFM**, XV/1-4 (1953-54), s. 641, 665.

[13] **Eyyubî Efendi Kanunnâmesi**, s. 25.

[14] C.SM, 6028.

[15] TSMA.E, 418/31.

[16] AE.SMST.III, 5997; AE.SMST.III, 17259; C.SM, 667; C.SM, 749; C.SM, 4344; C.SM, 4695; C.SM, 4958; C.SM, 5446; C.SM, 6375; C.SM, 6402; İE.SM, 3025. Mısır'dan saraya gönderilen baharat hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Engin Aslan, **Mısır'dan Osmanlı Sarayı'na Zahire Sevkiyatı (1650-1700)**, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2017, s. 76-79.

tecrübeli aşşablar ve hizmetliler tarafından toplanmaktaydı[17]. Bunun yanı sıra ağaç kavunu ve limon Sakız ve İstanköy adalarından temin edilmektedir[18]. Helvahane'de hazırlanmayıp dışarıdan yapılmış vaziyette gelen bazı şerbetler de vardı. Bunlardan ilki, Şam'da hazırlanan ve olgun hurmalardan kendiliğinden çıkan sıvının şeker, misk ve anberle karıştırılarak pişirilmesiyle elde edilen ribas şerbetiydi[19]. Bir diğeri ise, Mısır'dan gelen hummas limonu meyvesinin misk, anber ve şeker ile karışımıyla hazırlanan hummas şerbetiydi[20]. Sipariş verilen bu malzemelerin ücretleri ise, Helvahane'ye Sakız ve İzmir İskeleleri mukataa gelirlerinden tahsis edilen 55 bin sağ akçeden ödenmekteydi[21].

Hekimbaşının ilaç imali için ihtiyacı olan bitkisel ve tıbbi maddelerin teminini XVI. yüzyılın sonuna kadar kilerci gerçekleştirmekteydi. XVII. yy. başlarından itibaren bu görevi miskçibaşının yaptığı görülmektedir. Öncelikle miskçibaşılığa kilercibaşının idaresi altındaki baharatlar üzerinde uzmanlaşmış olan kilercilerden biri getirilmişken[22], daha sonraları İstanbul'da bu türlü malların satışını tekelinde bulunduran Yahudilerden biri seçilmiştir. XVIII. yy. sonlarına kadar varlığını sürdüren miskçibaşılık, 1781'de kaldırılmıştır[23]. Yahudi esnaf arasından seçilen miskçibaşı, periyodik olarak üç ayda bir Kiler Odası'nın yani Enderun Kilerinin ihtiyacı olan tıbbi malzemeleri sağlayıp doğrudan kilerdeki peşkirbaşıya teslim etmekteydi. Bu maddelerden bazıları; aftimon, kudret helvası (çiçekli dişbudak ağacı), sinameki, ladin, kimyon, anason, çörek otu, kâfur, hindiba kökü, ceviz-i hindi, öd, meyan kökü, meyan balı, kakule, şab, afyon, kırmız, havlıcan, çam sakızı, gül goncası, kefe

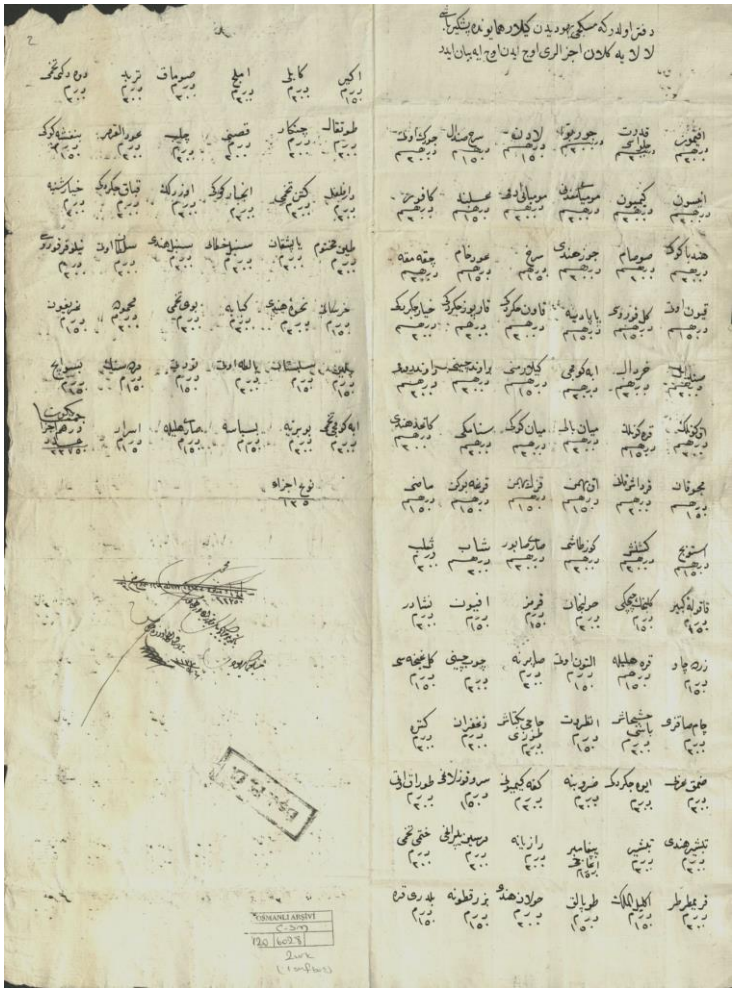
[17] Arif Bilgin, **Osmanlı Saray Mutfağı**, İstanbul 2004, s. 221.
[18] AE.III.Mustafa, 20834; AE.I.Abdülhamid, 22837; C.SM, 292; C.SM, 2556; C.SM, 3622; C.SM, 6136.
[19] **Mühimme Defteri**, no. 124, s. 40, h. no. 132; AE.III.Mustafa, 21039; C.SM, 5710.
[20] AE.I.Abdülhamid, 21191; C.SM, 191; C.SM, 275; C.SM, 1727; C.SM, 3737; C.SM, 6462; C.SM, 6656. Evliya Çelebi, Hummas şerbetinin bir turunçgil çeşidi olan hummas limonunun cenderelerle çıkarılan ekşi suyundan padişah için yüzlerce kavanoz dolusu nefis kokulu şerbet yaptırdığını anlatmaktadır (Priscilla Mary Işın, **Osmanlı Mutfak Sözlüğü**, İstanbul 2010, s. 152).
[21] İE.SM, 522; AE.III.Mustafa, 11066; AE.III.Mustafa, 17671; C.SM, 4831; C.SM, 5418; C.SM, 5717.
[22] Christoph K. Neumann, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Saray Mutfağında Baharat", **Soframız Nur Hanemiz Mamur**, **Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak**, ed. Suraiya Faroqhi - Christoph K. Neumann, İstanbul 2016, s. 152-153.
[23] Arif Bilgin, miskçibaşılığın 1773'te kaldırıldığını söylemektedir (s. 118). Fakat Neumann'ın D.BŞM tasnifinde tespit ettiği miskçibaşının kilere baharat temini hakkındaki defterlerin son tarihi 1781 yılını göstermektedir (Neumann, s. 164). Dolayısıyla Arif Bilgin'in verdiği tarihten 8 sene sonraya kadar bu görevlinin mevcudiyeti tespit edilmiş olmaktadır. Ancak bu tarihi daha ileriye götürebilecek bir belgeye henüz rastlanmamıştır.

kimyonu, mersin yaprağı, mersin tohumu, hatmi kökü, darülfülfül, keten tohumu, koyun otu, papatya, gelincik çiçeği, ebegümeci, mazı, hatmi tohumu, deve dikeni, benefşe kökü, kabak çekirdeği, sultan otu, gül kurusu, kara günlük, ak günlük, sarı sabır, saleb, kakule, sumak, sünbül-i hıtayi, sünbül-i hindi, esrar, kebabe, biberiye, aselbend, karpuz çekirdeği, kişniş, safran, nilüfer kurusu, balta otu, kavun çekirdeği, haşhaş başı, anason, ceviz-i bevva (muskat), hardal, ravend-i çini, ravend-i rumi, ayva çekirdeği, demirhindi, altın otu, hıyar çekirdeği, kardeş kanı, karga büken, hıyarşenbe, servi kozalağı, tarak otu, pelin, biberiye gibi çeşitli otlar, çiçekler ve ağaç meyvelerinin yanı sıra göz taşı, zamk-ı arabi, terebent, tutkal, yapışkan, nişadır, üstübeç, krem tartar gibi ilaç yapımı için gerekli yardımcı maddelerdir[24]. Temin edilen malzemelerin içinde en dikkat çekeni Hacı Bektaş tuzudur[25]. Nevşehir'in Gülşehir ilçesine bağlı Tuz Köyü'nde çıkarılan ve kutsal sayılan Hacı Bektaş tuzunun yerinin bizzat Hacı Bektaş tarafından köylülere gösterildiği ve bu sayede tuz rezervinin keşfedildiği çeşitli rivayetlere konu olmuştur[26]. Tuzun kalitesi ve kutsiyeti açısından Osmanlı sarayında tercih edilen bir madde olmuştur.

[24] C.SM, 8451; C. SM, 7687; C.SM, 8273; C.SM, 6225; C.SM, 6028; C.SM, 3746; C.SM, 3248; **D.M.TIP.d**, 37329, 37330. Christoph Neumann, miskçibaşının saraya baharat temini hakkında bizim kullandığımız belgeler dışında D.BŞM. tasnifi içinde tespit ettiği defterleri kullanmıştır. Ancak Cevdet tasnifi içinde yer alan belgelerle D.BŞM. tasnifindeki defterlerde yer alan bilgiler birbirlerini desteklemektedir. Dolayısıyla bu konuda teferruatlı malumat için Neumann'ın makalesinde yer verdiği defterlerden meydana getirdiği tabloya bakılabilir (s. 165-172).

[25] Osmanlı topraklarında tuz, Akdeniz sahillerinde Kıbrıs, Ayas, Peçin (Menteşe Livası), Paynos (Aydın Livası), İzmir, Menemen, Rodos, Çandarlı, Midilli, Kızılcatuzla, Enez, Gümülcine, Selanik, Eğriboz, Mora, İnebahtı'da, Adriyatik sahillerinde Avlonya ve Delvine'de, Karadeniz bölgesinde Ahyolu, Tekfurköyü'nde, Anadolu'da Koçhisar Gölü'nde, Hacı Bektaş ve Divriği'de, Rumeli'de İzvornik'te ve ayrıca tabi devletlerden Boğdan, Eflak, Transilvanya ve Ragusa'da çıkarılmaktaydı. Lütfi Güçer, "XV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", **İFM**, XXIII/1-2 (1963), s. 97.

[26] Şehnaz Demirkol - İbrahim Çifçi - Hatice Çifçi, "Kaya Tuzunun Gastronomi ve İnanç Açısından Önemi: Hacıbektaş Kaya Tuzu", **1. Uluslararası Turizmde Yeni Jenerasyonlar ve Yeni Trendler Konferansı (1-3 Kasım 2018) Sapanca**, s. 304.

Resim 23
Miskçibaşının Saray İçin Temin Ettiği Ecza Maddeleri
(C.SM, 6028)

Miskçibaşının saray için sağladığı bir diğer madde, unvanını da borçlu olduğu miskdir. Misk, Osmanlılarda ilk defa III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed'in 1582'deki sünnet düğününde şerbet imalinde kullanılmıştır. Pahalı bir madde olan miskte, 1610 yılında bir kıtlıkla karşılaşılmıştır. Bunun üzerine sarayın miskçibaşısı tarafından ihtiyaç olan miktarda satın alınıncaya kadar piyasada misk satışı yasaklanmıştır. Güzel kokulu lüks bir madde olan misk, Afganistan'dan Çin'e uzanan dağlık bölgelerde yaşayan misk geyiğinin bir salgısıdır. Osmanlı topraklarına ise Nepal'den ve özellikle de Tibet'ten gelmektedir. Çok kıymetli bir madde olan misk, sarayda macun ve şerbetler yanında bazı tatlılarda da kullanılmaktadır[27].

[27] Priscilla Mary Işın, **Gülbeşeker Türk Tatlıları Tarihi**, İstanbul 2009[2], s. 100- 102.

Bazen de ilaç için ihtiyaç duyulan madde biraz daha enteresan olabilir. Hatta macun imalinde kullanılmak üzere hecin devesi beyni dahi kullanılmak istenebilir. Nitekim I. Mahmud döneminde 1752 yılında hekimbaşı Mehmed Said Efendi padişaha macun yapmak üzere hecin devesi beyni temini talebinde bulunmuştur[28].

Tarih boyunca süs eşyası yapımında ve çeşitli eşyaların bezenmesinde kullanılan kıymetli taşların hastalıkların tedavisinde de etkili olduğu Eski Yunan döneminden itibaren keşfedilmiş ve bu maddelerin özellikleri ve sağlık üzerindeki tesirlerini ortaya çıkaran eserler kaleme alınmıştır. İslam dünyasında da bu tarzda çalışmalar yapıla gelmiştir. Osmanlılar, kendinden önceki medeniyetlerin ortaya koyduğu bu çalışmaları göz ardı etmemiş ve "ilm-i cevahir" adını verdikleri değerli ve yarı değerli taşları inceleyen bu ilim dalı üzerinde durmuşlardır. Osmanlı döneminde ilm-i cevahir ile ilgilenen ilk alim, XV. yüzyılın birinci yarısında yaşayan ve daha çok tababetle alakadar olan Şirvani'dir. Şirvani, bu konu ile ilgili *Cevhernâme* ve *Tuhfe-i Muradî* adlı iki eser kaleme almıştır. Bu eserlerde taşların tanıtımı ve insan sağlığına etkileri teferruatıyla yer bulmaktadır. Bu konuda yapılan çalışmalar daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Bunlar arasında XVII. yüzyılda hekimbaşılık yapmış olan Zeynelâbidin Efendi de yer almaktadır. Sultan IV. Murad'a sunduğu *Şifâ el-Fu'âd li Hazret-i Sultan Murâd* adlı eserinin 14. bölümünü cevherlerin doğaları, özellikleri ve insan bedenine ilişkin yararlarına ayırmıştır. Aynı hekimin bu konudaki bir diğer eseri ise *Risâle el-Cevâhir*'dir ve burada elmas, yakut, lal, inci, firuze, pâd-zehr (opal), mercan, akik ve yeşim taşları tanıtılmıştır[29]. Dolayısıyla hekimbaşılar, hem kıymetli taşların tedavide kullanımıyla ilgili yazılan eserleri takip etmişler hatta kimi zaman kendileri de bu alanda eserler yazmışlardır. Elde ettikleri bu bilgileri ve tecrübelerini de sarayda ilaç hazırlamada kullanmışlardır. Mesela, hekimbaşının kıymetli taşları kullanarak padişah için hazırlamış olduğu ilaç ve macun reçetelerinden birinde, ilaç imalinde öncelikle inci olmak üzere mercan, yakut, zümrüd ve lalin yer aldığı,

[28] **Mür'i't-Tevârih**, c. I, s. 169. Çağdaş tıp araştırmalarında deve beyninde yer alan doğal bir antikor tespit edilmiştir. Bu antikor sayesinde alzheimer hastalığı gibi beyin hücrelerindeki bozukluklardan kaynaklanan fonksiyon kayıplarının azaltılabileceği şeklinde teoriler ortaya atılmıştır. Belki de deve beyninde yeni keşfedilen bu güç, daha XVIII. yy.da bilinmekteydi (https://www.medikalakademi.com.tr/deve-alzheimer-hasta-beyin-bariyer/).

[29] Remzi Demir-Mutlu Kılıç, "Cevâhirnâmeler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevâhirnâme", **OTAM**, sayı 14 (2003), s. 1-64.

hazırladığı kırmız macununda ise, yine inci ve mercana yer verdiği tespit edilmektedir[30].

Resim 24
Hekimbaşının Kıymetli Taşlarla Hazırladığı İlaçlara Örnek
(TSMA.E, 43/24)

Ceyb-i Hümayun ve Harc-ı Hassa'dan yapılan masrafların tutulduğu defterlerde sarayda ilaç imali için kıymetli taşların kullanılması hakkında pek çok yerde bahis geçmektedir[31]. Bu kıymetli taşlar arasında en önemli yeri inci almaktadır. Zümrüd, yakut, lal, mercan ilaç yapımında kullanılan diğer kıymetli taşlar arasındadır[32]. Bu taşlar başta hekimbaşı olmak üzere sarayda görevli diğer hekimler veya kimi zaman kehhaller tarafından kullanılmaktadır. Sarayda göz hastalıklarının

[30] TSMA.E, 43/24.
[31] **TSMA.D**, 17.0001, muhtelif yerler.
[32] **TSMA.D**, 17.0001, s. 27, 87, 89, 97.

tedavisiyle meşgul olan kehhale ilaç imali için inci ve yakut verilmiştir[33]. Valide Gülnuş Emetullah Sultan'ın tedavisinden sorumlu sarayın Yahudi hekimlerinden Yasef'in de 1123 (1711) ve 1124 (1712) yıllarında muhtelif zamanlarda ve 1126 (1714) yılında ise bir kere olmak üzere aralarında inci, yakut, zümrüd, lal, topaç, pâd-zehr gibi kıymetli taşları ve ayrıca altın varak, fildişi, misk, amber, öd gibi maddeleri ilaç hazırlamak için kullandığı ve bu malzemelerin hazinedar ve silahdar ağalar vasıtasıyla kendisine teslim edildiği tespit edilmektedir[34].

2. Padişahların Vefatı ve Hekimbaşı

Hekimbaşının en asli görevi, padişahın sağlığını temin iken, günlük hayatın olağan şekliyle devam ettiği, herhangi bir kayda değer durumun yaşanmadığı dönemlerde kaynaklarda bu konuda ciddi şekilde bilgi akışı olmamaktadır. Padişahın sağlığı yerindeyken belirtilecek bir husus olmadığından kaynaklarda yer verilmez. Ne zaman padişah hastalanır veya vefat eder o zaman durumun ehemmiyetine binaen muhakkak kaynaklar bundan bahseder. Dolayısıyla Osmanlı tarihi kaynaklarında genellikle ancak böyle bir olay yaşandığında hekimbaşılıktan bahis geçmektedir. Padişahın hastalığı durumunda hekimlerin tedavilerinden medet umulur; fakat bu her zaman olumlu netice vermezdi. Hatta bazen padişahın hekimbaşısı olan kişinin uyguladığı tedaviden başarı sağlanamayınca daha önce hekimbaşılık yapmış kişilerden veya memleketin veya komşu devletlerin mesleklerinde üstat diğer ünlü hekimlerinden de yardım talep edilirdi. Elbirliğiyle tedavi edilmeye çalışılan padişahın kimi zaman buna cevap verdiği, kimi zaman ise tedavinin başarısız olduğu ve padişahın vefat ettiği görülmektedir.

Tezimizin birinci bölümünde tafsilatlı bir şekilde ele aldığımız hekimbaşılığın tarihi tekâmülü doğrultusunda Osmanlı Devleti'nde tespit edebildiğimiz ilk hekimbaşı Çelebi Mehmed döneminde görev yapan Şeyhî mahlaslı Hekim Sinan'dır[35]. Kütahya'da doğmuş divan şairi aynı zamanda da hekim olan Şeyhî[36], İran'a giderek

[33] **TSMA.D**, 17.0001, s. 23.
[34] **TSMA.D**, 17.0001, s. 13; 14; 21; 23; 48, 52, 73, 96; **TSMA.D**, 10700; **TSMA.D**, 2353.0041.
[35] Halit Biltekin, Şeyhî'yi Osmanlı'nın ilk reis-i etıbbası olarak nitelemektedir. Halit Biltekin, "Şeyhî", **DİA**, c. XXXIX, s. 80-82.
[36] "Şairlerin Şeyhi" olarak tanımlanan hekim Sinan ve şiirleri hakkında tafsilatlı bilgi Latifi'nin tezkiresinde yer almaktadır. Rıdvan Canım, **Latîfî Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)**, Ankara 2000, s. 337-345.

burada edebiyat, tasavvuf ve tıp alanlarında eğitim almıştır. Özellikle göz hekimliği alanında uzmanlaşarak eğitimini tamamladıktan sonra Kütahya'ya dönen Şeyhî, Germiyan Beyi II. Yakub Bey'in hizmetine girerek onun şahsi hekimliğini yapmıştır. Daha sonra Sultan Çelebi Mehmed'in rahatsızlanan gözünü tedavi etmek üzere Edirne'ye Osmanlı sarayına gelmiştir. Tedavi başarı ile neticelenmiş ve böylece Şeyhî, Çelebi Mehmed'in hekimi olarak Osmanlı Devleti'ne intisab etmiştir[37]. Hasan Âli Yücel, Şeyhî'nin Osmanlı sarayına intisab etmesini biraz daha farklı anlatmaktadır. Ona göre, Çelebi Mehmed, bir rivayete göre Anadolu'da Timur yenilgisinden sonra çıkan karışıklıktan ve Rumeli'deki kargaşalıktan üzülerek, bir diğer rivayete göre ise Karamanoğlu isyanına kızarak 1415'te şiddetli bir ruh çöküntüsüne tutulmuştu. Devrin bütün hekimleri padişahı tedavi etmeye uğraşmışlar; fakat hiçbiri başarılı olamamıştı. Bunun üzerine Germiyanoğlu'nun yanında olan Şeyhî davet edildi. Şeyhî hastayı muayenesinde nabzını yoklayıp uyku durumunu sorduktan sonra durgun halini de göz önünde tutarak hastalığın fazla üzüntü neticesinde görülen melankoli olduğunu teşhis etti ve kullandığı ilaçları kesti. Hatta "*ilaçtan fazla, dışardan sürûr-neş'e lazımdır. Zafer müjdesi ile şifa bulur*."[38] demiştir. Hekim Sinan'ın bu teşhisi doğru çıktı, Karamanoğullarının yenilgisini haber alınca Çelebi Mehmed'in yaşadığı sıkıntılı durum yavaş yavaş ortadan kalktı ve tekrar sıhhatine kavuştu[39]. Bunun üzerine Şeyhî'ye sarayda görev verilerek reisületıbbalık makamına getirildi[40].

Osmanlı tarih kaynakları arasında Yıldırım Bayezid döneminde padişahın tedavisiyle meşgul olmuş İranlı hekim Kerdüzen[41]'in adı geçmektedir. Ancak Kerdüzen'e yalnızca Fetret Devri'ni sonlandırıp hükümdarlığını ilan eden Çelebi Mehmed'in ölümünün anlatıldığı kısımlarda yer verilmiştir. Sultan I. Mehmed, hükümdarlığının son yılında hastalıkla uğraşmıştır. Önemli bir tıp tarihçisi ve deontolog olan Prof. Dr. Bedii Şehsuvaroğlu, padişahın bir av partisinde at

[37] *Şakaik-i Numaniye*'de Taşköprülüzade, Şeyhî'den divan şairi ve göz hekimi özelliklerinden bahseder; ancak Osmanlı sarayındaki görevi hakkında bir bilgi vermemektedir. C. I, s. 128-129.
[38] Bedii N. Şehsuvaroğlu, "Çelebi Sultan Mehmed'in Son Günleri ve Ölümü", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 23 (1969), s. 14.
[39] Hasan Âli Yücel, **Bir Türk Hekimi ve Tıbba Dair Manzum Bir Eseri**, İstanbul 1937, s. 3.
[40] Müneccimbaşı, Osmanlı Devleti'nde ilk defa reisületıbbalığa getirilen kimsenin Şeyhî olduğunu söylemektedir. Müneccimbaşı Ahmed Dede, **Müneccimbaşı Tarihi**, çev. İsmail Erünsal, ty., Tercüman 1001 Temel Eser, c. I, s. 184.
[41] Tabibin adı Aşıkpaşazâde'de bu şekilde geçmekte iken, Müneccimbaşı tarihinde Gürüzan, *Tacü't-tevârih*'te Kürd Ozan şeklinde geçmektedir.

üzerindeyken beyin kanaması geçirip attan düştüğünü ve adeta cansız bir şekilde saraya getirildiğini anlatır. Ertesi gün biraz iyileşir gibi olmuş ve askere görünmek için tekrar ata binmiştir. Bu da yeniden bir inme geçirmesine sebep olmuştur[42]. Ölmeden evvel tahtı bir karışıklığa mahal vermemek için oğlu Murad'a bırakmayı düşünmekteydi ve bundan dolayı onu Edirne'ye çağırmıştı. Ancak Şehzade Murad'ın Edirne'ye gelmesine fırsat kalmadan Çelebi Mehmed, 23 Cemaziyelahir 824 (25 Haziran 1421) tarihinde vefat etmiştir[43]. Padişahın ölümüyle Bizans'ın elinde bulunan Düzmece Mustafa'nın harekete geçip tahtı ele geçireceği korkusunu taşıyan vezirler, Murad Han tahta geçene kadar padişahın ölümünü gizli tutmaya karar verdiler. Padişahın sağlıklı olduğunun ispatı için her gün divan toplandı, ulufeler dağıtıldı. Fakat bir gün askerlerin ileri gelen ağaları paşalara padişahın sağlığını sordular. Paşalar da hekimler padişahın çıkmasına müsaade etmiyor diyerek onları geçiştirdiler. Fakat ağalar padişahı görmekte ısrarcı olunca Hacı İvaz Paşa "*yarın çıkaralım gelin görün*" dedi. Padişahın yaşadığının zannedilmesi için Yıldırım Bayezid'in hekimliğini yapmış olan Kerdüzen'e başvuruldu. Bu hekim padişahın sağ olduğunun zannedilmesi için bir tertip hazırladı. Ölen padişahın arkasına güvenilir bir adamını oturttu. Odayı karanlık edip, padişahı canlıymış gibi bir köşeye yerleştirdiler. Padişahın arkasındaki adam, ölen padişahın elini hareket ettirmeye başladı. Sonra askerin ileri gelenlerine içeri girmesi için izin verdiler. Bunlar uzaktan padişahı gördüklerinde, Kerdüzen hemen gelip duruma müdahale eder görünerek "*bire ne adamlarsınız, şüphesiz padişahın düşmanlarısınız. Biz bunca zahmet ile ilaçlar edip mizac-ı hümayunları azıcık sıhhate yüz tutmuş iken siz böyle taciz edip hasta etmek istersiniz*" diyerek yaygara koparıp gelenlerin şaşalamasını sağladı. İçeriye girenler bu durum üzerine padişahın oturduğunu görünce sağlığından emin olup dönüp gittiler[44]. Böylece yeni padişahın cülusu gerçekleşene kadar askerler ikna edilmiş ve vakit kazanılmış oldu.

---

[42] Şehsuvaroğlu, "Çelebi Sultan Mehmed", s. 14.
[43] Halil İnalcık, "Mehmed I", **DİA**, c. XXVIII, s. 393.
[44] **Tevarih-i Âl-i Osman** (Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî), düz. Çiftçioğlu N. Atsız, **Osmanlı Tarihleri I**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1949, 155-156. Aynı konu aynı şekilde Mevlânâ Mehmed Neşrî, **Cihânnümâ**, s. 254-256; **Müneccimbaşı Tarihi**, c. I, s. 192; Hoca Sadeddin Efendi, **Tâcü't-tevârih**, sad. İsmet Pakmaksızoğlu, II, ty., s. 118-120'de geçmektedir. Bu olay aynı şekilde fakat biraz eksik olarak Cihan Çimen, **Anonim Tevârih-i Al-i Osman (Kuruluştan 892/1487'ye kadar)**, Marmara Üniv., Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 65'te de geçmektedir. Öncelikle tabibin adı Kürd Ozan şeklinde geçmektedir. Bir de bu Tevarih-i Âl-i Osman'da arkasında durup ellerini hareket ettiren adamdan bahis yoktur (**a.g.t.**, s. 65).

Görüldüğü üzere Kerdüzen, Çelebi Mehmed döneminin sonlarında dahi saraya yakın biridir. Bu kadar önemli ve gizli tutulması gereken bir konuda bir önceki hükümdarın hekimliğini yapmış birinden yardım istenmesi, ona ne kadar güvenildiğinin ve bulduğu çözümlere ne kadar itibar edildiğinin bir göstergesidir.

Çelebi Mehmed'in hekimbaşısı Şeyhî, II. Murad döneminin sonuna kadar bu görevini sürdürmüştür. Her ne kadar bazı çalışmalar Fatih dönemi hekimbaşısı Yakub Paşa'yı II. Murad döneminde saray hekimliğine gelmiş ve daha sonra Fatih devrinde de bu görevini devam ettirmiş olarak göstermektelerse de[45] bunun doğru olmadığı ve Yakub Paşa'nın Fatih döneminde saraya intisab ettiği hem *Şakaik-i Numaniye* hem de *Sicill-i Osmânî*'den teyit edilmektedir[46].

II. Murad'ın ölümüyle tahta çıkan Fatih Sultan Mehmed döneminde sarayın sağlık teşkilatı açısından önemli hamleler yapılmıştır. Tezimizin birinci bölümünde de bahsettiğimiz gibi Fatih döneminde Osmanlı Devleti'nin teşkilatlanma ve idarede merkezileşme çalışmaları kendini göstermektedir. Dolayısıyla sarayda sağlık alanında da bir yapılanma görülmektedir.

Fatih, öncelikli olarak Edirne'de tamamladığı yeni sarayda ve İstanbul'da inşa ettirdiği ilk sarayda hem hanedan mensuplarının hem de saray çalışanlarının sağlığını düşünüp Hasta odaları inşa ettirerek, teşkilatlanmanın önemli adımlarından birini atmıştır. Ardından inşa ettirdiği Topkapı Sarayı'nda ise birinci avluda yer alan Enderun Hastanesi'ni yaptırmış ve böylelikle mütekâmil bir teşkilatın nüvesini oluşturmuştur.

Fatih'in sağlık alanındaki en önemli hamlesi ise, İran'dan saraya hekim getirtilmesine çok önem vermesi ve bu sayede Osmanlı tıbbının gelişmesine büyük bir katkı sunmasıdır. Fatih döneminde sarayda Ahmed Kutbeddin Acemi, Şükrullah Şirvani, Hekim Arab, Altuncuzade, Lari Acemi ve Yakub gibi döneminin önemli hekimleri görev yapmaktadır. İsimlerinden görüldüğü üzere hekimlerin büyük bir kısmı İran kökenlidir. İsimlerini saydığımız hekimler, sarayda hekimbaşı Kutbeddin Acemi başkanlığında bir sağlık şurası kurmuşlar ve hem sarayla birlikte inşa edilen

[45] Adıvar, **a.g.e.**, s. 53.
[46] **Şakaik-i Nu'maniye**, c. I, s. 236-238; Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, c. V, s. 1680.

Enderun Hastanesi'ndeki saray çalışanlarının tedavileriyle meşgul olmuşlar hem de devletin sınırları içindeki sağlık alanındaki sorunların halli için çalışmışlardır[47].

Her alanda olduğu gibi sağlık alanında da çağı yakalamak arzusunda olan Fatih Sultan Mehmed'in bu çabaları, muzdarip olduğu hastalık karşısında maalesef işe yaramamıştır. Osmanlı hanedanının padişahlık makamına gelmiş üyelerinden pek çoğu hayatını nikris[48] hastalığından dolayı kaybetmiştir. Fatih de bunlardan biridir. XII. yüzyılın Harezmşâhlı hekimlerinden İsmail b. Hasan Cürcânî (ö. 531/1137) nikrisi babadan evlada miras ile gelen hastalık olarak tanımlar[49]. Gerçekten de Osmanlı hanedanı için bir şekilde hanedanın ortak bir özelliği gibi olan bu hastalığa Fatih de tutulmuştur. Uzun süre bu hastalıkla mücadele eden Fatih Sultan Mehmed, derman bulmak için en çok güvendiği ve itibar ettiği hekimbaşısı Yakub Paşa'nın tedavisinden medet ummuştur.

Fatih, Memluk Devleti üzerine sefere çıktığı sırada Gebze'ye yakın Hünkâr Çayırı mevkiinde artık hastalığının son aşamasına gelip 4 Mayıs 1481'de 51 yaşındayken vefat etti[50]. Vefatından evvel yanında en güvendiği hekimlerinden Yakub Paşa vardı. Tedavisiyle o meşgul olmaktaydı. Ancak Karamani Mehmed Paşa, vezir olunca Yakub'un padişaha çok yakın olduğunu görmüş ve ona karşı kıskançlık beslemeye başlamıştı ve onu padişahın çevresinden uzaklaştırmak istiyordu. Padişahın tedavisiyle meşgul Yakub Paşa'nın hazırladığı ilaç Sultan'ı iyileştirmeyince Yakub Paşa, Karamani tarafından devreden çıkarılmış ve Mehmed Paşa, onun yerine padişahın tedavisi için kendi istediği bir hekim olan Lari'yi görevlendirmiştir. Ancak

---

[47] Taşkıran, "Türkiye'den Hekim İstenmesine Dair Bir Arşiv Belgesi", s. 105; Adıvar, **a.g.e**., s. 53.

[48] Nikris hastalığı aslında hemen hemen erken dönem bütün Osmanlı padişahlarında görülen, kandaki üre asidinin kristalleşip bazı eklemlerde özellikle de diz ve ayak eklemlerinde birikerek iltihaplanması şeklinde ortaya çıkan bir hastalıktı. Nikris çok içki içen, yağlı ve bol proteinli yemeklere düşkün zenginlere musallat olan bir hastalık olması bakımından ekâbir ve soylular hastalığı (*da'e'l-mülûk*) olarak da adlandırılmaktaydı. Ölümcül olmamakla beraber pençesine düşen hastayı da ölene dek bırakmayan tedavisi imkânsız bir hastalıktı. Kanda biriken bu ufacık kristaller ayaklarda yoğunlaşarak dayanılması güç sızılara neden oluyor, bazen deriyi delip dışarıya vurduğu da görülüyordu. Bu zamanlarda bacak ve ayaklarda yarılmış deriden sızıntı oluşuyor, bu sızıntılar nöbet şeklinde ortaya çıkıyordu. Nikris nöbeti geldiğinde hasta değil yürümek ayakta bile duramayıp yatmak durumunda kalıyor, sızlayan eklemleri üzerinde en ufak bir ağırlığa, basınca hatta hafif giysilerin dokunuşuna bile dayanamıyordu. Vural Genç, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Nikris Hastalığına Atfedilen Farsça Bir Reçete", **Belleten**, LXXX/287 (Nisan 2016), s. 42-43.

[49] Genç, s. 43.

[50] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Fatih Sultan Mehmed'in Ölümü", **Belleten**, XXXIV/134 (Nisan 1970), 231.

Lari'nin padişahın tedavisi için uyguladığı ilaçlar da fayda vermemiştir. Bunun üzerine Fatih, tekrar Yakub Paşa'yı tedavi için çağırmıştır. Yakub, padişahı muayene ettiği vakit Lari'nin tedavisinin üzerine artık yapacak bir şey olmadığını söylemiştir. Padişahın hastalığı gün geçtikçe ilerlemiş ve neticede vefatına sebep olmuştur. Osmanlı tarihçileri arasında Fatih'in ölümü, muammalı ve tartışmalı bir konu olarak görülmektedir. Şöyle ki Aşıkpaşazâde padişahın ölümünde Yakub'u suçlarken[51], Şakaik yazarı Taşköprülüzade ise Yakub'un kabiliyetli bir hekim olduğunu savunup Lari'nin padişahın "*katline mutavaat eyledi*"ğini söylemektedir[52].

Esasen bu tartışmanın kaynağında Yakub Paşa'nın Fatih'i zehirlediği konusu yer almaktadır[53]. Bunu öne süren kaynaklar Yakub Paşa'nın Sultan'a uyguladığı tedavide verdiği ilacın onu zehirlediğini iddia etmektedirler. Ayrıca bu tezi ortaya koyanlar, Yakub Paşa'nın Fatih'in vefatından sonra yaşanan karışık süreçte öldürülmesini de padişahı zehirlemesi sebebiyle cezalandırıldığı gerekçesine bağlamaktadırlar. Yakub Paşa'nın padişahın nikris hastalığı dolayısıyla hazırladığı ilaç reçetesini rastlantı sonucu yazma bir eserde tespit eden Naşit Baylav, bu tertibi bir makalede neşretmiştir[54]. Buna göre Naşit Baylav, gerçekten Yakub Paşa'nın hazırladığı macun tertibinde bazı zehirli maddelerin olduğunu ortaya koymaktadır. İlaç tertibinde yer alan maddeler şöyledir:

---

[51] Âşıkpaşazâde Yakub Paşa hakkında şunları kaydetmiştir: "*Âsâr-ı Hekim Yakub: cemii vilayet-i osmanda işidilmedik ve görülmedük bid'atları ol ihdas etdürdü. Ve anun zamanına değin padişahun işlerin Yahudiler tayfasına hiç vermezler idi. Zira kim bunlar müfsidlerdir derler idi. Çünkim bu hekim Yakub kim heman vezir oldu, ne kadar kim aç Yahudi var ise padişahun illerine karışdılar hekim yakub sebebiyle.*
Latife: hekim yakub bir gün Cuma mescidine varmış. İstanbul Yahudileri gayet melül olmışlar.", **Tevarih-i Âl-i Osman** (Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî), düz. Çiftçioğlu N. Atsız, **Osmanlı Tarihleri I**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1949, s. 244.
Aynı konu hakkında Neşrî de aynı şeyleri söyler: "*hekim Yakub Paşa, cemi-i vilayet-i Osman'da işidilmedük ve görülmedük bedayi'i ol ihdas itdi. Anun zamanına değin padişahun işlerin yehudilere virmezlerdi, müfsidlerdür dirlerdü. Hekim yakub vezir olıcak ne kadar aç ve müflis yehudi varsa padişahın işine karışdı, hekim yakub sebebiyle.*
Latife: hekim yakub, ittifak bir gün Cuma mescidine varmış. İstanbul yehudileri bir araya dirilüp ağlaşmışlar, be-gayet melul olmışlar.", s. 387.
[52] **Tevarih-i Âl-i Osman** (Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî), s. 248; **Şakaik-i Nu'maniye**, c. I, s. 236-239.
[53] Fatih Sultan Mehmed'in ölümü ve zehirlenme iddiaları üzerine Şehabeddin Tekindağ, konuyu detaylı bir şekilde ele alan ve bu iddiaları çürüten bir makale kaleme almıştır. Dolayısıyla Fatih'in ölümü hakkında tafsilat için bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Fâtih'in Ölümü Meselesi", **Tarih Dergisi**, XVI/21 (1966), 95-108.
[54] Naşit Baylav, "Fatih Zehirlendi…", **Tarih Dünyası**, yıl 1 sayı 3 (1965), s. 330-335.

Güclebüken/kargabüken 10 dirhem, zencefil 10 dirhem, karanfil 5 dirhem, tarçın 8 dirhem, beşbase 8 dirhem, ceviz-i bevva 10 dirhem, anason 10 dirhem, mastaki 5 dirhem, öd-i belesan 10 dirhem, asarun/kedi otu 10 dirhem, misk çekirdek 1 adet. Bu maddeler dövüldükten sonra balla karıştırılıp macun haline getirilerek kullanılmalıdır.

Naşit Baylav'ın bu reçetede özellikle altını çizerek vurguladığı maddeler, güclebüken ve asarundur. Bunlardan ilkinin çok şiddetli bir zehir iken dozunda kullanıldığında insan sağlığı açısından faydalı olduğunu; diğerinin ise, dozunda alındığı vakit kusturucu, idrar söktürücü, ateş düşürücü tesirleri varken doz aşımında zehirleyebileceğini bitkilerdeki etken maddeleri de detaylı bir şekilde açıklayarak yazmıştır. Esasen burada önemli olan husus, normal dozunda kullanıldığı vakit insan sağlığı açısından fayda sağlayabilen bu maddelerin biraz fazla kullanıldığında zehirleme özellikleri bulunmasıdır[55].

Fatih'in zehirlendiği iddiasını ortaya atıp konuyu tartışmaya açan Franz Babinger olmuştur[56]. Franz Babinger'in herhangi bir delil göstermeden varsayımlarla hareket edip bu iddiayı ortaya attığını ifade eden Şehabeddin Tekindağ ise, onun iddialarını Osmanlı tarihi kaynaklarını ele alarak çürütmüş ve aslında Fatih'in zehirlenmediğini ispatlamıştır[57]. Esasen Fatih'in 30 yıla yakın hekimliğini yapmış ve en güvendiği insanlardan biri olan Yakub Paşa'nın bunu kasıtlı bir şekilde padişahı zehirlemek maksadıyla yapmış olması, Şehabeddin Tekindağ'ın da ortaya koyduğu gibi pek makul değildir. Burada uygulanan dozda bir sıkıntı olması daha olası görünmektedir.

Bir diğer zehirlenme vakası bazı batılı kaynaklara göre Fatih Sultan Mehmed'in oğlu Sultan II. Bayezid'in başına gelmiştir. Sultan II. Bayezid, tahtı oğlu Sultan I. Selim'e bıraktıktan sonra 24 Nisan 1512'de yanında bazı yakın adamlarıyla -bunlar arasında hekimbaşısı Ahi Çelebi de vardır- birlikte İstanbul'dan ayrılıp Dimetoka'ya doğru yola çıkmıştır. Uzun süredir nikris hastalığıyla mücadele eden

[55] Baylav, s. 330-333.
[56] **Mehmed der Eroberer and Seine zeit Weltenstürmer einer Zeitenwende**, München 1953, s. 443 vd.; Farnsızcası: **Mahomet II le Conquerant et son temps 1432-1481**, Paris 1954, s. 492-494; İtalyancası: **Maometto il Conquistatore e il Suo Tempo**, Turin 1957; **Ja'qûb Pascha ein Leibarzt Mehmed's II –Leben und Schicksale des Maestro Jacopo aus Gaeta**, XXVI, Rom 1951, s. 87-100'den naklen Tekindağ, "Fâtih'in Ölümü Meselesi", s. 95.
[57] Tekindağ, "Fâtih'in Ölümü Meselesi", s. 95-108.

Sultan Bayezid, Çorlu yakınındaki Abalar mevkiine gelince fenalaşmış ve burada 10 Haziran 1512'de vefat etmiştir[58]. Sultan'ın ölümü hakkında çeşitli rivayetler ortaya atılmıştır. Bunlardan ilki herhangi bir delil veya kaynağa dayanmadan, hekimbaşısı Ahi Çelebi'nin Sultan II. Bayezid'i zehirlediğidir[59]. Bir diğeri ise II. Bayezid döneminde esir alınıp saraya hediye yoluyla giren ve burada Enderun'da eğitim görüp hizmette bulunan Cenovalı Menavino tarafından ortaya atılan bir başka hekimin padişahı zehirlemesidir. Menavino bu olayı şöyle anlatır:

"*Sultan Selim babası Bayezid'i zehirleme planı yapar. Bayezid'in Usta Rabi adlı hekimine ona zehirli bir ilaç vermesini emretti. Elmas tozu veya öyle başka karışımlardan ibaret bir zehir olmalıydı ki babasının hayatta kalma şansı olmamalıydı. Ona günde on düka altını vereceğini vaat etti. Eğer hekim bunu başaramazsa onu öldürecekti. Hekime ilacı gönderdi ve onu Bayezid'e verir vermez derhal İstanbul'a kaçmasını bildirdi. Hekim ölüm korkusuyla ve vaat edilen paranın arzusuyla ilacı aldı ve onu altın bir kupaya koydu. Sultan Bayezid'in bulunduğu yere giderek ertesi sabah ona çok iyi gelecek, çok sakinleştirici bir ilaç vermek istediğini söyledi.*

Sabah efendisi henüz uyurken odaya geldi ve kupayı sandalyenin üzerine koydu. Sonra efendisi uyanana kadar pek çok defa çadıra girip çıkarak dolaştı durdu. Aradan epey zaman geçip de sultanın uyanmadığını görerek vakit geçtiğini ve gündüz olduğunu öne sürerek onu uyandırdı. Ona ilacı almak isteyip istemediğini sordu. Bayezid almaktan memnun olacağını söyledi. Hekim daha evvelden zehre karşı koruyucu şeyler alarak ilacı kendinde deneyip zararlı olmadığına sultanı inandırdıktan sonra ilacı ona verdi. Bizlere de terleyene kadar ona su vermememizi, üstünü örtmememizi tembih etti. Sonra da kaçıp gitti. Bu arada Bayezid acı çekmeye başladı. Midesi bulandı ve kustu ve bu hayattan göç etti. Bayezid'i zehirleyen Yahudi hekim geldi ve Selim'den kendisine vaat ettiği şeyleri istedi. Selim ise onun başını kestirdi ve aynı durumda başka biri benzer bir şey isteseydi aynısını yapardım dedi."[60]

---

[58] Şerafettin Turan, "Bayezid II", **DİA**, c. V, s. 237; ayn.yzr., "Bayezid'in Ölümü Meselesi", **Tarih Dergisi**, sayı 24 (1970), s. 10.
[59] Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 22.
[60] Giovan Antonio Menavino, **Türklerin Hayatı ve Âdetleri Üzerine Bir İnceleme**, Türkçesi Harun Mutluay, İstanbul 2011, s. 134. II. Bayezid döneminde esir alınıp saraya hediye yoluyla giren ve burada

Keşfi ise, II. Bayezid'in ölümünü anlatırken önce sararıp solduğunu sonra başına titremeler geldiğini, yüksek ateşten dudağında uçuklar belirdiğini ve şuurunu kaybettiğini söyleyip hekimlerin önce nabzını kontrol ettiklerini sonra yapılan muayeneleri anlatır. Hastalığın ne olduğu anlaşılmamış olacak ki, önce idrar tahlili yapmışlar sonra gücünü kontrol etmek için uyku ve uyanıklık durumlarını takip edip bir taraftan tedavi edici ilaçlar hazırlayıp bir taraftan tahlillere devam etmişlerse de kanından kaynaklanan problemi ve ağzından gelen salyayı azaltmaya çare bulamamışlardır. Ancak II. Bayezid'in tedavisi netice vermemiş ve 10 Haziran 1512'de Hafsa köyü yakınında Abalar mevkiinde vefat etmiştir[61].

Padişahların kimi zaman karşılaştıkları bazı ufak tefek sağlık problemlerini önemsemedikleri ve bu sağlık probleminin büyüyerek çözümsüz bir hale geldiği de görülmektedir. Mesela, Sultan II. Bayezid'in tahtı bıraktığı ve ömrü büyük seferlerle geçen Sultan I. Selim, 1520 yılında da yine sefer hazırlıkları içindeydi. Rodos üzerine bir deniz seferi planlayan Yavuz Sultan Selim, bu sırada Anadolu'da ortaya çıkan Safevi yanlısı isyanlar sebebiyle karışık olan doğu sınırını güvence altına almak isteyen ulemanın, toplanan meşveret meclisinde Rodos seferini kabul etmemesi üzerine bu seferden vazgeçmişti; fakat bir taraftan da İstanbul'dan Edirne'ye gitmek üzere hazırlanmaya başladı[62]. Ancak bundan birkaç gün önce sırtında daha önceden kan aldırdığı yerin yanı başında şirpençe denilen bir çıban çıkıp onu hayli rahatsız etmişse de önemsemeyip yol hazırlıklarına devam etti[63]. Tam yola çıkmadan bir gün önce bu çıbanı hamamda yanındaki görevlilerden birine sıktırması, çıbanın daha da büyümesine ve yayılmasına sebep olmuştu. Buna rağmen 18 Temmuz 1520'de İstanbul'dan ayrıldı. Ancak hastalıktan dolayı yaşadığı sıkıntı gün geçtikçe artarak devam etmekteydi. Çorlu yakınlarında babasıyla muharebe ettikleri yere geldiğinde yola daha devam edemedi ve burada otağını kurdu. Hem yanında bulunan hekimbaşısı

Enderun'da eğitim görüp hizmette bulunan Cenovalı Menavino, 1514'te kaçarak İtalya'ya geçmiştir. Hizmet ettiği sürede gördükleri ve yaşadıkları hakkında bilgiler verdiği hatıralarını kaleme almıştır.

[61] Zeynep Tarım Ertuğ, **XVI. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Cülus ve Cenaze Törenleri**, Ankara 1999, s. 90-92. Hem Sultan Bayezid'in zehirlenmesi iddiası hem de onun ölümü hakkında tafsilatlı bilgiye ayrıca Selâhattin Tansel'in eserinde de yer verilmiştir (**Sultan II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı**, Ankara 2017[2], s. 345-349).

[62] Yavuz Sultan Selim'in Edirne'ye hareketi Batı'ya karşı çıkacağı bir seferin habercisi olarak kaynaklarda yer almışsa da sağlığının iyi olmaması ve İstanbul'da çıkan veba salgını dolayısıyla buraya hareket etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Feridun M. Emecen, "Selim I", **DİA**, c. XXXVI, 413.

[63] Ertuğ, **Cülus ve Cenaze Törenleri**, s. 93.

Ahi Çelebi hem de diğer tabibler ve cerrahlar tedavisiyle meşgul oldular. Ancak padişahın iyileşmesi bir türlü mümkün olamadı. Sultan Selim, iki ay kadar hasta yattıktan sonra 8-9 Şevval 926 gecesi (21-22 Eylül 1520) vefat etti[64].

Yavuz Sultan Selim'in ölümünü en teferruatlı şekilde anlatan kaynak, Hoca Saadeddin Efendi'nin *Tâcü't-tevârih*'idir. Saadeddin Efendi padişahın musahibi olan babası Hasancan'dan yani doğrudan kaynağından: "*Hastalığı süresince merhum babam hizmeti şerefinden bir an eksik olmayup geceler sabahlara dek mum örneği yanan gönlüyle karşılarında divan tutar idi. Hizmetinde ara verdiğinde de yüce buyruklarıyla yatağı ucunda oturur idi. Gah mübarek elleri elinde, gah değerli ayakları dizinde idi. Cerrahlar ilaç yapmaya giriştiklerinde sırtına dayanır ve gah cerrahların işlediklerine baktırır, sadece ona güvenir idi. Tilavet ve telkin gereklerini andan gayrı kimse eda etmemiştir. Son nefesine dek bir nefes yanından ayrılmamıştır. Merhum eydir idi ki, ölüm çaktığında bu fakire seslenüp buyurdu ki, hasan can ne haldir. Ben kulları da ayttım ki, Sultanım Cenab-ı Hakk'a yönelüp Allah ile olıcak zamandır. Buyurdu ki, bizi bunca zamandır kimin ile bilürdün? Cenab-ı hakk'a yönelişimizde kusur mu gördün? Ben de ayttım ki, haşa ki, bir zaman Tanrıyı anmadan gaflet gözlemiş olam. Ama bu zaman öteki günlere benzemediği yüzden ihtiyat olsun didim. Bir süre sonra sure-i yasin oku deyü buyurdu. Uluğ buyrukları gereği üzere bir kere yasini tamamladım. Bilemce tilavet buyurdu. İkinci kez "Selamün kavlen min Rabbin rahim" ayetine geldikde gördüm ki mübarek dudakları sözü edilen ayeti okumakla hareket eder ve anda sağ şehadet parmaklarını kaldırup geride kalan parmaklarını sıkup*

Gözün yumdu temaşa-yi cihandan

Feragat buldu gavga-yi zamandan

güçlü elleri ellerimde olup kolunu sığayup nabzını tutmuştum. Nabzın durduğunu anlayınca, o sırada gereken hizmeti yerine getirmeye giriştim. Hekimbaşı Ahi Çelebi orada benim yaptıklarıma bakıyordu. Çabamı göricek, henüz yaşam sürüyor, ne aceb çaba idersüz! Deyü terslenince ayttımki, bu kapıya alnımı sürdüğüm

[64] **Müneccimbaşı Tarihi**, c. II, s. 502; **Anonim Tevarih-i Al-i Osman**, neşr. F. Giese, haz. Nihat Azamat, İstanbul 1992, s. 139-140. Aynı konu birebir aynı şekilde, Ahmet Akgün, **Anonim Tevarih-i Al-i Osman**, Marmara Üniv., Yüksek Lisans Tezi, 1988, s. 73'te de geçmektedir.

günden bu ana dek velinimetim hizmetinde bir dakika bile yüz döndermemişem. Bu anda gereken hizmet budur. Hekimlik sürmek geçüp gitti ve özlenen cevher elden yitti. Gereken hizmeti eda ettikten sonra gördüm ki, yakın hizmetlileri ağlayup çığrışma yoluna dökülüp seslerini yükseltmişler. Sesle ağlaşmak ölümün gerçekleştiği anlamına gelmeğin ola ki duyula. Kargaşaya yol açar deyüp engellemeye giriştim. Bir kaçını sustururken bir kaçı başlıyordu. Nefeslerini çığrışa çeviriyorlardı. Gördüm ki ol hamlar kesmezler. Bu fakirin aracılığıyla Odabaşılık makamına yükseltilmiş olan Süleyman Ağa'yı ki, sonraları vezir-i azam olmuştur. Araştırdım ki, bu hademeleri sustura."[65] diyerek padişahın son anlarını ve ölümünü anlattıktan sonra ölümün akabinde babasının duruma nasıl müdahale ettiğini de kaydetmiştir.

Osmanlı hanedanı için ortak bir özellik haline gelen nikris hastalığından muzdarip olan bir diğer padişah Kanuni Sultan Süleyman'dır. Kanuni, ömrünün son on beş yılında nikris hastalığıyla mücadele etmiştir[66]. Hatta bu hastalığın tedavisi için her türlü çareye başvurulmuştur. Hekimbaşı Kaysunizade'nin tavsiyesiyle Yanbolu'daki Aydos ılıcasına gitmiş ve burada hekimbaşının da özenli tedavisiyle belli bir süre için dahi olsa iyileşmiştir[67]. Fakat bu hastalıktan tamamen kurtulması mümkün olamamıştır. Kanuni'nin Zigetvar seferinde, sefer esnasında hastalığının ilerleyip durumunun kötüleşmesi esnasında yanında olan hekimbaşısı Kaysunizade, padişahı ölmeden önce son kez muayene etmiş ve "*bi-hasebi't-tıb ilac-pezir değildir*" diyerek artık yapılabilecek bir şey olmadığını padişahın yakınındaki görevlilere bildirmiştir. Zaten padişah da 974 yılı Safer ayının 21'ini 22'sine bağlayan gece sabaha dört saat kala (7-8 Eylül 1566) vefat etmiştir[68].

Uzun süreli hastalıklar ve tedavi süreçleriyle mücadele ettikten sonra artık herhangi bir çare kalmayıp vefat eden padişahlar yanında kaza geçirerek ani bir şekilde kısa süre içerisinde hayatını kaybedenler de vardır. Buna örnek Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu II. Selim'dir. Sultan II. Selim, keyif verici maddeler, şarap ve eğlence gibi alışkanlıklarından kurtulmak istemiş, eskiden beri tanıdığı Gedüslü Şeyh

[65] Hoca Sadeddin Efendi, **Tâcü't-tevârih**, sad. İsmet Pakmaksızoğlu, II, ty., s. 394-397; IV, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1992, s. 359-362.
[66] Genç, a.g.m., s. 42.
[67] **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 8. kitap, s. 26.
[68] **Tarih-i Selaniki**, s. 38-39.

Süleyman Efendi'yi davet ederek görüşmüş daha sonra da vasiyetini söylemişti. Gittikçe zayıflayan padişahın kendisinde ciddi bir rahatsızlık olduğunu fark edip böyle bir karar aldığı veya sadece hayatını düzene koymaya çalıştığı düşünülmektedir[69]. Bu durumdayken yaşadığı kaza da padişahın daha ağır bir hastalığa tutulmasına ve bir iç kanama geçirmesine sebep olmuştur[70]. Sultan Selim'in rahatsızlığı sırasında her türlü tedavi hekimbaşı Garsüddin-zâde tarafından denenmiş ve ama bir netice alınamamıştır. Hükümdar bu sebeple şehzadeliğinde hekimliğini yapmış olan Mustafa Çelebi'yi çağırtmıştır. Ama gelen Mustafa Çelebi padişahı ölüm döşeğinde görünce gayet üzülmüş ve "*Kişi dostunu böyle mi görür*" demiştir. Nabzını ölçen hekim, durumun ciddiyetini anlayarak padişahın ömrünün az kaldığını ifade etmiştir[71]. Nihayetinde hekimler tarafından da yapılacak pek bir şey kalmamış ve 15 Aralık 1574'te II. Selim vefat etmiştir.

Osmanlı devlet idaresinde köklü bir dönüşümün yaşandığı dönem olan I. Ahmed'in ölümü, çok genç bir yaş olan 28 yaşında 51 gün süren bir mide hastalığı sonucu meydana gelmiştir. Kasım ayının ortalarında rahatsızlanan padişahın tedavisini yürüten hekimbaşı Üsküplü Şemseddin ve diğer hekimler bazı ilaçlar uygulayarak tedavisi yoluna gitmişlerdir. Ancak başarı sağlanamamış ve Sultan I. Ahmed, 20 Zilkade 1026 (19 Kasım 1617)'da vefat etmiştir[72].

Nikris hastalığına tutulup vefat eden bir diğer padişah, IV. Murad'dır. Padişah Revan seferinde (1635) başlayan ve gittikçe artan bu hastalıktan epey sıkıntı çekmişti. Bağdat seferinde de (1638-1639) bazen tahtırevanla yolculuk etmek zorunda kalmıştı. Sefer dönüşünde kendisine şiddetli bir baş ağrısı ve ardından titreme gelerek yatağa düşmüştü. Bunu önce sıtma olarak tahmin eden hekimler ardından felç teşhisi koydular. Sefer sonrasında biraz düzelmekle beraber İstanbul'daki zafer alayında zorlukla bulunabildi. Kasım ayında avlanmak üzere gittiği Beykoz taraflarında tekrar ağırlaşınca etraftakilerin tavsiyesiyle aşırı derecede kullandığı içkiden vazgeçti. Üsküdar Sarayı'nda on gün istirahatten sonra bir miktar iyileşme görüldü. Hatta

[69] Ertuğ, **Cülus ve Cenaze Törenleri**, s. 132.
[70] Ertuğ, **Cülus ve Cenaze Törenleri**, s. 133.
[71] **Tarih-i Selaniki**, s. 98; vr. 57b.
[72] **Topçular Katibi Abdülkadir Efendi Tarihi**, haz. Ziya Yılmazer, Ankara 2003, c. II, s. 666. Mücteba İlgürel'in kaleme aldığı "Ahmed I", maddesinde (**DİA**, c. II, s. 30-33) padişahın ölüm tarihi 22 Kasım 1617 olarak verilmektedir. Bunun hicri olarak karşılığı ise 23 Zilkade 1026'dır.

Venediklilere karşı karadan ve denizden büyük bir sefer hazırlıklarına dahi başladı[73]. Ancak bundan kısa süre sonra hastalığı iyice ilerledi, hekimbaşılığını yürütmekte olan Zeynelâbidin Efendi'nin uyguladığı tedavi ve hazırladığı ilaçlar da fayda etmemeye başladı. Nihayetinde Sultan IV. Murad 1049 yılının 15 Şevval'ini 16'ya bağlayan gece (8-9 Şubat 1640) saat 4'te vefat etti[74].

İktidardayken çeşitli hastalıklarla mücadele ettikten sonra tahttan indirilip ancak bundan çok kısa süre sonra ölen padişahlar da vardı. Mesela, Sultan II. Ahmed'in ölümüyle 6 Şubat 1695'te tahta çıkan Sultan II. Mustafa, iktidardayken istiska (gut) ve mesane hastalıklarıyla mücadele etmiştir. 22 Ağustos 1703'te kendi rızasıyla -biraz da mecbur bırakılarak- tahtı kardeşi III. Ahmed'e terk ettikten sonra Topkapı Sarayı'nda Şimşirlik'te zorunlu ikamet hayatına başlamıştır. Buradaki hayatı sadece dört ay kadar sürmüş, bu sürede hastalıkları nüksetmiş ve üstüne ciddi şekilde üşütmüştür. Kendisini muayeneye gelen Hekimbaşı Nuh Efendi'ye de "*şimden sonra gelmen*" diyerek durumundan ümidi kalmadığını ifade ettikten bir hafta sonra 22 Şaban 1115 (31 Aralık 1703) tarihinde vefat etmiştir[75].

Tabii her zaman vefat haberi gelmezdi. Bazen de padişahın sağlığı hakkında mutluluk verici haberler de gelirdi. Rahatsızlanan padişahın iyileşmesi bu tarzda mutluluk verici haberlerdendi. Mesela Padişah III. Ahmed, 19 Muharrem 1120 (10 Nisan 1708)'de Karaağaç bahçesine nakl-i hümayun buyurmuş ve burada çiçek hastalığına tutulmuştur. Şeyhülislam Ebezade Efendi, Hekimbaşı Yenibahçeli Mehmed Efendi, saray hekimlerinden Süleyman ve Ömer Efendiler, eski hekimbaşı ve halen müneccimbaşı olan Arabzâde Mehmed Efendi ve İstanbul'da meşhur ve kabiliyetli ne kadar hekim varsa Topkapı Sarayı'nda Darüssaade ağası Süleyman Ağa'nın odasında Sadrazam Çorlulu Ali Paşa başkanlığında toplanıp, uygulanacak tedavi ve ilaçlar üzerine fikir teatisinde bulunmuşlardır. Padişahın iyilik haberi alınana kadar yukarıda bahsi geçen hekimler Darüssaade ağası yazıcısı İbrahim Efendi'nin

[73] Ziya Yılmazer, "Murad IV", **DİA**, c. XXXI, s. 182.
[74] **Topçular Katibi**, s. 710 keza s. 1133.
[75] **Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116 / 1688-1704)**, s. 275.

odasında[76] beklemişlerdir. Yapılan tedaviler netice vermiş ve padişah birkaç gün içinde iyileşmiştir[77].

Kimi zaman askeri yenilgiler de padişahın sağlığını etkilemekte bu da padişahı ölüme kadar götürebilmekteydi. Mesela, III. Mustafa'nın ölümü üzerine, 21 Ocak 1774'te Osmanlı Devleti'nin buhranlı bir döneminde kırk dokuz yaşında tahta çıkan I. Abdülhamid, iktidara gelir gelmez Ruslarla yaşanan savaşı sonlandırmak üzere anlaşma yoluna gitmiş ve 21 Temmuz 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması imzalanmak durumunda kalınmıştır. Ancak Ruslarla yaşanan problemler bu antlaşmayla sonlanmamıştır. I. Abdülhamid'in ölümünü de aradaki bu savaşın tekrar başlaması getirmiştir. Rusya, Osmanlı Devleti'ne ilk defa Eflak, Boğdan, Tuna civarındaki Kazaklar, Kafkas kabileleri ve Gürcistan meseleleriyle Karadeniz ticareti konularını yeniden görüşme teklifinde bulunmuştur. Görüşmelerin devam ettiği bir sırada İskenderiye'deki Rus konsolosluğunun Mısır'daki Çerkez Kölemen beylerini Osmanlı Devleti aleyhine tahrik ve isyana teşvik etmesi, iki tarafın karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur. "1787 seferi"yle Ruslarla tekrar savaşa başlanmış, ilk olarak, Özi muhafızı Kılburun Kalesi'ni Ruslardan geri almak üzere hücum etmiştir. Fakat bu hücumu püskürten Ruslar Özi Kalesi'ni kuşattılar. Yaş ve Hotin kalelerinin düşmesinden sonra, Özi Kalesi'ni kurtarmak için yardıma gönderilen Osmanlı donanması da yenilgiye uğradı. Önce Yaş ve Hotin'in düşmesi, daha sonra da 17 Aralık 1788'de Özi'nin kaybedildiğinin padişaha bildirilmesi ve kalenin düşüşü sırasında yaşanan katliamlar, padişahın zaten bozuk olan sağlığının daha da kötülemesine ve üzüntüden felç geçirmesine sebep olmuştur. Hekimbaşısı Gevrekzade Hasan Efendi ve diğer saray hekimlerinin tedavi gayretleri ve padişahı iyileştirmek için yaptıkları konsültasyon neticesinde ortaklaşa karar verdikleri enseye pehlivan

[76] Darüssaade ağasının yazıcısının odası, Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunda yer almaktadır. Has ahırlara giden yokuşun başında sağdadır. Ancak bu oda günümüze ulaşamamıştır. Yazıcı dairesi ile ilgili tafsilatlı bilgi için bk. Elif Sağdıç, **Topkapı Sarayı'nın İkinci Avlusunun Dönüşümü ve Kayıp Mekanları**, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018, s. 154-159.

[77] **Raşid Tarihi**, c. II, s. 793-794.

yakısı uygulanması[78] da padişahı kurtarmaya yetmemiş ve I. Abdülhamid, felçten yaklaşık dört ay sonra 7 Nisan 1789'da vefat etmiştir[79].

Devleti yönetmenin ağır sorumluluğunu ve stresini yaşayan padişahlar kimi zaman bu stresten bir nebze de olsa kurtulmak ve biraz rahatlamak için sonunda sağlıklarına mâl olacak kimi yollara başvururlardı. Bunlardan biri de alkoldü. Mesela, devlet mekanizmasında köklü değişiklikler gerçekleştiren ve ıslahatçı yönüyle her zaman ön planda olan Sultan II. Mahmud, hayatının son yıllarında kendini içkiye vermişti. Vücudunda içkiden kaynaklanan çeşitli rahatsızlıklar zuhur etmeye başlamış ve bu rahatsızlıklar padişahın sağlığını gittikçe daha da ağır bir duruma getirmişti[80]. Başta hekimbaşısı Abdülhak Molla olmak üzere hususi hekimlerinden MacCarthy, Neuner, Konstantin Karatodori, Stefenaki ve Mahmud efendiler padişahın tedavisi için ellerinden geleni yaparlar. Hatta dışarıdan tedavi için Julius Millingen isimli bir cerrahı da davet ederler. Ancak hekimlerin her birinin padişahın hastalığını birbirinden farklı teşhis etmesi ve değişik tedavi yöntemleri uygulamaları hastalığın daha da ilerlemesine sebep olmuştur. Padişahın hastalığını kabullenmeyip tedavilerde ihmalkâr davranması da bu duruma katkı sağlamıştır[81].

Sultan II. Mahmud'un hastalığı ve uygulanan tedavi yöntemleri, padişahın hekimleri arasında tartışmalı bir konu olarak yerini korumuştur. Öncelikle Millingen'in basit bir mide ve karaciğer rahatsızlığı olarak koyduğu teşhis ve buna uygun bir şekilde uyguladığı tedavi, diğer hekimler tarafından çokça eleştirilmiştir. Ancak eleştirilerden en büyüğü padişahın hekimbaşısı Abdülhak Molla'yadır. Buna göre hekimbaşı, padişahı bitkisel aromalarla tedavi etmeye çalışmış bu da hastalığa iyi gelmemiştir. Abdülhak Molla'nın tedavi için uyguladığı bir başka yöntem de içkiye alışmış vücuttan birdenbire içkiyi kesmeyip düşük dozda içmesine izin vermesidir. Bu da diğer hekimler tarafından tasvip edilen bir yöntem değildir. Kimi zaman padişahın muayenesi ve tedavisi için oluşturulan konsültasyonlarda alınan kararların hekimbaşı tarafından uygulanmadığı ve kendi bildiği yöntemle tedaviye devam ettiği de ortaya

[78] **Taylezanizâde**, s. 358.
[79] Münir Aktepe, "Abdülhamid I", **DİA**, c. I, 215-216; Fikret Sarıcaoğlu, **Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)**, İstanbul 2001, s. 34-36.
[80] II. Mahmud'un hastalığı hakkındaki iddialar ve tartışmalar için bk. Ali Akyıldız, **Saray Harem ve Mahrem**, İstanbul 2019, s. 86-104.
[81] Akyıldız, **a.g.e.**, s. 86-104.

atılan iddialardandır. Esasen mevzu farklı tıp ekolleri arasında yaşanan bir çekişme olarak kendisini göstermektedir[82]. Ancak bu çekişme padişahın ölümünü hızlandırmaktan başka bir işe yaramayacaktır. Nihayetinde padişah Sultan II. Mahmud'un sağlık durumu iyice kötülemiş ve modern tıptaki teşhisiyle akciğer tüberkülozu komplikasyonlarına bağlı[83] olarak 1 Temmuz 1839 Pazartesi günü sabah saat 10'da Sarıkaya (Bulgurlu)'da bulunan kız kardeşi Esma Sultan'ın köşkünde vefat etmiştir[84].

Hastalık veya kazadan dolayı vefat eden padişahların yanı sıra Osmanlı Devleti'nin yönetimine, iktidardayken, hal' edildikten sonra veya savaşta iken öldürülen; hatta esir olduktan sonra ölen padişahlar da gelmiştir. Bunların yaşamaları için hekimbaşının çaba sarf edeceği bir durum ortada bulunmadığından konumuzla doğrudan bağlantılı değildir. Dolayısıyla savaşta öldürülen Sultan I. Murad Hüdavendigâr[85], Ankara Savaşı'nda esir olduktan sonra ölen Sultan Yıldırım Bayezid[86], iktidardayken çıkan isyan neticesinde öldürülen Sultan II. Osman, hal' edildikten sonra öldürülen Sultan İbrahim, Sultan III. Selim ve Sultan IV. Mustafa'nın ölümleri sırasında hekimbaşının bir fonksiyonu olmadığından bahsi geçen padişahların ölümleri esnasındaki gelişmelere tezimizde yer verilmemiştir. Ayrıca Osman Gazi[87] ve Orhan Gazi[88] dönemi kaynaklarında hekimbaşılıktan bahis geçmediğinden bu süreçteki rolü tam olarak tespit edilememektedir. Dolayısıyla onların vefatları da konuya dahil edilmemiştir.

3. Vefat Eden Padişahın Techiz ve Tekfininde Hekimbaşının Rolü

Padişahın her anında yanında olan hekimbaşı, ölüm anında da en yakınında bulunarak yerini korumuştur. Ölümden sonra yapılacak işlem, techiz ve tekfin olarak

---

[82] Akyıldız, s. 101-104.
[83] Akyıldız, s. 103.
[84] Akyıldız, s. 104.
[85] Savaş meydanında öldürülen tek Osmanlı padişahı Sultan I. Murad'ın ölümü hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Bedii N. Şehsuvaroğlu, "Osmanlı Padişahlarının Son Günleri ve Ölümleri", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 6 (1968), s. 79-81.
[86] Esaret hayatı yaşayan tek Osmanlı padişahı Sultan Yıldırım Bayezid'in hastalığı ve ölümü hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Bedii N. Şehsuvaroğlu, "Yıldırım Bayezid'in Son Günleri ve Ölümü", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 17 (1969), s. 43-45; ayn.yzr., "Osmanlı Padişahlarının Son Günleri ve Ölümleri V", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 21 (1969), s. 20-23.
[87] Osman Gazi'nin vefatı hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Bedii N. Şehsuvaroğlu, "Osmanlı Padişahlarının Son Günleri", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 4 (1968), s. 63-65.
[88] Orhan Gazi'nin vefatı hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Bedii N. Şehsuvaroğlu, "Osmanlı Padişahlarının Son Günleri ve Ölümler,", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 5 (1968), s. 46-48.

adlandırılan cenazenin defin için hazırlanması sürecidir. Dolayısıyla bu işlemler sırasında da hekimbaşı ön plana çıkmaktadır.

Osmanlılarda cenazenin defin işlemine hazırlanması süreci İslam dini uyarınca yapılmaktadır. Öncelikle cenaze yıkanır, sonra kefenlenir, cenaze namazı kılınır ve defnedilir. Yıkama esnasında kullanılacak suya sidr atılır. Sidr yani köknar ağacının suyunun kirlerden arındırma ve temizleme özelliği vardır. Akabinde yıkama işleminden sonra cenazenin saç ve sakalına hanut denilen güzel kokular ve namaz kılarken yere değen alın, burun, avuç içleri, diz kapakları ve ayaklara da kâfur sürülür[89]. Daha sonra kefenleme işlemine geçilir.

Padişah cenazelerinde uygulanan bu rutin ritüellerde bazen araya mumyalama gibi işlemler de girer. Buradaki gaye ise, ölen padişahın cenazesinin yeni padişahın cülusuna kadar muhafazasının sağlanmasıdır. Dolayısıyla burada Mısır'da uygulanan tam mumyalama işlemi yapılmamakta, sadece cenazenin uzun süreli muhafazası için bazı önlemler alınmaktadır. Bunlardan ilki iç organların boşaltılması ve hemen oraya gömülmesidir. Hatta kimi zaman Sultan I. Murad Hüdavendigâr'ın cenazesinin Kosova'da iç organlarının gömüldüğü mahalle yapıldığı gibi türbe dahi inşa edilmektedir[90]. Daha sonra cenaze nakledilene kadar saklanmak üzere çürümeyi geciktirici maddelerle tahnit edilir ve kurşun bir sanduka içinde tahta bir tabutla geçici olarak defnedilir[91]. Nihayetinde cenaze merkeze nakledilir. Cülusun akabinde cenaze töreni de yapılır ve mevta toprağa verilir.

Anadolu Selçukluları ve Anadolu Türk beyliklerinin de uyguladıkları mumyalama ve cenazenin uzun süreli muhafazası işlemi, Osmanlı padişahlarından kimisi için aynı geleneğin devamı olarak yaşatılmıştır. İlk örneğini Sultan I. Murad'ın vefatıyla gördüğümüz geçici mumyalama işlemi daha sonra Fatih Sultan Mehmed'in cenazesinde de gündeme gelmiştir. Fatih'in yukarıda teferruatlı bir şekilde anlattığımız Hünkar Çayırı'nda 4 Mayıs 1481'deki vefatından sonra yaşanan karışıklıklar ve yeni padişahın belirsizliği, padişahın cenazesinin defnini geciktirmiştir. Şehzade Bayezid'in padişahlık yolunda önünün açılmasını isteyen

[89] Halil Sahillioğlu, "II. Süleyman'ın Techiz ve Tekfini", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 4 (1968), s. 67-68.
[90] Meşhed-i Hüdavendigâr diye de geçen I. Murad Türbesi, Kosova'nın Piriştine-Mitroviça yolu üzerindedir. Piriştine'ye 6 km mesafededir.
[91] Tekindağ, "Fatih'in Ölümü", s. 107.

taraftarları, rakibi ve kardeşi olan Şehzade Cem'in devreden çıkarılması için öncelikle vefat haberini Şehzade Bayezid'e ulaştırmışlar ve onun Şehzade Cem'den önce İstanbul'a gelmesini temine çabalamışlardır. Şehzade Bayezid'in görevli olduğu Amasya'dan İstanbul'a varması 21 Mayıs'ı bulmuştur. Dolayısıyla bu süreçte Fatih'in cenazesinin muhafazası için iç organları çıkarılmış ve cenaze üzerinde mum yakılmak suretiyle Bayezid'in gelişine kadar muhafaza edilmiştir. Bu hususta işlemi gerçekleştiren ve hem Hünkar Çayırı'nda hem de sarayda padişahın başında olan Baltacılar Kethudası Kasım'ın mevtaya yapılan muameleyi teferruatıyla anlattığı ve Sultan II. Bayezid'e sunduğu arzı İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Topkapı Sarayı Arşivi'nden tespit edip neşretmiştir. Kasım'ın anlattığına göre cenaze saraya nakledildikten sonra üzerinde üç gün üç gece mum yanmamış ve artık kokmaya başlamıştır. Bunun üzerine Kasım ve yanında bir başka görevli padişahın iç organlarını çıkarmışlar ve üzerinde mum yakmak suretiyle çürümesini geciktirmişlerdir[92].

Sırtında çıkan bir çıbanın büyüyüp yayılması sonucunda vefat eden Sultan I. Selim'in ölümü esnasında yanındaki hekimlerin techiz ve tekfin işlemlerini yaptıkları görülmektedir. Sultan I. Selim yukarıda teferruatlı bir şekilde anlattığımız gibi 8-9 Şevval 926 (21-22 Eylül 1520)'da vefat ettikten sonra yanında bulunan hekimlerinden Hekim Şah Kazvini, Hekim İsa, Hekim Osman mevtayı yıkayıp kefenlemişlerdir. Ancak bu arada oğlu Şehzade Süleyman'ın Manisa'dan gelmesine kadar cenazenin muhafazası icap ettiğinden onun için de yıkanma sırasında tahnit işlemi yapılmış ve olduğu yere geçici olarak defnedilmiştir[93]. 1 Ekim'de Şehzade Süleyman'ın İstanbul'a ulaşmasıyla İstanbul'a getirilen cenaze için cenaze namazı kılınmış ve defin gerçekleşmiştir[94].

Tahtın Yavuz Sultan Selim'den sonraki sahibi oğlu Kanuni Sultan Süleyman'dır. Kanuni'nin uzun süredir muzdarip olduğu nikris hastalığından dolayı son seferi olan Zigetvar seferindeyken ölmesinden sonra da yeni padişahın cülusu gerçekleşene kadar vefatın gizli tutulması icap ettiğinden sadrazam tarafından hekimbaşı Kaysunizade'ye talimat verilerek, lüzumlu şeylerin yapılarak tahtın altına gömülmesi emredilmiştir. Bunun üzerine cenaze, başta hekimbaşı Kaysunizade olmak

[92] Uzunçarşılı, "Fatih'in Ölümü", s. 232.
[93] **Tâcü't-tevârih**, c. IV, s. 362; Ertuğ, **Cülus ve Cenaze Törenleri**, s. 96.
[94] Emecen, "Selim I", s. 413.

üzere İmam Derviş Efendi, Rikabdar Mustafa Ağa ve Musa Ağa, Hasan Ağa gibi görevlilerle toplamda on iki kişi tarafından iç organları çıkarılarak misk ve anber ile birlikte abir denilen çeşitli kokulu bitkilerin misk ile birlikte ezilmesiyle meydana getirilen krem şeklinde bir karışım uygulandıktan sonra kefenlenip cenaze namazı da kılınarak tahtın altına geçici bir süre için gömülmüştür[95]. Bu sırada askerden durumun gizlenmesi için de bir kişi padişahın yatağına yatırılmış ve böylece padişahın hâlâ hasta olduğu gösterilmek istenmiştir.

Cenazenin kısa süreli bir bekletilmeyle defnedildiği durumlarda techiz ve tekfin işlemlerinden sonra buzların arasında muhafaza edildiğine de tesadüf edilmektedir. Mesela, Sultan II. Selim, hamamda geçirdiği kaza üzerine bir iç kanama geçirerek 15 Aralık 1574'te vefat edince, hekimbaşısı Garsüddinzade ve saraydaki bazı ağalar tarafından mevta yıkanıp kefenlendikten sonra Şehzade Murad'ın İstanbul'a gelip tahta çıkmasına kadar muhafaza edilmek üzere buzlar arasında korunmaya alınarak Darüssaade'ye konmuştur[96]. Şehzade Murad'ın Manisa'dan İstanbul'a gelmesi 21 Aralık'ı 22'ye bağlayan gecedir. Dolayısıyla vefat eden padişahın cenazesi, yeni padişahın cülusunun akabinde 22 Aralık günü defnedilmiştir.

Hekimbaşılar, hem saraydaki ilmiye mensubu vazifelilerden olduklarından hem de cenazeye yapılacak işlemler kısmen tıbbi bilgi gerektirdiğinden ölen padişah için son vazifelerini de hakkıyla yerine getirmekteydiler.

XVI. yy. sonlarına kadar padişahların ölümleri hakkında kimi zaman oldukça teferruatlı bilgiler veren Osmanlı dönemi kaynakları, XVII. yy. itibariyle çok da teferruata girmeden sadece vefatı bildirir ve akabinde yapılan cenaze merasiminden bahseder. Techiz ve tekfin sırasında muhakkak yer alması gereken hekimbaşılara ise yer verilmez. Cenazenin defnedilmeye hazırlanması yukarıda da bahsedildiği gibi esasen dini ritüeller doğrultusunda cereyan etmektedir. Yani bu kısımda en önemli görev padişahın imamı başta olmak üzere sarayın hoca grubuna düşmektedir. Ama aynı zamanda padişahın son muayenesinin yapılıp öldüğünün kesin olarak ilanı hekimbaşısı tarafından yapılmaktadır. Dolayısıyla hekimbaşının da bu süreçteki yeri oldukça önemlidir.

[95] Ertuğ, **Cülus ve Cenaze Törenleri**, s. 108, 111.
[96] Ertuğ, **Cülus ve Cenaze Törenleri**, s. 133.

Osmanlı Devleti'nde padişahın ölümünün devlet ricali tarafından müşahedesi ve böylelikle vefatın resmiyet kazanması sırasında gelenek üzerine mevta tamamen çıplak hale getirilirdi. Başta sadrazam olmak üzere devlet ricali de cenazeyi yakından görerek eceliyle öldüğüne kanaat getirdikten sonra diğer işlemlere geçilirdi. Mesela, Sultan I. Abdülhamid'in vefatından sonra devlet ricalinin ve ulema sınıfının eceliyle öldüğüne şahitlik etmesinden sonra cenazenin techiz ve tekfin işleriyle padişahın imamı Derviş Efendi alakadar olmuştur[97]. Bu işlemler tamamlandıktan sonra da cenaze defnedilmiştir.

B. HANEDAN VE ÜST DÜZEY DEVLET GÖREVLİLERİNİN SAĞLIĞI VE HEKİMBAŞI

1. Hanedanın Sağlığındaki Fonksiyonu

Başta valide sultan olmak üzere erkek ve kız çocuklar, kız ve erkek kardeşler ve kadın efendiler, padişahın ailesini oluşturmaktadır. Bahsi geçen aile bireylerinin sağlıklarına da azami derecede ihtimam gösterilmektedir.

Devlet idaresinin istikbaldeki yönetici adayları olan şehzadelerin her alanda donanımlı bir şekilde yetişmesine verilen ehemmiyet, aslında şehzadenin günlük yaşantısında yeme-içme, giyinme gibi ihtiyaçlarına ve sağlığının teminine de verilmektedir. Şehzadeler sarayda yaşadıkları zaman sağlıklarını, özellikle Harem için çalışan erkek hekimler ve cerrahlara veya dışarıdan çağrılan sağlıkçılara emanet ederlerdi. Özellikle Harem'de yaşayan hanedanın erkek üyeleri -kimi zaman da kadın üyeleri- için saray hekim ve cerrahlarından bir ekip oluşturulur ve onlar sadece Harem için çalışırlardı. Hatta Harem için hizmet veren dişçiler de ayrıydı. Mesela Sultan III. Osman döneminde Harem'de görevli 11 kişilik bir hekim, 8 kişilik de bir cerrah kadrosu yanında iki de dişçi mevcuttu. Harem'in idaresi ve işleyişiyle meşgul olan en üst derecedeki yöneticisi darüssaade ağasının da sağlık hizmetini görmek üzere bir cerrahı vardı[98].

Saraydaki hekimlerin hastalığa çare olamadıkları hallerde dışarıdan hekim davet edilmesi sıklıkla başvurulan yollardandır. Bunlardan biri 1082 (1671) yılında

[97] **Taylesanizâde**, s. 359; Sarıcaoğlu, **I. Abdülhamid**, s. 36.
[98] 1170 (1756/57) tarihli "Hizmet-i daire-i Harem-i Hümayun-ı hazret-i şehriyârîye ta'yin olunan etıbba-ı hassa ve cerrahîn-i hassa kullarının defteri", D.KRZ, 178/98 (1170).

rahatsızlanan IV. Mehmed'in kardeşi Şehzade Selim'dir. Şehzadenin tedavisi için dışarıdan hekim davet edilmesi için şehzadenin sarayın Harem kısmında yaşaması ve Harem teşkilatının idarecisi konumundaki darüssaade ağasının sorumluluk alanında olması dolayısıyla Darüssaade Ağası Abbas Ağa, padişahtan izin istemektedir. Padişah IV. Mehmed ise, kardeşinin sağlığıyla yakinen ilgilenmiş ve işinde mahir ve üstad bir hekimin bulunup hastalığının tedavi edilmesini emretmiştir[99].

İlk müdahale yukarıdaki şekilde yapılıp herhangi bir netice alınamazsa bu sefer hekimbaşına başvurulurdu. Yani hekimbaşılar sadece ihtiyaç halinde şehzadelerin tedavileriyle meşgul olurlardı.

Mesela, 1785 yılı sonlarında çiçek hastalığına yakalanan şehzadeleri tedavi eden ve iyileştiren hekimbaşı Hayrullah Efendi'ye padişah I. Abdülhamid tarafından İstanbul payesi verilmiştir[100]. Fakat daha sonra Şehzade Süleyman bu hastalıktan dolayı kısa bir süre içerisinde 19 Ocak 1786'da vefat etmiş ve bu durum hekimbaşının azline hatta sürgününe sebep olmuştur[101].

I. Abdülhamid'in oğullarından Şehzade Mahmud'un 1789 yılı başlarında rahatsızlanması üzerine tedavisi için başta hekimbaşı Gevrekzade Hasan Efendi olmak üzere tabib Sadık Efendi, Kayviz ve Bogos nam tabibler şehzadeyi muayene için getirtilip muayene neticesinde endişeye mahal bir durum olmadığı sadece çiçek belirtileri gösterdiğini ittifakla ifade etmişler ve ona göre tedavi etmişlerdir. Durumu sadrazam padişaha telhis ile sunarak sağlık haberini vermiştir[102].

Osmanlı Devleti'nde hanedanın sürekliliği ve nesebin devamı şehzadeler üzerinden yürüdüğünden onların sağlıklı bir şekilde büyüyüp hayatlarına devam etmeleri çok önemsenmiştir. Esasen bunun için de en çok sünnet merasimlerine ehemmiyet verilmiştir. Ciddi bir cerrahi operasyon olan sünnetin doğru ve sağlığa uygun bir şekilde yapılabilmesi için hekimbaşı, her zaman denetleyici pozisyonunda operasyonu gerçekleştiren cerrahbaşını kontrol ederdi[103].

---

[99] Padişahın Darüssaade ağası Abbas Ağa'ya hitaben yazdığı hatt-ı hümayunu. TSMA.E, 781/28.
[100] Ahmet Vâsıf Efendi, **Mehâsinü'l-âsâr**, s. 300; **Tarih-i Cevdet**, III, s. 290.
[101] **Tarih-i Cevdet**, III, s. 290.
[102] 21 R 1203 (19 Ocak 1789) tarihli hatt-ı hümayun yer alan sadrazam telhisi, HAT, 833.
[103] Şehzadelerin sünnet merasimleri hakkında tafsilatlı bilgi tezimizin üçüncü bölümünde Hekimbaşının merasim ve kutlamalardaki konumu kısmında anlatıldığından burada bu kadarla iktifa edilmiştir.

Padişahın ailesinin hanım mensuplarından sarayın Harem kısmı dahilinde yaşamlarını sürdürenler[104], rahatsızlandıkları vakit öncelikli olarak Harem'de mevcut hekim kadın tarafından müdahale edilirdi. Ancak rahatsızlık devam ettiği takdirde önce yukarıda bahsettiğimiz Harem için çalışan erkek hekimlere başvurulurdu. Ancak bu hekimlerin de çare olamadığı durumlarda hekimbaşı çağırılırdı.

Osmanlı sarayının haremindeki sağlık hizmetlerinde görülen bu sistemin, hanedanın kadın mensupları için benzer şekilde Doğu Roma'da da uygulanması, haremin mahfuz yapısının burada aynı şekilde korunduğunu göstermektedir. Bizans sarayında hanedandan bir kadın hastalandığı vakit, tedavisiyle sarayın hadım erkek görevlilerinin tıbbi alanda tecrübelilerinden biri ilgilenmektedir[105].

Dışarıdan hekimbaşının veya bir başka erkek hekimin getirtilmesi durumunda muayenenin belli başlı şartların yerine getirilerek yapılması gerekmekteydi. Hekimbaşının veya bir başka erkek hekimin rahatsız olan hanımın hiçbir yerini görmemesi ve eli bile olsa çıplak tenine temas etmemesi en önemli şarttı. Bunun için de hasta olan hanımın üzeri tamamen örtülür ve elinden nabız almak isteyen hekimin teması için eli en iyi ipekten bir örtü ile örtülürdü. Muayene esnasında muhakkak odada harem ağalarından biri de olurdu. Muayeneyi tamamlayan hekim, hiç konuşmadan odadan çıkar ve hemen akabinde ilaçları yazıp nasıl kullanacağını tarif ederek oradan ayrılırdı[106].

Padişahlar, her ne kadar devleti yöneten iktidar sahibi güçlü yönetici şahsiyetler olarak görünseler de evlatları mevzu bahis olunca tam anlamıyla bir baba gibi hareket etmekte ve onların sağlıklarıyla da yakından ilgilenmekteydiler. Mesela, III. Ahmed'in kızlarından biri[107], kızamık hastalığına yakalanmıştır. Hastalık padişaha da haber verilmiştir. Daha sonra Darüssaade ağası tarafından padişaha kızına nasıl bir tedavi uygulandığının açıkça anlatıldığı bir arz kaleme alınmıştır. Osmanlı Arşivi Hatt-ı Hümayun tasnifinde tespit ettiğimiz arz ve üzerindeki III. Ahmed'in hatt-ı hümayunu

[104] Padişahın evli kızları ve kız kardeşleri hayatlarını kendi saray veya köşklerinde geçirdiklerinden artık bu teşkilata dahil değillerdir.
[105] Runciman, **Byzantine Civilization,** s. 239.
[106] Hierosolimitano, **Harem**, s. 91-92; Withers, **Büyük Efendi'nin Sarayı**, s. 89.
[107] III. Ahmed'in hangi kızının olduğu maalesef tespit ettiğimiz belgede mevcut değildir. III. Ahmed'in toplamda 29 kızı olduğu (Uluçay, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, s. 130-144) düşünüldüğünde herhangi bir tahmin yapmak da mümkün değildir.

hastalığı ve tedavi yöntemlerini bütün yönleriyle izah etmektedir. Ağa, öncelikle sultanın hastalığı için hekimbaşı Ömer Efendi ve saray hekimlerinden Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi'ye, yine Harem'in hekimi olan Yasef'e tedavi yöntemlerini sormuştur. Hastalığı sırasında sultanın hiçbir şey yiyip içmediğinden bahseden ağa, hekimler tarafından kuvvet verici ilaçlar hazırlatıp su yerine ilaçlardan verilmesini sağlamıştır. Hekimlerin tavsiyesiyle ayaklarını sıcak su ile yıkayıp biraz rahatlamasını da temin etmiştir. Ayrıca sultanın şifa bulması için "okuyucu[108]" Hüseyin Efendi gelip dualar okuyarak hastayı biraz teskin etmiştir. Darüssaade ağasının padişahın kızının sağlığı hakkındaki bu raporu üzerine padişah Sultan III. Ahmed, sultanın sağlığı hakkında belli başlı alınması gereken önlemlere yer verdiği bir hatt-ı hümayun kaleme almıştır. Padişah, esasen kızamıktan korunmak için halktan insanların yaptığı gibi özellikle hastanın soğuktan muhafaza edilip sıcak tutulmasını veya şerbet verilmesini tavsiye ederek hekimler tarafından hazırlanacak ilaçlara ihtiyaç olmadığını ifade ettikten sonra, kızının annesinin de hastaya karşı umursamaz davrandığını "*validesi mehamm etmez ahşam gördüm zerre takayyüd etmiyor*" diyerek buna içerlediğini anlatmıştır[109]. Aslında buradan sağlık alanında çağın gereklerini uygulayan hekimlerin tedavilerinin yanında geleneksel yöntemlerin de hala önemli bulunduğu, sarayda bile uygulandığı ortaya çıkmaktadır.

Harem'de yaşayan padişah kızlarının hastalıklarında bizzat hekimbaşının tedaviyi üstlendiği durumlar da yaşanmıştır. Mesela, 1785 yılı sonlarında I. Abdülhamid'in kızı Fatma Sultan çiçek hastalığına tutulmuştur. Tedavisiyle hekimbaşı Hayrullah Efendi alakadar olmuştur; ancak tedavi olumlu netice vermemiş ve Fatma Sultan vefat etmiştir[110]. Aynı durum II. Mahmud'un kızı olan Fatma Sultan'ın da başına gelmiştir. 1809 yılında II. Mahmud'un ilk çocuğu olarak doğan Fatma Sultan[111]'ın rahatsızlanması üzerine hekimbaşı Mesud Efendi, Sultan'ın tedavisiyle

[108] Belgede okuyucu olarak geçmektedir. Aslında gelen kişinin sarayın imam sınıfından biri ya da saray hekimleri arasında yer alan hekim-i ruhani unvanlı görevli olduğu düşünülmelidir.
[109] HAT, 1447.
[110] **Tarih-i Cevdet**, III, s. 290.
[111] II. Mahmud'un ilk çocuğu olan Fatma Sultan'ın doğumunda yapılan kutlamalar hakkında bk. Arzu Terzi, **Bezmiâlem Valide Sultan**, İstanbul 2018, s. 268.

meşgul olmuştur. Ancak Mesud Efendi'nin uyguladığı başarısız tedavi neticesinde Fatma Sultan doğduktan altı ay sonra 5 Ağustos 1809'da vefat etmiştir[112].

Yukarıda her ne kadar Harem'de yaşayan padişah kızlarına uygulanan tıbbi müdahalelerden bahsedilse de kimi zaman padişah kızları için verilen sağlık desteği Harem sınırlarının dışına da çıkmaktadır. Evli bir sultan da bir hastalık halinde padişahtan saray hekimlerinden birisini göndermesini talep edebilmekteydi. Mesela, Sultan Çelebi Mehmed'in kızı Selçuk Hatun, eşi Çandaroğlu İbrahim Bey 1443'te öldükten sonra Kastamonu'dan Bursa'ya gelmiş ve burada yeni bir evlilik yaparak hayatını devam ettirmiştir[113]. Ancak Bursa'da yaşadığı uzun dönemde birtakım rahatsızlıklar yaşamış ve padişah Sultan II. Bayezid'den hastalığını tedavi edebilecek bir hekim talebinde bulunmuştur. Padişah da saray hekimleri arasında maharetine ve kabiliyetine en çok güvendiği Sinan Efendi'yi sultanın tedavisi için Bursa'ya göndermiştir[114]. Hekimin uyguladığı tedaviyle bir miktar iyileşen Selçuk Sultan, teşekkür ve minnet duygularını bir mektup ile kaleme alarak padişaha sunmuştur[115]. Her ne kadar Selçuk Hatun bir nebze iyileşme gösterse de daha sonra hastalığı nüksedecek ve seksene yakın bir yaşta 15 Şevval 890 (25 Ekim 1485)'da Bursa'da vefat edecektir[116].

Yine aynı dönemde bu sefer iktidardaki padişahın Bursa'da yaşayan kızı bir hekim talebinde bulunmuştur. Sultan II. Bayezid'in Güzelce Hasan Bey'le evli ve Bursa'da yaşayan kızı Fatma Sultan (Sofu)[117], "*ne bedende sıhhat ne de canda rahat*" kalmadığını belirttiği bir mektupla padişah babasından hekim talebinde bulunmuştur[118]. Her ne kadar sadece sultanın mektubuna ulaşabilmiş olsak da onun bu talebinin babası tarafından olumlu olarak karşılandığı ve kendisine hekim gönderildiği yukarıdaki örnek de göz önünde bulundurulduğunda muhakkaktır.

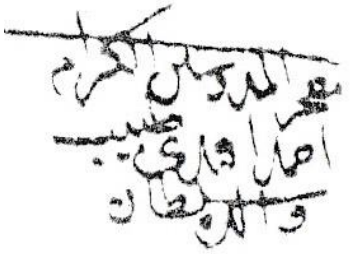
[112] **Şanizâde Tarihi**, I, s. 252.
[113] Uluçay, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, s. 28.
[114] Sinan Efendi o kadar itibarlı bir yerdedir ki daha sonra Şehzade Selim (Yavuz)'in sancak beyliği esnasında hekimliğini yapmak üzere onun yanına da gönderilmiş, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde hekimbaşılık yapmıştır.
[115] M. Çağatay Uluçay, **Haremden Mektuplar**, İstanbul 2011, s. 20-21.
[116] Uluçay, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, s. 29.
[117] Uluçay, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, s. 49.
[118] TSMA.E, 851/61.

Padişahların kızlarının yanı sıra kadın efendilerinin sağlığına da oldukça ihtimam gösterdikleri, hastalandıkları vakit gereği neyse sonuna kadar yapılmasını sağladıkları görülmektedir. Buna en güzel örnek, Sultan II. Mahmud'un yedinci kadınefendisi Bezmiâlem Kadınefendi'nin hastalığında ortaya çıkmaktadır. II. Mahmud'un Abdülhamid, Ahmed, Mehmed, Abdülmecid ve Abdülaziz başta olmak üzere on beş şehzadesi dünyaya gelmiştir. Bunlardan Şehzade Abdülhamid 12 yaşını doldurduğunda, Şehzade Ahmed, Şehzade Mehmed ve on şehzadesi ise daha küçük yaşlarda rahatsızlanarak ölmüşlerdir[119]. II. Mahmud'un dünyada kalmayı başaran ilk şehzadesi Abdülmecid'in doğumu sonrasında da sağlık açısından bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Şehzadenin doğumundan kırk gün sonra hem anne Bezmiâlem Kadınefendi hem de Şehzade Abdülmecid rahatsızlanmışlardır. 1 Haziran 1823 Pazar günü durumdan telaşlanan Darüssaade Ağası Hafız İsa, bir baltacıyı üç çifteli kayık ile sürgün cezasıyla hekimbaşılıktan azledilmiş olan Mustafa Behçet Efendi'nin yalısına göndermiş ve kendisini acilen saraya davet etmiştir. Bu davet üzerine Behçet Efendi, kayığa binerek Beşiktaş Sahilsarayı'na darüssaade ağasının odasına gitmiştir. Buradan darüssaade ağası ile birlikte Bezmiâlem Kadınefendi'nin huzuruna çıkmış ve onun tedavisini tamamladıktan sonra şehzadeyi de muayene etmiş ve gerekli ilaçlarla hastaların sağlığına kavuşmasını sağlamıştır. Behçet Efendi'nin başarı ile şehzade ve annesinin sağlığına kavuşmasını temini, II. Mahmud tarafından ödülsüz bırakılmamış ve Mustafa Behçet Efendi, 25 Şevval 1238 (5 Temmuz 1823)'de yeniden hekimbaşılığa getirilmiş ve aynı yılın Zilkade ayından itibaren de Rumeli kadıaskerliği payesi tevcih edilmiştir[120].

Padişah ve haremin hiyerarşik olarak en yüksek idarecisi olması dolayısıyla da harem teşkilatı için en önemli şahsiyetlerden birisi muhakkak ki valide sultandır. Her ne kadar bazı tarihçiler tarafından valide sultanın müstakil bir hekimbaşısı olduğu iddia edilmişse de aslında burada bir kavram karmaşasına düşülmüştür[121]. Esasen

[119] II. Mahmud'un şehzadelerinin hayatları hakkında bk. Terzi, **Bezmiâlem Valide Sultan**, s. 68-88.
[120] Terzi, **Bezmiâlem Valide Sultan**, s. 86-87; Hızır İlyas Ağa, s. 297-298.
[121] Betül İpşirli Argıt, *Uşşâkîzâde Tarihi*'ne dayanarak Gülnuş Valide Sultan'ın Ahmed Efendi adlı bir hekimbaşısı olduğundan bahsetmektedir (**Rabia Gülnuş Emetullah Sultan (1640-1715)**, İstanbul 2014, s. 61). Uşşâkîzâde'ye başvurulduğunda Valide Hekimbaşısı Ahmed Efendi'nin kadılığa tayininden bahis vardır. Maaş defterlerinde saray hekimleri arasında Gülnuş Sultan'ın validelik döneminde birkaç Ahmed Efendi'ye rastlanır; ancak hiçbirinin yanında valide sultan ile bağlantılı bir bilgiye yer verilmez. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi burada bir kavram karmaşası vardır. (**Uşşâkîzâde**

yukarıda bahsettiğimiz Harem için çalışan erkek hekimlerin arasından birinin özel olarak validenin sağlığıyla ilgilendiği, yalnız unvanının sadece "*valide tabibi*" olduğu tespit edilmektedir[122]. Validenin Müslüman hekimler arasından seçilen tabibinin yanı sıra aynı zamanda sarayın Yahudi hekimleri arasından da sağlığıyla ilgilenen bir özel doktoru olabilmekteydi. Mesela, Valide Gülnuş Emetullah Sultan'ın tabibi Ahmed Efendi iken tedavisi için sarayın Yahudi hekimlerinden Yasef de çalışmaktaydı[123].

Resim 25
Valide Sultan Tabibini Gösteren Vakıf Kaydı
(VGMA, nr. 734, s. 81)

Hem hekim kadın hem de valide sultanın özel hekimlerinin tedavide yetersiz kaldıkları vakit hekimbaşına başvurulurdu. Dolayısıyla valide sultanı tedavi edemeyen bir hekimbaşının görevde kalması düşünülemezdi. Mesela, 1817 yılında II. Mahmud'un annesi Nakşidil Valide Sultan, bayılma ile birlikte kendisini gösteren verem hastalığına yakalanmıştı. Hatta tedavi için hava değişimi tavsiye eden Hekimbaşı Mesud Efendi'nin önerisine uyarak ekseriyetle ikamet ettiği Beşiktaş Sahilsarayı'ndan Çamlıca'daki Gümrükçü Osman Paşa Köşkü'ne dahi naklolunmuştu[124]. Padişahın da yakından takip ettiği validenin hastalığında tedavisi hekimbaşı Mesud Efendi tarafından yürütülmekteydi. Uygulanan tedavi sonuç

Tarihi, II, s. 649). Argıt, aynı yerde Nurbanu Sultan'ın hekimbaşısı hakkında Maria Pia Pedani'nin "Safiye's Household and Venetian Diplomacy" adlı makalesinin 29. sayfasına başvurulabileceğini kaydetmektedir. Ancak bu makalenin ilgili sayfası tahkik edildiğinde saray için görevli Yahudi hekimlerin isimleri ve uluslararası siyasetteki yerinden bahis vardır. Dolayısıyla burada doğrudan validenin hekimbaşısı diyebileceğimiz bir görevliye ulaşmak mümkün değildir (Maria Pia Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", **Turcica**, XXXII (2000), s. 29-30).

[122] Hekimbaşı Nuh Efendi'nin vakfiyesinin şuhudü'l-hal kısmındaki şahitler arasında yukarıda bahsi geçen Ahmed Efendi, "*mefharü'l-müderrisînü'l-kirâm Ahmed Efendi tabib-i valide sultan*" unvanıyla yer almaktadır. VGMA, nr. 734, s. 49, 81.

[123] **TSMA.D**, 17.0001, s. 13, 14, 21, 23, 48, 52, 73, 96; **TSMA.D**, 10700; **TSMA.D**, 2353.0041.

[124] Hızır İlyas Ağa, s. 144.

vermemiş, Valide Sultan birkaç gün burada kaldıktan sonra Beşiktaş Sahilsarayı'na geri dönmüş[125] ve 24 Şevval 1232 (6 Eylül 1817)'de vefat etmiştir[126]. Bu sebeple hekimbaşı Mesud Efendi azledilmiş ve yerine Mustafa Behçet Efendi hekimbaşı olarak atanmıştır[127].

Hekimbaşının valide sultanın sağlığındaki önemli faktörlerden biri olduğu Bezmiâlem Valide Sultan'ın rahatsızlanarak tedavi için Yalova Kaplıcalarına gittiği süreçte çok daha iyi ortaya çıkmaktadır. Valide sultan 1845 yılının başlarında bir rahatsızlık geçirir, Bezmiâlem Sultan'ın tedavisi için hekimbaşı İsmail Paşa başta olmak üzere bütün saray hekimleri ve Mekteb-i Tıbbiye'nin uzmanları ellerinden gelen gayreti göstererek valideyi iyileştirmeye çalışmışlardır. Hatta padişah Sultan Abdülmecid'in özel doktorlarından olan Spitzer, bizzat valideyi muayene etmiş ve tedavisi ile meşgul olmuştur. Şubat sonlarında valide sultan iyileşmiş ve bunda büyük katkısı olan başta İsmail Paşa ve Spitzer olmak üzere Kostantin Karatodori, Etyen Karatodori, Julyus Melenseren ve Eczacıbaşı Panayod Eksetorides, padişah tarafından taltif edilmişlerdir[128].

Validenin bu rahatsızlığı her ne kadar geçmiş olsa da Bezmiâlem Sultan, bir süre sonra romatizma ve mafsal ağrıları çekmeye başlamıştır. Doktorların ittifakla Yalova kaplıcalarında tedavisini tavsiye etmesi üzerine Valide, yanına kethüdası Tahir Paşa, Hekimbaşı İsmail Paşa ve Nakibüleşraf Hasan Tahsin Efendi'yi de alarak tedavi için 4 Mayıs 1849'da Yalova'ya gitmiştir. 25 gün burada tedavisini sürdüren valide sultan 30 Mayıs 1849'da İstanbul'a dönmüştür[129]. Hekimbaşının görevi her zaman padişahın sağlığının temini için onun yanında yer almak ise de ilk defa padişahtan ayrı bir mekanda bulunduğu görülmektedir. Burada padişah tarafından Bezmiâlem Valide Sultan'a verilen ehemmiyet de ortaya çıkmaktadır.

[125] Hızır İlyas Ağa, s. 145.
[126] Sarıcaoğlu, "Nakşidil Sultan", s. 343-344.
[127] **Şânizâde Tarihi**, II, s. 792-793; Hızır İlyas Ağa, s. 145-146.
[128] Terzi, **Bezmiâlem Valide Sultan**, s. 292-293.
[129] Bezmiâlem Valide Sultan'ın Yalova kaplıcalarındaki tedavi süreci hakkında bk. Terzi, **Bezmiâlem Valide Sultan**, s. 293-300.

2. Üst Düzey Devlet Görevlilerinin Sağlığındaki Katkısı

Hekimbaşı, ihtiyaç halinde sadrazam, şeyhülislam gibi üst düzey devlet görevlilerinin ve Osmanlı Devleti'nin metbuu olan Kırım hanlarının sağlıklarının temininde ve hatta kimi zaman sadrazam atamalarında atanacak kişinin sağlığı açısından danışılan kimi zaman da doğrudan tedavilerini gerçekleştiren bir konumdadır.

Padişah için mutlak vekili olarak devlet yönetimini teslim edeceği sadrazamın sağlıklı olması, idarenin sekteye uğramaması ve başarılı bir hakimiyet sağlanması için oldukça önemlidir. Bu hususta padişah, hekimbaşının görüşüne başvurarak atamayı ondan sonra gerçekleştirir. Bu duruma verebileceğimiz en güzel örnek; Kanuni Sultan Süleyman'ın Rüstem Paşa'yı sadrazamlığa ataması sürecinde karşımıza çıkar.

Sultan Süleyman, Rüstem Paşa'yı kızı Mihrimah Sultan'la evlendirmek ve sadrazam yapmak düşüncesindeydi. Ancak Rüstem Paşa'nın kimi düşmanları padişaha onun cüzzamlı olduğunu söyleyerek Sultan'ı bu arzusundan vazgeçirmeye çalıştılar. Bunun üzerine padişah Rüstem Paşa'nın sağlık durumunu öğrenebilmek için hekimbaşı Sinan Efendi'ye başvurdu. Hekimbaşı, "*eğer gömleğinde bit varsa aslı yoktur*" diye cevap verdi. Aldığı cevapla sadrazamın sağlığından emin olmak isteyen Kanuni, hekimbaşından bir hekim tayin ederek durumu yerinde tahkik ettirmesini istedi. Hekimbaşı da hekim Mehmed Bey'i, bu hayvanın o sırada Diyarbakır Beylerbeyisi olan Rüstem Paşa'nın vücudunda bulunup bulunmadığını araştırması için Diyarbakır'a gönderdi.

Mehmed Bey, Diyarbakır'a gidip Rüstem Paşa'nın çamaşırlarını kontrol etmeye başladı. Paşanın hazinedarı da bu sırada hekimin yanında bulunuyordu. Durumdan habersiz olan hazinedar, bitlerin ortaya çıkıp paşanın rezil olmasını istemediğinden bitli eşyaları saklamak istedi. Fakat incelemeyi yapan hekim olup biteni gördü. Hazinedarı bulduğu şeyi göstermesi için sıkıştırdı. Hazinedar büyük bir korkuyla ve tereddütler içinde bulduğu şeyi gösterdi. Mehmed Bey, biti görünce çok sevindi ve hemen Rüstem Paşa'ya damatlık ve vezir-i azamlık müjdesini ve buna dair yazılmış hatt-ı hümayunu da verdi[130]. Rüstem Paşa çok memnun olup hekime inamda

[130] *Sahaifü'l-ahbar*'ın Türkçe tercümesinin kenarında Rüstem Paşa hakkında yazılmış şu beyit vardır:

bulundu ve Şam eyaletindeki kırk bin akçelik bir zeameti de Mehmed Bey'e tahsis etti. Bu olayı tarihçi Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, Şam'da bulunduğu sırada[131] Hekim Mehmed Bey'in[132] doğrudan kendisinden dinlemiş, tahkikatını yaptıktan sonra sahih olduğunu tespit edip *Künhü'l-ahbâr*'ında bu hadiseye yer vermiştir[133].

Sadrazamların kendi maiyyetlerinde sağlıklarından sorumlu hekimleri muhakkak vardı. Bunlar genelde itibarlı gayrimüslim tebaa veya İspanya'dan gelen Yahudi hekimlerden olurdu. Mesela, 1661-1676 yılları arasında sadrazamlık yapmış olan Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın tedavisini yürüten Siyor Marcellin, Mavrochordato ve Cigala isimli hekimleri vardı. Sadrazamın rahatsızlığında ilaç hazırlayıp tedavi ederlerdi. Örneğin 21 Mayıs 1673 Pazar günü müshil ilacı almak isteyen sadrazamın huzurunda sinameki, kırım tartarı, gül hulasası vs.den mürekkep bulunan bu ilacı hazırlamışlardı[134]. Hatta aynı yüzyılın başında sadrazamlık yapan Lala Mehmed Paşa'nın da (1604-1606) ölümünün İspanyol hekimi tarafından zehirlenmesi ile olduğu iddia edilmektedir. Bu hadisede ortaya atılan en önemli iddia, rekabet içinde olduğu Derviş Mehmed Paşa'nın İspanyol hekimle anlaşarak sadrazamı zehirlemesidir. Bu durumu ortaya atan kişi dönemin şeyhülislamı Sunullah Efendi'dir. Sunullah Efendi, Lala Mehmed Paşa hasta yatağındayken başdefterdar Baki Paşa'yı çağırır ve ona sadrazamın İspanyol hekim tarafından amel ilacına zehir katılmak suretiyle zehirlendiğini ifade eder. Bu konuda sadrazamın kethüdasını ve etrafındaki diğer adamlarını uyararak bu hekimin sadrazamla bundan sonra görüştürülmemesini sağlamasını tembihler. Ancak Baki Paşa'nın tedbir almasına fırsat kalmadan kethüda, sadrazamın talebiyle tedavi için tekrar bu İspanyol hekimi getirir ve sadrazam tekrar

---

"*Olıcak bir kişinin bahtı kavi, talii yar*
Kehlesi dahi mahallinde anun işe yarar." **Müneccimbaşı**, c. II, s. 593-594.

[131] Gelibolulu Mustafa Âli, 970-976 (1562-1568) yılları arasında evvelce tanıştığı Şam Beylerbeyisi Lala Mustafa Paşa'nın daveti üzerine Şam'a giderek burada Mustafa Paşa'nın divan katipliğini yapmıştır. Gelibolulu Mustafa Âli'nin hayatı hakkında teferruatlı bilgi için bk. **Gelibolulu Mustafa 'Âlî ve Mevâ'ıdü'n-nefāis fî-Kavâ'ıdi'l-Mecâlis**, haz. Mehmet Şeker, Ankara 1997; Kasım Ertaş, "Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Hayatı ve Eserleri", **The Journal of Academic Social Science Studies**, VI/3 (Mart 2013), s. 191-211.

[132] Kanuni dönemi için elimizde olan maaş defterleri incelendiğinde sarayda görevli Mehmed adlı bir hekime rastlanamamıştır. Dolayısıyla hekimbaşı tarafından dışarıdan bir hekimin görevlendirilmiş olduğunu düşünebiliriz.

[133] Gelibolulu Mustafa Âli, **Künhü'l-ahbâr**, TY 5959, vr. 340b. **Müneccimbaşı**, c. II, s. 593-594; Peçevi İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi**, I, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1981, s. 17.

[134] Antoine Galland, **İstanbul'a Ait Günlük Anılar (1672-1673)**, şerhlerle yayınlayan Charles Schefer, çev. Nahit Sırrı Örik, Ankara 1987, c. II, s. 50, 52.

zehre maruz kalır. Ertesi gün Sunullah Efendi, Baki Paşa'yı çağırarak "*hey zalim, niçin iyice göz kulak olmadın, o kâfir işini işlemiş*" şeklinde serzenişte bulunur. Nihayetinde zehirlenmenin neticesinde sadrazam Lala Mehmed Paşa vefat eder[135].

Sadrazamların kendi maiyyetlerinde hekimleri mevcut iken kimi zaman onlar sadrazamın hastalığında tedavide yetersiz kalabilmekteydiler. Bunun üzerine sadrazamı sağlığına kavuşturmak üzere hekimbaşı yeni hekimler tayin edebilmekteydi. Mesela, 1 Safer 1225 (8 Mart 1810)'te serdar-ı ekrem olarak seferde bulunan sadrazam Yusuf Ziyaüddin Paşa, sefer sırasında Şumnu'da zatürre hastalığına yakalanmıştı. Maiyyetinde bulunan hususi hekimi hastalığını tedavi edememişti. Ordu hekimbaşısı da yetersiz kaldığından hekimbaşı Mustafa Mesud Efendi merkezden iki yeni hekim göndermiştir. Bunlardan biri Osmanlı tebaasından bir Rum hekim olan Kostantin Kaloyra'dır. Diğeri ise efrenc etıbbasından Piçuni'dir. Bu iki hekim, sadrazamın hekiminin ifadeleri doğrultusunda yanlarına gerekli olan ilaçları da alarak yola çıkmışlardır. Birkaç günde Şumnu'ya varmışlardı. Birkaç gün içerisinde de sadrazamın sağlık haberi Dersaadet'e geldi[136]. Gelen haberden memnuniyet duyan padişah da bu konuda kaleme aldığı hatt-ı hümayunuyla sevincini belirtmiştir[137]. Yusuf Paşa, gelen hekimlerin tedavisiyle sağlığına kavuşunca, 11 Safer (18 Mart)'de padişaha teşekkür mahiyetinde bir telhis kaleme alarak şükranlarını sunmak üzere göndermiştir[138].

Yukarıda verdiğimiz örneklerde hekimbaşı, başka hekimleri görevlendirerek sorumluluğunu yerine getirmiştir. İhtiyaç halinde ise bizzat muayene edip tedavi ile meşgul olduğu da vakidir. Mesela, 1113 (1701-2) yılında sadrazam Hüseyin Paşa, ileri derecede rahatsızlanmıştı. Sağ tarafında bir rahatsızlık meydana gelmiş ve yumurta büyüklüğünde bir şişlik olmuştu ve gün geçtikçe büyümekteydi. Hekimbaşı Nuh Efendi, diğer saray hekimleri, İskerlet-oğlu, Timin-oğlu ve Çiçekli-oğlu adlı hekimlerle bir araya gelip, kırk gün kadar ilaçla tedavi etmeyi denediler. Fakat bunun iyileşmesi için cerrahi bir operasyon yapılması gerektiğine karar verdiler. Hal böyle iken sadrazamlıktan azledildi ve Silivri yakınında olan çiftliğine gitti. Yollarda araba

[135] **Peçevi Tarihi**, haz. Bekir Sıtkı Baykal, II, Ankara 1982, s. 300-301.
[136] **Şânizâde Tarihi**, I, s. 359-360.
[137] 11 Safer 1225 (18 Mart 1810) tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayun, HAT, 31122.
[138] 11 Safer 1225 (18 Mart 1810) tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayun, HAT, 34369.

içinde rahatsızlığı daha da arttı. Çiçekli-oğlu ve Halebli Hekim ve bir üstad cerrah yanında gitmişlerdi. Çiftliğe vardıktan dört beş günden sonra cerrahi operasyonu gerçekleştirdiler. Ama bu da çare olmadı ve Hüseyin Paşa vefat etti[139].

Kimi zaman padişah rahatsızlanan sadrazamının muayenesi ve sağlığının takibi için hekimbaşını görevlendirebilmekteydi. Mesela, Sultan II. Mahmud dönemi sadrazamlarından Mehmed Emin Rauf Paşa, bir soğuk algınlığı yaşamış ve iyileşmek üzere istirahate çekilmişti. Sadrazamının hastalığını öğrenen padişah, hekimbaşısı Abdülhak Molla'yı muayene etmesi için görevlendirmişti. Sadrazamın tedavisiyle meşgul olan hekimbaşı, her gün padişaha hastanın durumu ile ilgili bilgiler de vermekteydi. Hekimbaşının en son verdiği bilgiye göre, sadrazamın durumu hızlı bir şekilde iyileşme göstermekteydi. Birkaç gün içinde tamamen sağlığına kavuşmuş olacaktı. Bu haberi alan Sultan II. Mahmud, sevincini sadrazama hitaben bir hatt-ı hümayun kaleme alarak ifade etmiştir[140].

Hekimbaşının icabı halinde tedavisiyle meşgul olduğu bir diğer üst düzey devlet görevlisi, şeyhülislamdır. Esasen hekimbaşı için şeyhülislam, sadece bir devlet görevlisi değildir. Aynı zamanda ilmiye ricalinin başı olmasından dolayı ilmiye mensubu hekimbaşı için hiyerarşik açıdan da önemlidir. Hekimbaşının şeyhülislamın işareti veya tavsiyesiyle atandığı düşünüldüğünde arada nasıl bir ilişki olduğu daha da kolay anlaşılır. Mesela, yaşı doksanı aşkın Şeyhülislam es-seyyid İbrahim Efendi, 1783 yılı başlarında intifah-ı batna[141] tutulmuş ve saray hekimlerinden Hafız Hayrullah Efendi'nin tedavisiyle iyileşmeye başlamıştır. Bu esnada Hayrullah Efendi hekimbaşı olmuş ve aynen tedaviye devam etmiştir. Belki de yukarıda bahsettiğimiz gibi hekimbaşı olarak atanmasında şeyhülislamı tedavi etmesinin de payı vardır. Şeyhülislam hekimbaşının uyguladığı başarılı tedaviyle bütün bütün iyileşmeye yüz tutmuştur. Ancak bir müddet sonra hastalığı nüksetmiş ve 17 Cemaziyelahır 1197 (20 Mayıs 1783)'de vefat etmiştir[142].

---

[139] **Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116 / 1688-1704)**, s. 165.
[140] 17 Rebiülevvel 1255 (31 Mayıs 1839)'e tarihlendirilen telhis üzerine hatt-ı hümayun, TSMA.E, 860/40.
[141] Karnın gazla şişmesi, **Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü**, s. 271.
[142] **Tarih-i Cevdet**, II. Cilt 1. Kitap, s. 256.

Kimi zaman şeyhülislamın sağlığı, devlet protokolü gereği katılması gereken bazı törenlerde bulunmasına mâni bir hal almış olabilir. Bu durumda şeyhülislamın muayenesi ve hastalığının müşahedesi bizzat hekimbaşı tarafından yapılır. Tarihsiz bir belgeden tespit ettiğimize göre şeyhülislam efendi rahatsızlanmış ve hekimbaşı efendi de muayene için onu ziyarete gitmiştir. Muayene neticesinde hekimbaşı hastalığının ciddiyetini sadrazama bir raporla sunmuştur. Hekimbaşı raporunda ayrıca, bir gün sonra gerçekleşecek Cuma selamlığına şeyhülislamın katılması halinde hastalığının artacağını ve sıtma nöbeti geçireceğini belirterek sadrazama şeyhülislamın törenden affını tavsiye etmiştir. Bir koldan hekimbaşı şeyhülislamın sağlığı hakkında sadrazamı bilgilendirirken diğer yandan şeyhülislam da Haşim Efendi adlı bir görevlisini sadrazama göndererek Cuma selamlığından affını talep etmiştir[143].

Hekimbaşının sağlığıyla ilgilendiği bir başka üst düzey görevli Kırım hanlarıdır. Hekimbaşının Kırım hanlarının sağlığındaki rolü ise, merkezden hanın maiyyetine hekim tayinini gerçekleştirmesidir.

Kırım Hanlığı ile Osmanlı'nın ilk münasebetleri Fatih Sultan Mehmed döneminde başlamaktadır. Fatih'in Gedik Ahmed Paşa komutasındaki bir donanmayı Kırım'a göndermesi ve Kefe ve Kırım sahillerindeki bütün Ceneviz kalelerinin ele geçirilmesiyle Cenevizlilerin hapsettiği Mengli Giray'ın da Gedik Ahmed Paşa tarafından kurtarılmasıyla Mengli Giray, han ilan edilerek Osmanlı tabiiyetine geçmiştir (1475)[144].

Osmanlı diğer tâbi devletlere uyguladığı gibi Kırım hanlarında da merkezde rehin bırakılma usulünü benimsemiştir. Osmanlılar Kırım hanlarını daima kontrol altında tutmak gayesiyle elde hanlığa namzet bir kişi bulundururlardı. Bu münasebetle İstanbul'da bu hanzadeler kendilerine tahsis edilen saray ve köşklerde tutuluyor ve yetiştiriliyorlardı. Herhangi bir karışıklıkta lüzum hasıl olduğu zaman eline berat ve yanına asker verilerek Kırım'a han olarak gönderiliyorlardı[145].

---

[143] TSMA.E, 540/29, tarih yok.
[144] Halil İnalcık, "Kırım Hanlığı", **DİA**, c. XXV, s. 451.
[145] Muzaffer Ürekli, **Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441-1569)**, Ankara 1989, s. 29; V. D. Smirnov, **Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2016, s. 249.

Kırım hanlığına aday olarak düşünülen han ailesinin üyesini, Dört Karaçi'nin başı durumunda olan Şirin Beyleri, Osmanlı padişahına sunarlardı. Padişah da "menşur-ı hakani" ile bu durumu tasdik ederdi. Ayrıca yeni tayin olunan hana altın başlı sancak ve tuğ verilirdi. Bu unsurlar hanlığın alametleri arasında bulunmaktadır. Dolayısıyla bu alametler Osmanlı hükümdarının aynı zamanda halife sıfatıyla metbu olarak hanın tabiiyetini tasdikden ibarettir[146]. İstanbul'dan elinde berat ve hakimiyet alametleri ve ayrıca hediyeler[147] ile Kırım'a gönderilen han ile maiyyetindekiler ve İstanbul'da kalan diğer hanedan mensupları için Davut Paşa Kışlası'nda bir ziyafet tertip edilirdi. Bu ziyafetten sonra yeni Kırım hanı olarak atanan Cengiz han ailesi mensubu, Kırım'a doğru yola çıkardı. Ziyafet verilen maiyyeti arasında hanın merkezden tayin edilen hekimbaşısı da vardı[148]. Kırım Hanlarına hekimbaşı olarak saraydaki sağlık sistemini sekteye uğratmamak için saray hekimlerinden biri seçilmezdi. Muhakkak İstanbul'daki esnaf hekimlerin mahir ve tecrübelilerinden hekimbaşı tarafından tavsiye edilen kimse atanırdı[149].

Kırım hanları Osmanlı Devleti sefere çıktığında destek kuvvet olarak muhakkak sefere katılırlardı. Sefer hazırlıkları sırasında seferde yanında bulunmak ve hizmetini görmek üzere Kırım hanlarına merkezden hekim gönderilirdi. Bu hekimlerin harcırahları ve maaşları devlet tarafından karşılanırdı. Mesela, Kırım Hanı II. Devlet Giray'a görevdeyken tabib olarak atanan ve hatta II. Devlet Giray'ın Rodos'a sürgünde de onun sağlığının temini için görevlendirilen[150] David'e İstanbul harir mukataası malından 19 akçe maaş bağlanmıştır[151]. 1679 yılında Kırım hanına gönderilen hekim Pavlo'ya harcırah olarak 40.000 akçe verilmiştir[152]. Kırım hanı 1697 yılında merkezden bir hekim talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine Şehzadebaşı'ndan Hristo'nun mahir bir hekim olduğu ve bu görevi hakkıyla yerine getireceği düşüncesiyle ve 200 kuruş da harcırah verilerek o tarafa giden bir gemiye bindirilip

---

[146] Ürekli, **a.g.e**., s. 65.
[147] Hana hazineden çeşitli hediyeler de verilirdi. Bunlar, iki adet yakutlu murassa top sorguç, birer yakutlu altın dokuz düğme, 9 çift sırma çaprast, bir çift sim rikâb, bir sim eğer, bir ok ve bir deste yaydır. TSMA.E, 802/12.
[148] D.TŞF, 10/2.
[149] **Mühimme Defteri**, no. 111, s. 4, h. no. 6.
[150] **MAD**, 3141, s. 10, 16.
[151] Kethuda oğlu David'in arzuhali üzerine 23 Receb 1131 (11 Haziran 1719) tarihli buyuruldu. AE.SAMD.III, 179/17380. Aynı konu İE.SH, 181.
[152] İE.SH, 40.

Kırım hanına gönderilmiştir[153]. Hekimin sadece maaş veya harcırahı değil, aylık olarak yiyecekleri bile merkezden verilirdi. Mesela, 1110 (1699) tarihinde Kırım Hanı II. Devlet Giray'ın tabibi Süleyman'a aylık 4 vukiyye kahve tahsis edildiği nüzul emini tarafından kaydedilmiştir[154].

Sefer dönüşünde Belgrad'da ve yol esnasında Kırım hanının maiyyetinde bulunan tabib Süleyman Efendi ve diğer görevliler için hanın mutfağında kullanılmak üzere ordu-yı hümayun pazarcıbaşısından çeşitli erzak alınmıştır. Bunların bedelleri ise, Yenice-i Karasu, Drama, Gümülcine, Dimetoka, Sultanyeri gibi yerlerin tütün resmi gelirinden ödenmiştir[155].

II. Devlet Giray, Osmanlı'ya isyanı neticesinde Ocak 1704'te Rodos'a sürgüne mahkum edilmiştir[156]. Ancak bundan bir müddet sonra rahatsızlanmış olacak ki kendisine merkezden hekimbaşı tarafından Yahudi tabiblerden David ve yine saray hekimlerinden Kethüdazâde ve bir yardımcı gönderilmiştir. 1705 yılında bunlara da harcırah ve ecza bahası olmak üzere 24 bin akçe tahsis edilmiştir. Ayrıca gemi ile ulaşım olacağından ulaşım ücreti olarak da 6.000 sağ akçe verilmiştir[157].

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım hanlarının bağımsızlığı kabul edilmiştir. Ancak antlaşmadan sonra durum beklendiği gibi olmamıştır. 1777 kışında Kefe ve diğer Kırım şehirleri Rusların işgali altına girmiştir. 1779'daki Aynalıkavak Tenkihnamesi'yle Ruslar, işgalindeki bölgeden çıkacağını taahhüt etse de bu sadece sözde kalmış, Kırım 1783'te çarlığın bir vilayeti halinde getirilmiştir. Osmanlı da Rusların işgalini 1784'te imzaladığı anlaşma ile resmi olarak tanımıştır[158].

Giray ailesi politik önemini kaybettikten sonra Osmanlı İmparatorluğu dahilinde, özellikle İstanbul'da, sıradan vatandaşlar olarak yeni bir hayata sayfa açtılar[159]. Kırım han ailesi için yapılan destek, tâbi devlete uygulanan koruyucu ve

[153] 21 Şaban 1108 (15 Mart 1697), **MAD**, nr. 3462, s. 246.
[154] Süleyman'ın arzuhali üzerine nüzul eminine hitaben defterdeki kaydı çıkarılmış 22 Safer 1110 (30 Ağustos 1698), bunun üzerine nüzul emininin derkenarı gurre-i Rebiülahır 1110 (7 Ekim 1698), en son nüzul emini derkenarı mucebince kayıd edildiği notu: İE.HR, 377.
[155] 5 Rebiülahır 1105 (4 Aralık 1693), AE.II.Ahmed, 2060, leff no. 1-4.
[156] Smirnov, **a.g.e.**, s. 437.
[157] **MAD**, 3141, s. 10, 16.
[158] İnalcık, a.g.m., s. 453-454.
[159] Smirnov, **a.g.e.**, s. 643.

kapsayıcı devlet olma düşüncesiyle hanlığın Rus topraklarına katılmasına rağmen herhangi bir kopuşa uğramadan devam etmiştir. Mesela, İstanbul'da yaşayan kendisinden "*Selatin-i Cengiziyyenin sabık sahib-i arzı*" şeklinde bahsedilen Bahadır Giray Sultan, 1824 yılında rahatsızlığından dolayı padişahtan yardım talebinde bulunmuştur. Kendisine hekimbaşı marifetiyle bir adet hekim ve padişah tarafından da 5.000 kuruş atiyye gönderilmiştir. Hastalığı tedavi olan Bahadır Giray Han, tedavisi tamamlandıktan sonra bir şukka kaleme alarak padişaha teşekkürlerini sunmuştur[160].

C. HEKİMBAŞILARIN İDARİ GÖREVLERİ

Hekimbaşının esas vazifesi olan padişah ve hanedanın sağlığını korumak ve tedavilerini gerçekleştirmenin yanında bazı idari görevleri de vardır. Bu görevler arasında en önemli yeri, sarayda kendine bağlı çalışanların atama-azil gibi özlük işleriyle ilgilenmek ve onların denetimini sağlamak almaktaydı. Hekimbaşının bir diğer idari görevi darüşşifalar üzerindeydi. Darüşşifaların sağlık çalışanlarının atama ve azil işlemlerini takip ederdi. Hekimbaşı, ordunun hekim ve cerrah ihtiyacını karşılamak üzere gerekli kadroları oluşturmak ve sefer esnasında aksaklık yaşanmadan sağlık hizmetlerinin yürütülmesini sağlamaktan da sorumluydu. Hekimbaşı, padişahın her daim yanında yer almak zorunluluğu olan bir görevli olduğundan genellikle mesaisinin büyük kısmını merkezde geçirmekteydi. Dolayısıyla İstanbul'da serbest çalışan hekim ve cerrahların imtihan edilmeleriyle doğrudan doğruya hekimbaşı ilgilenmektedir. Ayrıca mesleklerinde ihtisas sahibi olduklarını tasdikleyerek çalışma ruhsatı almalarını sağlamak da hekimbaşının inisiyatifindedir. Hekimbaşının hem Osmanlı teb'ası hem de yabancı serbest hekimlerin uyguladıkları tedavi üzerindeki denetimiyle, ülkede sağlık sisteminde yaşanacak sorunların çözüme kavuşturulmasında önemli bir fonksiyonu vardır. Osmanlı sarayındaki hekimbaşının görev ve sorumluluk alanları çağdaşı Safevilerde de aynı doğrultuda bir seyir göstermektedir[161]. Dolayısıyla uygulamada ortak yaklaşımlar olduğu ve ihtiyaçların benzer yollarla çözümlendiğini söylemek mümkün görünmektedir.

---

[160] "*Selâtin-i Cengiziyye'nin sabık sahib-i arzı*" şeklinde bahsedilen Bahadır Giray Sultan'ın 9 Rebiülevvel 1240 (1 Kasım 1824) tarihli şukkası üzerinde sadrazamın takriri yer alan padişahın hatt-ı hümayunu, HAT, 35512 ve 35512A.

[161] Safevilerde hekimbaşılık hakkında tafsilatlı bilgi tezimizin giriş kısmında verilmektedir.

Hekimbaşı, yukarıda saydığımız idari görevlerini yerine getirirken, ilmiye sınıfına mahsus yazı çeşidi olan talik ile kaleme aldığı arz[162] türünden belgelerle tayin ve azil işlemleri için doğrudan sadrazama teklifte bulunurdu. Emeklilik hususunda hazırladığı raporları ise ilam[163] şeklinde yine doğrudan sadrazama sunardı[164]. Bu vesikalarda başvuran kişinin durumunun değerlendirilmesi yer alırdı.

1. Hekimbaşının Sarayda Kendine Bağlı Çalışanların Atama-Azil Kararlarındaki Etkisi ve Çalışanları Kontrolü

Hekimbaşı, saray hekimlerinden birinin vefatı veya görevi terki üzerine doğan kadro boşluğunda yerine yeni bir atama yapılmak üzere sadrazama teklifte bulunurdu. Mesela, saray hekimlerinden Selim Efendi, 1783 yılı sonunda vefat ettiğinden vazifesine yeni bir görevli atanması gerekmektedir. Hekimbaşı Hafız Hayrullah Efendi'nin teklifiyle, vefat eden Selim Efendi'nin yerine Mehmed Hamdullah Efendi tayin edilmiştir[165]. Görevini terk eden bir hekimin ayrılmasıyla yerine bir atama yapılması için hekimbaşı devreye girmektedir. Mesela, 1781 yılı başında saray hekimlerinden Mehmed Arif halifenin, görevini terk ederek "*tarîk-i âhara sülük*" etmesiyle meydana gelen kadro açığını yeni bir hekim atamasıyla kapatmak üzere hekimbaşı Mehmed Arif Efendi, İsmail halifenin tayini için teklifte bulunmuştur. Bu teklif sadrazam tarafından olumlu görülmüş ve sadrazamın buyuruldusu ile atama gerçekleşmiştir[166].

Hekimbaşı, görevini hakkıyla yerine getirmeyen çalışanın görevden azli için teklif sunma yetkisine de sahipti. Mesela 1681 yılında hekimbaşı Hayatizâde Mustafa

---

[162] Resmi görevlilerin bir konu hakkında bilgi vermek veya dilekte bulunmak üzere sundukları resmi mahiyetteki belgeler arz adını alırlar. Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)**, İstanbul 1994, s. 217.

[163] Bir konuda üst makamlara bilgi vermek üzere yazılan ilamlar, arz mahiyetindedir. Ayrıca kadıların şeyhülislamlığa veya üst makamlara bilgi vermek üzere yazdıkları resmi yazılara da ilam denmektedir. Kütükoğlu, **Belgelerin Dili**, s. 345.

[164] Ancak arşiv kaynaklarından Mühimme Defterleri ve Ruus Defterlerinde hekimbaşıdan her türlü konuda gelen belgeler için mektub tabiri kullanılır. Defterlerin tümü gözden geçirildiğinde genellikle her görevliden gelen belge için mektub tabiri kullanıldığı yani bunun umumi bir ifade olduğu görülür. "*Hekimbaşı Garsüddinzâde Muhyiddin dergâh-ı muallama mektub gönderüp*", **Mühimme Defteri**, no. 23, s. 22, h. no. 41.

[165] Hekimbaşı Hafız Hayrullah Efendi'nin 19 Muharrem 1198 tarihli arzı üzerine 27 Muharrem 1198 (22 Aralık 1783) tarihli buyuruldu. C.SH, 1223. **KK**, 3504, s. 77-80.

[166] Hekimbaşı Mehmed Arif Efendi'nin 1 Muharrem 1195 (28 Aralık 1780) tarihli arzı üzerine sadrazamın 5 Muharrem (1 Ocak 1781) tarihli buyuruldusu. C.SH, 1190; **KK**, 3502, s. 78-81.

Feyzi Efendi'nin talebiyle saray hekimlerinden Şaban, görevini yerine getirmediği ve hekimbaşının ikazlarına rağmen de ıslah olmadığı gerekçeleriyle görevden alınmıştır. Onun yerine Sultan Ahmed Darüşşifası tabib-i sanisi Abdurrahman Efendi saray hekimleri arasına dahil edilmiştir[167].

Sarayda görevli hekimler belli bir nöbet sırasıyla görevlerini icra ederlerdi. Sadece padişah veya ailesinden birinin hastalığında hekimler tam kadro olarak sarayda bulunurlardı[168]. Ancak görevlerindeki devamsızlık saray hekimleri için azil sebebiydi. Devamsızlık sebebiyle görevini ihmal eden bir hekimin azli hususunda hekimbaşı talepte bulunabilmekteydi. 1704 yılında saray hekimlerinden Abdullah, başka şehirde ikamet edip görevini aksatmaya başlamıştı. Dolayısıyla Hekimbaşı Nuh Efendi'nin talebiyle Abdullah Efendi azledilmiş, yerine Mustafa b. Ahmed Efendi atanmıştır[169].

Sarayın sağlık teşkilatı içinde önemli bir yere sahip olan Yahudi hekimlerin özlük işlemleri de hekimbaşının kontrolündedir. Atama ve azil muameleleri yine hekimbaşının arzıyla gerçekleşmektedir. Mesela, hekimbaşı vefat eden bir Yahudi hekimin yerine yeni bir atama yapılması hususunda öneride bulunabilir. 1116 (1705) yılında Yahudi İbrail vefat ettiğinden yerine Yehuda'nın atanması hususunda hekimbaşı Nuh Efendi'nin teklifi doğrultusunda sadrazamın da oluruyla atama gerçekleşmiştir[170]. Hekimbaşı, kimi zaman da bir Yahudi hekimin görevini terkinden dolayı boş kalan kadroya yeni birinin tayini hususunda da arz sunabilir. Mesela, 1195 (1781) yılında günlük 5 akçeyle sarayın Yahudi hekimleri arasında görev yapan Avram veled Dişçi İsak, kendi kararıyla görevini terk etmiş ve aldığı maaştan da feragat etmiştir. Hekimbaşı Mehmed Arif Efendi'nin bunun üzerine göreve Koca David'in oğlu Menteş'in getirilmesini teklif etmesi ve sadrazamın da kabulüyle aynı yevmiye ile atama gerçekleşmiştir[171].

---

[167] Hekimbaşı Mustafa Feyzi Efendi'nin arzı üzerine sadrazamın 11 Şaban 1092 (26 Ağustos 1681) tarihli buyuruldusu. İE.SH, 54. Abdurrahman Efendi'den boşalan tabib-i saniliğe ise şakirdlerden Hidayetullah Efendi atanmıştır.

[168] III. Murad dönemi sarayın Yahudi hekimlerinden Domenico Hierosolimitano, Padişahın hastalığından bahsettiği kısımda, saray hekimlerinin istisnasız hepsinin hazır olduklarını ve padişahın muayenesi için huzura çıktıklarını ifade eder. Hierosolimitano, **Harem**, s. 91.

[169] 25 Şaban 1115 (3 Ocak 1704) İE.SH, 115.

[170] Hekimbaşı Nuh Efendi'nin arzı üzerine sadrazamın 3 Şevval 1116 (29 Ocak 1705) tarihli buyuruldusu. İE.SH, 174.

[171] Hekimbaşı Mehmed Arif Efendi'nin 1 Şaban 1195 (23 Temmuz 1781) tarihli arzı üzerine sadrazamın 4 Şaban 1195 (26 Temmuz) tarihli buyuruldusu. C.SH, 328; **KK**, 3502, s. 81; **KK**, 3503, s. 81.

Osmanlı topraklarının tamamında olduğu gibi Osmanlı sarayında da sağlık alanında çalışanların denetimi ve tayin-azil gibi özlük işlemleri hekimbaşının en önemli görevlerindendir. Dolayısıyla hassa cerrahbaşısının ve saray cerrahlarının da tayini ve görevden alınması için hekimbaşının tavsiye niteliğindeki arzına ihtiyaç vardır.

Hekimbaşı, görevdeki cerrahbaşının vefatı veya hastalıktan dolayı vazifesini icra edememesi halinde kadroya yeni bir atama yapılabilmesi için sadrazama bir arzla teklifini sunardı. Mesela, 1130 (1718) yılında cerrahbaşı Mehmed Ağa'nın vefatıyla yeni birinin cerrahbaşılığa atanması ihtiyacı doğmuştur. Hekimbaşı Ömer Efendi, arzıyla sadrazama daha evvel de cerrahbaşılık yapmış olan Süleyman Efendi'nin atanmasını teklif etmiş, talebin yerinde bulunmasıyla sadrazam tarafından atama onaylanmış ve görev yeni cerrahbaşına nasb edilmiştir[172]. Buradan da görüldüğü üzere tıpkı hekimbaşı gibi cerrahbaşı da birden daha fazla kere göreve getirilebilmektedir.

Vefatla gerçekleşen bir başka atama, Cerrahbaşı Ahmed Ağa'nın 1174 (1760) yılında görevden alınmasıyla yerine cerrahbaşı olarak atanan İbrahim Halife'nin[173], 1176 (1763)'da vefat etmesiyle meydana gelmiştir. Boş kalan görev için saray cerrahlarından Kasımpaşalı Mehmed Halife'nin cerrahbaşı olarak tayin edilmesi hususunda hekimbaşı Mehmed Refi Efendi'nin arzı üzerine sadrazam tarafından talep onaylanmış ve günlük kırk akçe maaş ile gerekli atama yapılmıştır[174]. Kasımpaşalı Mehmed Halife, saray cerrahları arasında görev yaparken aynı zamanda Galata'daki berber esnafının kethüdalığını da uhdesinde barındırmaktaydı. Dolayısıyla saray cerrahlarından bazılarının aynı zamanda esnaf olarak da görevlerine devam ettiklerini söyleyebiliriz. Mehmed Efendi, hassa cerrahbaşılığına getirilince yürüttüğü esnaf kethüdalığı görevi de boşta kalmıştır. Bunun üzerine Mehmed Efendi, bir arzuhal sunarak kendinden boşta kalan kethüdalık için yine aynı esnaf grubunun yiğitbaşısı

[172] Hekimbaşı Ömer Efendi'nin 22 Safer 1130 (25 Ocak 1718) tarihli arzı üzerine 25 Safer 1130 (28 Ocak 1718) tarihli buyuruldu. D.KRZ, 108/70.
[173] D.KRZ, 183/109.
[174] Hekimbaşı Mehmed Refi' Efendi'nin 18 Cemaziyelahır 1176 (4 Ocak 1763) tarihli arzı üzerine sadrazamın 19 Cemaziyelahır 1176 (5 Ocak) tarihli buyuruldusu. C.SH, 548.

olan Mehmed'in atanmasını istemiştir. Bu talebi sadrazam tarafından da onaylanarak beratı verilmek üzere kaleme havale edilmiştir[175].

Kimi zaman görevdeki cerrahbaşının hastalığından dolayı artık vazifesini yerine getirememesi durumunda da görev değişikliğine gidilebilmekteydi. Mesela, cerrahbaşı Nuh Efendizâde Süleyman Efendi, uzun bir süredir rahatsızlanmış ve artık görevini yerine getiremeyecek hale gelmiştir. Dolayısıyla onun yerine yine saray cerrahlarından Elhac Mustafa Ağa 2 Zilkade 1148 (15 Mart 1736)'de cerrahbaşı olarak atanmıştır[176].

Hekimbaşı aynı zamanda saray cerrahları zümresinde bir değişiklik gerçekleştiği zaman onayı alınan merci durumundadır. Esasen ehl-i hıref gruplarındaki tayinler, aziller, terfiler, görev değişiklikleri gibi işlemler, hazinedarbaşının arzı ile gerçekleşirdi[177]. Ancak Ehl-i Hıref grupları arasında yer alan cerrahlar aynı zamanda sağlık alanında faaliyet gösterdiklerinden hekimbaşının atanacak kişinin cerrahlık alanındaki liyakatini tasdik etmesi gerekmekteydi. Mesela, "*Enderun-ı Hümayuna tâbi ehl-i hırefden cerrahin-i hassa*" zümresinden Osman İbrahim 1713 yılında vefat etmiştir. Onun yerine yine aynı zümrenin mülazımlarından Şifaü'l-hac İbrahim'in atanması için hazinedarbaşı Hasan Ağa bir arz sunmuştur. Hasan Ağa'nın arzı sadrazam tarafından atanması talep edilen kişinin yeterli olup olmadığının tayini için öncelikle hekimbaşına havale edilmiş ve hekimbaşının kararı üzerine hareket edileceği ifade edilmiştir. Hekimbaşı Yenibahçeli Mehmed Efendi, durumu değerlendiren ilamında Şifaü'l-hac İbrahim'in göreve müstahak olduğunu sadrazama sunmuştur. Sadrazam da hekimbaşının ilamındaki değerlendirmesiyle atamayı onaylamıştır[178].

Hekimbaşı, sarayda görevli kehhallerin de hem uyguladıkları tedaviler üzerinde denetim uygular hem de vefat veya görevden azil ile doğan kadro boşluklarında tayin edilecek görevli hakkında sadrazama teklifte bulunurdu. Arşivden kehhalbaşı atanması hususunda müteselsil bir şekilde takip edebildiğimiz tayinleri

[175] Cerrahbaşı Mehmed'in arzuhali üzerine sadrazamın 20 Cemaziyelahır 1176 (6 Ocak 1763) tarihli buyuruldusu. C.BLD, 6734.
[176] **Subhi Tarihi, Sami ve Şakir Tarihleri**, s. 273.
[177] Ekici, **a.g.t**., s. 22-23.
[178] Hazinedarbaşı Hasan Ağa'nın arzı üzerine hekimbaşının ilamı ve sadrazamın 25 Rebiülahır 1125 (21 Mayıs 1713) tarihli buyuruldusu. C.SM, 6152.

gösteren birtakım belgeler tespit edilmiştir. Böyle bir örnek, kehhalbaşıların atanmaları hakkında tafsilatlı bilgi sahibi olabilme imkanı sunmaktadır. Dizinin ilk kehhalbaşısı, kehhalbaşı Hasan Efendi'dir. Hasan Efendi 1143 (1730) yılında ölünce boşta kalan vazife için kehhalîn-i hassa zümresinden Osman Çelebi b. Ömer, Hekimbaşı Mustafa Efendi'nin arzıyla atanmıştır[179]. Osman Efendi, yirmi yıl kehhalbaşı olarak görev yaptıktan sonra 1163 (1750) yılında vefat etmiştir. Onun yerine de Hekimbaşı Mehmed Said Efendi'nin arzıyla hem müderrisin-i kiramdan hem de etıbba-i hassa zümresinden olan ve kehhallik ilminde mahir Müstakimzâde Şeyh Mehmed Said Efendi kehhalbaşılık görevine getirilmiştir[180]. Müstakimzâde'nin çalışma süresince birkaç kere görev değişikliği olduğu maaş defterlerinden tespit edilebilmektedir. 1170 (1756) yılında kehhalbaşı Ahmed Efendi iken kehhal-i sani olarak da Süleyman Efendi görülmektedir[181]. 1171 (1757) yılında ise, Süleyman Efendi kehhalbaşılığa yükselmiştir. Süleyman Efendi'nin kehhal-i sanilik görevi boşta kalınca da onun yerine kehhallik fenninde mahir Halebî Mehmed Efendi'nin atanması hususunda Hekimbaşı Mustafa Efendi kaleme aldığı bir arz ile talepte bulunmuştur[182]. Süleyman Efendi bu görevinde 1175 (1762) yılına kadar kalmıştır. 1175 yılında ise, Müstakimzâde tekrar göreve getirilmiştir[183]. 1176 (1763) yılında Müstakizâde'nin vefatı üzerine hekimbaşı Mehmed Refi' Efendi'nin arzıyla yeniden Süleyman Efendi kehhalbaşılığa tayin edilmiştir[184]. Bu sefer kehhal-i saniliğe ise, daha sonradan hekimbaşılık da yapacak olan Hafız Hayrullah Efendi atanmıştır[185]. Süleyman Efendi'nin kehhalbaşılığı oğlu Mustafa Efendi'nin göreve geldiği 1203 (1788) yılına kadar devam etmiştir[186].

Bazen de tenzil-i rütbe şeklinde atamalar da olmaktaydı. Mesela kehhalbaşı olan Mustafa'nın ulufesi aynı kalmakla kehhal-i sani olarak atanması hususunda

---

[179] 2 Rebiülahır 1143 (15 Ekim 1730) tarihli pusula üzerine defterdarın buyuruldusu ve kuyruklu imzası. D.KRZ, 131/56.
[180] 14 Rebiülahır 1163 (23 Mart 1750) tarihli pusula üzerine defterdar buyuruldusu ve kuyruklu imzası ile sadrazam buyuruldusu ve 14 R 1163 tarihli tezkire dade kaydı. D.KRZ, 168/2.
[181] **KK**, 3484, s. 86-87-88.
[182] Hekimbaşı Mustafa Efendi'nin 7 Muharrem 1171 (21 Eylül 1757) tarihli arzı üzerine 11 M 1171 (25 Eylül) tarihli buyuruldu. C.SH, 681.
[183] **D.KRZ.d**, 33326, s. 28-31.
[184] Hekimbaşı Mehmed Refi' Efendi'nin 27 Ramazan 1176 (11 Nisan 1763) tarihli arzı üzerine 4 Şevval 1176 (18 Nisan) tarihli buyuruldu. C.SH, 847.
[185] **KK**, 3487, s. 88-91.
[186] **KK**, 3505, s. 73-76.

hekimbaşı Nuh Efendi arzda bulunmuştur ve bu arz üzerine atama onaylanarak gerçekleşmiştir[187]. Hakikaten bu tarihlerdeki maaş defterlerinden de durumu tespit etmekteyiz. 1110 (1699) tarihli defterde Mustafa, ser-kehhalan-ı hassa olarak 40 akçe ulufe almaktadır. 17 Zilhicce 1110 (16 Haziran 1699) tarihinde ise Keçeci Hüseyin Efendi, ser-kehhalan-ı hassa olarak atanmıştır[188]. Bundan sonra 1143 (1730) yılına kadar Keçeci Hüseyin Efendi, ser-kehhalan-ı hassa olarak görülmektedir[189].

Yukarıda bahsettiğimiz kehhalbaşılık yapmış olan Süleyman Efendi'nin de aslında tenzil-i rütbeye uğradığı görülmektedir. Kehhal-i sanilikten kehhalbaşılığa yükseldikten beş yıl sonra görevden alınarak yerine yeni bir atama yapılmasıyla tekrar kehhal-i saniliğe atanmış; ancak bundan bir sene sonra görevdeki kehhalbaşının vefatıyla kendisine yeniden bu makam tevcih edilmiştir.

Eski Saray'da hizmet gören hekimler, saray hekimleri arasından atanmaktaydı. Dolayısıyla onların atama ve azil işlemleri de hekimbaşının tavsiyesiyle gerçekleşmekteydi. Mesela 1147 (1734) tarihinde Eski Saray tabibi olan Esseyyid Ahmed Efendi vefat ettiğinden yerine Hekimbaşı Mustafa Efendi'nin arzında sunduğu üzere etıbba-i hassadan Hasan Efendi tayin edilmiştir. Belgenin üzerindeki derkenardan anlaşıldığına göre ölen Ahmed Efendi'nin maaşı harc-ı hassa-i İstanbul gelirlerinden verilmek üzere günlük 15 akçe idi. Dolayısıyla Hasan Efendi'ye de aynı şekilde maaş verilecektir[190]. Bundan bir sene sonra vazifeye atanan Hasan Efendi de vefat ettiğinden yerine etıbba-i hassadan Mevlana Ahmed Efendi, Hekimbaşı Mustafa Efendi'nin arzıyla günlük 15 akçe maaş ile atanmıştır[191].

Kadro değişiklikleri genellikle vefat halinde gerçekleşmektedir. Mesela, Eski Saray tabiblerinden günlük 20 akçe ücretle çalışan Usta Ali oğlu Abdullah vefat ettiğinden Hekimbaşı Nuh Efendi'nin arzı üzerine "*erbab-ı üstadan ve fenn-i tıbda*

[187] 17 Zilhicce 1110 (16 Haziran 1699) tarihi pusula üzerine defterdar buyuruldusu ve kuyruklu imza. İE.SH, 109.
[188] **KK**, 3438, s. 114-115.
[189] **KK**, 3462, s. 74-75.
[190] Hekimbaşı Mustafa Efendi'nin arzi üzerine defterden çıkarılan derkenar ile birlikte defterdarın 21 Safer 1147 (23 Temmuz 1734) tarihli tezkiresi ve yine aynı tarihli sadrazam buyuruldusu. AE.SMHMD.I., 8/544.
[191] Hekimbaşı Mustafa Efendi'nin arzı üzerine 26 Rebiülevvel 1148 (16 Ağustos 1735) tarihli sadrazam buyuruldusu. C.SH, 846.

mahir" Süleyman halifeye görev verilmiştir[192]. Eski Saray'da tabib-i evvellik görevini yürüten Süleyman Efendi, 1131 (1719) yılında vefat edince görevi yine boşta kalmış ve onun yerine de Hekimbaşı Ömer Efendi'nin arzıyla Hüseyin Efendi tayin edilmiştir[193].

Eski Saray'ın bir diğer sağlık çalışanı olarak cerrahların da kadro değişiklikleri hekimbaşının arzıyla gerçekleşirdi. Kadro değişikliklerinin görevdeki cerrahın başka bir vazifeye tayini veya vefatı ile olduğu tespit edilmektedir. Mesela, Eski Saray cerrahı 20 akçe günlük ücretli es-seyyid Ahmed Efendi, Kudüs kadılığı görevine atandığından görevinden ayrılmak durumunda kalmıştır. Yerine Tıb Medresesi şakirdlerinden ve cerrahlıkta mahir olan es-seyyid Mustafa halifenin tayini hususunda Hekimbaşı Abdülaziz Efendi arz sunmuştur[194].

Cerrahlık kadrosunda görevdeki cerrahın vefatıyla da mecburen bir değişim olmaktaydı. Kimi zaman yeni göreve atanan kişinin aynı aileden olduğu da görülmekteydi. Mesela, Eski Saray cerrahlarından İsmail vefat etmiştir. Onun yerine cerrahin-i hassadan ve İsmail'in biraderi olan Mustafa halifenin tayini hususunda Hekimbaşı Mehmed Emin Ahmed Efendi-zade arz sunmuştur[195]. Kimi zaman ise vefatla ortaya çıkan kadro boşluğu aynı miktardaki maaşın ikiye bölünmesiyle iki kişi atanarak da kapatılmıştır. Mesela 40 akçe yevmiye ile Eski Saray cerrahı olan Ömer'in ölümüyle Hekimbaşı Nuh Efendi'nin arzıyla 20 akçelik günlük ücret ile Ali ve Yusuf adlı iki kişi atanmıştır[196].

---

[192] Hekimbaşı Nuh Efendi'nin arzı üzerine defterden çıkarılan derkenar ile birlikte defterdarın gurre-i Şaban 1113 (1 Ocak 1702) tarihli tezkiresi ve 2 Şaban 1113 (2 Ocak) tarihli sadrazam buyuruldusu. İE.TCT, 1105.

[193] Hekimbaşı Ömer Efendi'nin 25 Şaban 1131 (13 Temmuz 1719) tarihli arzı üzerine 26 Şaban 1131 (14 Temmuz) tarihli buyuruldu. C.SM, 5886.

[194] Hekimbaşı Abdülaziz Efendi'nin 7 Cemaziyelevvel 1190 (25 Eylül 1735) tarihli arzı üzerine 10 Cemaziyelevvel 1190 (28 Eylül) tarihli buyuruldu. C.SH. 1347.

[195] Hekimbaşı Mehmed Emin Ahmed Efendizâde'nin arzı üzerine 22 Zilhicce 1185 (27 Mart 1772) tarihli buyuruldu. Belgenin üzerindeki aynı tarihli derkenarda cerrahân-ı hassadan olduğu kayıtlıdır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla hekimbaşı sadece saray etıbba cemaatinden değil sağlıkla ilgili diğer birimlerden de atama yapmaktadır. C.SM, 4189.

[196] Hekimbaşı Nuh Efendi'nin arzı üzerine 27 Şaban 1111 (17 Şubat 1700) tarihli buyuruldu. İE.SH, 96 ve İE.SH, 139.

Eski Saray'daki bir başka sağlık çalışanı kehhaldir. Eski Saray'da kehhal olan Ahmed Efendi ölünce yerine Hekimbaşı Nuh Efendi'nin arzıyla Ebubekir tayin edilmiştir[197].

Sarayda hekimbaşına bağlı çalışan bir başka grup müneccimbaşı ve müneccimlerdir. Sarayın müneccimbaşılık kadrosunda vefat, başka bir göreve tayin veya kendi isteğiyle görevden feragat gibi sebeplerle oluşan boşluklarda hekimbaşı yeni atama için öncelikle şeyhülislama bir arz ile teklifini sunardı. Şeyhülislam efendi de işaret-i aliyyesiyle durumu sadrazamın onayına arz ederdi. Sadrazam hekimbaşının arzının bulunduğu kağıdın sağ üst tarafına Ruznamçe kaleminden sabıkî kaydını ister. Buradan gerekli bilgiler geldikten sonra sadrazam tayini düşünülen kişi hakkında padişaha kısa bilgi verir ve onun tasvibini isterdi. Bu tasvib sağlandıktan sonra sadrazam hekimbaşının arzının üzerine tayinin yapıldığına dair buyuruldusunu çeker. Böylece tayin işlemi son bulur. Daha sonra ise bu tayin ruus defterine kaydolunur ve tayinin yapıldığı yazılırdı[198].

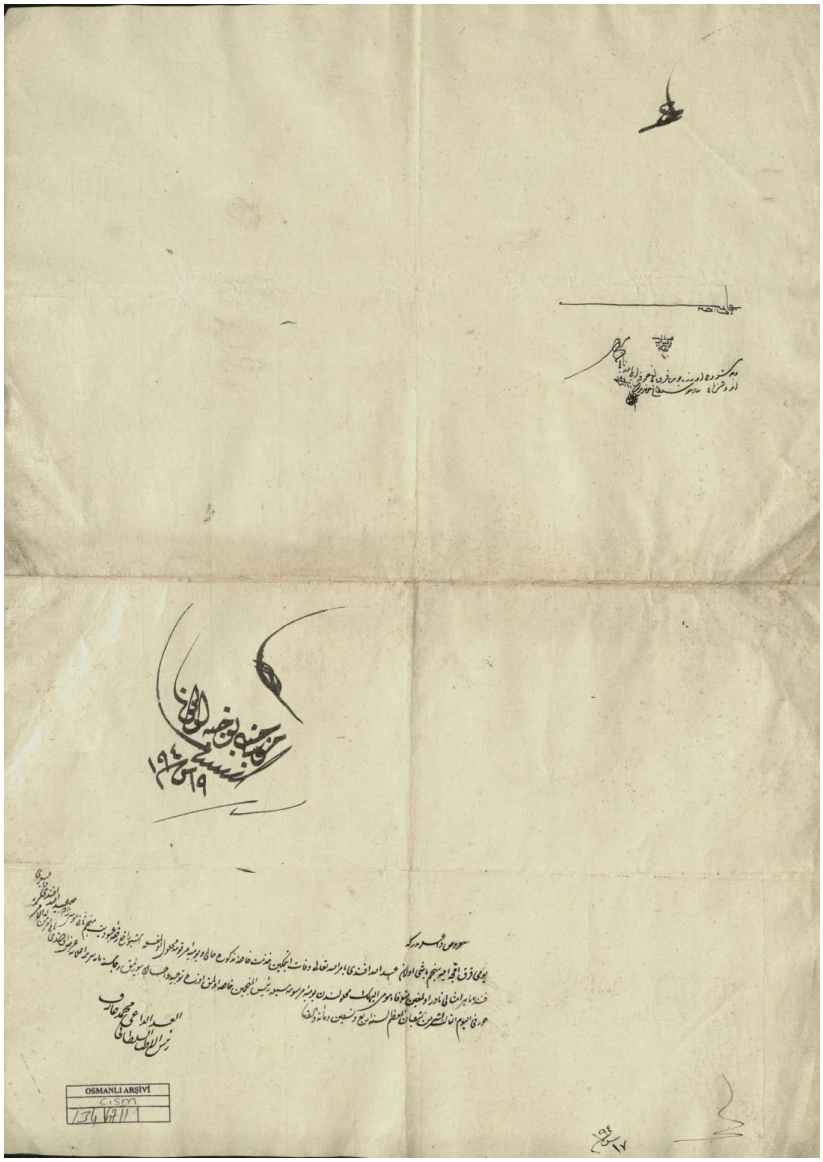
Arşivde usule uygun şekilde bu yol izlenerek yapılan tayinler yanında doğrudan hekimbaşının sadrazama hitaben kaleme aldığı arzlar üzerine yapılan atamalara da ekseriyetle rastlanmaktadır.

Atama yapılması için oluşan durumlardan biri, görevdeki müneccimbaşının vefatıdır. Genellikle böyle bir durumda hiyerarşik yapı gözetilerek müneccim-i sani olan vazifeli terfi ettirilerek müneccimbaşı yapılırdı. Günlük 40 akçe ulufe ile müneccimbaşı olan Abdullah Efendi vefat edince yerine müneccim-i sani olan Musa-zade Mehmed Abdullah'ın ataması için hekimbaşı Mehmed Sadık Efendi arz sunmuştur[199].

Müneccimbaşı tayinindeki bir başka etken, görevdeki müneccimbaşının kadı olarak atanması dolayısıyla meydana gelen boşluktur. Mesela, müneccimbaşı Mehmed Çelebi, 1103 (1692) yılında kendisine kadılık vazifesi verilince görevinden ayrılmak durumunda kalmıştı. Dolayısıyla yerine yeni atama yapılması gerekmekteydi.

[197] Hekimbaşı Nuh Efendi'nin arzı üzerine 7 Şevval 1113 (7 Mart 1702) tarihli buyuruldu. C.SM, 7254.
[198] Aydüz, **Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık**, s. 42-43, 45.
[199] 13 Şaban 1194 (14 Ağustos 1780) tarihli hekimbaşı Mehmed Sadık Efendi'nin arzı üzerine 19 Şaban 1194 (20 Ağustos) tarihli buyuruldu. C.SM, 6711.

Hekimbaşı Hasan Efendi'nin arzıyla İsmailzâde Mehmed Emin'e görevin tevcih edilmiştir[200].

Resim 26
Hekimbaşının Arzıyla Gerçekleşen Müneccimbaşı Atamalarına Bir Örnek
(C.SM, 6711)

Müneccimbaşı değişikliğinde bazen rutinin dışında da değişiklikler olabilmekteydi. Müneccimbaşının görevini tam olarak yerine getirememesi veya hesaplamalarda bazı hatalar yapması bu uygulamaya sebep teşkil etmekteydi. Mesela,

[200] 29 Şevval 1103 (14 Temmuz 1692) tarihli kalemden yazılan pusula üzerine defterdarın "*mahalline kayd oluna*" şeklindeki buyuruldusu ve kuyruklu imzası yer almaktadır. D.KRZ, 24/104.

Müneccimbaşı Zeki Mustafa Efendi'nin, uzun senelerden beri "gurre-i ramazan istihracında hatası" olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, görevden azli gerektirecek mahiyette ciddi bir hatadır. Dolayısıyla Hekimbaşı Mustafa Efendi, 1734 yılında hem görevdeki müneccimbaşının azli hem de yerine müneccim-i sani Ahmed Efendi'nin tayini için arzda bulunmuştur. Hekimbaşının arzı öncelikle şeyhülislamın işaretiyle onaylanmış, daha sonra da sadrazama sunulmuştur. Sadrazam da bu doğrultuda kararını bildirmiş ve böylelikle görevinde ihmali tespit edilen Mustafa Efendi azledilmiş ve yerine Ahmed Efendi tayin edilmiştir[201].

Hekimbaşıların müneccimbaşı atamalarında kimi zaman duygularıyla hareket ettikleri ve kendilerine rakip olarak gördükleri alanında başarılı birinin önünü kesmek için müneccimbaşılık yoluyla kariyerine devam etmesini sağladıkları görülmektedir. Mesela, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi, Mekteb-i Tıbbiye'nin başarılı hocası olan Osman Saib Efendi'yi kendisi yerine hekimbaşılıkta rakip gördüğünden dolayı önünü kesmek için, önce müneccim-i saniliğe gelmesi için teklif sunmuş daha sonra da müneccimbaşı olabilmesi için çalışmıştır. Böylece hem Osman Saib Efendi'den kurtulmuş hem de kendi yerini sağlamlaştırmıştır[202].

Yukarıda da görüldüğü üzere hem müneccimbaşı hem de müneccim-i saninin atamalarında hekimbaşının rolü büyüktür. Ancak her zaman şahsi hesaplarla hareket ettiği söylenemez. Atamalara esas teşkil eden en önemli husus olarak kişinin alanındaki uzmanlığı ve tecrübesine hekimbaşının dikkat ettiği bir gerçektir.

Görevdeki bir müneccimin kendi isteğiyle -yani kasr-ı yed ile- görevini terki, hekimbaşının yerine bir atama yapılması için sadrazama başvurduğu durumlardandır. Mesela, günlük 40 akçe ulufe ile müneccim-i sani olan Derviş Ahmed Efendi, 1687 yılında kasr-ı yed ile görevini bırakınca Hekimbaşı Mustafa Feyzi Efendi, görevin Mehmed Çelebi'ye tevcih edilmesi önerisini bir arz ile sadrazama sunmuştur. Hekimbaşının teklifi sadrazam tarafından kabul edilerek atama gerçekleşmiştir[203].

---

[201] 29 Şevval 1146 (4 Nisan 1734) tarihli kalemden çıkarılan pusula. Üzerine defterdar buyuruldusu ve kuyruklu imzası. D.KRZ, 141/68; 7 Zilkade 1146 (11 Nisan 1734) tarihli pusula üzerine defterdar buyuruldusu ve kuyruklu imzası. D.KRZ, 141/72.

[202] Aydüz, **a.g.t.**, s. 48.

[203] 8 Safer 1099 (14 Aralık 1687) tarihli kalemden yazılan pusula üzerine defterdarın "*mahalline kayd oluna*" şeklindeki buyuruldusu ve kuyruklu imzası yer almaktadır. D.KRZ, 6/10.

Hekimbaşılar, saraydaki müneccimlerin sadece atama veya azil işlemleriyle ilgilenmezlerdi. Maaşlarını düzgün alabilmeleri ya da ücretlerine zam yapılması hususlarında da özenle konunun takipçisi olurlardı. Sarayda müneccimlik görevinde bulunan kimseler, maaşlarını Etıbba-i Hassa zümresi ile birlikte aylık olarak almaktaydılar. Dolayısıyla, saraydaki müneccimlerin arasına katılan bir görevlinin maaşını artık bu cemaat ile birlikte alabilmesi, hekimbaşının ilgilendiği konulardandı. Mesela, 1103 (1692) yılında münecccim-i saniliğe getirilerek etıbba-i hassa zümresine dahil olan Ahmed'in günlük 20 akçelik ücretini artık etıbba-i hassa ile alması hususunda Hekimbaşı Hasan Efendi sadrazama bir arz sunmuştur[204]. Kimi zaman da hekimbaşı bir müneccimin maaşına zam yapılması için de talepte bulunabiliyordu. Mesela 983 (1575) yılında hekimbaşı Yusuf Sinan Efendi, saray müneccimlerinden Bâlî'nin on akçe olan günlük ulufesinin yaptığı işe karşılık çok az olduğunu belirterek zam yapılmasını talep etmiştir. Onun bu talebi üzerine de Bâlî'nin ulufesine beş akçe zam yapılmıştır[205].

2. Darüşşifaların Sağlık Çalışanlarının Tayini ve Denetimi

Osmanlılar, halk sağlığına verdikleri öneme binaen Selçuklulardan miras olarak devraldıkları darüşşifa sistemini sürdürmüşler ve hatta inşa ettikleri vakıf külliyelerin bünyesinde yer verdikleri yeni darüşşifalar ile bu sistemi geliştirmişlerdir. Bu sayede sağlık alanında desteğe ihtiyacı olan daha çok insana ulaşılabilmiştir.

Darüşşifaların sağlık alanında çalışan görevlileri ise atama ve azil işlemleri için hekimbaşına bağlıdır. Hekimbaşının darüşşifalar üzerindeki yetki ve sorumlulukları Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen bir belgede; "*memâlik-i mahrûsada vâki' darüşşifaların nezâreti ser etıbba-i hassa efendilerin nezaretlerine tefvîz olunmağın bazısı na-ehil kadı ve naib arzları ile taarruz eyleyüp emr-i tababet muhtell olmağla fimabaad mumaileyhin arzı ve ilamı olmadıkça tezkire verilmiye deyu ferman-ı ali sadır olmuşdur.*"[206] denilerek açıkça ortaya koyulmuştur. Buna göre, bütün Osmanlı topraklarındaki darüşşifalar hekimbaşının uhdesindedir. Darüşşifaların sağlık

[204] 29 Şevval 1103 (14 Temmuz 1692) tarihli kalemden yazılan pusula üzerine defterdarın "*mahalline kayd oluna*" şeklindeki buyuruldusu ve kuyruklu imzası yer almaktadır. D.KRZ, 24/105. Ahmed Efendi'nin 29 Şevval 1103'te Etıbba-i Hassa zümresine katılıp müneccim-i sani olarak göreve başladığı 1103 tarihli maaş defterinde de kayıtlıdır. **KK**, 3431, s. 94.
[205] **Mühimme Defteri**, no. 25, s. 120 h. no. 1318 tarih 3 Muharrem 983 (14 Nisan 1575).
[206] 22 Zilhicce 1112 (30 Mayıs 1701) tarihli derkenar. C.SH, 132.

kadrolarında meydana gelecek herhangi bir değişiklik mutlaka hekimbaşının arzıyla olmalıdır.

Darüşşifalara atama yapılabilmesi için öncelikle bağlı oldukları vakfın mütevellisi tarafından hekimbaşına bir talebin olması gerekmekteydi. Talebi değerlendiren hekimbaşı, onayladığı bu tayini bir arz ile sadrazama sunar, sadrazamın da buyurulduyla oluru alındıktan sonra tayin gerçekleşirdi.

Hekimbaşının görev yeri başkent İstanbul olduğundan buradaki darüşşifaların idaresiyle bizzat meşgul olabilmiştir. Taşradaki darüşşifaların ise, atama ve azil işlemleriyle ilgilenebilmiş, denetimi için muhtesibden yardım almıştır. Dolayısıyla burada İstanbul ve Taşradaki darüşşifalar ayrı ayrı ele alınmıştır.

a. İstanbul'daki Darüşşifalar

İstanbul'daki darüşşifalar kendi içinde önem sırasına haizdi. Mesela darüşşifalar içinde en üst mertebede yer alan Süleymaniye Darüşşifası'ydı. Burada vazife yapıyor olmak gelinen mevki açısından arzu edilen ve gıpta ile beklenen bir durumdu. Çünkü Süleymaniye Darüşşifası'nda tabib-i evvel yani hekimbaşı olduktan sonra Tıb Medresesi müderrisliğini de birlikte yürütmek imkanı doğabiliyor, bu da hassa hekimbaşılığına yani tabiblikteki en üst makama atanabilmenin yolunu açabiliyordu. Bu sebeple öncelikle Süleymaniye Darüşşifası'na yapılan atamalardaki hekimbaşının rolünü ele alacağız.

Süleymaniye Darüşşifası'na hekimbaşı olabilmek için ön koşul, saray hekimleri grubuna dahil olmaktı. Bir önceki hekimbaşının başka bir göreve tayini vesilesiyle kadro boşluğu doğmasına mahal verilmeden hemen atama yapılırdı. Mesela, Süleymaniye Darüşşifası hekimbaşısı Ahmed Efendi'nin Kudüs kadılığı vazifesiyle darüşşifadaki görevinden ayrılmasına mukabil onun yerine etıbba-i hassa zümresinden Gevrekzade Hafız Hasan Efendi'nin atanması için Hekimbaşı Abdülaziz Efendi arzda bulunmuştu. Hasan Efendi'ye yapılan tevcihle darüşşifa hekimbaşılığı ruusu 26 Rebiülahır 1190 (14 Haziran 1776) tarihinde verilmişti[207]. Gevrekzâde, hem Süleymaniye Darüşşifası hekimbaşılığını hem de Tıb Medresesi müderrisliğini on sene

[207] 15 Rebiülahır 1200 (15 Şubat 1786) tarihli Hekimbaşı Hafız Hasan Efendi'nin arzı üzerine vakıf sorumlusunun sadrazam olduğunu ifade eden kayıtla birlikte 18 Rebiülahır 1200 (18 Şubat) tarihli defter kaydı ve yine aynı tarihli buyuruldu. C.SH, 897.

kadar birlikte yürüttükten sonra 11 Rebiülahır 1200 (11 Şubat 1786)'de hekimbaşılığa atanmıştı. Gevrekzâde Hasan Efendi, hekimbaşılık makamına gelince, Süleymaniye Darüşşifası hekimbaşılığı görevine yeni birinin atanması gerekmişti. Bu konuda yeni hekimbaşı olan Gevrekzâde, sadrazama etıbba-i hassadan Halebî Mehmed Musib Efendi'nin atanmasını teklif etmiştir. Bu teklif sadrazam tarafından uygun bulunmuş ve atama gerçekleşmiştir[208]. Halebî Mehmed Efendi, bu görevinde 19 sene kalmış, 1219 (1804) senesinde vefat ettiğinden vazifesi boşta kalmıştır. Onun yerine Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin talebi ve sadrazamın da oluruyla saray hekimleri arasında yer alan Mustafa Efendi tayin edilmiştir[209].

Darüşşifada sağlık çalışanı olmak, saraydaki görevi ihmal etmek veya saraydaki görevden alınmak anlamında değildir. Çünkü sarayın sağlık çalışanları için bir nöbet usulü uygulanmaktadır. Bu usule göre görevli, saraydaki nöbet günlerinde burada bulunmalı, onun dışındaki günlerde ise darüşşifalardaki görevine devam edebilmelidir. Bahsettiğimiz hususta maaş defterleri tezimizi destekleyecek mahiyette bilgiler sunmaktadır. Mesela 1013 (1604) tarihli maaş defterinde hem saray hekimleri arasında yer alan hem de Sultan Bayezid, Sultan Mehmed ve Valide Sultan Darüşşifalarında tabiblik vazifesini yerine getiren çalışanlara rastlanmaktadır[210]. 1042 (1632) tarihli defterde ise, Süleymaniye Darüşşifası'nda tabib olan ve saray hekimleri zümresine mensup bir görevliye tesadüf edilmektedir[211].

Darüşşifalarda çalışan hekimlerin kendi aralarında hiyerarşik bir yapıya göre atamalarının yapıldığı görülmektedir. Mesela, bir darüşşifada tabib-i sani olan biri ya kendi çalıştığı yerde ya da bir başka darüşşifada ancak tabib-i evvel olarak tayin edilebilir. Dolayısıyla tabib-i sanilik de boş kalınca buraya da herhangi bir darüşşifadan tabib-i salisin atanması doğaldır. Bu duruma verilebilecek örneklerden biri, Üsküdar'da bulunan Atik Valide Sultan Darüşşifası'nda gerçekleşmiştir. Darüşşifanın tabib-i evveli olan Osman Efendi ölünce yerine tabib-i sani olan Mehmed

[208] C.SH, 897.
[209] Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin tarihsiz arzı üzerine sadrazamın selh-i Cemaziyelevvel 1219 (6 Eylül 1804) tarihli buyuruldusu. Belgenin üzerindeki yine aynı tarihli derkenarda evkaf defterinden çıkarılan kayda göre ser etıbba-i darüşşifa olarak 40 akçe günlük ücret aldığı tespit edilmiştir. C.SH, 821.
[210] **KK**, 3398, s. 27.
[211] 1042 (1632) tarihli maaş defteri. **KK**, 3400, s. 93.

Efendi'nin geçmesi ve tabib-i sanilik boş kalacağından onun yerine de Mehmed'in oğlu Mehmed Esad Efendi'nin atanması Hekimbaşı Mehmed Arif Efendi'nin talebi ve sadrazamın buyuruldusuyla gerçekleşmiştir[212].

Darüşşifalar arasındaki hiyerarşik yapı arşivden tespit ettiğimiz bir belgede "*mukteza-yı tarik*" olarak geçmektedir[213]. Dolayısıyla yapılan atamaların bir usule göre uygulandığı anlaşılmaktadır. Mesela, Hekimbaşı Ömer Efendi'nin talebiyle Tıb Medresesi şakirdlerinden Kurdzade Mehmed Efendi, Üsküdar'daki Atik Valide Darüşşifası'na "*mukteza-yı tarik*" üzere tabib-i sani olarak atanmış ve onun yerine şakird olarak da tıb medresesi muidlerinden Mehmed Efendi getirilmiştir[214].

Yukarıda darüşşifalar arasında geçişli bir sisteme sahip olunduğundan bahsetmiştik. Bu durumu aşağıda verilen örneklerle daha iyi anlamak mümkündür. Mesela Fatih Darüşşifası'nda tabib-i salis olan Mehmed Efendi Haseki Darüşşifası'na tabib-i sani olarak naklolunca boş kalan vazifesine Mustafa Efendi'nin tayini için Hekimbaşı Yenibahçeli Mehmed Efendi talepte bulunmuştur[215]. Bir diğer nakil de Sultan Mehmed Darüşşifası'ndan Sultan Ahmed Darüşşifası'na olmuştur. Hekimbaşı Ömer Efendi'nin talebiyle Sultan Mehmed Darüşşifası'nda tabib-i evvel olan Mustafa Efendi "*ale't-tarikü'l-nakl*" Sultan Ahmed Darüşşifası tabib-i evvelliğine tayin edilmiştir[216].

Bazen de darüşşifada vazifeli hekimlerden biri, farklı bir kuruma da atanabiliyordu. Mesela, İbrahim Paşa Sarayı[217] tabib-i evveli olan Mehmed Efendi

---

[212] Hekimbaşı Mehmed Arif Efendi'nin evahir-i Cemaziyelevvel 1171 (31 Ocak-9 Şubat 1758) tarihli arzı üzerine gurre-i Cemaziyelahır 1171 (10 Şubat) tarihli sadrazamın tevcih yapılmak üzere buyuruldusu. C.SH, 474.

[213] Gurre-i Muharrem 1168 (18 Ekim 1754) tarihli Hekimbaşı Ömer Efendi'nin arzı üzerine 29 Safer 1168 (15 Aralık) tarihli buyuruldu. AE.III.AHMED, 1884.

[214] Gurre-i Muharrem 1168 (18 Ekim 1754) tarihli Hekimbaşı Ömer Efendi'nin arzı üzerine 29 Safer 1168 (15 Aralık) tarihli buyuruldu. AE.III.AHMED, 1884.

[215] Reisületıbba fakat isim yok yırtılmış tarihsiz arzı üzerine 7 Rebiülahır 1125 (3 Mayıs 1713) tarihli sadrazam buyuruldusu. C.SH, 211. Buradaki hekimbaşının Yenibahçeli Mehmed Efendi olduğu hekimbaşı listelerinden tespit edilmiştir.

[216] 11 Cemaziyelahır 1133 (9 Nisan 1721) tarihli Hekimbaşı Ömer Efendi'nin arzı üzerine 12 Cemaziyelahır (10 Nisan) tarihli buyuruldu. İE.SH, 175.

[217] İbrahim Paşa Sarayı'nın bir kısmının 1755 öncesinde defterhane olarak kullanılmaya başlandığı iddia edilmektedir (Nurhan Atasoy, **İbrahim Paşa Sarayı**, Ankara 2017[2], s. 73). Nurhan Atasoy ayrıca, 1725 tarihli Topkapı Sarayı'ndan tespit ettiği bir vesikaya göre burada boyahane yapımı için bir hatt-ı hümayun çıkarıldığını, dolayısıyla bu durumun artık binanın saray olarak kullanılamayacak hale geldiğini gösterdiğini ifade etmektedir (aynı yer). Yine Nurhan Atasoy'un Cevdet Paşa'dan naklettiği bilgilere göre İbrahim Paşa Sarayı kâgir olduğundan yangınlardan yine de işe yarar halde çıkmaktadır.

vefat edince yerine Süleymaniye Darüşşifası'nda tabib-i sani olan Abdullah Efendi'nin ve onun yerine de tabib-i salis olan Mehmed b. Abdullah'ın atanması ve tabib-i salislik boş kaldığından onun yerine de Abdullah Üsküdari'nin getirilmesi hususlarında hekimbaşı Mustafa Feyzi Efendi'nin arzı üzerine atamalar 14 Zilkade 1184 (1 Mart 1771) tarihinde gerçekleşmiştir[218].

Darüşşifada görevli olan kişilerin vazifelerini hakkıyla yerine getirmemeleri veya görev bilincinde olmayıp memuriyetlerini boşladıkları hallerde hekimbaşı böyle kişilerden şikayetle görevden alınmasını ve yerine yeni tayin yapılmasını talep edebilmekteydi. Mesela, 1679 tarihinde Sultan Ahmed Darüşşifası'nda tabib-i sani olan Ali Efendi, görevini yerine getirmediğinden ve kendisine yapılan uyarıları da dikkate almadığından görevinden alınması ve yerine Süleymaniye Darüşşifası'nda tabib-i salis olan Abdurrahman Efendi'nin onun yerine de muid şakirdan Abdüllatif Efendi'nin atanması hususunda hekimbaşı Mustafa Feyzi Efendi bir arz sunmuştur. Talebin onayı da sadrazamın buyuruldusuyla gerçekleşmiş ve atamalar yapılmıştır[219].

Böyle bir değişiklik Haseki Darüşşifası'nda da görülmektedir. Haseki Darüşşifası'nda tabib-i sani olan İsmail Efendi, "*kendi havasında gezüp hizmetiyle takayyud etmeyüp*" ayrıca yerine de vekil bırakmadan görev yerini terk ettiğinden azledilmesi ve yerine Mustafa Efendi'nin atanması hususunda hekimbaşı Şemseddin

Saray, artık çeşitli işlerde kullanılmaktaydı. Nitekim 1777 yılında Hindistan'dan gelen bir filin bu saraya konulduğu görülmektedir (**Cevdet Paşa Tarihi**, İstanbul 1302, c. II, s. 70'den naklen Atasoy, aynı yer). Atasoy'un 1716'da İstanbul'a gelen bir yabancının hatıratından aktardığına göre de bu saray artık büyük senyörlerin ahırı olarak kullanılmaktadır (M. L'Abbe Sevin, **Lettres sur Constantinople**, Paris 1802, s. 412'den naklen Atasoy, aynı yer; ayrıca Semavi Eyice, "İbrâhim Paşa Sarayı", **DİA**, c. XXI, s. 346). Bu bilgiler yanında sarayın 1675 yılındaki şehzadelerin sünnet düğününden sonra bir dönem medrese olarak kullanıldığı da bilinmektedir (Mehmet İpşirli, "Medrese-Osmanlı Dönemi", **DİA**, c. XXVIII, s. 328). Aslında İbrahim Paşa Sarayı olarak adlandırılan kompleks yapı topluluğu, yukarıda saydığımız maksatlarla kullanılırken kompleksin içerisindeki kimi birimlerden istifade edilmiştir denilebilir. Saraya hekim atanması aslında kompleksin bir kısmının hâlâ saray olarak kullanıldığını ortaya koyar mahiyettedir.

[218] **KK**, 7517 s. 7.

[219] Hekimbaşı Mustafa Feyzi Efendi'nin arzı üzerine 26 Receb 1090 (2 Eylül 1679) tarihli buyuruldu. İE.SH, 29, leff 1.

Efendi[220] arz kaleme almış, sadrazamın padişaha hitaben yazdığı takrir, padişah tarafından da uygun bulunarak hatt-ı hümayunla onaylanmıştır[221].

Darüşşifalarda görevde olan kişinin vefatında yerine ailesinden birinin de getirilebildiği görülmektedir. Örneğin, Fatih Mehmed Darüşşifası'nda tabib-i sani olan Osman Efendi vefat ettiğinde oğlu Süleyman Efendi onun yerine tabib-i sani olarak darüşşifaya atanmıştı. Fakat Süleyman Efendi, saray hekimleri arasına girmek istiyordu. Dolayısıyla bu talebini hekimbaşına sunmuş idi. Hekimbaşı Nuh Efendi'nin de talebi yerinde bulup konuyu sadrazama arz etmesi ve sadrazam tarafından da onayı ile atama gerçekleşmişti ve Süleyman Efendi beş akçe ulufe ile darüşşifadaki görevinin yanı sıra saray hekimliği zümresine de dahil edilmişti[222].

Hekimbaşılar aynı zamanda darüşşifalardaki cerrahlık kadrolarında vefat veya görevden ayrılmalar neticesinde doğan boşluklarda atama için arz sunardı. 23 Rebiülahır 1001 (27 Ocak 1593) tarihinde Hekimbaşı Yusuf Sinan Efendi, saray cerrahlarından Abdullah Efendi'nin vefat ettiğini bildirmiş ve onun yerine de Edirne'de Sultan Bayezid Han darüşşifasında cerrah-ı evvel olan İbrahim Efendi'nin atanmasını Edirne'de boşalan cerrahlığa da yine darüşşifada cerrah olan Cihan'ın getirilmesini talep etmiştir[223].

Cerrahlık kadrosunda vefatla meydana gelen bir başka değişiklik, Sultan Mehmed Darüşşifası'nda gerçekleşmiştir. Hekimbaşı Mehmed Emin Ahmed

---

[220] Ali Haydar Bayat, bizim de kullandığımız AE.I.AHMED, 851 numaralı belgeyi Nimet Taşkıran, **Hasekinin Kitabı**, s. 180'den referans göstererek belgede geçen Ser etıbba-i hassa Ahmed b. Yakub eş-şehir be Şemseddin ifadesini eksik okuyup, hekimbaşı Şemseddin ile Ahmed b. Yakub'u başka başka kişiler olarak değerlendirmiştir (Bayat, Hekimbaşılık, s. 40). Üstelik vaziyet sehven bu şekilde yanlış anlaşılınca "*İstanbullu seretıbba-yı hassa Ahmed bin Yakub hakkında elimizdeki kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık*" diyerek hatayı pekiştirmiştir. Halbuki belgedeki ifade şüpheye mahal bırakmayacak şekilde sarihtir. Ali Haydar Bayat, bu bilgiyi Nimet Taşkıran, **Hasekinin Kitabı**, s. 180'e dayanarak iddia etmektedir; fakat bu eser incelendiğinde Nimet Taşkıran'ın bu ifadeyi doğru ve tam olarak aktardığı görülmüştür (Nimet Taşkıran, **Hasekinin Kitabı, İstanbul Haseki Külliyesi**, İstanbul 1972, s. 180).

[221] Hekimbaşı Ahmed b. Yakub eş-şehir be Şemseddin'in arzı üzerine sadrazamın padişaha takriri ve padişahın "*verdim*" şeklindeki hatt-ı hümayunu ve 20 Zilkade 1015 (19 Mart 1607) tarihli kalemden işlemlerin neticelendiğine dair atılan tarih. AE.I.AHMED, 851.

[222] D.KRZ, 63/121. 28 Rebiülahır 1109 (13 Kasım 1697) tarihli kalemden çıkarılan pusula üzerine defterdar kuyruklu imzası vardır.

[223] **KK**, 253. s. 107.

Efendizâde'nin arzıyla cerrah-ı sani Hüseyin halife öldüğünden yerine oğlu Abdülhamid halife göreve getirilmiştir[224].

Fatih Darüşşifası'nda hem cerrah-ı evvellik hem de cerrah-ı sanilik görevlerini uhdesinde bulunduran Hafız Mehmed Teyfur b. İbrahim kendi isteğiyle görevlerinden feragat edince ondan boş kalan görevler yine ikisi bir kişiye verilmek üzere Hekimbaşı Numan Naim Efendi'nin teklifiyle Halil b. Ahmed Efendi'ye tevcih edilmiştir[225].

Darüşşifaların sağlık alanındaki bir diğer çalışanı kehhallerdir. Darüşşifalardaki kehhaller de hekimbaşının arzıyla atanır veya azledilirdi. Mesela, Haseki Darüşşifası'nda kehhal-i evvel olan İsmail Efendi vefat etmişti. Onun yerine vakıf mütevellisinin arzıyla yine aynı darüşşifada cerrah-ı evvel olan Seyyid Mehmed Efendi atanmıştı. Ancak kısa bir süre sonra bu kişinin aslında göz hastalıkları alanında yetersiz olduğu fark edilmişti. Ayrıca gelen hastalara uyguladığı tedavilerle daha çok zarar verir hale gelmiştir. Hastalardan gelen şikayetleri de değerlendiren Hekimbaşı Mustafa Feyzi Efendi'nin sadrazama bu konuda sunduğu arzı üzerine Seyyid Mehmed Efendi azledilmiş, göz hekimliğinde mahir olan elhac Mehmed Efendi, kehhal-i evvelliğe getirilmiştir[226].

Yukarıda saray hekimliği ile birlikte darüşşifadaki görevlerin birlikte yürütülebildiğini ifade etmiştik. Ancak kimi zaman saraya atanınca darüşşifadaki görevin düştüğü, bu sebeple yeni bir atamaya ihtiyaç olduğu da görülmektedir. Mesela, böyle bir durum Süleymaniye Darüşşifası'nda gerçekleşmiştir. Hekimbaşı Yusuf Sinan Efendi, 29 Şevval 1001 (29 Temmuz 1593) tarihinde Süleymaniye Darüşşifası'nda kehhal-i evvel iken hassa kehhalleri arasına dahil edilen ve darüşşifadaki görevi boşta kalan Mehmed Efendi'nin yerine Üsküdar'da Atik Valide Sultan Darüşşifası kehhal-i sanisi Abdurraman Efendi'nin atanması, Abdurrahman Efendi'nin yerine ise kehhal-i saniliğe Ali Efendi'nin getirilmesi hususunu arz etmiştir[227].

---

[224] Hekimbaşı Ahmed Efendizâde Mehmed Emin'in arzı üzerine 27 Safer 1186 (30 Mayıs 1772) tarihli buyuruldu. AE.III.MUSTAFA, 3256.
[225] 17 Rebiülevvel 1214 (19 Ağustos 1799) tarihli Hekimbaşı Numan Naim Efendi'nin arzı üzerine 22 Rebiülevvel 1214 (24 Ağustos) tarihli buyuruldu. C.SH, 379.
[226] Hekimbaşı Mustafa Feyzi Efendi'nin arzı üzerine 26 Receb 1090 (2 Eylül 1679) tarihli buyuruldu. İE.SH, 29, leff 2.
[227] **KK**, 253, s. 220.

Darüşşifalarda sağlık alanında çalışan görevliler, hiyerarşik sıraya uygun olarak her zaman bir üst mertebeye terfi ettirilmişler, tenzil-i rütbe şeklinde geriye dönük bir işlem hiç yapılmamıştır. Bu, darüşşifaların işleyişinde pek de sekteye uğramayan bir düzenin uygulandığını ortaya koymaktadır.

Hekimbaşı halka ücretsiz sağlık hizmeti sunan darüşşifalarda vakıf şartları arasında da yer alan tedavi maksadıyla kullanılan her türlü ilaç, macun ve şurupların da her zaman hazır tutulması için gerekli önlemleri almakla da sorumluydu. Zaten darüşşifalardaki hekimler tarafından bu şifalı karışımlar hazırlanır ve ihtiyaç halinde kullanılmak üzere muhafaza edilirdi. Ancak kimi zaman bu maddelerin kimi darüşşifa görevlileri tarafından esas maksadı dışında kullanılarak vakıf şartlarının da dışına çıkıldığı ve durumun suiistimal edildiği görülmektedir. Mesela, 1149 (1737) yılında İstanbul'daki darüşşifalarda mevcut ve masrafları vakıf gelirlerinden karşılanarak hazırlanan macun, şurup ve ilaç mahiyetindeki şifalı maddelerin gerçek ihtiyaç sahipleri yani hastalar için kullanılmadığı ve nevruziye veya başka vesilelerle üst düzey devlet görevlileriyle beraber vakfın idarecilerine hediye edildiği hususunda merkeze çok sayıda şikayet gelmiştir. Şikayetler değerlendirilerek durum tahkik edilmiş ve hakikaten darüşşifalarda tedavi için bulunması gereken malzemelerin eksik olduğu ve dolayısıyla halka verilen sağlık hizmetinin sekteye uğradığı görülmüştür. Ortaya çıkan bu ciddi sorunun çözüme kavuşturulması için darüşşifaların idaresiyle doğrudan görevli Hekimbaşı Mehmed Emin Efendi'ye hüküm gönderilerek, kurumların düzeninde meydana gelen sorunların halledilerek yeniden intizam altına alınması ve bundan sonra hazırlanacak ilaçların sadece gerçek maksadıyla kullanılmasına özen gösterilmesi emredilmiştir[228].

b. Taşradaki Darüşşifalar

Hekimbaşının taşradaki darüşşifaların sağlık çalışanlarının atanmasında da söz sahibi olduğunu görmekteyiz. Mesela, Bursa'da bulunan Osmanlı Devleti'nin ilk darüşşifası olan Yıldırım Bayezid Darüşşifası'nda tabib-i salis olan Mehmed halifenin kendi rızasıyla yerini Mahmud halifeye feragat ettiğini hem Saray-ı Cedid ağası Osman Ağa ve hem de darüşşifa tabib-i evveli olan Mahmud Efendi hekimbaşına

[228] Evasıt-ı Şevval 1149 (12-21 Şubat 1737) tarihli Hekimbaşı Mehmed Emin Efendi'ye gönderilen hüküm. **Mühimme Defteri**, no. 144, s. 75, h. no. 224.

bildirmişlerdir. Bu durumun onayı için de Hekimbaşı Nuh Efendi durumu bir arz ile sadrazama sunmuştur[229]. Dolayısıyla buradan darüşşifaların sağlık personelinden sorumlu olan hekimbaşı ile vakıf kısmının idarecisi konumunda olan babüssaade ağası, darüssaade ağası veya saray-ı cedid ağası arasında vakıf kurumlarının sağlık müesseseleri hakkında bilgi alışverişi olduğunu ve bu müesseselerdeki sağlık personeliyle ilgili her türlü durumun hekimbaşına iletildiğini söyleyebiliriz.

Osmanlı'nın ilk dönem darüşşifalarından Manisa'daki Hafsa Sultan Darüşşifası[230]'nda da kendi isteğiyle görevinden feragat eden tabib-i sani Hüseyin Efendi'nin yerine Hekimbaşı Mustafa Efendi'nin talebiyle es-seyyid Abdullah Efendi "*tababette mahir ve göreve müstehak*" olduğu belirtilerek atanması istenmiştir[231].

Konumuzun başında belirttiğimiz gibi bütün Osmanlı topraklarındaki darüşşifalarda çalışan sağlık görevlilerinin atanması hekimbaşının görevleri arasındaydı. Dolayısıyla sınır ne İstanbul ne de Anadolu idi. Bütün Osmanlı coğrafyası hekimbaşının sınırıydı. Mesela Haleb'deki Nureddin Şehid Darüşşifası'nda[232] tabib-i sani olan Seyyid Yasin öldükten sonra onun yerine Ebulmansur esseyyid Mustafa Efendi'nin atanması için Hekimbaşı Mustafa Efendi'nin talebiyle tayin işlemi gerçekleşmiştir[233].

Haleb'deki bir başka darüşşifa olan Ergun Kâmil Darüşşifası[234] tabib-i evvelliği yirmi seneden fazla zamandır Seyyid Taha'nın üzerinde iken usulsüz bir şekilde görevi

---

[229] Hekimbaşı Nuh Efendi'nin tarihsiz arzı üzerine 25 Cemaziyelahır 1114 (16 Kasım 1702) tarihli sadrazam buyuruldusu. C.SH, 644.

[230] Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi tarafından inşasına başlanılan külliye içerisinde yer alan darüşşifa, Hafsa Sultan'ın vefatından sonra oğlu Kanuni Sultan Süleyman tarafından külliyeye ilave edilmiş ve 1539 yılında açılmıştır. Vakfiyesine göre, darüşşifada bir hekimbaşı, bir hekim, bir cerrah, iki kehhal, iki eczacı, hastaların tedavisiyle meşgul olmaktaydılar. Doğan Yavaş, "Hafsa Sultan Külliyesi", **DİA**, c. XV, s. 123-124.

[231] 7 Receb 1143 (18 Aralık 1730) tarihli Hekimbaşı Mustafa Efendi'nin arzı üzerine çıkarılan 25 Şaban 1143 (5 Mart 1731) tarihli derkenarda darüşşifanın babüssaade nezaretinde olduğu kaydedilmiştir. Aynı tarihli sadrazamın buyuruldusu ile de atama onaylanmıştır. C.SH, 1362.

[232] Haleb'de Nureddin Şehid tarafından yapılan ya da ihya edilen Maristan-ı Atik diye bir binadan bahis vardır. Orhan Bolak, **Hastanelerimiz: Eski Zamanlardan Bugüne Kadar Yapılan Hastanelerimizin Tarihi ve Mimari Etüdü,** İstanbul Matbaacılık, İstanbul 1950, s. 10; Bahattin Kök, **Nureddin Mahmud Zengi ve İslam Kurumları Tarihindeki Yeri,** İşaret Yayınları, İstanbul 1992; A. Süheyl Ünver, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Vakıf Hastanelerinin Bir Kısmına Dair", **Vakıflar Dergisi**, sayı 1, Ankara 1938, s. 18.

[233] Cemaziyelahır 1142 (Ocak 1730) tarihli Hekimbaşı Mustafa Efendi'nin arzı üzerine 17 Cemaziyelahır 1142 (7 Ocak 1730) tarihli buyuruldu. C.SH, 1131.

[234] Halep Atabeyi Seyfeddin Ergun el-Kâmilî tarafından 1354'te Kinnisrin kapısı içinde yaptırılmıştır. Dört iç avlu etrafında dizili odalardan müteşekkil oldukça büyük bir müessesedir. Ünver, **Selçuk**

Hacı Derviş üstüne almıştır. Haleb kadısının yazdığı hüccetle Hacı Derviş'in naehil olduğunu ve görevin Seyyid Taha'ya verilmesinin uygun olacağını belirtmesi üzerine, konu Hekimbaşı Mehmed Efendi tarafından da değerlendirilmiş ve Seyyid Taha'nın hekimlikte ehliyeti olduğu kanaatine varılmıştır. Dolayısıyla Taha'nın tekrar tabib-i evvelliğe getirilmesi hususunda vakıf nazırı olan Babüssaade ağası Süleyman Ağa'nın arzı üzerine görev yeniden Seyyid Taha'ya tevcih edilmiştir[235].

3. Ordu İçin Sağlık Çalışanlarının Atanması ve Denetimi

Kuruluş yıllarında düzenli birlikler olmayıp savaşlar daha ziyade gönüllü atlılarla yapıldığından düzenli sağlık hizmetlerinin de bulunmadığı söylenebilir. I. Murad devri başlarında Yeniçeri Ocağı'nın kurulması, askeri sağlık hizmetlerinin de düzene sokulmuş olabileceğini akla getirse de Çelebi Mehmed devrine kadar orduda görevli tabip bulunup bulunmadığı tespit edilememiştir. Ancak bazı yeniçerilerin cerrahi bilgilerle yetiştirildikleri bilinmektedir. Yeniçerilerin sağlık işleri çorbacı denilen bölük kumandanları tarafından yürütülmektedir. Ayrıca sefer sırasında seyyar hastaneler kurulduğu ve yaralananlara merhem dağıtıldığı, kara ve deniz seferleri için cerrahlar görevlendirildiği bilinmektedir[236].

Osmanlı Devleti, sürdüre geldikleri gaza ve cihad anlayışıyla özellikle devletin yükseliş döneminde istisnai durumlar dışında neredeyse her sene sefere çıkmışlar ve başarı ya da başarısızlıkla neticelenen bu seferlerde yaralanan veya rahatsızlanan askerlerin tedavilerini gerçekleştirmek üzere de pek çok sağlık çalışanının seferde mevcudiyetine ihtiyaç duymuşlardır. Süleymaniye Tıp Medresesi kurulana kadar bu ihtiyaç darüşşifalarda yetişenlerden karşılanmışken aslında bir anlamda medresenin kuruluş gayelerinden de olan ordu için gerekli tıbbi görevlilerin sayıca yetersizliği göz önüne alınarak[237] artık daha iyi bir şekilde yetişmiş ve gerekli tecrübeye de sahip kimselerin orduya hizmet etmesi hedeflenmiştir.

Tababeti, s. 33; Bolak, **Hastanelerimiz**, s. 12; Ayten Altıntaş, "Halep'te Bir Vakıf Hastane, Ergün Kamil Bimaristanı (1354)'nın Osmanlı Dönemi ve Akıl Hastaları için Önemi", **Tıp Tarihi Araştırmaları**, sayı 17, İstanbul 2011 (Şubat 2012), s. 128-137.

[235] 12 Muharrem 1125 (8 Şubat 1713) tarihli buyuruldu. İE.EV, 4914.

[236] Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetlerine Genel Bir Bakış", **Osmanlılarda Sağlık**, ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, İstanbul 2006, c. I, s. 99.

[237] "*Sultan Süleyman Han-ı evvel zamanında Ordu-yı hümayunlar ziyadece tabib ve cerraha ihtiyac görülüp icab-ı vakt ü hale göre mühendislerin dahi ehemmiyeti artmış olduğundan Süleymaniye Cami-*

Sefere çıkan ordunun meydana gelecek mücadeleler sırasında veya sefer esnasında karşılaşabilecekleri sağlık problemleri için seferde muhakkak hekim, cerrah ve eczacı bulundurulurdu. Koçi Bey Risalesi'ndeki bir kayda göre III. Murad zamanında orduda ulufeli 38 hekim ve cerrah bulunuyordu. Asker sayısı ise 36.156 olarak verildiğine göre her bin askere yaklaşık bir hekim veya cerrah düşüyordu[238].

Padişah sefer çıktığı vakit bizzat hekimbaşı da padişahın yanında yer alır ve sefer sırasında padişahın ve ordunun sağlığını düzenlerdi. Ancak padişahın sefere iştiraki yoksa hekimbaşı da padişahla birlikte merkezde kalır, ordunun sağlık işlerini yürütmek üzere ordu hekimbaşısı tayin ederdi. Ordu hekimbaşısı olarak atanan görevli saray hekimleri arasından seçilirdi. Mesela, hassa hekimbaşısı Mustafa Feyzi Efendi sadrazama bir arz sunarak ordu hekimbaşısı olarak saray hekimlerinden Süleymanzâde Ahmed Efendi'nin atanmasını ve görevi yerine getirmek üzere İstanbul'dan hareket etmesine müsaade edilmesini talep etmiştir. Bu talep yerinde bulunarak vazife tevcihi yapılmış ve orduyla birlikte sefere katılması da onaylanmıştır[239]. 1148 (1735) yılında sefere çıkacak ordu için hassa hekimbaşısı Mehmed Emin Efendi, saray hekimleri arasında yer alan Mustafa Efendi'nin ordu hekimbaşısı olarak atanması hususunda bir arz sunmuş ve talebi doğrultusunda atama gerçekleşmiştir[240].

Ordu hekimbaşısı olarak görevini başarıyla yerine getirmiş saray hekimi, kendisinden duyulan memnuniyete istinaden yeniden ordu hekimbaşılığına atanabilirdi. Mesela, bizzat padişah tarafından hekimbaşıya hitaben beyaz üzerine yazılan hatt-ı hümayunla daha önce ordu hekimbaşılığı yapmış ve İstanbul'a dönmüş olan Mustafa Efendi'ye orduda yeniden ihtiyaç olduğu ve tekrar ordu hekimbaşısı olarak atandığı bildirilmiş ve gerekli muamelenin yapılması için hekimbaşının ilgilenmesi istenmiştir[241].

---

i şerifi yanında ayrıca bir tıb medresesi yapılıp etıbba sınıfı ayrıldı. Ve civarında bir de darüşşifa yapıldı o zaman Avrupa'da henüz darüşşifa yapmak efkarı yok idi." Ahmed Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, I, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2018, s. 121.

[238] A. Özcan, "Osmanlı Ordusunda Sağlık", s. 100.

[239] Hekimbaşı Mustafa Feyzi Efendi'nin arzı üzerine sadrazamın tarihsiz buyuruldusu. AE.II.Süleyman, 1782.

[240] **A.DVNS.RSK.d,** no. 50, s. 16b.

[241] C.SH, 209.

Sefer sonunda orduyla birlikte merkeze dönen ordu hekimbaşısına hem taltif etmek hem de göreve teşvik etmek üzere padişahın huzurunda 82,5 kuruşa satın alınmış şaliye kaplı bir sincap postu giydirilmiştir[242]. Bir diğer ordu hekimbaşısına yine padişahın huzurunda 75 kuruşa satın alınmış çuka feraceye kaplı bir sincap kürkü giydirilmiştir[243]. Ayrıca seferden dönen sadrazam da İstanbul'a geldiğinde makamında seferde birlikte bulundukları görevlileri taltif etmek üzere hilat giydirirdi. Bu görevliler arasında ordu hekimbaşısı da vardı. Ordu hekimbaşısına sadrazam huzurunda teşekkür mahiyetinde olmak üzere samur kürk giydirilmiştir[244].

Ordu hekimbaşılığı görevi, sefer esnasında geçerli olduğundan sefer sonunda merkeze dönüldüğü vakit saraydaki hekimlik görevine devam edilirdi. Mesela, önceden ordu hekimbaşılığı yapmış ve merkeze dönüşünde saray hekimliği görevini 12 akçe günlük ücretle devam ettirmiş olan Hafız Mehmed Emin Efendi, Haleb kadılığıyla görevlendirilmiş ve aldığı maaşı boşta kalmıştır. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi de Mehmed Emin Efendi'nin 12 akçelik yevmiyesinin 2 akçesinin yine saray hekimleri arasında yer alan Ali Tahir Halife'ye tahsisi hususunda talepte bulunmuştur. Bu talebi doğrultusunda sadrazamın oluruyla Ali Tahir halifenin maaşına terakki olarak kabul edilmiştir[245].

Ordu hekimbaşısı tıpkı hassa hekimbaşısının yetkilerine sahipti. Hassa hekimbaşısı gibi ordu hekimbaşısı da savaşa katılan askerlerin emekliliklerine karar verebilmekteydi. Mesela, 1183 (1769) yılında sefer esnasında rahatsızlanıp sadrazama bir arzuhal ile başvuran timarlı sipahilerden Hacı Hasan, sadrazam tarafından muayene için ordu hekimbaşısına havale edilmiştir. Muayeneyi gerçekleştiren ise ordu ikinci hekimidir. Onun muayene sonucunda verdiği rapora göre fıtık hastalığı olduğu ve sefere iktidarı olmadığı ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine sadrazam tarafından da emekliliği onaylanmıştır[246].

[242] C.SM, 738.
[243] D.TŞF, 10/62.
[244] **Raşid Tarihi**, c. II, s. 969.
[245] Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Ramazan 1218 (Aralık 1803) tarihli arzı üzerine sadrazamın 6 Şevval 1218 (19 Ocak 1804) tarihli buyuruldusu. C.SH, 455.
[246] AE.III.Mustafa, 28609.

Kimi zaman sefer sırasında görevli hekimin vefatıyla yerine yeni bir hekimin tayini ihtiyacı vukua gelmekteydi. Mesela, saray hekimlerinden Abdullah sefer esnasında vefat etmiştir. Hekimbaşı Mustafa Feyzi Efendi'nin arzıyla onun yerine yine saray hekimleri arasında yer alan Ahmed, 18 Şaban 1101 (27 Mayıs 1690) tarihinde ordu hekimi olarak atanmıştır[247].

Bazen ordu hekimi olarak atanan kişi, saray hekimlerinin dışından da seçilebilirdi. Ordu hekimliğine getirildikten sonra da saray hekimliğine kaydı yapılabilmekteydi. Mesela, hekimbaşı Mehmed Emin Ahmed Efendizâde'nin arzında belirttiği üzere orduya ikinci hekim olarak tayin edilen ve yıllardır hekim olarak çalışıp oldukça tecrübeli biri olan El-hac Ahmed Halife'nin aynı zamanda saray hekimleri arasına dahil edilmesi istenmiştir[248].

Ordu hekimleri arasında yabancı ülkelerden gelip Osmanlı Devleti dahilinde görevini icra eden hekimler de yer alabiliyordu. Mesela, Fransız bir hekim olan Karlo, ordu hekimi olarak vazife yapmış ve bunun karşılığında da 1230 (1815) yılında aylık 300 kuruş aylık maaş almıştır[249]. Aynı hekimin bundan dört sene önce yani 1226 (1811) yılında aynı görev için aldığı ücret ise aylık 250 kuruştur[250].

Ordu hekim ve cerrahlarına devletin harcırah tahsis ettiği, ayrıca ilaç, çadır masrafları için tahsisat ayırdığı ve tayinatlarını da karşıladığı görülmektedir. Ordu hekimbaşısına 1105 (1694) yılında harcırah ve ecza masrafları için yıllık 50.000 akçe, çadır bahası için ise 4.000 akçe ödenmiştir. Bir sene sonraki çıkılacak sefer için yine hekimbaşı olarak tayin edilen Mustafa Efendi, yine aynı meblağın kendisine tahsisi için bir arzuhal sunmuştur. Defterden bir sene önceki kaydı çıkarılıp miktar ortaya çıktıktan sonra bu ödemenin yeni sene için de yapılmasına karar verilmiştir[251]. Bundan yüz yıl sonra ordu hekimbaşısına verilen bu meblağın 65.000 çürük akçe olduğu görülmektedir[252].

[247] D.KRZ, 16/41.
[248] Hekimbaşı Ahmed Efendizâde'nin arzı üzerine sadrazamın 3 Cemaziyelevvel 1183 (4 Eylül 1769) tarihli buyuruldusu. AE.III.Mustafa, 20842.
[249] C.HR, 6610.
[250] C.SH, 318.
[251] İE.SH, 91.
[252] C.SH, 372.

Ordudaki sağlık çalışanlarının barınma ihtiyaçlarının karşılanması için muhtelif büyüklüklerde ve cinslerde çadır tahsis edilirdi. Mesela, Etıbba-i hassadan Mustafa Efendi sefere çıktığından kendisi için çadır bahası olarak 4.500 akçe Hazine-i Âmire'den ödeme yapılmıştır[253]. 1187 (1773) yılında çıkılan seferde ordu hekimbaşısına bir adet münakkaş ma'muşamma ve tozluk, bir adet çerge-i sekban, bir adet on hazineli çadır, bir matbah çadırı ve bir de tepeli çeşme verilmiştir[254]. Bundan bir sene sonra çıkılan seferde ise ordu hekimbaşısına yine bir adet münakkaş ma'muşamma ve tozluk, bir adet çerge-i sekban, bir adet matbah çadırı, bir adet tepeli çeşme ve bir adet de açık çeşme tahsis edilmiştir[255]. Karaburun'a gönderilen hekim ve cerrahlar için Mehterhane'den temin edilmek üzere üç adet nev-icad çadır ve iki adet açık memşanın verilmesi hususunda sadrazam bir buyuruldu ile konunun halli için defterdara havale etmiştir[256]. Rami Çiftliği sahrasında konuşlanmış olan yirminci alayın hekim, cerrah ve eczacı gibi görevlileri için tahsis edilmek üzere 60 çadır talep edilmiş ve sadrazama sunulmuştur[257].

Orduda görevli sağlık çalışanlarının maaşları, aylık olarak belirlenmişti. Ayrıca uzun süre ordu hekimliği yapanların maaşlarına zamlarda bulunulmuş ve böylece ordu hekimliği cazip hale getirilmeye çalışılmıştır[258]. Ordu hekimbaşısı Mustafa Efendi'ye 1225 (1810) yılında 600 ve maiyyetindeki bir eczacıya 100 ve yeniçeri ocağı hekimbaşısına 100 kuruş aylık verilmiştir[259]. Ordu hekimbaşısının maiyyetindeki diğer hekimlerin maaşları farklılık arz edebilmekteydi. Mesela hekimbaşının maiyyetindeki üç hekimden ikisinin aylığı 150'şer kuruş iken birininki 200 kuruştu[260]. Orduyla sefer çıkan hekimlerin günlük tayinatları da devlet tarafından karşılanmaktaydı. Tayinat için verilen malzemeler arasında et, ekmek, arpa yer almaktadır[261].

Ordu cerrahbaşısı ve orduyla birlikte sefer esnasında görev yapacak cerrahların belirlenmesi ve bunların atamaları da yine hassa hekimbaşısının göreviydi. Hekimbaşı

[253] 7 Rebiülahır 1084 (22 Temmuz 1673) tarihli ödeme pusulası, İE.SH, 27.
[254] **D.BŞM.CBH.D**, 18469, s. 7.
[255] **D.BŞM.CBH.D**, 18469, s. 15.
[256] 11 Safer 1245 (12 Ağustos 1829) tarihli buyuruldu, C.SH, 756.
[257] 28 Zilhicce 1250 (27 Nisan 1835) tarihli belge, C.SH, 408.
[258] A. Özcan, "Osmanlı Ordusunda Sağlık", s. 101.
[259] C.SH, 986.
[260] C.SH, 691.
[261] AE.II.Mustafa, 2429; AE.IV.Mehmed, 975.

Mehmed Sadık Efendi, 1204 (1790) yılında sunduğu ilamıyla, ordunun 25 kişilik bir cerrah kadrosuna ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Hekimbaşı ayrıca 25 kişiden Abdüllatif Halifenin ordu cerrahbaşısı olarak tayini ve bu tayinin bir hilat ile pekiştirilmesini de talep etmiştir. 25 cerrahın her birine 100'er kuruş harcırah verilerek sefere iştiraklerinin sağlanması hususunda müsaade istemiştir[262]. Hekimbaşının bu talebi, sadrazam tarafından onaylanarak atamalar gerçekleştirilmiştir.

Ordu cerrahbaşılığı tıpkı ordu hekimbaşılığı gibi hassa hekimbaşısının ilamıyla gerçekleşirdi. Kimi zaman ordu cerrahbaşılığına atanmak için bizzat aday hassa hekimbaşısına başvurabilirdi. Mesela Hekimbaşı Ahmed Efendizade Mehmed Emin Efendi, 1182 (1768) yılında yazdığı arzıyla, cerrahin-i hassa zümresinden olan Ebubekir'in ordu cerrahbaşılığı yapmak talebiyle kendisine başvurduğunu ifade ettikten sonra Ebubekir'in Süleymaniye Tıp Medresesi'nde ilm-i teşrih (anatomi) dersine devam ettiği ve ordu cerrahbaşılığı yapabilecek bilgi ve tecrübeye sahip olduğunu da kaydettikten sonra atamanın gerçekleşmesini talep etmiştir[263]. Dolayısıyla kimi zaman doğrudan hekimbaşına başvuruların olduğunu ve bunun adayın eğitimi, tecrübesi ve mahareti de değerlendirildikten sonra hekimbaşı tarafından idareye sunulduğu anlaşılmaktadır.

Aynı cerrahbaşı gibi ordu cerrahbaşısı da sefer esnasında muayeneyle görevden veya cizyeden muafiyet konularında rapor verebilmekteydi. Mesela Romanya'nın Tulca limanında yaşayan Ovanes adlı bir gayrimüslim vatandaş, sefer esnasındaki çatışmalar sırasında kendisine gülle isabet ettiğini ve bu kazadan dolayı da sol elinin yaralandığını, bu sebeple çalışamayacak durumda olduğunu belirterek cizyeden muafiyeti için o sıralar ordunun başında bulunan sadrazama başvurmuştur. Sadrazam da durumun değerlendirilmesi için ordu cerrahbaşısı Süleyman Efendi'ye havale etmiştir. Cerrahbaşının muayenesi neticesinde arzuhal sahibi Ovanes'in sol elinin üç parmağında yaralanmadan kaynaklı sorunlar olduğu görülmüştür. Bu durumu

[262] Hekimbaşı Mehmed Sadık Efendi'nin 12 Şaban 1204 (27 Nisan 1790) tarihli ilamı üzerine sadrazamın 17 Şaban 1204 (2 Mayıs) tarihli buyuruldusu. C.SH, 387.
[263] 27 Cemaziyelahır 1182 (8 Kasım 1768) tarihli defterdar buyuruldusu, C.SH, 759.

sadrazama ilam ile sunan cerrahbaşının raporu üzerine sadrazam Ovanes'in cizyeden muafiyetini onaylamıştır[264].

Ordu cerrahbaşısı ve cerrahların maaşları da tıpkı ordu hekimlerinde olduğu gibi aylık olarak belirlenmiştir. 1224 (1810) yılında Ordu cerrahbaşısı Süleyman Efendi'ye aylık olarak 150 kuruş, maiyyetindeki üç cerraha ise 30'ar kuruş aylık verilmiştir[265]. Bundan bir sene sonra ise yine ordu cerrahbaşısı olan Süleyman Efendi'ye 150 kuruş, maiyyetindeki bir çıkıkçı ve dört cerraha ise 30'ar kuruş maaş verilmiştir[266].

Sefere çıkan ordunun sağlık problemleri için muhakkak hekim, cerrah ve eczacı bulundurulduğu gibi deniz seferine çıkan Donanma-yı Hümayun gemilerinde de sağlık çalışanlarına yer verilmekteydi. Aynı şekilde sefer olmayan vakitlerde Tersane'de kışlayan donanmanın hasta ve yaralıları için de hekim ve cerrah görevlendirilmekteydi. Ayrıca gayrimüslim esir ve kürek cezasına mahkum edilmiş suçlular donanma seferde olmadığı zamanlarda Tersane zindanında kaldıklarından hastalar için zindandakilerin sayısına uygun olarak cerrah görevlendiriliyordu. Donanma sefere çıktıktan sonra geride kalan hasta esir ve suçluların bakımı için ise dışarıdan bir başka cerrah atanabiliyordu[267]. Osmanlı donanma gemilerinde hekim bulunduğuna dair ilk bilgiler, bugünkü araştırmalar ışığında, XVI. yüzyıla kadar geri gitmektedir. 1575 senesinde Midilli Beyi'nin emrinde çalışan ve donanmada görev yapan bir hekime Kaptanıderya Kılıç Ali Paşa'nın isteği üzerine dirlik verilmiştir. Yine Sinan Paşa'nın 1594 yılında açtığı donanma seferine tabipler de katılmışlardır[268]. Kalyon döneminin başladığı XVII. yüzyılın sonunda, Kapudâne'ye *ve Patrona*'ya mahsus kalyonların mürettebat listesinde cerrahlar yer almıştır. Üç ambarlı ve 600 mürettebatlı kapudâne kalyonunun 1693 ve 1695 yıllarına ait mürettebat listesinde cerrah bulunmamakla beraber, 1696 yılında 2, 1699 ve 1701 yıllarında birer cerrah kayıtlıdır. 1693 ve 1695 yıllarında, mürettebatı 550 kişiden oluşan patrona kalyonuna

[264] Ovanes'in arzuhali üzerine ordu cerrahbaşısı Süleyman'ın ilamı ve sadrazamın 15 Rebiülahır 1185 (28 Temmuz 1771) tarihli buyuruldusu. C.BH, 8241.
[265] C.SH, 391.
[266] C.SH, 649.
[267] İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinde Sağlık Hizmetleri", **Osmanlılarda Sağlık**, ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, İstanbul 2006, c. I, s. 113-114.
[268] Bostan, a.g.m., s. 114.

birer cerrah verilmişti[269]. Aynı kalyonun 1698 yılı mürettebat listesinde cerrah bulunmadığı gibi, *Riyale*'ye mahsus kalyona da 1693, 1695 ve 1699 yıllarında cerrah verilmemiştir. Bazı yıllarda bazı kalyonlara cerrah verilmemiş olması dikkat çekicidir. Bu durum, her kalyonda bir cerrah değil de beraber seyreden birkaç gemiye bir cerrah tayin edildiğini düşündürmektedir. XVII. yüzyıla ait belgeler, donanmanın sefere çıkarken, Tersane'deki tabip ya da cerrahları beraberinde götürdüğünü göstermektedir[270]. XIX. yüzyıl başında hizmette olan *İskenderiye* (yapımı 1797) isimli kapudâneye mahsus üç direkli fırkateyn mürettebatında bir adet *tabib-i sefine* bulunmaktaydı. Yine, bir cins kalyon olan *kapak* kalyonun mürettebat listesinde bir *tabib* yer almaktaydı. 1819 yılında, üç anbarlı bir kalyonun kanunname mucibince gedikli olan mürettebat ve zabıtanı içinde bir *tabib* vardı. Kaptan Paşa'ya mahsus, üç ambarlı, toplam mürettebatı 1207 kişi olan *Mahmudiye* kalyonunda (yapımı 1829) bir tabib ve bir cerrah görev yapmaktaydı[271]. *Mahmudiye*'de hem bir tabibin hem de bir cerrahın bulunması, mürettebat sayısının 600-800 arası değişen diğer kalyonlarınkinden yüksek olmasına bağlanabilir.

Sefer esnasında yaralanmalarda ve hastalıklarda gerekli müdahaleleri gerçekleştirmek üzere gemilerdeki hekim ve cerrahların yanına ecza sandıkları verilirdi. XVI. yüzyıldan itibaren gemilere hekim ve cerrahların kullanması için ilaç alındığı belgelenmiş ise de, ilaçların cinsi hakkında yeterli bilgimiz yoktur. 1695-96 senesinde Tuna donanmasıyla yola çıkma emri alan cerrah Hamzazâde'ye Ordu Pazarbaşısı Hasan, yaralılar için kullanılmak üzere sade yağ, bal, yumurta, sirke, tuz ve pamuk gibi malzemeyi vermişti. Ayrıca humma için de yağ mumu gönderilmişti[272]. XVIII. yüzyıl öncesinde, sefere götürülecek ilaçlar, donanma hareket etmeden önce bizzat gemi cerrahları tarafından seçilir ve satın alınırdı. İlaçların bedeli devlet tarafından ödenirdi.

XVIII. yüzyılın başından itibaren, gemilerin ecza sandıkları için ilaç temini işini yürütmek üzere tıp ve eczacılık konusunda uzman ve tecrübeli Osmanlı tebası

[269] İdris Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire**, Ankara 1992, s. 183, 186.
[270] Bostan, a.g.m., s. 113.
[271] İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Ankara 1984, s. 471, 473-74, 477.
[272] Bostan, a.g.m., s. 114-115.

hekimlerinden biri tedarikçi olarak atanmaya başlamıştır. Böylece donanmanın hareketinden önce ihtiyaç olan bütün ilaçlar hazır bulundurularak donanma sefere çıkarken gemideki sağlık çalışanlarına verilmek üzere gemi kaptanına teslimi kararlaştırılmıştır. Bu amaç doğrultusunda 1713 senesinde, yukarıda bahsettiğimiz vasıflara sahip olduğu kabul edilen Mikel, ilaçların tedariki ile görevlendirilmiştir. Mikel, her sene kalyonlara ihtiyaç olacak ilaçları kendi parası ile en iyi şekilde hazırlayacaktı. Donanmanın denize açılması sırasında da ilaçların bedelini o günkü değerinden hesaplayarak bir pusula hazırlayacak ve gemi kaptanlarına teslim edecekti. Bu hizmeti karşılığında devlet, kendisini cizye ve avarız vergilerinden muaf tutmuştur. Tabib Mikel bu görevi 30 yıl sürdürmüştür[273]. Mikel'den sonra aynı görevi yerine getirmek üzere Padova Üniversitesi[274]'nde tıp eğitimi almış olduklarını beyan eden Manol ve Nikola adlarındaki iki oğlu devlete başvurmuştur. Ayrıca saraya hizmet eden gayrimüslim tebanın sahip olduğu hakları da kullanabilmeleri için müsaade talep etmişlerdir. Bu haklar, cizye vergisinden muafiyet ile birlikte Müslümanlara mahsus olan sarı mest pabuç giyme ve ata binme serbestiyetidir. Sadrazam tarafından talepleri değerlendirilmiş ve Manol ve Nikola'nın bu görevi yerine getirebilecekleri kanaatine varıldıktan sonra beratları yazılması için kaleme havale edilmiştir[275].

XIX. yy. başlarında, bir önceki yüzyılda tedarikçi hekim tarafından doğrudan gemi kaptanına teslim edilen ecza sandıkları artık hekimbaşının da kontrolünden ve onayından geçmeye başlamıştır. İlaçları tedarik eden eczacı, bunu bir liste haline getirir ve fiyat hesaplaması da yapıldıktan sonra hekimbaşına sunardı. Hekimbaşının onayından sonra ilaçların ücretleri Tersane Hazinesi[276]'nden ödenirdi. Mesela, 1220 (1805) yılında Akdeniz ve Karadeniz seferine çıkacak gemiler için dört ecza sandığı

[273] Bostan, a.g.m., s. 115.
[274] Padova Üniversitesi, 1222'de İtalya'nın Padova şehrinde kurulmuştur. Avrupa üniversiteleri arasında en eskilerinden biri olmasının yanı sıra, İtalya'nın da en eski ikinci üniversitesidir.
[275] 17 Şevval 1155 (15 Aralık 1742) tarihli berat müsveddesi üzerine sadrazamın tarihsiz buyuruldusu ve 15 Zilhicce 1155 (10 Şubat 1743) tarihli beratların çıktığına dair not. C.SH, 157.
[276] Tersane masrafları 1793 yılına kadar Hazine-i Âmire tarafından karşılanırken, İrâd-ı Cedid Hazinesi'nin kuruluşundan sonra buradan ödenmeye başlanmıştır. Ancak zamanla masrafların çoğalması Tersane hesaplarına bakacak özel bir kuruma olan ihtiyacı ortaya çıkarmış ve 1804 sonlarından itibaren İrad-ı Cedid Hazinesi'nce zabt edilmiş olan bazı mukataalar, derya kalemi zeamet ve timarları, mahlul esham faizleri ve kalyoncu bedeliyeleri, daha resmen kurulmadan, Tersane Hazinesi'ne devredilmiştir. Tersane Hazinesi ve Defterdarlığının resmen kurulması ise, 6 Şubat 1805'te çıkarılan özel bir yasayladır. Terzi, **Hazine-i Hassa**, s. 8.

hazırlanmış ve bedeli ödenmiştir[277]. 1225 (1810) yılında ise eczacı Ahmed Aziz tarafından hazırlanan on beş hekim sandığının teslimi gerçekleşmiştir[278]. 1232 (1817) yılında Karadeniz seferine çıkan bir korvet, bir brik ve bir şalope gemilerinde kullanılmak üzere üç hekim sandığı ve iki cerrah sandığı hazırlanmış ve bu ilaçların bedeli olan 740 kuruş 10 paradan 75 kuruş 10 para tenzilat yapılarak 665 kuruşa indirilmiştir. Bu meblağın Tersane Hazinesi'nden ödenmesi için tezkiresi verilmiştir[279]. 1241 (1826) yılında ise Akdeniz'e sefer çıkacak gemilerde kullanılmak üzere eczacı Covani'den temin edilerek hekim ve cerrah sandıklarına konulan ilaç ve sair ihtiyaçlar için yine Tersane Hazinesi'nden ödemesi yapılmıştır[280].

Yukarıda bahsi geçen ecza sandıkları eczacılar tarafından tedarik edilip donanmaya teslim edilmişken, hazırladıkları ilaç listeleri belgelerde geçmemektedir. Dolayısıyla bu belgelerle hangi ilaçların ne miktarda kullanıldığı hakkında sarih bilgilere ulaşmak zordur. Ancak Osmanlı Arşivi'nde 1246 (1831) yılına ait tespit edilen bir belge, hekim ve cerrah sandıklarında mevcut ilaçlar hakkında detaylı bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Akdeniz'e açılacak gemilere verilmek üzere Eczacı Domeniko tarafından hazırlanan ecza sandıkları, "*ispençiyar Fransesko ma'rifetiyle asâkir-i mansûre ve asâkir-i hassa hastaneleri usulü üzere*" fiyatlandırılmıştır. Bu işlemden sonra hazırlanan liste Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin onayına sunulmuştur. Mustafa Behçet Efendi, 3'ü kalyon ve 15'i fırkateyn 18 gemiye verilecek olan 21'i hekim ve 18'i de cerrah sandığı olmak üzere[281] toplam 39 sandık için ihtiyaç olan ilaçların ve fiyatlarının belirtildiği listeyi incelemiş ve mührüyle onaylamıştır. Bundan sonra toplam fiyatı 31.170 kuruş tutan sandıkların bedellerinin ödenmesi için kaleme havalesi gerçekleşmiştir[282].

---

[277] C.BH, 6961.
[278] C.BH, 8567.
[279] C.BH, 9097.
[280] C.BH, 3816.
[281] 18 adet cerrah sandığı hazırlandığına göre, her gemiye bir cerrah sandığı gidecektir. Hekim sandığı 21 adettir. Fırkateynlere birer adet, mürettebat sayısı daha yüksek olan kalyonlara ise ikişer adet hekim sandığının verilmesi öngörülmüştür.
[282] Prof. Dr. Feza Günergun, C.BH, 7569'da yer alan listeyi detaylı bir çalışma ile günümüz Türkçesine çevirip değerlendirmesiyle birlikte yayınlamıştır (Feza Günergun, "Osmanlı Donanma Gemilerinin İlaç Sandıkları: Ondokuzuncu Yüzyıl Başına Ait Bir Araştırma", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları Asuman Baytop Armağanı**, XI/1-2 (2009-10), s. 235-258).

4. Hekimlerin ve Cerrahların İmtihan Edilmesi, Çalışma Ruhsatı Verilmesi ve Kontrolü

a. İmtihan Edilmeleri

Osmanlı topraklarında yaşayan insanların sağlığı devlet tarafından her zaman önemsenmiştir. Hatta bu durum kanunnamelere de yansır. Halkın sağlığının korunması için hem gıda maddelerinin denetlenmesi ön planda tutulur hem de şehirlerdeki sağlık alanında hizmet verenler sıkıca denetlenir. Özellikle hayati önem taşıdığından dolayı şehirlerdeki sağlık çalışanları ellerinde ruhsat olmadan çalışamazlar. Bu ruhsatı almak için de İstanbul'da hekimbaşı, taşrada ise o kazada bulunan darüşşifa hekimleri huzurunda imtihan olurlar ve ancak başarılı oldukları takdirde mesleklerini icra edebilirler. En önemli görevi şehirdeki esnafın denetimi olan muhtesiblerin, tabibleri de denetlemesi gerektiği XV. yüzyıl sonlarındaki İstanbul ihtisab kanunnamesinde belirtilmiştir. Hatta şehirdeki attarlar ve cerrahlar da onun gözetimindedir[283]. Muhtesibin sağlık alanındaki bir başka görevi ise kanunnameye göre cüzzamlıları şehre sokmaması varsa bile şehirden uzaklaştırmasıdır. XVI. yüzyılın ilk yarısındaki bir kanunnameye göre ise, muhtesibin şehirdeki sağlık alanındaki görevlileri denetimi ve hatta darüşşifa tabiblerine imtihan için göstermesi, tabiblerin uygun bulmadıklarını çalıştırmaması emredilmektedir. Ayrıca cerrahların zanaatlarında iyice olgunlaşmadan kimseye müdahale etmemesine dikkat etmesi de belirtilmiştir[284].

Sağlık alanında çalışacak olan kimselerin özellikle hekimlerin ve cerrahların konunun ciddi şekilde insan sağlığını etkileyecek bir ehemmiyete sahip olmasından dolayı seçilmelerinde ve denetimlerinde her zaman itinalı bir şekilde davranılmıştır. Osmanlı toprakları içerisinde faaliyet göstermekte olan hekimler, göreve başlamak için her nerede olurlarsa olsunlar öncelikle imtihan edilirler ve daha sonra imtihandan başarı ile geçerlerse ruhsat alıp mesleklerini icra edebilirlerdi. Başkentte hekimlerin imtihan edilmesi görevi hekimbaşında iken taşrada muhtesibin denetiminde ve o kazada bulunan darüşşifa hekiminin uhdesindeydi. İmtihan uygulaması her zaman

[283] Ömer Lütfi Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar -I Kanunname-i İhtisab-ı İstanbul el-mahrusa", **Tarih Vesikaları**, I/15 (1942), s. 340; Ziya Kazıcı, **Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi**, İstanbul 1987, s. 220-221.
[284] Yaşar Yücel-Selim Pulaha, **I. Selim Kānūnnāmeleri (1512-1520)**, Ankara 1995, s. 67, 201.

yürürlükteydi. Ancak kimi zaman taşradan gelen şikayetler veya İstanbul'da cereyan eden hadiseler sebebiyle imtihanların tekrarına ihtiyaç duyulduğu ve bu sayede sahte hekimlerin halkın sağlığı üzerinde olumsuz tesirler bırakmasının önüne geçilmeye çalışıldığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bulunan ve sağlık alanında çalışmak isteyenler, faaliyete geçebilmek için merkezden izin alıp ellerine ruhsat verilerek dükkan açabilirler ya da serbest olarak hekimliklerini icra edebilirlerdi. Tabii ki bu izin herkese verilmezdi. Öncelikle başvuran kişinin tıbbi yeterliliği ve eğitimi hususunda bir imtihandan geçmesi gerekmekteydi. Bu imtihana duyulan ihtiyacın aşağıda anlatılacak gerekçelerle ne kadar elzem olduğu anlaşılabilir.

Kimi zaman ruhsatsız ve izinsiz olarak hekimlik, cerrahlık ve hatta kehhallik iddiasıyla İstanbul'da ve memleketin diğer bölgelerinde uyguladıkları yanlış tedavilerle halkın sağlığına zarar veren kimseler de çıkıyordu. Bu durum çeşitli şikayetlere konu olmuş ve bu şikayetler saraya kadar yansımıştı. Bunun üzerine 1573 yılının Ekim ayında hekimbaşı, cerrahbaşı ve kehhalbaşı taraflarından Divan'a çeşitli arzlar sunularak şikayetlerin değerlendirilmesi istenmişti. Esasen mesele hekimlik iddiasında olanların tıbba muhalif ilaç hazırlayıp tedavide bunları kullanmaları, cerrah ve kehhal olarak görünenlerinse yaralara ve gözlere yanlış çeşitli otlarla merhemler ya da macunlar oluşturarak rahatsızlığın daha da artmasına ya da kişilerin ölümüne sebep olmalarıdır. Bu duruma devlet tarafından alınan önlem ise, şikayete konu olan kimselerin özellikle İstanbul'da olanların hekimbaşı, cerrahbaşı ve kehhalbaşının huzurunda imtihan edilmeleri ve sadece imtihandan başarı ile geçenlerin ilaç hazırlama ve hasta tedavi etme izni ve ruhsatı alabilmeleridir. İstanbul kadısına gönderilen hükümde ruhsat ve izin alanların dışında halen bu şekilde tedavi yapıp ilaç hazırlayanlar varsa onların da tespit edilip isimlerinin merkeze bildirilmesi ve icab eden cezaların verilmesi özellikle vurgulanmıştır[285]. Yani halkın sağlığı alanında herhangi bir esnekliğe izin verilmeden çok ciddi olarak durumun denetlendiğini söyleyebiliriz.

[285] 8 Cemaziyelahır 981 (5 Ekim 1573) tarihli ferman müsveddesi, **Mühimme Defteri**, no. 23, s. 22, h. no. 41; s. 45 h. no. 92.

Buna benzer durumlar çeşitli zamanlarda yine cereyan etmiştir. Usulsüz olarak gerekli eğitim ve donanıma sahip olmayan bazı kimseler kimi zaman hekimlik, cerrahlık veya kehhallik iddiasıyla halkın sağlığını zarara uğratmaya devam etmişlerdir. Böyle durumlarda da hekimbaşı durumu merkeze bildirmekle mükelleftir. Mesela 1593 yılında hekimbaşı Yusuf Efendi'nin başvurusu üzerine verilen emirde hekimbaşının usulsüz olarak faaliyette bulunanları tespiti ve bunları görevden men etmesi şayet devam ederlerse de cezalandırması ancak görevini hakkıyla yerine getirenlere ise dokunmaması istenmiştir[286].

Darüşşifa hekimlerinin atanmaları da hekimbaşının arzıyla gerçekleşmektedir. Ama burada öncelikle vakıf mütevellisinin tavsiye niteliğindeki arzuhaliyle hekimbaşının onayına ihtiyaç vardır. Dolayısıyla buradaki hekimlerin de icabında imtihan edilmeleri yine hekimbaşının mesuliyetindedir. Mesela, Bursa'da Yıldırım Bayezid Darüşşifası'nda tabib-i evvel olarak görev yapan Abdullah Efendi'nin, "*ilm-i tıbdan haberi yok ve alim değildir*" denilerek Bursa Kadısı Lütfullahzâde Ahmed Efendi tarafından 1105 (1694) tarihindeki ilamıyla görevden alınması istenmiştir. Bunun üzerine merkezden görev Mahmud'a tevcih edilmiştir. Bu durumu biraz da bölgenin ileri gelenlerinin özellikle müderrisler ve imamların Abdullah'ın cehaleti ve "*nâmüstehak*" olduğuna dair verdikleri hüccetler desteklemiştir. Fakat Abdullah bir yolunu bulup görevi nasb edilen Mahmud'dan geri almıştır. Mahmud da bunun üzerine arzuhal sunarak görevin tekrar kendisine verilmesini istemektedir. Hal böyle olunca bahsi geçen Abdullah İstanbul'a getirtilip Hekimbaşı Nuh Efendi'nin huzurunda imtihan olunmuştur. İmtihan neticesinde ehliyeti ve istidadı olduğu görülmüş; hekimbaşı tarafından durum ilam ile sadrazama sunulmuştur. Dolayısıyla hekimbaşının imtihan neticesine göre vazifenin Abdullah'da kalması uygun bulunmuştur[287].

Hekimbaşının imtihan usulünü uygulaması serbest hekimlik ve cerrahlık yapmak isteyen kimselerin çalışma ruhsatı alabilmeleri için tek yoldu. Zaten ruhsatsız çalışmaya da izin verilmez ve bu tarzda çalışanlar tespit edilirse de cezalandırılırdı.

[286] **Mühimme Defteri**, no. 70, s. 162, h. no. 303 tarih 7 Rebiülahır 1001 (10 Ocak 1593).
[287] Mahmud'un arzuhali üzerine 22 Zilhicce 1112 (30 Mayıs 1701) tarihli derkenar ve sadrazamın hekimbaşına havale ettiği buyuruldusu, daha sonra Hekimbaşı Nuh Efendi'nin ilamı ve son buyuruldu. C.SH, 132.

Mayıs 1700'de de hekimbaşının başkanlığında toplanan bir heyet huzurunda İstanbul (Suriçi), Üsküdar, Galata, Tophane, Kasımpaşa ve Hasköy'deki hekim ve cerrahlar imtihan edilmiş ve bu imtihan neticesinde başarılı olanlara izin ve çalışma ruhsatları verilmiştir. İmtihan edilip çalışma ruhsatı verilen hekim dükkanı sayısı 25 iken cerrah dükkanı sayısı ise 28'dir[288].

İmtihan olunup izin tezkiresi verilen hekimlerin listesi şöyledir:

1. Hocapaşa'da Han hazretlerinin hekimbaşısı Mehmed Efendi'nin dükkanı
2. Divan Yolu'nda Acem Ahmed Efendi'nin dükkanı
3. Eski odalar başında[289] Süleyman Çelebi'nin dükkanı
4. Tahtakale'de Seyyid Yasin'in dükkanı
5. Hocapaşa'da Koyunoğlu tabibinin dükkanı
6. Yine Hocapaşa'da Mususuk tabibin dükkanı
7. Balat kurbünde Yanaki Melayim tabibin dükkanı
8. Fener kapusunda Piri tabibin dükkanı
9. Yenikapu haricinde Dotoraki Anton tabibin dükkanı
10. Galata'da Flemenk Yako tabibin dükkanı
11. Darbhane başında Elviz tabibin dükkanı
12. Valide Cami-i şerifi kurbünde Sakızlı Mane tabibin dükkanı
13. Bahçekapusunda Naço tabibin dükkanı
14. Hocapaşa'da Aleksandra tabibin dükkanı
15. Hocapaşa'da Abroz tabibin dükkanı
16. Sultanselim'de Manol tabibin dükkanı
17. Galata'da Pando tabibin dükkanı
18. Eski Saray kurbünde Timon oğlu tabibin dükkanı
19. Unkapanı'nda Arslan oğlu tabibin dükkanı
20. Karaman[290]'da Hamenna tabibin dükkanı

[288] "*İstanbul ve Üsküdar'da ve Galata ve Tophane'de ve Kasımpaşa'da ve Hasköy'de olan etıbba ve cerrahîn ba'de'l-imtihan intihab olunup izin tezkiresi verilen etıbba ve cerrahînin defteridir*" Fi evail-i Zilhicce sene 1111 (20-29 Mayıs 1700) **Mühimme Defteri**, no. 111, s. 4, h. no. 6; **Mühimme Defteri**, no. 111, s. 5, h. no. 7.
[289] Vezneciler.
[290] Fatih Camii civarı.

21. Galata'da Venedikli Yasefko Yahudi tabibin dükkanı
22. Çiçeklioğlu tabib
23. Harun tabib
24. Karakaş tabib
25. Pirahya tabib

İmtihan olunup izin tezkiresi verilen cerrahların listesi şöyledir:

1. Küçük Mustafa Paşa'da cerrah Hacı Mehmed'in dükkanı
2. Çukurçeşme'de Tersane cerrahı Hasan'ın dükkanı
3. Divan Yolu'nda cerrah Cane Luvite'nin dükkanı
4. Balkapanı[291]'nda cerrah Civan'ın dükkanı
5. Sarrachane başında İskanyot'un dükkanı
6. Unkapanı'nda cerrah Musucan'ın dükkanı
7. Galata'da Migel cerrahın dükkanı
8. Galata'da cerrah Nikolan'ın dükkanı
9. Galata'da cerrah Anton'un dükkanı
10. Yine Galata'da cerrah Corci'nin dükkanı
11. Yine Galata'da cerrah Dimitri'nin dükkanı
12. Halıcılar Köşkünde[292] Anton Karato cerrahın dükkanı
13. Divan Yolu'nda cerrah Yanaki'nin dükkanı
14. Acı hamamında[293] cerrah Corci'nin dükkanı
15. Eski Saray kurbünde cerrah Anton'un dükkanı
16. Galata'da cerrah Çaper'in dükkanı
17. Tophane'de cerrah Abdullah'ın dükkanı
18. Sultan Bayezid'de cerrah Paskal'ın dükkanı
19. Mahmudpaşa'da cerrah Cantil'in dükkanı
20. Unkapanı'nda cerrah Musucan Dardi'nin dükkanı
21. Tophane'de Pervin Çivan'ın dükkanı
22. Kasımpaşa'da cerrah Yorgaki'nin dükkanı

[291] Tahtakale'dedir.
[292] Fatih'te Molla Gürani Mahallesindedir.
[293] Divanyolu üzerindedir.

23. Piş-i Tahtacılar[294] içinde cerrah Cuvan'ın dükkanı
24. Darbhane başında Markankol cerrahın dükkanı
25. Odun kapısında İstemat cerrahın dükkanı
26. Eski Saray kurbünde Harun cerrahın dükkanı
27. Cerrah Ruşen
28. Divan Yolu'nda Yasef cerrahın dükkanı

Yukarıdaki imtihan edilen sağlık çalışanlarının isimleri değerlendirildiğinde Osmanlı tebası olan hem Müslüman hem de gayrimüslimlerle birlikte yabancıların da imtihana tâbi tutulduktan sonra çalışmalarına müsaade edildiği görülmektedir. Mesela Galata'da Venedikli Yasefko ve Flemenk Yako buna örnek olarak verilebilir. Ayrıca listenin en başında yer alan Kırım Hanı'nın hekimbaşısı Mehmed Efendi de dikkat çekicidir. Mehmed Efendi'nin Hocapaşa'da dükkanı vardır ve aynı zamanda sefer esnasında veya ihtiyaç halinde Kırım Hanının hekimbaşılığını da yapmaktadır.

Zaman zaman imtihanların yenilendiği, kimi zaman da zaruretten dolayı yeni imtihan yapılmaya ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Mesela 1768 yılında Darüssaade ağası Beşir Ağa rahatsızlanmıştır. Bunun üzerine yanında bulunan altmışlı müderrislerden Giridli İbrahim Efendi bir hekim tavsiye etmiş ve bunun yapacağı şerbeti içeceği vakit iyileşeceğini söylemiştir. Beşir Ağa bu hekimin yaptığı ilacı içmiş ve akabinde ölmüştür. Ölümünden sorumlu tutulan İbrahim Efendi ve hekim Kıbrıs'a sürgün edilmiştir. Beşir Ağa yerine de Mercan Ağa darüssaade ağası olmuştur. Bu durum üzerine padişah emir vererek hekimlerin ehil ya da ehil olmayanlarının tefriki için imtihan yapılmasını istemiştir. Hekimbaşı Kâtibzade'nin arzı ve şeyhülislamın işareti üzerine çıkan 1182 (1768) tarihli ferman[295] ile her biri hekimbaşının huzurunda toplanan bir komisyon önünde imtihan olacaklardır. Bu sırada eski Yenişehr-i fener kadısı ve Kanun mütercimi Tokati Mustafa Efendi mümeyyiz olacaktır. Ayrıca çeşitli

[294] Fatih'te Yavuzselim civarındadır.
[295] Ali Haydar Bayat, İstanbul'daki hekimlerin imtihan edilmesi, başarısız olanların meslekten uzaklaştırılması ve çıkıkçıların yetkilerinin sınırlandırılmasına dair evahir-i M 1182 / Haziran 1768 tarihli bir fermandan bahseder; fakat yaptığımız arşiv çalışmasında böyle bir belgeye rastlayamadık (Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 94). Ancak tezimizin "İstanbul'daki Hekim ve Cerrahlara Çalışma Ruhsatı Verilmesi" kısmında görüleceği üzere 1182 yılında şehirde serbest hekimlik yapan sağlık çalışanlarının sayılarının sınırlandırılması ve hekimbaşı tarafından imtihan edilerek kayıt altına alınmaları şeklinde uygulamaların sayısında büyük bir artış mevcuttur. Bu durum bize her ne kadar fermana sahip olmasak da yapısal bir değişimin hayata geçirilmesi için kararlı olunduğunu göstermektedir.

milletlerden olan hekimlerin imtihanı esnasında hazır bulunmak üzere tercümanlar da yer alacaktır[296].

Bu sınavda tababet iddiasında bulunan kişiler birer birer heyetin huzurunda çeşitli tıbbi sorulara yanıt vermek zorundaydılar. Yanıt vermekte zorlanan ya da yeterli yanıt vermeyenlerin dükkanları kapatılacak ve tababete müdahale etmemeleri hususunda tembihte bulunulacaktır. Bu arada sorulan sorulara doğru yanıt verenlere ise vazifelerini icra edebilmeleri için birer ruus-ı hümayun verilecektir. Sınava giren kişiler arasında esas meslekleri nalband ya da hammal olanlar bile vardı. Bunlar birer dükkan açıp içine de birkaç ilaç şişesi koyup kendilerini uzman hekim olarak gösteriyorlar ve insanlara sırf para alabilmek için hatalı teşhisler koyup yanlış tedaviler uyguluyorlardı. Bu surette yapılan imtihanla böyle kimselerin önü alınmış oluyordu[297].

b. İstanbul'daki Hekim ve Cerrahlara Çalışma Ruhsatı Verilmesi

Bir Osmanlı şehir veya kasabasındaki esnaf gruplarının her birinin dükkan ve usta sayısı ihtiyaca göre tespit edilmişti. Bu sayının artışının önüne geçilmek üzere de sadece gedik sahibi olanların dükkan açmasına müsaade edilmekteydi. Gedik sahibi olmayan kimse dükkan açmak ve esnaflık yapmak haklarına da sahip değildi[298]. Esasen gedik, bir zanaat erbabının mesleğini yerine getirmek üzere dükkan açmak için devletten aldığı izin şeklinde tanımlanabilir. Hekimlik ve cerrahlık da birer esnaf grubu olarak değerlendirildiğinden onların da dükkan sayıları sabitti. İstanbul'da hekimlik yapmak isteyenler, hekimbaşının tuttuğu tabib defterine kayıt olunurdu. 50 gediklik bir dükkan sayısına sahip olan İstanbul hekimleri arasından bir şekilde boşluk oluştuğu vakit de dükkan açmak için sıra bekleyen ve hekimbaşının defterinde kayıtlı beş mülazımdan en üst sıradaki mülazım-ı evvele yani başmülazıma dükkan açmak için izin verilirdi. Sonra tabii ki sırasıyla hiyerarşik olarak yukarıya doğru kayan listeye beşinci olarak yine hekimbaşının inisiyatifiyle yeni biri ilave olunurdu. Bu sistem Osmanlı tebası olan bütün hekimler için geçerliydi. Yani hem Müslüman hem de gayrimüslim hekimler, 50 dükkanlık kontenjandan yararlanarak aynı şekilde dükkan açabilme izni alırlardı. Burada uygulanan bir başka şart da münhal kalan dükkanın

[296] **Çeşmizade Tarihi**, neşr. Bekir Kütükoğlu, İstanbul 1959, s. 90- 92.
[297] **Çeşmizade Tarihi**, s. 90- 92.
[298] Kütükoğlu, **İktisâdî Yapı**, s. 56-57.

yerine yenisinin yine aynı bölgede açılmasına dikkat edilmesidir. Mesela Divan Yolu'nda bir gedik boşalırsa yeni verilen gedik de yine o bölgede olmaktadır[299].

23 Safer 1182 (9 Temmuz 1768)'de İstanbul'da hekim dükkanlarının 50 olarak sınırlandığı ve ruusların yukarıda da belirtildiği gibi yapılan imtihan neticesinde yenilendiği görülmektedir. Bunu aynı tarihte hekimbaşının talebiyle kesret miktarda ruus verilmesinden çıkartabilmekteyiz.

Çalışma ruhsatları kişilere ömür boyunca verilmektedir. Dolayısıyla vefat halinde gedik boşta kaldığından yeni birisine verilmesi gerekmektedir. Bu durumda hekimbaşının arzıyla tavsiye ettiği hekime ruus verilir. Mesela, 23 Safer 1182 (9 Temmuz 1768)'de İstanbul'da Hoca Paşa civarında hekim dükkanı açmak için ruus alan Nikola, burada on yıla yakın mesleğini icra etmiş ve Ramazan 1191 (Ekim 1777)'de ölmüştür. Dolayısıyla ondan boş kalan gedik de hekimbaşı Mehmed Arif Efendi'nin arzıyla yine Hoca Paşa civarında dükkan açmak üzere İlya'ya verilmiştir[300].

Aynı tarihte dükkan açmak üzere ruhsat alan bir başka hekim, Macuni İbrahim'dir. Macuni İbrahim, aslında sarayda kethüdadır, imtihan edilerek bu belgeyi almaya hak kazanmıştır; ancak dükkan açmamıştır. Sadece gediği elinde bulundurmaktadır. Yaklaşık 1,5 sene gediği elinde bulundurup dükkan açmadan vakit geçmiştir. 1183 yılı Ramazan (Ocak 1770)'ında ise vefat etmiştir. Vefat edince mahlul kalan gedik için Hekimbaşı Mehmed Emin Ahmed Efendizâde'nin arzıyla başmülazım olarak sıra bekleyen Menteş veled-i David'in Divan Yolu'nda tabiblik yapma izni verilmiştir[301].

Vefatla boşalan bir başka gedik, yine aynı tarihte çalışma ruhsatı almış olan Frengici Bedros'un ruusudur. Bedros, Rebiülahır 1194 (Nisan 1780)'te ölmüştür. Dolayısıyla onun yerine baş mülazım olan David veled Arslan'a Koska'da dükkan

[299] Fakat kimi zaman istisnaların olduğu da görülmektedir. Mesela, 20 Zilhicce 1202 (21 Eylül 1788)'de dükkan açmak için ruus almış olan ve Kabasakal (Cankurtaran tarafında)'da dükkan açan Tokadizâde Mehmed Raşid Efendi, Rebiülahır 1215 (Temmuz 1804)'te vefat etmiştir. Dolayısıyla gediği mahlul kalmıştır. Bunun üzerine Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin arzıyla baş mülazım Hafız İbrahim Efendi b. Elhac Hamza'ya "*dilediği mahalde*" dükkan açmak üzere ruus verilmiştir. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin arzı üzerine 7 Rebiülahır 1219 (16 Temmuz 1804) tarihli buyuruldu. C.SH, 185.

[300] Hekimbaşı Mehmed Arif Efendi'nin arzı üzerine 8 Ramazan 1191 (10 Ekim 1777) tarihli buyuruldu. C.SH, 427.

[301] Hekimbaşı Mehmed Emin Ahmed Efendizade'nin arzı üzerine 13 Ramazan 1183 (10 Ocak 1770) tarihli buyuruldu, C.SH, 68.

açmak üzere hekimbaşı Mehmed Arif Efendi'nin arzıyla ruus verilmiştir. David'den boşalan mülazımlık ise ölen Bedros'un oğlu olan İkya'ya verilmiştir[302]. Vefatla gerçekleşen bir başka değişiklik, Menteş oğlu Avram'ın ölümü üzerinedir. Avram, 1768'de aldığı izinle mesleğini icra ederken 1200 yılının Zilkade'sinde (Eylül 1786) ölmüştür. Yerine Hekimbaşı Hafız Hasan Efendi'nin arzıyla baş mülazım olan Yoda veled-i Sabetay'a gedik ruusu verilmiştir[303].

1768 yılında yapılan imtihan neticesinde çalışma ruhsatı almaya hak kazanan hekimlerin isimlerini arşiv vesikalarından tespit etmek mümkündür. Birkaç örnek vermek gerekirse Ardik adlı hekim bunlardan biridir[304]. Bir diğeri ise Cibali'de dükkanı olan Mühtedi Mehmed'dir[305]. Bu tarihteki bir başka izin Sakızlı Gavsati'ye Mahmudpaşa'da mesleğini icra etmek üzere verilmiştir[306].

1768 tarihindeki uygulamayla sınırlandırılan sağlık alanındaki gedik sayısı, aynı sistemle XIX. yy. ortalarına kadar bozulmadan devam ettirilmiştir. Sistemin bozulmaması, hiyerarşik düzenin aynen uygulanmasına da bağlıdır. Yukarıda bahsedildiği gibi beş kişilik bir mülazım grubu yani dükkan açmak için sıra bekleyen hekimler vardır. Gedik boşalınca baş mülazım dükkan açmaya hak kazanır. Dolayısıyla müteselsilen yukarıya doğru bir hareket olur ve beşinci sıraya hekimbaşının arzıyla uygun gördüğü yeni biri alınır. Mesela, Başmülazım Apostol 29 Zilkade 1186 (21 Şubat 1773) tarihinde dükkan açmak için ruus almıştır. Uygulanan sistemde hiyerarşik bir şekilde bir alttaki bir yukarıya çıkarak en son beşinci boşta kalmıştır. Buraya da hekimbaşı Mehmed Emin Ahmed Efendizâde'nin arzıyla Mustafa Halife beşinci mülazım olarak atanmış ve ruusu verilmiştir[307]. 3 Şaban 1192 (27 Ağustos 1778)'de tabiblik ruusu alıp dükkan açmaya izni olan Bozcaadalı Yanaki veled Kostantin'in yerine boş kalan mülazemet kadrosu için David veled Arslan'ın beşinci mülazım olarak getirilmesi hususunda Hekimbaşı Mehmed Arif Efendi'nin

[302] Hekimbaşı Mehmed Arif Efendi'nin 13 Rebiülahır 1194 (18 Nisan 1780) tarihli arzları üzerine sadrazamın 16 Rebiülahır 1194 (21 Nisan) tarihli buyurulduları. C.SH, 542, leff 1-2.
[303] Hekimbaşı Hafız Hasan'ın arzı üzerine 16 Zilkade 1200 (10 Eylül 1786) tarihli buyuruldu. C.SH, 1119.
[304] D.KRZ, 191/15.
[305] D.KRZ, 191/16.
[306] D.KRZ, 191/17.
[307] Hekimbaşı Mehmed Emin Ahmed Efendizâde'nin arzı üzerine 30 Zilkade 1186 (22 Şubat 1773) tarihli buyuruldu. C.SH, 711.

arzıyla bahsi geçen kimseye ruusu verilerek beşinci mülazımlığa getirilmiştir[308]. 20 Zilkade 1200 (14 Eylül 1786)'de tababet ruusu alıp dükkan açmaya hak kazanan Kabriyel veled Salomon'dan boşalan mülazemet, hiyerarşik olarak ilerlemiş ve beşinci mülazemet için de İsmail Efendi b. Mustafa'ya Hekimbaşı Hafız Hasan Efendi'nin arzıyla ruus verilmiştir[309].

Hekimlik ve eczacılık birbirleri için olmazsa olmazdır. Hatta hekimlik yapan kişinin ilaç hazırlamayı bilmesi ve çeşitli karışımlarla hastalarını tedavi etmesi zaten kendisinden beklenen bir şeydir. XIX. yy.ın ilk çeyreğinde hekimlik gediğiyle eczacıların da faaliyette olduğu görülmektedir. Mesela, Agob veled Toma, 4 Receb 1221 (17 Eylül 1806)'de Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin arzıyla dükkan açmak için ruus almıştır. 1234 (1819) yılında ise öldüğünden dolayı gediği mahlul kalmıştır. Onun yerine 6 Cemaziyelahır 1233 (13 Nisan 1818)'te baş mülazımlığa gelmiş olan Sakızlı İspençiyar Todori veled Yorgi'ye Muhsinoğlu Hanı[310] yanındaki dükkanında eczacılık ve hekimlik yapmak üzere izin verilmiştir[311]. Ondan boş kalan mülazımlık yine silsile üzere devam etmiş ve beşinci mülazımlığa da hekimbaşının arzıyla İspençiyar Covani veled Dimitri getirilmiştir[312].

Bir başka eczacı, Pizani veled Markovic'dir. 13 Zilhicce 1204 (24 Ağustos 1790)'te dükkan açmak için müsaade almış olan Razomi veled Panayot, Receb 1239 (Mart 1824)'da ölmüştür. Dolayısıyla yerine baş mülazım Pizani veled Markovic'e Beyoğlu'nda dört yol ağzındaki dükkanında Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin arzıyla ispençiyarlık yapmak üzere izin verilmiştir[313].

---

[308] Hekimbaşı Mehmed Arif Efendi'nin 2 Şaban 1192 (26 Ağustos 1778) tarihli arzı üzerine sadrazamın 3 Şaban (27 Ağustos) tarihli buyuruldusu. C.SH, 1394.
[309] Hekimbaşı Hafız Hasan Efendi'nin 17 Zilkade 1200 (11 Eylül 1786) tarihli arzı üzerine 24 Zilkade (18 Eylül) tarihli buyuruldu. C.SH, 1407.
[310] Halk arasında Muhsinoğlu Han olarak bilinen Muhsinzade Hanı, Fatih ilçesi, Hobyar Mahallesi Büyük Postane Caddesi üzerinde, Hamidiye Türbesi Sokak ile Mimar Vedat Tek Sokak arasında yer almaktadır. N. Çiçek Akçıl Harmankaya, "Eminönü Muhsinzade (Muhsinoğlu) Hanı", **Sanat Tarihi Yıllığı**, sayı 25 (2016), s. 74.
[311] Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin gurre-i Rebiülevvel 1234 (29 Aralık 1818) tarihli arzı üzerine sadrazamın 8 Rebiülevvel 1234 (5 Ocak 1819) tarihli buyuruldusu. C.SH, 1053, leff 1.
[312] 5 Rebiülevvel 1234 (2 Ocak 1819) tarihli Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin arzı üzerine sadrazamın 8 Rebiülevvel (5 Ocak) tarihli buyuruldusu. C.SH, 1053, leff 2.
[313] Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin 15 Receb 1239 (16 Mart 1824) tarihli arzı üzerine sadrazamın 21 Receb 1239 (22 Mart) tarihli buyuruldusu. C.SH, 289.

Gedik sisteminde müstekar yani dükkana bağlı çalışma izinlerinde yer değişikliği talepleri muhakkak devlete bildirilmeli ve yer değişikliği için izin alınmalıdır. Bu durum sağlık alanında da aynen uygulanmıştır. Mesela hekimlik mesleğini Süleymaniye Hamamı külhanında icra eden frengici Agik veled Bedros, gediğini Süleymaniye Camii yakınındaki Hilalci Hanı yanındaki sahip olduğu dükkanda yürütebilmek üzere başvurmuştur. Talebi yerinde bulunmuş ve mesleğini bahsi geçen dükkanında icra etmesi kabul edilmiştir. Dolayısıyla artık burada mesleğiyle iştigal edip hastaları tedavi etmektedir. Ancak 1254 yılının Cemaziyelahır (Eylül 1838)'ında vefatıyla dükkanı ve gediği boşta kalmıştır. Bu sefer Süleymaniye Hamamı külhancısının oğlu ve aynı zamanda mülazım olup dükkan açmak üzere sıra bekleyen Kazar veled Markara, aynı dükkanda frengi hastalarını tedavi etmek üzere izin talebinde bulunmuş ve ruusu verilmiştir[314].

Hekimlik ruhsatı yanında görev yapacak cerrahlar da ruhsata tâbiydi. Cerrah Mehmed bir arzuhal sunup kendisinin Harem-i Hümayun'a da hizmet eden bir cerrah olduğunu ve bir dükkanının bulunmadığını ifade ederek hekimbaşının da onayıyla bir dükkan açmak için izin istemiştir. Sadrazam tarafından görüşü sorulmak üzere hekimbaşına havale edilmiş ve hekimbaşının Mehmed'in "*cerrahlık ahvalinden haberdardır*" diyerek verdiği ilamıyla dükkan açmasına izin verilmiştir[315].

Cerrah dükkanı açabilmek için bir diğer başvuru, İstanbul'da cerrah sınıfından Yorgi veled Papa İsterati tarafından gerçekleşmiştir. Kendisinin hem fenn-i fıtıkta hem de fenn-i cerahatte yetkin olduğunu ifade ederek İstanbul'da bir dükkan açabilmesi için hekimbaşı Katibzade Mehmed Efendi'ye başvurmuştur. Hekimbaşı da bunun üzerine bir arz ile durumu sadrazama sunmuştur. Sadrazamın buyuruldusu üzerine dükkan açması için izin verilmiştir[316].

[314] Hekimbaşı Ahmed Necib mühürlü takrir üzerine 14 Cemaziyelahır 1254 (4 Eylül 1838) tarihli buyuruldu. C.SH, 725.
[315] Cerrah Mehmed'in arzuhali üzerine Hekimbaşı Nuh Efendi'nin ilamı ve sadrazamın 15 Rebiülevvel 1112 (30 Ağustos 1700) tarihli buyuruldusu. İE.SH, 87.
[316] Hekimbaşı Katibzâde Mehmed Efendi'nin arzı üzerine 7 Safer 1179 (26 Temmuz 1765) tarihli sadrazamın buyuruldusu.C.SH, 724.

c. Yabancı Hekimlerin Denetimi

Osmanlı topraklarında sağlık alanında sadece kendi teb'asından olanlar değil kimi zaman yabancılar özellikle Avrupalılar da çalışmışlardır. İstanbul'da ve özellikle taşrada gördüğümüz bu hekimler, hekimbaşının denetimi ve kontrolüne tâbiydi. Hekimbaşının imtihanı olmadan çalışma ruhsatı alamazlar, ruhsatsız çalıştıkları tespit edildiğinde ise cezalandırılırlardı. Mesela, 1700 yılında İstanbul'da hekimbaşının huzurunda yapılan imtihanda Venedikli Yasefko ve Flemenk Yako, başarı ile geçerek Galata'da dükkan açmak koşuluyla çalışma ruhsatı almaya hak kazanmışlardır[317].

Osmanlı topraklarında ticaret yapan müste'min tüccar gibi o ülkelerin sağlık alanında faaliyet yürüten vatandaşları da aynı koşullarla Osmanlı topraklarında mesleklerini icra ederlerdi. Her ülke tüccarı kendi ahidnamesiyle tanınan haklar üzerinden belli serbestiyetlere sahipti. Ayrıca bu gruplar devlet güvencesi altında burada rahatça ticaretlerini yapabilirlerdi. Devletin ahidnamelerle müste'min tüccara tanıdığı en önemli hak, giyimlerinde ve yaşayış tarzlarında serbestliktir. Bu serbestlik bir taraftan da kişilerin ayırt edilebilmesi için de önemlidir[318]. Çünkü toplumsal yaşamda her topluluğun giymesi gereken kıyafetler bellidir. Dolayısıyla müste'min tüccar kendi milletine ait kıyafete[319] sadık kalmakla ayırt edilebilir bir hale gelmektedir.

İmparatorluğun başkenti İstanbul'da Avrupalı tüccarın sadece Galata'da dükkan açıp faaliyette bulunmasına müsaade edilirdi. Şehrin diğer bölgelerinde özellikle Suriçi'nde mesleklerini icradan men edilmişlerdi. Mesela, Sultan III. Selim döneminde, İstanbul tarafındaki hekim, eczacı veya tuhafcı dükkanlarında da Frenk kıyafetindeki yabancılar görülmeye başlamıştır. Bunlar daha çok Bahçekapısı civarında ve hatta Divan Yolu'nda bile dükkan açmışlardır. Bunun üzerine padişah, kontrollerin yapılması ve hangi dükkanda bu şekilde biri bulunursa o dükkan sahibinin gediğinin elinden alınacağını ifade ederek, "*buna bir güzel nizam verip bir dahi İstanbul'da frenk kıyafetinde dükkancı görmiyeyim*" diyerek tuhafcılar kethudasını uyarmıştır. Ayrıca hekimbaşına da beyaz üzerine yazılan bir hatt-ı hümayunla eğer

[317] **Mühimme Defteri**, no. 111, s. 4, h. no. 6; **Mühimme Defteri**, no. 111, s. 5, h. no. 7.
[318] Mübahat S. Kütükoğlu, "Ahidname-Türk Tarihi", **DİA**, c. I, s. 536-540.
[319] Osmanlı arşiv belgelerinde yabancıların kıyafetleri genel olarak "*kıyafet-i Efrenciyye*" diye adlandırılmıştır. Örneğin HAT, 1724.

hekim, cerrah veya eczacı dükkanlarında yabancıların bulunduğunu tespit ederse gediklerinin iptali ve cezalandırılmaları için Bâbıâli'ye gönderilmeleri emredilmiştir. Ayrıca hekimbaşına yazılan bu emirde bir süredir hekim, cerrah ve eczacı dükkanlarının sayılarının arttığı bundan dolayı artık yeni dükkan açılmasına müsaade olunmaması da bildirilmiştir. Reisülküttab efendi, durumu yabancı ülkelerin elçiliklerine de bildirmiş ve gerekli uyarılar yapılmıştır. Bu konudaki alınan tedbirler hakkında padişahı bilgilendirmek için durumu izah eden sadrazamın telhisi üzerine padişah:

"*Benim vezirim*

Tuhafcılar kethüdası ve hekimler başının göreceği iş değildir daima tesessüs ve taharrür eyleyüp bir kaçını tedib ve memurları terhip eyliyesin zira bu muhdes frengi esnaflık tahtında çok fesad vardır dikkat edesin"[320].

diyerek konuya verdiği ehemmiyeti ortaya koymuş ve yabancı sağlık çalışanlarının sıkıca kontrol altında tutulmasını emretmiştir.

Her ne kadar İstanbul, başkent olmasından dolayı ayrı bir ehemmiyete sahipse de taşradaki halkın sağlığına da ihtimam gösterildiği ve müsaadesiz olarak çalışan ve uyguladıkları yanlış tedavi neticesinde hastanın ölümüne sebep olan Avrupalı hekimlerin, tespit edildikleri vakit hekimbaşının talebiyle sınır dışı edildikleri görülmektedir. Mesela 1703 yılında Fransız ve İngiliz birkaç hekim Edirne'ye gelip mesleklerini icra etmeye başlamışlar ve uyguladıkları tedavilerde başarılı olup hayli meşhur olmuşlardır. Birisi Fil Yokuşu'nda ve birisi Veziriazam Sarayı yakınında büyük dükkanlar açmışlardır. Pek çok hastayı iyileştirmişlerdir; fakat katiblerden "Küçük Hünkâr" lakablı Şinasi mahlaslı çelebi rahatsızlığından dolayı bu hekimlerden birine başvurmuş ve bir ay kadar tedavi gördükten sonra rahatsızlığından kurtulduğunu ancak biraz halsizliği olduğunu belirtmiştir. Hekimler de durumunu müzakere edip kendisine kuvvet vermek üzere birkaç hap vermişlerdir. Hapları kullanan katib, bir gün sonra ölmüştür. Bunun üzerine durum hekimbaşına şikayet edilmiş ve hekimbaşı Nuh Efendi de tedaviyi yürüten hekimi getirtip verdiği hapın ikisini kendisine içirmiştir. Hapın bir zararı olmadığı görülmüş; ancak hekimbaşı yine de şüphelerinden tam olarak

[320] 1217 (1803)'ye tarihlendirilen hatt-ı hümayun, HAT, 1724.

kurtulamamış ve sadece o hekimin değil diğer hekimlerin de dükkanlarının kapatılmasına, İstanbul, Edirne ve Osmanlı topraklarının herhangi bir yerinde bir daha dükkan açmamalarına karar vererek sürgünle cezalandırmıştır[321]. Aslına bunlar yabancı olduklarından buradaki sürgün sınır dışı edilme olarak düşünülebilir.

5. Hekimbaşının Emeklilik ve Muafiyet Taleplerindeki Rolü

Devlet memurları, saray görevlileri veya askerler, emeklilik veya görevden muafiyet hususlarındaki taleplerini bir arzuhal ile Divan-ı Hümayun'a bizzat başvurarak sunarlardı. Bu arzuhalin değerlendirilip neticeye kavuşturulması için ise hekimbaşının muayenesi şarttı. Arzuhal sunan görevli, öncelikle Divan'da bir ön muayeneden geçirilirdi. Ardından sağlık durumuna göre hekimbaşına, kehhalbaşına ya da cerrahbaşına havale edilirdi. Hekimbaşı, havale edilen görevlilerin muayenelerini Enderun Hastanesi'ndeki odasında gerçekleştirirdi. Arzuhal üzerine muayeneyi gerçekleştiren hekimbaşı ilam ile durumu sadrazama iletirdi. Bunun üzerine sadrazam bir telhis ile konuyu padişahın onayına sunardı. Hatta bu koşul askeri kanunnamelere bile yansımıştı. "*Tekaüdlük verilecek kimse serasker paşa ile nazırın bi'l-iştirak Bab-ı âli'ye takdim edecekleri arzları, öncelikle hekimbaşı efendiye havale ile cerh u illet ve amelden sukutu keyfiyeti muayene ve ilam olunduktan sonra Divan-ı Sadr-ı azamiye çıkarulup, tensib ü irade olunduğu suretde defterdar efendiye havale olunarak takdim edeceği takrir u şurut mucebince icab eden tekaüdlüğü iktizasına göre tevcih ve senedi tanzim olunmak*[322]".

Hekimbaşılar, XVIII. yy. boyunca tekaüdlük işlemlerini nihayete erdirmek üzere muayeneleri gerçekleştirip ilamla muayene sonucunu sadrazama sunmuşlardır. Ancak özellikle III. Selim döneminde bu tarzda başvurular çok fazlalaşmaya başlamış ve durum padişahın da dikkatini çekmişti. Bunun üzerine padişah Sultan III. Selim, hatt-ı hümayunuyla hekimbaşı ilamıyla tekaüdlük talebiyle yazılan bir telhis üzerine "*bunlara galiba dikkat olunmuyor zira çoğaldı kapuya getürdüp kendileriniz dahi görüyor musunuz yohsa gayri işler misillü başdan mı savıyorsunuz*" diye yazarak muayenelerin daha dikkatli ve özenli yapılmasını emretmiştir. Sadrazam padişahın hatt-ı hümayununa bir telhis ile cevap vermiş, arzuhal sunanların tamamının

[321] **Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116 / 1688-1704)**, s. 211-212.
[322] **Es'ad Efendi Tarihi**, s. 661.

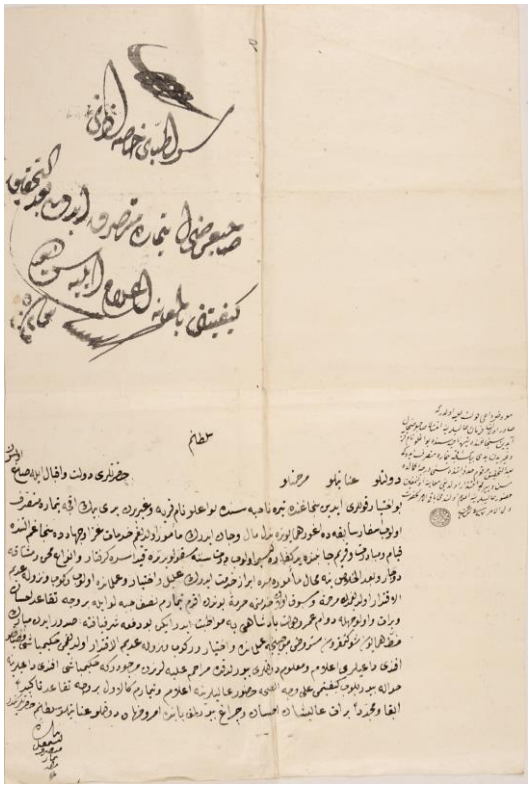
görülmedikçe hekimbaşına havale edilmediğini ve taleplerin ardının kesilmediğini belirtip "*her gelenin kapıda ve ekserinin divanda muayene olunduğunu gerek sadrazam gerekse kethüda ve çavuşbaşı kulları dikkatte kusur ettikleri yoktur kaldı ki illetlerine dikkat hekimbaşı efendinin vazifesi olduğundan ana dahi kaç defa tenbih olundu kemaliyle dikkatte kusuru olmadığı inha eder*" şeklinde tekrar padişahın emrine sunmuştur[323].

Sadrazamın da işaret ettiği üzere muayeneler bizzat hekimbaşı tarafından yapılmaktaydı. Bunu belgelerin üzerinde yer alan hekimbaşıların ilamlarından da görebilmekteyiz.

Saray görevlilerinden yaşı ilerlemiş ve artık vazifesini icra edemeyecek hale gelmiş olanlar, emeklilik haklarını kullanabilmek üzere bir arzuhalle taleplerini iletirlerdi. Emekliliğin gerçekleşmesi için hekimbaşının muayenesi sonucunda kaleme aldığı ilamındaki görüşü önem arz etmekteydi. Mesela saray teberdarlarından Hasan Ağa, yaşlandığı ve artık görevini yerine getiremediğini belirttiği arzuhaliyle emeklilik için başvurmuştu. Hekimbaşı Mehmed Sadık Efendi'nin verdiği raporla talebinin yerinde olduğu değerlendirilmiştir. Dolayısıyla Hasan Ağa emekliliğe hak kazanmıştır[324].

Böyle bir başka örnek de Berberbaşılardan Süleyman Ağa'nın talebidir. Süleyman Ağa yine yukarıdaki gerekçelerle emeklilik için arzuhal sunmuştur. Süleyman Ağa'nın Hekimbaşı Mehmed Sadık Efendi tarafından yapılan muayenesi sonucunda bir gözünün görmediği ve yaşının da ilerlemiş olduğu müşahede edilmiştir. Hekimbaşının bu minvaldeki ilamı üzerine Süleyman Ağa, emeklilik hakkını elde etmiştir[325].

[323] 1205 (1790)'e tarihlendirilen telhis üzerine hatt-ı hümayun. HAT, 10103.
[324] AE.III.Selim, 7767. 27 Receb 1205 (1 Nisan 1791).
[325] HAT, 199/10107 [1205].

Resim 27
Hekimbaşının Emeklilik Hakkındaki İlamı
(C.SH, 7148)

Devletin askeriye sınıfı mensupları, fiziksel olarak oldukça yıpratıcı bir çalışma hayatı sürdürmekteydiler. Dolayısıyla çıkılan uzun seferler ve yaşanan savaşlarda çeşitli hastalıklara tutulabilir veya artık sefere çıkacak kudrette olamayabilirlerdi. Bu sebeplerle emeklilik haklarını kullanmak isteyen askerler, ancak hekimbaşının muayenesi sonucuna göre tekaüdlük hakkını kullanabilirdi. Mesela, Top arabacıları ocağından Ali alil olduğundan dolayı emekliliğini talep etmiştir. Bu talep ocak nazırı ve top arabacı başı tarafından sadrazama sunulmuştur. Sadrazam arzuhal sahibini muayene için Hekimbaşı Ömer Efendi'ye havale etmiştir. Hekimbaşı muayenesinde fıtık hastalığına sahip olduğunu görür. Bu konuda verdiği ilamı üzerine emeklilik işlemi gerçekleşmiştir[326].

Bir diğer Top arabacıları ocağından görevli olan Yusuf, hem alil hem de amelmande olduğunu belirterek bir arzuhal yazıp emekliliğini talep etmiştir. Ocak

[326] Ali'nin arzuhali üzerine sadrazamın hekimbaşına havale için tarihsiz buyuruldusu, defterden çıkarılan 5 Safer 1127 (10 Şubat 1715) tarihli derkenar, hekimbaşının tarihsiz ilamı ve en son olarak da 15 Safer 1127 (15 Şubat) tarihli sadrazamın tevcihe dair buyuruldusu, İE.SH, 153.

nazırı el-hac İbrahim Reşid Efendi ve hem de toparabacıları başı Seyyid Mehmed Tahir Ağa da kendisinin hem zayıf hem de sefere çıkmak için güçsüz olduğunun Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından da tesbit edildiğini arz ederek emekliliğini talep etmişlerdir. Bu talep kabul edilerek Yusuf'un İstanbul gümrüğünden aldığı geliri emekli maaşı olarak kendisine bağlanmıştır[327].

Diğer askeri birimlerden de emeklilik için başvuru yapıldığı vakit önce hekimbaşının muayenesine gönderilirdi. Mesela, Cebeci ocağından elhac Hüseyin, iş göremez olduğundan emekliliğini istemektedir. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin muayenesiyle durumu sabit görülmüş ve emeklilik işlemlerine başlanmıştır[328].

Timarlı sipahilerin de katılmak zorunda oldukları seferlerden maluliyetlerine istinaden muafiyet veya emeklilik talepleri olmakta ve yine hekimbaşının muayenesinin sonucuna göre muafiyetin veya emekliliğin yerinde olup olmadığına karar verilmekteydi. Mesela, Kocaeli sancağında timara mutasarrıf olan Mustafa arzuhal sunarak hasta ve ihtiyar olduğundan tekaüdlük istemiştir. Mustafa, muayene için Hekimbaşı Mehmed Sadık Efendi'ye havale edilmiştir. Hekimbaşının muayenesinde fıtık hastalığına sahip olduğu tespit edilmiştir. Hekimbaşının ilamıyla sadrazama muayene sonucunu arz etmesiyle emeklilik talebi yerine getirilmiştir[329].

Yine bir emeklilik talebi, Aydın sancağında timara mutasarrıf olan İbrahim tarafından Divan'a yapılmıştır. İbrahim, bir önceki sene seferde "*uğur-ı hümayunda bezl-i mal ve can ederek*" bulunduğunu belirtip amelmande olduğundan ve çeşitli hastalıklara sahip bulunduğundan bahisle tekaüdlüğünü talep etmektedir. Sadrazam tarafından muayene edilmesi için hekimbaşına havale edilmiştir. Hekimbaşı Mehmed Sadık Efendi'nin yaptığı muayene neticesinde yaşının ilerlemiş olduğu ve tekaüdlüğe uygun olduğu ilam edilmiştir[330].

Devletin zeamet sahibi görevlilerinden Ali Ağa, Divan-ı Hümayun'a bir arzuhal sunarak alil ve ihtiyarlığı sebebiyle emeklilik hakkını kullanmak üzere izin

[327] AE.I.Mahmud, 4743, 15 Muharrem 1219 (26 Nisan 1804) tarihli pusula üzerine defterdarın imzası ve yine aynı tarihli derkenar.
[328] C.ML, 13415.
[329] 1205 (1791)'e tarihlendirilen telhis üzerine "*müsaade oluna*" şeklinde hatt-ı hümayun. HAT, 9860.
[330] İsmail Ağa'nın arzuhali üzerine 22 Şaban 1205 (26 Nisan 1791) tarihli sadrazamın hekimbaşına havale ettiği buyuruldu 27 Şaban 1205 (1 Mayıs) tarihli hekimbaşı Mehmed Sadık Efendi'nin ilamı. Genelde hekimbaşı ilamlarında tarih yok iken bunda vardır. C.SH, 7148.

talep etmiştir. Ali Ağa, muayene için Hekimbaşı Mehmed Sadık Efendi'ye gönderilmiştir. Ali Ağa, hekimbaşının muayenesi için Enderun Hastanesi'ne giderken sarayın birinci avlusunda padişah Sultan III. Selim'in atla geçişine tesadüf etmiştir. Ali Ağa, padişahı görünce belki kendiliğinden belki de padişaha kendini acındırmak için yol üzerine düşmüştür. Halini gören padişah, kendisine 100 kuruş atiyyede bulunmuş ve bu ihsan hekimbaşı vasıtasıyla kendisine verilmiştir. Hekimbaşının muayenesinde yaşının ilerlemiş olduğu ve bunun yanı sıra sağ tarafının felçli ve fıtık hastalığına sahip olduğu görülmüştür ve böylece Ali Ağa, emeklilik hakkını kazanmıştır[331].

XVIII. yy. sonlarına kadar cerrahbaşı ve kehhalbaşının müstakilen hastalık ve yaralanmalar üzerine başvuru yapılan talepleri değerlendirme yetkileri varken, XVIII. yy. son çeyreğinden itibaren bu konulardaki değerlendirmeler de hekimbaşının sorumluluğuna verilmiştir. Hekimbaşının daha da ön plana çıkmasıyla yetki ve sorumlulukları artmıştır. Mesela, müteferrika gediklilerinden Sivas sancağında zeamet tasarruf eden Mustafa Ağa bir arzuhal sunarak gözlerinin yetersiz görmesinden ve yaşının seksene yaklaşmış olmasından bahisle bu sene çıkılacak sefere "*eşmeğe*[332]" muktedir olmadığını belirtip seferden affını arz etmiştir. Daha önceki dönemde bu durum kehhalbaşının muayenesine havale edilirken, arzuhal sahibi Hekimbaşı Mehmed Sadık Efendi'ye yönlendirilmiştir. Hekimbaşının muayenesinde hem hastalığı hem de yaşının ilerlemiş olduğu tespit edilmiş ve ilam ile durum sadrazama bildirilmiştir. Mustafa Ağa, padişahın da onayıyla sefere çıkmaktan muaf tutulmuştur[333].

Çıktığı seferde yaralanan bir timar sahibi, artık askerlik görevini yerine getiremeyecek sağlık durumunu ortaya sürerek emeklilik talebinde bulunabilirdi. Böyle bir durumda yine hekimbaşının muayenesinin sonucuna göre karar verilirdi. Mesela, Arapgir sancağında timara mutasarrıf olan Osman sunduğu arzuhalinde

[331] 1204 (1790)'e tarihlendirilen sadrazamın telhisi üzerine padişahın "*hekimbaşının takriri üzere kala*" şeklindeki hatt-ı hümayunu. HAT, 55430.
[332] Sefere gitmek.
[333] 1204 (1790)'e tarihlendirilen sadrazamın telhisi üzerine "*müsaade oluna*" şeklinde hatt-ı hümayun. HAT, 9818.

Cezayirli Hasan Paşa ile İsmail[334]'de bulunup muharebe esnasında on bir yerinden yara aldığını ifade edip tekaüdlük talebinde bulunmuştur. Hekimbaşı Mehmed Sadık Efendi muayene sonucunda Osman'ın on bir yerinde kılıç yarası ve sol kolu parmaklarıyla çolak olup amelmande olduğunu ilam ile sunmuştur[335].

Devletin deniz gücünü oluşturan donanma çalışanlarının da emeklilik haklarını kullanabilmeleri için hekimbaşının muayenesi ve mecruhin defterine kaydetmesi gerekmekteydi. Mesela, kalyoncu neferatından İbrahim, Divan-ı Hümayun'a arzuhal sunarak bir önceki sene donanmayla sefere çıkmışken yaralandığını ifade etmiştir. Bu sebepten dolayı emeklilik talebinde bulunmuştur. Önce kapudan paşadan İbrahim'in durumu tahkik edilmiş ve gerçekten donanma ile sefere iştirak ettiği ve yaralandığı tespit edilmiştir. Hekimbaşı Mehmed Sadık Efendi'nin muayenesinde de yaralı olduğu görülmüş ve mecruhin defterine kaydedilmiştir. Böylelikle İbrahim, emekliliğe hak kazanmıştır[336].

Hekimbaşılara geniş kapsamlı bu muayene işlemlerini gerçekleştirirken diğer saray hekimlerinin de yardımcı oldukları görülmektedir. Mesela daha önce cüzzamlı denilerek Tosya'ya sürgün edilen Mehmed Efendi, tekrar bir arzuhal sunup affını talep etmiştir. Bunun üzerine sadrazam tarafından hekimbaşına muayene için havale edilmiştir. Belgenin üzerindeki hekimbaşının ilamından muayenenin hassa tabiblerinden Ahmed Efendi ve diğer Ahmed Efendi bin Hüseyin Efendi tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Yapılan muayene neticesinde hastalığının cüzzam olmadığı kuba-i efrenci denilen bir çeşit uçuk olduğu görülmüştür. Bu durum Hekimbaşı Ömer Efendi'nin ilamıyla sadrazama bildirilmiştir[337].

---

[334] Bugün Ukrayna Cumhuriyeti'nde Besarabya'nın güneyinde, Bucak denilen kesimde, Tuna'nın Karadeniz'e dökülen kollarından biri olan Kilya üzerinde Romanya sınırına yakın önemli bir liman şehri olup Türkçe söylenişine benzer şekilde Izmail adıyla anılır (Feridun M. Emecen, "İsmâil", **DİA**, c. XXIII, s. 82-84). Cezayirli Hasan Paşa, padişah Sultan III. Selim'in tahta çıkışı sırasında Anadolu valiliği ve İsmâil Kalesi seraskerliğiyle görevlendirilmiştir. Hasan Paşa, Serasker olarak Rusları İsmâil Kalesi önünde mağlûp eden ve kaleyi muhasaradan kurtarmıştır (Mahir Aydın, "Cezayirli Gazi Hasan Paşa", **DİA**, c. VII, s. 501-503).

[335] 1205 (1791)'e tarihlendirilen telhis üzerine "*müsaade oluna*" şeklinde hatt-ı hümayun. HAT, 10295.

[336] 1205 (1791)'e tarihlendirilen telhis üzerine "*münasibi üzere berat akçe verile*" şeklinde hatt-ı hümayun. HAT, 8757.

[337] Mehmed Efendi'nin arzuhali üzerine önce sadrazam tarafından hekimbaşına havale buyuruldusu daha sonra derkanar olarak çıkarılan sürgün için verilen evail-i Şevval 1134 (15 Temmuz-24 Temmuz 1722) tarihli ferman müsveddesi, altında Hekimbaşı Ömer Efendi'nin ilamı ve en son 7 Safer 1135 (17 Kasım 1722) tarihli buyuruldu. İE.SH, 170.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HEKİMBAŞININ SARAY MERASİMLERİNDEKİ KONUMU, GELİRLERİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ HEKİMBAŞILAR

A. HEKİMBAŞILARIN MERASİM VE KUTLAMALARDAKİ YERİ

Padişahın hayatında çok önemli bir yere sahip olan hekimbaşının, saraydaki ilmiye ricali çalışanlarından olması hasebiyle teşrifattaki yeri de bu mertebedeydi. Yeni padişaha biat edildiği devletin en önemli resmî töreni olan cülusta, düğünlerde ve bayram kutlamaları, hırka-i şerif ziyareti, aşure dağıtımı gibi dini merasimlerde her zaman üst sıralarda bir mevkiye sahipti. Genelde teşrifattaki yeri, devletin üst düzey ilmiye ricalini temsil eden şeyhülislam, Rumeli ve Anadolu kadıaskerleri, nakibüleşraf, İstanbul kadısından sonra gelirdi. Padişah, hekimbaşını taltif etmek ya da hediye olarak hilat giydirmek istediğinde şeyhülislam dışında yukarıda saydığımız görevlilere olduğu gibi hekimbaşına da bol yenli çuka feraceye kaplı samur kürk giydirirdi.

1. Devletin Resmî Törenleri ve Hekimbaşı

Osmanlı devlet teşrifatında padişahın huzurunda gerçekleştirilen en önemli resmî törenler cülus ve bayram kutlamalarıdır. Bu törenlerde devletin her kademesinden görevli, teşrifat gereğince nasıl hareket etmesi gerekiyorsa o şekilde padişahın huzurunda biat ederek yerine geçerdi. Dolayısıyla hekimbaşı da teşrifat gereğince belirlenen kurallar çerçevesinde padişahın huzuruna çıkardı. Aşağıda hekimbaşının cülus ve bayram törenleri protokolündeki yeri anlatılacaktır.

a. Cülus Törenleri

Cülus törenleri padişahın tahta çıkması ve hükümranlığın onaylanması anlamındaki biat törenine denmektedir. Cülus, devlet idaresinin boş kalmaması için vefat eden ya da hal' edilen padişahın yerine mümkün olan en kısa sürede yapılırdı. Törenler genel itibariyle Topkapı Sarayı'nda gerçekleşmekteydi. Babüssaade'nin önüne taht çıkarılıp hazırlanır, diğer taraftan da törene katılacak olanlar davet edilirdi. Merasim için davetliler hazır olduğunda ise tahta çıkacak yeni padişaha biat için hazır olunduğu haberi verilirdi. Padişah, sağ kolunda darüssaade ağası ve sol kolunda babüssaade ağası olduğu halde Babüssaade'den dışarı çıkar ve sağ tarafta selam için

hazır olan dergah-ı ali kapıcıbaşılarına ve sol tarafta dergah-ı ali müteferrikaları ve çaşnigir ağalara, karşıda duran divan-ı hümayun çavuşlarına selam vererek tahta otururdu. Bu sırada divan-ı hümayun çavuşları alkış tutarlardı[1].

Önce nakibüleşraf örfüyle ve uzun yenli kürküyle gelir ve dua eder, bu arada padişah ayağa kalkar, dua sonunda el öpen nakibüleşraf çavuşların alkış tuttuğu sırada hazine önündeki yerine döner, padişah da yerine otururdu. Padişahın tebrikleşme esnasında kimlere ayağa kalkıp kalkmayacağı konusunda bir karışıklığa mahal vermemek için alkış tutan çavuşlar ayağa kalkması gerektiğinde "*hareket-i hümayun padişahım*" oturacağı zaman ise "*istirahat-i hümayun padişahım*" diyerek padişahı yönlendirirlerdi[2]. Daha sonra sırasıyla miralem ağa, baş kapıcıbaşı, ikinci, üçüncü, dördüncü kapıcıbaşılar, büyük mirahur ağa, çakırcıbaşı, çaşnigirbaşı, şahincibaşı, cebecibaşı, arpa emini, atmacacıbaşı, topçubaşı, çaşnigirler, ulufeli ve gedikli müteferrikalar eskilik sırası ile etek öperlerdi. Daha sonra hekimbaşı, cerrahbaşı, çadır mehterbaşısı, taşra hazinedarbaşı, taşra hazine katibi, toparabacıbaşı, ahır kethudası, sakabaşı, dolama-terzibaşı, çadır mehterleri kethudası, arpa katibi, rahtvan kethudaları, alem mehterbaşı, iskemlecibaşı, kehhalbaşı etek öperlerdi. Bunlardan sonra çavuşbaşı ve kapıcılar kethudası ağa Kubbealtı'nda bulunan şeyhülislam, sadrazam, vezirler, nişancı ve sadreyn efendileri davet ederlerdi. Önce veziriazam padişahın karşısına geldiğinde yer öpüp sağ tarafında dururdu. Sonra ikinci ve üçüncü vezirler yer öpüp sadrazamın alt tarafında sağında dururlardı. Vezirlerin biati esnasında padişah ayağa kalkar, çavuşlar alkış tutarlardı. Vezirlerin altındaki mansıp sahiplerinin biatinden sonra davet edilen şeyhülislam, huzurda önce dua eder, çavuşların alkışları arasında ayağa kalkan padişahın elini öper ve tören mahallinden çıkar giderdi. Şeyhülislamdan sonra Rumeli ve Anadolu kadıaskerleri etek öperler, padişah bunlara da ayağa kalkardı. Daha sonra merkez teşkilatındaki kalemiye grubuna dahil olan görevliler ve en son olarak da devletin askeri kesimini temsil eden görevliler biat ederlerdi. Sonuçta padişah devlet erkânını selamlayarak yine çavuşların alkışlarıyla içeriye girerdi[3].

---

[1] Zeynep Tarım Ertuğ, "Osmanlılarda Teşrifat", **Türk Dünyası Kültür Atlası, Osmanlı Dönemi-1**, İstanbul 1999, s. 431-439; ayn.yzr., "Osmanlı Devletinde Resmî Törenler ve Birkaç Örnek", **Osmanlı**, c. IX, Yeni Türkiye yay., Ankara 1999, s. 137-139.

[2] Ertuğ, "Osmanlılarda Teşrifat", s. 431-439; ayn.yzr., "Osmanlı Devletinde Resmî Törenler", s. 137-139.

[3] **Mehmed Es'ad Efendi'nin Teşrîfât-ı Kadîmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Teşrifat**, haz. H. Ahmet Arslantürk-Miraç Tosun-Serdal Soyluer, İstanbul 2012, s. 143-147.

Cülus törenlerinin bir başka ehemmiyeti cülustan sonra verilen inam ve bahşişti. Özellikle askere verilecek bahşiş için padişah "*bahşiş ve terakkileriniz kabulümdür*" der ve herhangi bir tatsızlığa meydan vermemek için söz konusu miktar hemen dağıtılırdı. Askere verilen bahşiş ve terakkilerin dışında devlet erkânına da bu vesile ile çeşitli ihsanlarda bulunmak adettendi[4]. Cülus esnasında henüz azil gerçekleşmediğinden hâlâ görevde bulunan hekimbaşına da bu vesileyle hilat verilirdi. Hekimbaşına cülustan sonra hediye edilen hilat sadrazamın huzurunda giydirilirdi. İlmiye ricalinden üst düzey devlet görevlilerine mutad üzere verile gelen çuka feraceye kaplı samur kürk diğer törenlerde olduğu gibi cülusta da hekimbaşına verilerek taltif edilirdi. Mesela, Sultan III. Selim'in tahttan indirilmesiyle iktidara gelen Sultan IV. Mustafa'nın cülus töreninin akabinde Bâbıâli'de düzenlenen törende sadrazamın huzurunda hekimbaşına çuka feraceye kaplı bir samur kürk hilat olarak giydirilmiştir[5].

b. Bayram Kutlamaları

Osmanlı sarayındaki en büyük törenlerden birisi ramazan ve kurban bayramlarında yapılan tebrikleşmedir. "îd-i fıtr" denilen Ramazan ve "îd-i adhâ" denilen Kurban bayramlarında tebrikleşmeler bayramdan beş gün önce başlardı. Ancak devlet nezdindeki en büyük merasim bayramın birinci günü seher vakti sabah namazından önce Topkapı Sarayı'nda yapılırdı. Bütün devlet erkânı ve askerin katıldığı bu tören imparatorluktaki en mutantan törenlerden biridir.

Seher vaktinde yapılacak merasim için davetliler gece yarısından sonra saraya gelmeye başlarlar, bu arada süslenmiş bayram tahtı Baüssaade önüne çıkarılıp hazırlanırdı. Tahtın sağ tarafı sadrazam ve vezirler için bırakılır sol arka tarafında zülüflü baltacılar veya hasoda mensuplarından silahdar ve çukadar durur, sol tarafında Kırım hanzadeleri onların solunda miralem ağadan başlayarak herkes yerini alırdı. Alay Meydanı'nda davetliler teşrifati efendinin rehberliğinde derecelerine göre yerleştikten sonra silahdar ağa tarafından içeriye haber verilirdi. Padişah önce Hırka-i şerif'i ziyaret eder daha sonra bir tarafında darüssaade ağası diğer tarafında babüssaade ağası olduğu halde selam çavuşlarının alkışları arasında kapıdan çıkardı. Padişahın

[4] Ertuğ, "Osmanlılarda Teşrifat", s. 431-439; ayn.yzr., "Osmanlı Devletinde Resmî Törenler", s. 137-139.
[5] **D.TŞF.d**, 26080, s. 2.

Babüssaade önüne çıkmasıyla başlayan mehter, merasim sonuna kadar devam ederdi. Nakibüleşrafın dua edip padişahın elini öpmesiyle tebrikleşme başlardı. Kırım hanzadelerinin el öpüp gitmesinden sonra tıpkı cülusta olduğu gibi aynı teşrifat sırasıyla görevliler gelip padişahla bayramlaşırdı. Babüssaade önündeki bayramlaşmadan sonra padişah içeriye girer, bu sırada devlet erkanı Babüsselam'da beklerdi. Muayedeye katılanlar bayram namazı için padişahın Babüsselam'a gelmesinden sonra alayla bayram namazı için camiye giderlerdi ve böylece bayramlaşma merasimi sona ederdi[6].

Hekimbaşının padişah ile bayramlaşması ise, Hezarfen Hüseyin Efendi'nin anlatımıyla XVIII. yy.da şu şekilde gerçekleşir: Padişah sabah namazını eda ettikten sonra Hasoda'ya gelir ve burada musahib ağalar öncelikle padişahla bayramlaşır. Daha sonra Has oda mensupları eskilik sırasına göre padişahın elini öperler. Sonra padişah tören kıyafetlerini giyer. Buradan Babüssaade'ye doğru giderken Hünkar Mescidi karşısındaki meydanda fıstık ağacının altında bekleyen padişah imamı ve hekimbaşı ile karşılaşır ve onlarla bayramlaşır. İmam padişahın ömrünün uzun olması ve devletin devamı için dua ederek Fatiha suresini okurdu[7]. Daha sonra padişah Babüssaade'deki tören mahalline gider.

XIX. yy.da ise hekimbaşının padişah ile bayramlaşması padişahın Hırka-i Şerif ziyaretinin akabinde, önceleri Revan Odası veya Sarık Odası denilen mahalde sonraları ise Sünnet Odası'nda tören elbiselerini giydikten sonra burada gerçekleşen tören esnasında olurdu. Hekimbaşı ile birlikte padişahın imamı, Enderun odaları mensuplarıyla birlikte padişahla burada bayramlaşırdı[8]. Ancak, II. Mahmud devrinde padişahın hükmüyle, Enderun ricaliyle birlikte Sünnet Odası'nda bayramlaşma merasimine katılan hekimbaşı ve padişah imamı artık diğer ilmiye ricaliyle birlikte Babüssaade'nin önünde yapılan törene iştirak etmeye başlamışlardır[9].

[6] Ertuğ, "Osmanlılarda Teşrifat", s. 459-463, **Teşrifat-ı Kadime**, s. 82-93.
[7] Hezarfen Hüseyin Efendi, **Telhîsü'l-beyân**, s. 79.
[8] Tayyâr-zâde Atâ, **Târîh-i Enderûn**, c. I, s. 324.
[9] **Es'ad Efendi Tarihi**, s. 638.

2. Padişahın Çocuklarına Dair Yapılan Törenlerde Hekimbaşı

Devletin en üst derecedeki yöneticisi konumunda yer alan padişah, aynı zamanda şefkatli ve evlatlarıyla alakadar bir baba hüviyeti de taşımaktadır. Dolayısıyla her babanın olduğu gibi padişahın da çocuklarına gerekli ihtimamı göstermesi ve onların hayatlarında değişiklik meydana getiren hadiselerde sevincini ve coşkusunu ortaya koyması normaldir. Bir babanın hayatında çocuğunun dünyaya gelmesi büyük bir mutluluk vesilesidir. Hele ki bu çocuk bir devletin devamını sağlayacak bir şehzade ise mutluluk daha da artar. Hatta bu sırada yaşanan mutluluk devletin bütün topraklarına yayılır. Doğan şehzadenin sünnet düğünü ise devletin şaşaa ve gücünün büyüklüğünün ortaya koyulması için bir vesile haline gelir. Kız çocuk sahibi olan bir padişah için ise, sultanın evlendirilmesi sırasında yapılan kutlamalar önem arz etmektedir. Her ne kadar bunlar resmi törenler olmasa da devletin her kademesindeki çalışanını ilgilendiren merasimlerdir. Dolayısıyla buralardaki teşrifatta hekimbaşının yerine yer verilecektir.

a. Padişahın Çocuğunun Doğumundaki Kutlamalar

Sarayda gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra doğum için tayin edilen ebeler ve yardımcıları vasıtasıyla kadın efendinin salimen doğurması için her türlü ihtimam gösterilirdi. Doğan şehzade veya sultanın dünyaya geldikten sonra sağlıklı olup olmadığının tahkiki ilk muayeneyi gerçekleştiren ebe kadın tarafından yapılmaktaydı. Padişahın yeni bir çocuğu dünyaya geldiği vakit, bunun ilanı da teşrifata ve geleneklere göre yapılırdı. Çocuk doğduğunda ilk olarak darüssaade ağasına haber verilirdi. Ağa, oda lalası vasıtasıyla silahdar ağaya müjdeli haberi gönderirdi. Silahdarağa padişahın bir çocuğu olduğunu saraya ilan ederdi. Bu haber üzerine Enderun'da bulunan her oda, doğum şerefine erkek ise beş, kız ise üç kurban keserek doğumu kutlardı[10]. Daha sonra haber, şehir halkı ve devletin sınırları dahilindeki her yerde şenliklerle kutlanırdı. Özellikle İstanbul'da haberin kutlanması için yapılan şenlikler daha görkemli olmaktaydı[11]. Doğumun üçüncü günü doğum yapan kadınefendinin lalası ağa vasıtasıyla hanedanın kadın mensuplarına ve sadrazam, şeyhülislam, kapudan paşa, kadıaskerler, nakibüleşraf gibi ileri gelen devlet

[10] Terzi, **Bezmiâlem Valide Sultan**, s. 72-73.
[11] M. Çağatay Uluçay, **Harem II**, İstanbul 2011, s. 141-149.

görevlilerine loğusa şerbeti gönderilirdi. Şerbet gönderilen görevlilerden biri de hekimbaşı idi. Mesela, 1196 (1782) yılında dünyaya gelen padişah I. Abdülhamid'in çocuğu için loğusa şerbeti dağıtılan kimseler arasında hekimbaşı Mehmed Arif Efendi de vardır[12]. II. Mahmud döneminde 1228 yılının Rebiülevvel ayında (6 Mart 1813) dünyaya gelen Şehzade Abdülhamid için loğusa şerbeti dağıtımında teberdaran bölükbaşısı eliyle Hekimbaşı Numanzâde Mustafa Mesud Efendi'ye loğusa şerbeti takdim edilmiştir[13]. Yine II. Mahmud döneminde gerçekleşen bir başka doğumda da aynı kişinin eliyle hekimbaşına loğusa şerbeti sunulmuştur[14].

Padişahın cülusunda, ilk seferinde, zafer kazanıldığında, şehzade doğumunda bir teşvik olarak ulemanın belli sayılarda iyi yetişmiş talebelerini mülazım vermesi usuldendi[15]. Hekimbaşı da ilmiye görevlilerinden olduğundan ona da bir mülazemet verilirdi[16]. Özellikle şehzade doğumlarında padişah büyük bir mutluluk yaşadığından sadrazama ve ilmiye sınıfının üst düzey görevlilerine mülazemet vererek sevincini paylaşırdı. Mesela III. Ahmed'in 20 Mart 1725'te dünyaya gelen şehzadesi Abdülhamid'in doğum kutlamaları sırasında adet olduğu üzere ulemaya mülazemet verilmiştir. Sadrazama yirmi, şeyhülislama 16, nakibüleşraf, İstanbul kadısı ve imam-ı evvele 2'şer, imam-ı sani, hekimbaşı, kehhalbaşı, cerrahbaşı, müneccimbaşına 1'er mülazemet[17], daha sonra Şehzade Seyfeddin'in doğumunda da aynı sayılarla mülazemet tahsis edilmiştir[18].

b. Sünnet Düğünleri

Şehzadelerin sünnet düğünleri, genellikle devletin her kademesindeki görevlilerin ve halkın katılımıyla gerçekleşen büyük şenliklerle kutlanırdı. Bu düğünlere bütün resmi görevlilerin yanında yabancı elçiler de davet edilirdi. Kutlamalar sadece bir günle sınırlı kalmaz en az on beş gün devam ederdi. Esnaf gruplarının geçişleri ve çeşitli eğlencelerle oldukça şaşaalı ve hareketli bir şekilde

[12] D.TŞF, 16/13.
[13] **D.TŞF.d**, 26090, s. 2.
[14] **D.TŞF.d**, 26090, s. 6.
[15] Mehmet İpşirli, "Mülâzemet", **DİA**, c. XXXI, s. 537; **Târîh-i Cevdet**, I, s. 127.
[16] **Çelebizade**, c. III, s. 1423, 1587. Raşid tarihinde ise şeyhülislama 16, Rumeli kadıaskerine 8, Anadolu kadıaskerine ve nakibüleşrafa 6'şar, hekimbaşı ile padişah imamına 4'er ve Mekke-i mükerreme ve Kudüs-i şerif kadısı olanlara 5'er mülazemet verildiği kaydedilmiştir (**Raşid Tarihi**, c. II, s. 902).
[17] **Çelebizade**, c. III, s. 1423.
[18] **Çelebizade**, c. III, s. 1587.

gerçekleşen kutlamalar şehzadelerin sünnet operasyonlarının gerçekleştirilmesiyle sona ererdi.

Sağlık alanında devletin en yetkin görevlisi konumundaki hekimbaşı, sünnet operasyonlarının gerçekleştirilmesi esnasında hazır bulunarak gerekli denetimleri yapar ve işlemin başarı ile yürütülmesini sağlardı. Dolayısıyla operasyonu yapan cerrahbaşı kadar önemli bir fonksiyonu vardı. Gerçekleştirilen işlemden sonra ise hekimbaşına hizmeti karşılığında teşekküren hilat giydirilirdi[19].

Şehzadelerin sünnet düğünleri boyunca çeşitli devlet görevlilerine gruplar halinde farklı farklı günlerde ziyafetler verilirdi. Mesela 1675 yılındaki padişah Sultan III. Mehmed'in şehzadeleri Mustafa ve Ahmed için tertip ettiği sünnet düğününde Rebiülevvel'in 2. günü ulema için ziyafet tertip edilmiştir. Ziyafete davet edilen ulema arasında hekimbaşı da yer almaktadır. Yemekten sonra ise padişahın huzuruna çıkılmıştır. Sadrazam Ahmed Paşa padişahın sağ yanına ve şeyhülislam Ali Efendi ise sol yanına geçmiştir. Daha sonra sırasıyla padişahın imamı, şehzade hocası Feyzullah Efendi, Hekimbaşı Hayatizâde ve bazı yüksek dereceli kadılar ve müderrisler tebrik için padişahın huzuruna çıkmışlardır[20]. Aynı sünnet düğünü sırasında Rebiülevvel'in on birinci günü, şehzadeler Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na doğru bir alayla yola çıkmışlardır. Hekimbaşının da dahil olduğu alayda ulema sınıfından şehzade hocası Feyzullah Efendi, Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri, padişah imamı ve şeyhülislam bulunmaktaydı. Alayın geçişini izleyen halka para serpilerek yola devam edilirken aynı zamanda şehzadeler halkı selamlamaktaydılar[21].

[19] İE.HLT, 4/326.
[20] **'Îsâ-zâde Târîhi (Metin ve Tahlil)**, neşre haz. Ziya Yılmazer, İstanbul 1996, s. 138.
[21] **'Îsâ-zâde Târîhi**, s. 140.

Resim 28
***Surnâme-i Vehbî*'deki sünnet alayında mücevveze ve donanmış atla giden hekimbaşı Ömer Efendi ve cerrahbaşı Nuh Efendizâde Süleyman Efendi**
(TSMK, A. 3593, v. 160a)

III. Ahmed'in şehzadeleri Sultan Mehmed, Sultan Mustafa ve Sultan Süleyman için yaptığı sünnet düğünü, Osmanlı tarihindeki şaşaalı düğünlerden biridir. Okmeydanı'nda on beş gün boyunca devam eden şenlikler, şehzadelerin sünnet işleminin yapılması için hekimbaşının da yer aldığı bir alayla Topkapı Sarayı'na gitmeleriyle tamamlanmıştır. Sünnet işleminin sağlıklı bir şekilde tamamlanmasında önemli bir rolü olan hekimbaşı Ömer Efendi'ye görevini başarı ile yerine

getirmesinden dolayı padişahın huzurunda hilat giydirilmiş, sünneti yapan cerrahbaşı Süleyman Efendi de hilat ile taltif edilmiştir[22]. Ayrıca sünnet düğününden önce Eski Saray'da hazırlanan ve padişah adına düğün esnasında hediye olarak dağıtılan şeker tablalarından hekimbaşına da iki tabla şeker verilmiştir[23].

Resim 29
Hediye Olarak Verilen Şeker Tablalarından Bir Örnek
(Esin Atıl, **Levni ve Surname Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü**,
İstanbul 1999, s. 132)

Sünnet düğünleri XIX. yy.da da aynı şatafat ve şaşaa ile sürdürülmüştür. Sultan II. Mahmud'un şehzadeleri Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz'in sünnetleri için tertiplediği düğün de yine aynı şekilde eğlencelerle renklenmiş bir organizasyonla halkın da katılımıyla oldukça debdebeli geçmiştir[24]. Sadabad'da gerçekleşen düğün, şehzadelerin Sadabad Sarayı'nda hazırlanan sünnet odasında Hekimbaşı Abdülhak Efendi'nin denetiminde, cerrahan-ı hassa emini İsmail Efendi ve saray cerrahlarından Şakir Efendi tarafından sünnet edilmeleriyle başlar[25]. Şehzade Abdülmecid Efendi'nin sünnet işlemi cerrahan-ı hassa emini İsmail Efendi tarafından yapılırken, Şehzade Abdülaziz Efendi'nin operasyonunu Şakir Efendi gerçekleştirmiştir. Şehzadelerin sünnetleri salimen tamamlandıktan sonra Hekimbaşı Abdülhak Efendi'ye murassa ve mücevherli bir nişan ve bir kutu hediye edilmiş[26], ayrıca Anadolu kadıaskerliği payesi tevcih edilmiştir[27]. Ayrıca Şakir Efendi'ye murassa bir nişan ve kutu, İsmail Efendi'ye

[22] Hâfız Mehmed Efendi, **1720 Şehzâdelerin Sünnet Düğünü Sûr-ı Hümâyûn**, haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul 2016, s. 240; **Raşid Tarihi**, II, s. 1194, 1210.
[23] **1720 Şehzâdelerin Sünnet Düğünü**, s. 238.
[24] Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz'in sünnet düğünü hakkında tafsilat için bk. Terzi, **Bezmiâlem Valide Sultan**, s. 94-105.
[25] Yüksel Aktaş Baycar, **II. Mahmud'un Kızı Mihrimah Sultan'ın Sûr-ı Hümâyûnu**, İstanbul Üniv. Sos. Bil. Enst. Tarih Anabilim Dalı, dan. Prof. Dr. Mahir Aydın, Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 170.
[26] Baycar, s. 172.
[27] Baycar, s. 196.

ise bir mefharet nişanı verilmiştir[28]. Sünnet düğününün sonunda operasyonun başarılı bir şekilde gerçekleşmesi ve şehzadelerin sağlıklarına kavuşmalarına teşekkür mahiyetinde Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Kadınefendi de hekimbaşı ve cerrahbaşıya üçer kese bahşiş göndermiştir[29].

c. Sultan Düğünleri

Padişahların kızları, kız kardeşleri ve yeğenlerinin evlenmeleri dolayısıyla yapılan düğünler de şehzadelerin sünnet düğünleri gibi kimi zaman büyük bir eğlence ve şenliklerle yapılmaktaydı. Babası veya erkek kardeşi tahtta olan sultanların evlenmelerine daha fazla önem verilerek resmî tören yapılırdı. Sultanlar devlet erkânından padişahın uygun gördüğü kimselerle evlendirilirdi. Padişahın damat olarak seçtiği görevliye müjde verilir, vezir veya paşa değilse paşalık unvanı nasbedilirdi. Bunun üzerine damat paşa kendi konağında veya kendisine yeni tahsis edilen konakta hazırlıklara başlar, padişaha, hareme ve devlet erkânına kıymetli hediyeler takdim ederdi. Paşanın maddi gücü zayıfsa hazineden yardım edilirdi. Düğünün sultan tarafına ait olan kısmı ise darüssaade ağasının nezaretinde hazırlanırdı[30].

İtibarlı sultanların nikahları Kubbealtı'nda diğerlerininki darüssaade ağası dairesinde yapılırdı. Şeyhülislamın kıydığı nikahta darüssaade ağası sultanın vekili, vezirlerden biri ise damadın vekili olurdu. Şenlikler bir veya birkaç hafta sürebilirdi. Halk sünnet düğünlerinde olduğu gibi eğlenirdi. Gelin gümüş bir araba ile alayla yeni konağına gittikten sonra şenlikler burada da sürerdi[31].

Gelin olan sultan, kendi konağına gitmeden bir gün evvel çeyizi bir alay ile giderdi. Sultanların çeyizleri oldukça zengin olduğundan alay da bir o kadar geniş çaplıydı. Sultanın çeyizinin geçişini halk da alayın geçtiği yolun etrafında sıralanarak seyrederdi. Hekimbaşının da yer aldığı sultanın çeyiz alayı damadın konağına gelir ve eşyalar buraya bırakılırdı. Damat olan paşa da alaydakilere atiyyeler vererek taltif ederdi[32]. Mesela, 8 Aralık 1728'de III. Ahmed'in kızı Zeynep Âsime Sultan'ın Küçük

[28] Baycar, s. 173.
[29] Terzi, **Bezmiâlem Valide Sultan**, s. 99.
[30] Ertuğ, "Osmanlılarda Teşrifat", s. 457.
[31] Ertuğ, "Osmanlılarda Teşrifat", s. 457.
[32] **Çelebizade**, c. III, s. 1616; Baycar, **a.g.t.**, s. 36-37.

Mustafa Paşa ile olan evliliği sırasında sultanın çeyiz alayında Hekimbaşı Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi (Küçük) de yer almıştır[33].

Gelinin çeyiz alayından bir gün sonra artık sultanın kendi konağına gitmesi için alayla saraydan çıkışı gerçekleşir. Gelin olan sultanın kendi sarayına giderken yanındaki alayda hekimbaşı da yer alırdı. Mesela, 4 Temmuz 1675'te gerçekleşen Sultan IV. Mehmed'in kızı Hadice Sultan'ın padişahın musahibi Mustafa Paşa ile olan evliliğinde gelin alayında Hekimbaşı Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi (Büyük) de bulunmaktadır[34].

XVII. yy.da ne ise, evlilik konusundaki adetler hemen hemen hiç değişmeden XIX. yy.da da sürdürülmüştür. Padişah kızlarının düğünleri yine aynı ritüeller üzerinden yapılmaya devam etmiştir. Mesela, 1836 yılında II. Mahmud'un kızı Mihrimah Sultan'ın Ferik Mehmed Said Paşa ile nikahı gerçekleştikten sonra gelinin alayla damadın konağına gitmesi sırasında Hekimbaşı Abdülhak Efendi de alayda yer almıştır[35].

3. Osmanlı Sarayında Nevruz Kutlamaları ve Hekimbaşı

Türklerin Orta Asya'dan beri kutlamaya devam edegeldikleri Nevruz, Osmanlı sarayında da kendine çok önemli bir yer bulmuştur. Osmanlı sarayında yapılan nevruz kutlamalarında ise, hekimbaşının büyük bir rolü vardır. Nevruzun hekimbaşının saray kariyerindeki önemine atfen, tezimizin bu kısmında kutlamalarda hekimbaşının rolüne yer verilecektir.

a. Nevruz

Nevruz, yeni anlamına gelen nev kelimesiyle gün anlamına gelen ruz kelimelerinin birleşiminden meydana gelen Farsça bir kelimedir. Nevruz güneşin Hamel (Koç) burcuna girdiği gündür. Bugün, Rumi takvimde Mart ayının 9, Miladi takvimde ise Mart ayının 21. gününe tekabül eden[36] bugün ilkbaharın başlangıcı olarak kabul edilir. Ayrıca gece ile gündüzün eşit olduğu gün olması dolayısıyla da önemlidir.

Eski Türklerde gece ve gündüzün eşit olduğu 21 Mart günü, On İki Hayvanlı Türk Takvimi'ne göre yılbaşı olarak belirlendiğinden yeni yıl kutlamaları o gün

[33] **Çelebizade**, c. III, s. 1616.
[34] Hezarfen Hüseyin Efendi, **Telhîsü'l-beyân**, s. 242.
[35] Baycar, **a.g.t.**, s. 160.
[36] Fatih Köse, **Osmanlı Devleti'nde Nevruz**, İstanbul 2007, s. 13.

yapılırdı[37]. Kutlamaların geçmişi M.Ö. III. yüzyıla yani Mete Han zamanına dayanmaktadır. Bu dönemden itibaren hem Orta Asya'daki Türkler hem de diğer coğrafyalara dağılan Türkler tarafından kutlanmaktadır[38]. Türklere ait dünyanın en doğru takvimlerinden olan ve Sultan Melikşah zamanında hazırlandığından dolayı, onun lâkabı Celâlüddevle'ye nisbeten Celâli Takvimi denilen takvimin başlangıç günü de Greenwich zamanına göre 21 Mart (15 Mart 1079) olarak alınmıştır (Hicrî 9 Ramazan 471 Cuma)[39].

Takvimde nevruzun yılbaşı olarak kabul edilmesi sadece kutlamalar açısından değil mali açıdan da önem taşımaktaydı. Nevruz, XVI. yüzyılda Osmanlı yönetiminde mali yılın başlangıcı olarak kabul edilerek, vergilerin toplanması ve merkeze ulaştırılmasında esas alınan bir tarih olmuştur[40].

b. Osmanlı Sarayında Nevruz Kutlamaları

Osmanlı sarayında nevruz kutlamaları, müneccimbaşının nevruz sabahı padişaha takvim sunmasıyla teşrifata uygun olarak yapılan törenlerle başlamaktaydı. Müneccimbaşının hazırlayıp padişaha takdim ettiği takvim "takvim-i sal" ve "ahkam-ı sal" olmak üzere iki kısım halinde hazırlanırdı. Müneccimbaşılar, nevruzdan nevruza kadar olan bir senelik süreyi ihtiva eden "rakam takvimi" olarak da adlandırılan yıl takviminin yanı sıra bir de o yılın ahkam takvimini çıkarırlardı. Bu takvimlerde takvimin ilk günü nevruzdu[41].

Nevruzdan nevruza kadar olan ayları ihtiva eden müneccimbaşı tarafından hazırlanan takvimler padişahtan başka sadrazam ve diğer devlet ricaline de takdim edilirdi. Müneccimbaşılara takvim karşılığında XVI. yüzyılda 2.000 akçe verilirken daha sonra bu ücret 7.500 akçeye kadar çıkmıştır. XIX. yüzyılda takvimler matbaada basılmaya başlanınca takvim neşretme imtiyazı müneccimbaşılara verilmiş ve müneccimbaşıların gelirleri artmıştır[42].

---

[37] Emine Dingeç, "Osmanlı Sarayında Eski Bir Türk Geleneği: Yeni Yılda Hediyeleşme**", Turkish Studies,** IV/8 Fall 2009, s. 1057.
[38] Ramazan Karaman, **Türk Dünyasının Bayramı Yeni Gün (Nevruz)**, İstanbul 2014, s. 26.
[39] Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlılarda Nevruz Kutlamaları", **Nevruz ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri (Ankara, 19-21 Mart 1996)**, Ankara 1996, s. 183-188.
[40] Özcan Mert, "Son Dönem Osmanlı Belgelerinde Nevruz", **Türk Dünyasında Nevruz**, İstanbul 1999, s. 19.
[41] Köse, **a.g.e**., s. 53-54.
[42] Aydüz, "Müneccimbaşı", s. 2-4.

Nevruzda sarayda yapılan bir diğer uygulama, nevruziye adıyla hediyeler verilmesidir. 21 Mart'ta hem yeni yıla girmenin hem de kıştan kurtulup bahara ulaşmanın coşkusu bayram havasında yaşanırdı. Herkes kendi durumuna göre yakınlarına hediye alırdı. Bu gelenek Türk saray adetlerine de yansımış olup başta hükümdarlar olmak üzere devlet ricali kendi aralarında hediyeleşirdi. Osmanlı sarayında da Nevruz'da hediyeleşme geleneği sürdürülmekteydi. Nevruziyye adı altında padişah ve sadrazam sarayda bulunan bütün hizmetlilere, hediyeler ve atiyyeler dağıtırdı. Ayrıca devlet ricalinden kişiler de Nevruz dolayısıyla padişaha "Nevruziyye Pişkeşi" olarak isimlendirilen hediyeler takdim ederdi. Nevruzda hediyeleşmenin, Osmanlı sarayında tam olarak ne zaman başladığı tespit edilemese de daha çok XVIII. yüzyıla ait belgeler artık bunun bir gelenek olduğunu göstermekte ve eski Türklerde "artut" denilen[43] bu hediyeleşmenin Selçuklu sarayında da var olagelip aynı şekilde Osmanlı Saray kültürüne ilk dönemlerden itibaren yansımış olduğunu düşündürmektedir[44].

c. Hekimbaşının Nevruziye Macunu Hazırlaması ve Sunması

Sarayda her sene nevruz büyük bir coşkuyla kutlanmakta ve hediyeleşmeyle de karşılıklı gönüller alınmaktaydı. İşte bu bayram havasındaki kutlamalara hekimbaşı da nevruziye adıyla bir macun hazırlayarak katılmaktaydı. Hekimbaşının özellikle bu macunu nevruzda hazırlayıp sunması, kanaatimizce sarayda nevruzda hediyeleşme adetine uygun olarak hekimbaşının padişah başta olmak üzere hanedan mensupları, saray çalışanları ve üst düzey devlet görevlilerine mesleki donanımını ve maharetini ortaya koyacağı bir hediye sunması şeklinde değerlendirilmelidir.

Her sene nevruzdan bir gece önce yani 20 Mart'ı 21'e bağlayan gece sarayda hekimbaşı nezaretinde Helvahane'de nevruziye macunu ve yıl içerisinde kullanılacak diğer macunlar hazırlanırdı. Macun hazırlanan bu geceye de *öd gecesi* denirdi. Bu gecede bostancıbaşı yerinde her zaman mevcut bulunması gereken hayalbaz, hokkabaz ve incesaz takımı çağrılır ve Helvahane ocağı hademeleri o gece sabaha kadar şenlik yaparlardı[45].

---

[43] Halaçoğlu, a.g.m., s. 183-188.
[44] Dingeç, a.g.m., s. 1057.
[45] İzzet Kumbaracızade, **Hekim-başı Odası, İlk Eczane, Baş-Lala Kulesi**, İstanbul 1933, s. 18.

XVII. yy.dan itibaren Osmanlı sarayında hazırlanmakta olan nevruziye macunu içerikte kimi zaman değişiklikler olmakla beraber varlığını XX. yy. başlarına kadar sürdürmüştür. Arslan Terzioğlu'nun neşrettiği Helvahane Defteri'ne göre XVII. yy. başında Helvahane'de hazırlanan nevruziye macununun muhteviyatında safran, tarçın, zencefil, kesira, darülfülfül, fülfül-i ebyaz, mastaki, zamk-ı Arabi, anason, afyon, sünbül-i rumi gibi maddeler yer almaktaydı[46]:

Sarayda hazırlanan bu macunun bir başka terkibi, doğrudan Yıldız ve Dolmabahçe saraylarında eczacıbaşılık yapmış olan biri tarafından Naşid Baylav'a verilmiştir. Dolayısıyla biz de Naşid Baylav'ın neşrettiği malzeme listesiyle bu macunun içeriğini öğrenebilmekteyiz[47]. Buna göre, nevruziye macununun içeriğinde aşağıda yazılı maddeler bulunmaktadır.

- Amber 3 dirhem
- Misk 2 dirhem
- Tarçın kabuğu 250 dirhem
- Karanfil 50 dirhem
- Kırmız 250 dirhem
- Çöğen 80 dirhem
- Havlıcan kökü 15 dirhem
- Gül çiçeği 250 dirhem
- Melek otu kökü 10 dirhem
- Azak eğisi 15 dirhem
- Kişniş 30 dirhem
- Kakule 15 dirhem
- Sünbül-i hindi 25 dirhem
- Küçük Hindistan cevizi 30 dirhem
- Basbase 10 dirhem
- Zencefil tozu 10 dirhem
- Vanilya 30 dirhem
- Tatlı bademyağı 150 dirhem

[46] Terzioğlu, **Helvahane Defteri**, s. 8-9, 18-19.
[47] Naşid Baylav, "Padişahların Kuvvet Macunları", **Yeni Tarih Dünyası**, yıl 1, sayı 5 (1953), s. 225.

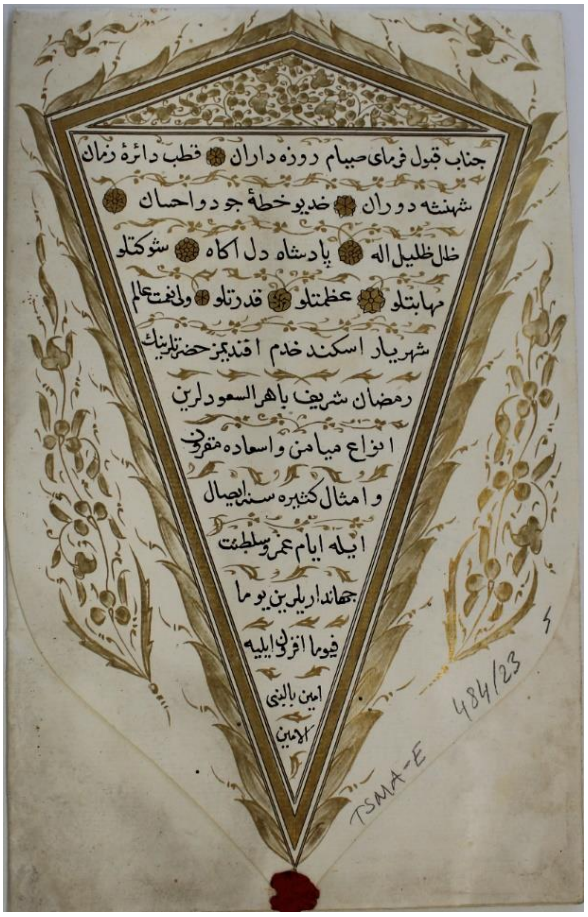
- Sinani kaşeb-i sandal 50 dirhem
- Öd ağacı haşebi 8 dirhem
- Altın varak 5 paket
- Civan perçemi hulasası 2 şişe
- Gülsuyu 2 okka
- Şeker 2 okka

1887 tarihinde sarayda yapılan bir nevruziye terkibinde ise karanfil, yenibahar, zencefil, zulumba, karabiber, kırımtartar, kişniş, havlıcan, kebabe, hindistan cevizi, anason, hıyarşenbe, iyi sakız, safran, tarçın, öd, çöpçini, hardal, çivit, meyan balı, tiryak, sarı halile, raziyane, kimyon, zerdeçal, tarçın çiçeği, çörek otu, ravend, limon tuzu, kakule, vanilya, tekke mersini tohumu, portakal kabuğu ve şekerin kullanıldığı görülmektedir[48].

Osmanlı Sarayında yukarıdaki terkipler üzerinden Helvahane'de hazırlanan nevruziye, porselen kaselere konularak üzerleri kıymetli kumaşlarla kaplanıp ağızları bağlandıktan sonra içindeki macunun ne zaman ve nasıl kullanılacağına dair bir kulak iliştirilip başta padişah ve hanedan üyeleri olmak üzere saray çalışanlarına ve öncelikle sadrazam olmak üzere üst düzey devlet görevlilerine takdim edilirdi[49].

[48] A. Süheyl Ünver, "Türkiye'de Nevruz ve Nevruziye", **Vakıflar Dergisi**, 11 (1978), s. 228; Ayşegül Demirhan, "Tıp Tarihimizde Nevruziye", **Türk Folklor Araştırmaları**, yıl 27, c. 16, sayı 321 (Nisan 1976), s. 615.

[49] Bu âdetin Nevruz'u kutlayan diğer devletlerde de olduğu görülmektedir. Mesela, Nevruzlarda, İran Sefareti'nden kumaş kaplı tablalar içinde kıymetli porselenler ve süslü kutularla macun, İran usulü türlü şekerler Mabeyn-i Hümayun'a getirilip hediye olarak II. Abdülhamid'e takdim olunurdu. Nevruz şekerlerinin üzerine, üstünde İran Şahı'nın resmi bulunan küçük İran altınlarıyla Sultan'ın ismi yazılmış olurdu. Ayşe Osmanoğlu, **Babam Sultan Abdülhamid (Hâtıralarım)**, İstanbul 1986[3], s. 106; Nigâr Ayyıldız, **II. Abdülhamid Dönemi Saray Merasimleri**, İstanbul 2008, s. 167.

Resim 30
Süslenmiş Nevruziye Macunu Kasesine İliştirilen Kulak
(TSMA.E, 484/23)

Hekimbaşı, nevruziye macununu bizzat padişaha takdim eder ve buna mukabil kendisine darüssaade ağası tarafından padişah huzurunda hilat giydirilirdi. Bu geleneğin arşivden tespit ettiğimiz belgeler ışığında XVII. yy.dan itibaren mevcudiyetine tesadüf etmekteyiz. Ayrıca Arslan Terzioğlu'nun Abraham Galante'ye dayanarak verdiği nevruziyenin sarayda ilk defa hekimbaşı Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi tarafından terkip edildiği bilgisi de bulduğumuz arşiv vesikalarını destekler mahiyettedir[50]. Hekimbaşının nevruziye takdim ettiği ve karşılığında hilat ile taltif edildiğine dair bilinen ilk belge 1084 (1674) tarihlidir. 1084 yılının nevruzunda padişah Sultan IV. Mehmed'e nevruziye takdim eden hekimbaşı Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi'ye çuka feraceye kaplı bir adet samur kürk giydirilmiştir[51]. Sarayda

[50] Abraham Galante, **Medecins Juits au Service de la Turquie**, İstanbul 1938, s. 14'ten naklen Terzioğlu, **Helvahane Defteri**, s. XXXVI.
[51] D.TŞF, 1/10.

mutad olan bu tören her sene aynı şekilde tekrarlanır ve nevruziye takdim eden hekimbaşına -uygulanan ritüelde bir değişiklik olmadan- padişah huzurunda hilat giydirilirdi. Dolayısıyla bu konu ile alakalı arşivde mebzul miktarda belge ile karşılaşmaktayız. Ancak tezimizde bu hususta XVII, XVIII ve XIX. yy.a ait olmak üzere birkaç örnek verilecektir. Yukarıda kaydettiğimiz 1674 tarihli ilk örnekten sonra vereceğimiz bir başka örnek, 1688 yılında yine aynı hekimbaşının dönemine aittir. Bu senenin nevruzunda padişah Sultan II. Süleyman'a macun takdim eden Hekimbaşı Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi'ye padişah huzurunda samur kürk giydirilmiştir (Cemaziyelahır 1099/Nisan 1688)[52].

Hekimbaşı, padişaha nevruziye macunu takdim ederken yanında başta cerrahbaşı ve kehhalbaşı olmak üzere saray hekimlerinden ve cerrahlarından müteşekkil bir heyet de olurdu. Bu heyet içinde hekimbaşının kethüdası da yer alırdı. Ayrıca saray hekimleri de tam kadro olarak hazır bulunurdu. Takdim ettikleri nevruziyeye istinaden padişah tarafından hekimbaşı, cerrahbaşı ve kehhalbaşı hilat giydirilerek ve bir miktar atıyye verilerek taltif edilirlerken, heyetteki diğer sağlık görevlileri çeşitli miktarlarda kumaşlarla veya atiyyelerle ödüllendirilmekteydiler. Mesela, 1754 yılının nevruzunda padişaha macun sunan hekimbaşı başta olmak üzere heyetteki üyelerin tamamına toplamda 5.870 kuruşluk bir meblağı bulan hediyeler verilmişti[53]. 1756 yılı nevruzunda padişah III. Osman'a macun takdim eden Hekimbaşı Halebî Mustafa Efendi, yine padişahın huzurunda hilat giydirilerek taltif edilmiştir[54]. Hekimbaşına padişaha sunduğu nevruziye macunu karşılığında hilat giydirilmesi âdeti XIX. yy. başlarına kadar aynen sürdürülmüştür. II. Mahmud döneminde dahi Topkapı Sarayı'nda bu törenin icra edildiği ve karşılığında hekimbaşına hilat giydirildiği tespit edilmektedir. 1816 yılının Nevruz'unda macun takdim eden hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'ye yine aynı şekilde padişahın huzurunda çuka feraceye kaplı samur kürk giydirilmiştir[55].

Nevruzda sarayda hekimbaşı tarafından macun hazırlanması ve hanedan üyeleri başta olmak üzere ileri gelen devlet görevlileri ve saray görevlilerine takdim

[52] **TSMA.D**, 01071.0001. s. 4.
[53] **Teşrifat Defteri, A}d**, 349, s. 55.
[54] D.TŞF, 4/33.
[55] **D.TŞF.d**, 26094, s. 2.

edilmesi adeti XIX. yy. sonları ve XX. yy. başlarında da aynen devam etmiştir. Özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde Yıldız Sarayı'nda mevcut Eczahane-i Hümayun'da birimin idarecisi olan hekimbaşının kontrolünde ve gözetiminde nevruziye macunu hazırlanırdı. Ayşe Osmanoğlu'nun ifadesiyle üzerine altın tozu dökülmüş kırmızı renkte nevruz şekeri hazırlanır, tüllerle bağlı güzel kaseler içinde hanedan üyelerine, vekillere, saray görevlilerine dağıtılırdı. Bu şekerin lezzetinin pek güzel olduğunu ifade eden Osmanoğlu, sabah aç karnına yenmesi halinde şifa vereceğini kaydetmiştir. Nevruziye yukarıda bahsi geçen kimselere dağıtılırken gümüş bir tepsi için yanında baş harfi "s" ile başlayan yedi gıda maddesi ile birlikte gönderilmekteydi. Bu gıda maddeleri; susam, süt, simit, su, salep, safran, sarımsak idi[56].

Resim 31
Nevruziye Kasesi
(Topkapı Sarayı Avrupa Porselenleri Koleksiyonu, 26/5409'dan naklen
Serkan Gedük, "Topkapı Sarayı'nda Nevruz Geleneği ve Nevrûziyyelikler",
Yemek ve Kültür, sayı 55 (2019), s. 104)

Hekimbaşı her sene nevruzda padişaha ve hanedan mensuplarına nevruziye macunu takdim ettiğinde kendisine hilat giydirilir, bununla birlikte de 500 kuruş atiyye verilirdi. Belirtilen miktarda atiyye XVIII. yy. başından itibaren tespit edebildiğimiz belgelerde mevcuttur. Arşivdeki ilk kayıt, arkasında 25 Zilhicce 1121 (25 Şubat 1710)

[56] Osmanoğlu, **a.g.e**., s. 106.

tarihini taşıyan üzeri hatt-ı hümayunlu bir telhistir. Belgeye göre nevruziye takdim eden hekimbaşına 500 kuruş, cerrahbaşına 300 kuruş, kehhalbaşına 60 kuruş atiyye verilmiştir[57]. Hekimbaşına aynı miktarda atiyye nevruziye takdim ettiği şehzadeler ve sultanlar adına da verilmiştir[58]. Her ne kadar bu konuda sadece XVIII. yy.a ait kayıtlara ulaşabilmiş olsak da[59] nevruziye sunma geleneği devam ettiği müddetçe aynı miktarda atiyyenin verildiği düşünülebilir. Zira bu konuda tespit ettiğimiz en son tarihli belge 1208 yılının Receb ayına (Şubat-Mart 1794) ait ceyb-i hümayun ve harc-ı hassa masraflarının tutulduğu defterdir[60]. Bu tarihten sonra zikrolunan miktarın ödendiğine dair bir kayıt olmamakla beraber II. Mahmud döneminde de bu şekilde bir uygulamanın yapıldığı tahmin edilebilir.

Osmanlı sarayında özel günlerde hediyeleşme sadece padişah eliyle değil, devlet ricali ve saray çalışanları arasında da oldukça yaygın bir gelenekti. Bunlardan en önemlisi ise Nevruz'du. Nevruz'da baharın gelişini kutlayan halk, kendi durumuna göre yakınlarına hediyeler alırdı. Bu gelenek Türk saray adetlerine de yansımış olup başta hükümdarlar olmak üzere devlet ricali kendi aralarında hediyeleşirdi. Osmanlı sarayında da Nevruz'da hediyeleşme geleneği sürdürülmüştür. Nevruziyye adı altında padişah ve sadrazam sarayda bulunan bütün hizmetlilere, hediyeler ve atiyyeler dağıtırdı. Ayrıca devlet ricalinden kişiler de Nevruz dolayısıyla padişaha "Nevruziyye Pişkeşi" olarak isimlendirilen hediyeler takdim ederdi[61]. Bu hediyeleşmede, genellikle donanmış atlar hediyelerin başında yer alırdı. Atın hediye olarak sunulması, eski Türklerden itibaren görülmekle beraber Osmanlılarda da atın günlük hayatta önemini korumasına istinâden devam ettirilmiştir[62]. Ayrıca Nevruz'da birinci mirahur tarafından padişaha takdimi kanun olan "Rikâbiye Pişkeşi" dolayısıyla birinci ve ikinci mirahur, büyük ve küçük ahur kethudaları, arpa ruznamçecisi, arpa kâtibi, sarraclar kâtibi, mirahur-ı evvel kethüdası ve kâtibi gibi has ahur erkanına hilatler giydirilirdi[63].

[57] TSMA.E, 802/10.
[58] **TSMA.D**, 2428.0004, s. 7b.
[59] TSMA.E, 802/12; **TSMA.D**, 1056.0001, s. 5; **TSMA.D**, 1056.0001, s. 15; **TSMA.D**, 2434.0027; **TSMA.D**, 2438.0036; **TSMA.D**, 2439.0051.
[60] **TSMA.D**, 2439.0051.
[61] Dingeç, a.g.m., s. 1057.
[62] Dingeç, a.g.m., s. 1061.
[63] Dingeç, a.g.m., s. 1063.

Nevruzda hekimbaşı, padişah ve hanedan mensupları dışında saraydaki üst düzey görevlilere de nevruziye macunu gönderirdi. Macun gönderilen görevliler de teşekküren getiren hademe vasıtasıyla hekimbaşına çeşitli hediyeler yollarlardı. Nevruzda hekimbaşına hediye gönderen saray çalışanlarından en önemlilerinden biri Darüssaade ağasıdır. Darüssaade ağası 1214 (1800) yılında nevruzda hekimbaşına 250 kuruş vermiştir. Aynı zamanda cerrahbaşına 150 kuruş, müneccimbaşına 60 kuruş, kehhalbaşına 50 kuruş, hekimbaşı kethudasına 20 kuruş, yanlarındaki 3 hekimden her birine 10'ar kuruş olmak üzere 30 kuruş, hekim Govoz'a 50 kuruş, Andon oğluna 40 kuruş vermiştir[64]. Aynı ağa Ramazan'da bohça verdiği zaman da hekimbaşına hediye göndermektedir. 1203 senesi Ramazan'ında (Mayıs 1789) bir zıra savayi[65] ve bir zıra çitarinin[66] bir bohça içinde hekimbaşına hediye olarak verildiği tespit edilmiştir[67].

Nevruzda hekimbaşına hediye olarak kiler kethudası tarafından, Şam'da olgun hurmalardan kendiliğinden çıkan sıvının şeker, misk ve anberle karıştırılarak pişirilmesiyle elde edilen ribas şerbeti gelirdi. Bir kavanoz ribas şerbeti süslenip kaplandıktan sonra kiler kethudası tarafından hekimbaşına gönderilirdi[68]. Kiler kethudası tarafından cerrahbaşı ve kehhalbaşına da birer kavanoz Şam zeytini hediye olarak gönderilirdi. Diğer hekim ve cerrahlara da rütbesine göre 3, 4 veya 5'er kuruş verilirdi[69]. Yine nevruzda hekimbaşına seferli kethudası tarafından bir atlas verilir, cerrahbaşına altı zıra çuka ve kehhalbaşına ise iki zıra çuka hediye eden seferli kethudası, diğer hekimlere 6 ve cerrahlara ise 5'er kuruş verirdi[70].

Silahdar ağa da hekimbaşına nevruzda hediye verirdi. XVIII. yy.ın sonlarında tespit ettiğimiz bir belgeye göre silahdar ağa, hekimbaşına 10 zıra diba, cerrahbaşına 10 zıra hatayi, kehhalbaşına ise 6 zıra çuka hediye olarak verirken, diğer hekimlerin bazısına ikişer zıra çuka ve bazısına da 2,5'ar kuruş vermiştir[71]. 1205 (1790-91)

[64] **TSMA.D**, 7509.0001, s. 44.
[65] Sırmalı bir çeşit ipek kumaş türüdür. Mine Esiner Özen, "Türkçe'de Kumaş Adları", **Tarih Dergisi**, sayı 33 (1981), s. 332.
[66] Çitari; bir teli ipek, üç teli pamukla dokunmuş, sarı ve kırmızı çubuklu bir kumaştır. Özen, a.g.m., s. 309.
[67] D.TŞF, 17/40.
[68] **TSMA.D**, 92.0001, s. 14.
[69] **TSMA.D**, 92.0001, s. 14.
[70] **TSMA.D**, 2516.0001, s. 8; **TSMA.D**, 832.0001, s. 5.
[71] **TSMA.D**, 2796.0001, s. 5b.

tarihinde hekimbaşına bir arşın donluk şal, 2 arşın savayi-i hind, bir arşın donluk üstüfe, bir arşın destar ve bir arşın da çuka, cerrahbaşına da bir arşın donluk hatayi ve 6 zıra ala çuka vermiştir[72]. 1214 (1800) yılında ise, hekimbaşına beş arşın çuka, cerrahbaşına dört arşın çuka vermiştir[73]. Silahdar aynı zamanda nevruzda diğer hekim ve cerrahlara da hediyeler verirdi. Mesela 1196 (1782) yılında hekimbaşı kethudasına 20 kuruş, kehhalbaşına 15, kehhal-i saniye 7, tabib Gobos'a 40 ve tabib Yogos'a ise 15 kuruş, bunların dışında kalan hekimlere onar kuruş vermiştir[74]. 1214 (1800) yılında ise nevruziye takdiminde bulunan hekimbaşı ve cerrahbaşı dışındaki diğer hekim ve cerrahlara derecelerine göre dörder veya üçer veya biraz daha az kuruş vermiştir[75].

Hekimbaşı her sene nevruzda padişaha olduğu gibi sadrazama da hazırladığı nevruziye macununu Bâbıâli'de sunardı. Sunduğu bu macun karşılığında da sadrazamın huzurunda yine çuka feraceye kaplı samur kürk giydirilirdi[76]. Sadrazamın seferde olduğu sırada Nevruz töreni gerçekleşiyorsa onun merkezdeki vekili konumundaki Sadaret Kaymakamı tarafından hekimbaşı karşılanır ve yine aynı şekilde hilat giydirilirdi[77]. Ancak kimi zaman sadrazama nevruziye sunan hekimbaşı, cerrahbaşı ve kehhalbaşı ile birlikte yanındaki diğer hekimler ve cerrahlara muhtelif miktarlarda atıyye verildiği ve hilat giydirilmediği görülmektedir. III. Selim döneminde tespit ettiğimiz 1796 tarihli nevruziye merasiminde sadrazama macun sunan Hekimbaşı Numan Naim Efendi'ye 500 kuruş, maiyyetindeki hademesine 50 kuruş, cerrahbaşına 250 kuruş hademesine 25 kuruş, kehhalbaşına 125 kuruş ve hademesine 12,5 kuruş atıyye verilmiştir. Sadrazama nevruziye takdimi sırasında huzurda olan başta hekimbaşının kethüdası olmak üzere diğer hekim ve cerrahlara da çeşitli miktarlarda atıyye verilmiştir[78].

[72] **TSMA.D**, 950.0001, s. 9.
[73] **TSMA.D**, 2929.0001, s. 2b.
[74] **TSMA.D**, 950.0001, s. 9, 10b.
[75] **TSMA.D**, 2929.0001, s. 2b.
[76] D.TŞF, 5/75.
[77] **D.TŞF.d**, 26084, s. 2.
[78] **TSMA.D**, 8286.0001, s. 1-2, 10-11.

4. Dini Mahiyetteki Törenlerde Hekimbaşı

a. Hırka-i Şerif Ziyareti ve Hırka-i Şerif Suyu Dağıtılması

Osmanlı padişahları, Hırka-i Saadet'e diğer kutsal emanetler gibi fazlasıyla hürmet göstermişler ve sık sık ziyaret etmişlerdir[79]. Cuma günleri ve mübarek gecelerde bu ziyaretler ihmal edilmezdi. Seferlerde ve fevkalade günlerde padişah önce Hırka-i Saadet dairesine gider, burada kıldığı namazdan sonra dua ederdi. Cüluslarda ise tahta çıkacak padişah önce buraya gelip iki rekat namaz kılıp, dua eder ve hasodalıların biatlerini kabul ettikten sonra cülus töreni için Babüssaade'nin önüne çıkardı. Ramazan ayı içinde de muhtelif zamanlarda burası ziyaret edilirdi. Ziyaretlerin resmi bir tören mahiyeti kazanması ve Ramazan ayının 15. günü yapılması ise muhtemelen XVIII. yy. ilk yarısından itibarendir[80].

Düzenlenen resmî törenden bir gün önce yani Ramazan ayının 14. günü padişah, yanında hasodalılar olduğu halde Hırka-i Saadet dairesine gelir ve burada kılınan sabah namazından sonra odanın temizliğine başlanırdı. Padişah bu temizliğe bizzat katılırdı. Odaya temizlik için gülsuyu ve yeni süngerler getirilirdi. Hasodalılar odanın duvar, pencere ve kapılarını silerler, padişah ise, hırkanın konulduğu şebekeyi temizlerdi. Osmanlı padişahları ibadet addettikleri bu işe çok önem verirlerdi. Yine bugün yapılacak törene davet edileceklerin listesi oluşturulur ve davet tezkireleri gönderilirdi[81]. Genellikle ulema sınıfından görevliler davet edilmekteydi. Bunlar arasında hem eski hem de hâlâ görevdeki Rumeli kadıaskerlerine öncelik verilmekteydi. Bilahıre eski ve elan görevdeki Anadolu kadıaskerleri de davet edilirdi. Şayet hekimbaşı daha önce Rumeli kadıaskerliği yapmışsa ya da halen bu payeye sahip ise o da davet edilirdi[82].

Nihayet ayın 15'inde gerçekleşen törende öncelikle padişah, sadrazam ve şeyhülislam olmak üzere törene davet edilenler hırkaya yüz sürerlerdi. Daha sonra hırkanın yüz sürülen kısmı altın bir leğen içinde gülsuyu ve buhur sularıyla yıkanırdı.

---

[79] Hırka-i şerif ziyaretlerinin nasıl gerçekleştiği ve ne gibi bir teşrifat uygulandığı hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Diker, **Has Oda**, s. 100-104.
[80] Zeynep Tarım Ertuğ, "Osmanlı Devlet Teşrifâtında Hırka-i Şerîf Ziyareti", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sayı 16, İstanbul 1998, s. 38-39.
[81] Ertuğ, "Hırka-i Şerîf", s. 40-41.
[82] D.TŞF, 3/72.

Ardından amber ve misk kokulu mumlarla kurutulur ve bir müddet serilerek dinlendirilirdi. Hırkanın yıkanmasında kullanılan gülsuyu ve buhursuyu, testilerle getirilen iyi su ile çoğaltılırdı[83]. Hırka-i şerif suyu olarak adlandırılır ve törenden sonra cam şişelere konularak hanedan üyelerine ve üst düzey devlet görevlilerine gönderilirdi. Kutsal kabul edilen bu suyla iftar etmek gelenekti[84]. İşte her sene Hırka-i şerif ziyaretinden sonra hekimbaşına da bu sudan gönderilirdi. Önceleri iki şişe Hırka-i şerif suyu gönderilen hekimbaşına[85], 1783'ten itibaren üç şişe gönderildiği tespit edilmektedir[86].

Resim 32
Hırka-i Şerif Suyu Şişesi
(TSM, demirbaş no. 21/763)

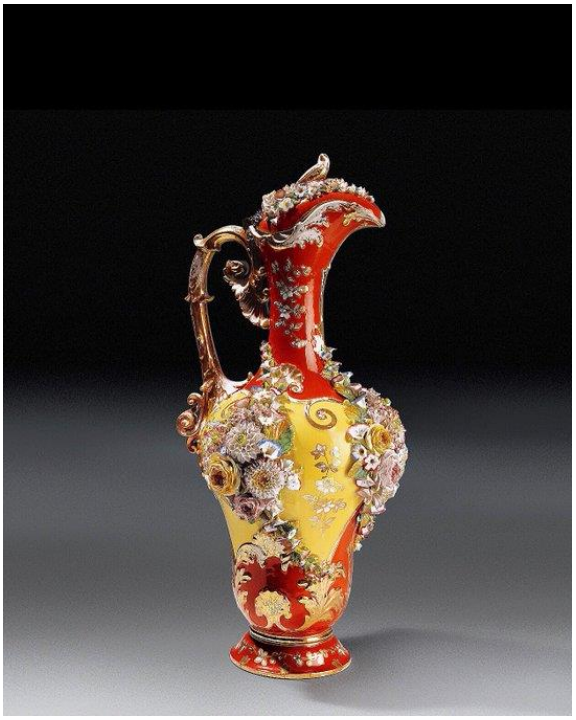
b. Hekimbaşına Aşure Gönderilmesi

Hicri takvimde Muharrem ayının 10. günü çeşitli vesilelerle her zaman önem verilen bir gün olmuştur. Müslümanlıktan önce Kureyşliler ve Yahudiler bugüne saygı gösterip oruç tutmaktaydılar. Yahudilerin kutsal kitabı olan Tevrat ise bugünü "kefaret günü" olarak göstermiştir. Dolayısıyla aynı coğrafyada birlikte yaşayan Yahudiler ve Araplar bu geleneği sürdürmüşlerdir. Müslümanlığın kabulünden sonra da bu gelenek

[83] Ertuğ, "Hırka-i Şerîf", s. 42-43.
[84] Sevgi Ağca, **Hırka-i Saadet: Teşkilatı, Törenleri ve Kutsal Emanetleriyle Hırka-i Saadet Dairesi**, İstanbul 2013, s. 143.
[85] D.TŞF, 15/57; D.TŞF, 15/58; D.TŞF, 15/59; D.TŞF, 16/14.
[86] **D.TŞF.d**, 26064, s. 2; **D.TŞF.d**, 26065, s. 1; D.TŞF, 17/26; D.TŞF, 17/46.

devam etmiştir. Bugünün bir başka önemi Kerbela olayıdır. Şiiler için Muharrem ayının 10. günü Hz. Muhammed'in torunlarının katledildikleri gün olması hasebiyle yas günüdür. Dolayısıyla ilk on gün oruç tutarlar ve yas bitiminde ise aşure pişirirler. Muharrem'in 10. gününün bir başka önemi ise Hz. Nuh'un gemisinin tufandan kurtulup Cudi Dağı'nın tepesine oturmasından sonra gemide kalanların ellerindeki hububat ile Selamet Çorbası dedikleri bir çorba pişirmeleri dolayısıyladır ve bu gelenek günümüze kadar devam edegelmiştir[87].

İşte bu gelenek Osmanlı sarayında da sürdürülmüş ve her sene Muharrem ayının 10. günü sarayda Helvahane'de aşure pişirilmiş ve dağıtılmıştır. Helvahane'de helvacıbaşıların nezareti altında aşçılar ve kiler ağaları tarafından aşure hazırlanır ve aşure testisi denilen özel kaplarla dağıtılırdı. Aşure gönderilen kişi bu testiyi boş göndermez içine muhakkak şekerleme ya da yemiş doldurarak geri gönderirdi. Ayrıca büyük kazanlarla halka da aşure dağıtılırdı[88].

Resim 33
XIX. yy.a Ait Porselen Bir Aşure Testisi

[87] Sevinç Yücecan, "Aşure", **Beşinci Milletlerarası Yemek Kongresi, 1-3 Eylül 1994**, **Ankara**, s. 321.
[88] Yücecan, a.g.m., s. 322.

Sarayda hazırlanan aşure, öncelikle hanım sultanlar olmak üzere sadrazam, şeyhülislam, kapudan paşa, Rumeli ve Anadolu kadıaskerleri, nakibüleşraf, İstanbul kadısı gibi üst düzey devlet görevlilerine dağıtılırdı. Dağıtılan görevliler arasında hekimbaşı da yer almaktaydı. Aşurenin teslimini gerçekleştiren kimseler ise gönderilen kişinin teşrifattaki yerine göre saray çalışanlarından özellikle mutfaktaki görevlilerden veyahut da teberdarlar arasından seçilmekteydi. Mesela 1192 (Şubat 1778) yılında sarayda yapılan aşure Hekimbaşı Mehmed Arif Efendi'ye mutfak çalışanlarından kebabcı Ahmed tarafından teslim edilmiştir[89]. 1196 (Aralık 1781) yılında yapılan aşure ise, Kuşhane'den ikinci aşçı tarafından yine Hekimbaşı Mehmed Arif Efendi'ye teslim edilmiştir[90]. 1199 (Kasım 1784)'da ise Hekimbaşı Hafız Hayrullah Efendi'ye aşure takdimi sofa bekçisi eliyle gerçekleşmiştir[91]. 1200 (Kasım 1785)'de de yine sofa bekçisi Hekimbaşı Hafız Hayrullah Efendi'ye aşure götürmüştür[92]. Sarayda aşure pişirilmesi ve dağıtılması geleneği, devletin son dönemlerine kadar aynı şekilde devam ettirilmiştir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde sarayda pişirilen aşure, öncelikle üst düzey devlet görevlilerine tablakârlarla konaklarına gönderilmiş, akabinde şehir halkına dağıtılması için Hamidiye Camii'nin avlusuna büyük kazanlarla getirilmiştir. Ayrıca Talimhane Meydanı'nda askere verilmiş ve bütün kışlalara aşure gönderilmiştir[93].

5. Teşrifatta Sadrazamlık Makamı ve Hekimbaşı

Devlet teşrifatında sadrazam-hekimbaşı ilişkisi, hekimbaşının atanmasıyla başlar. Yukarıda hekimbaşının atanmasında yapılan törenlerde detaylı bir şekilde anlatıldığı üzere hekimbaşı göreve başlarken padişahın ve ayrıca sadrazamın huzurunda hilat giydirilir. Buna mukabil padişah tarafından hekimbaşına kadıaskerlik vazifesi tensib buyurulunca da kendisine sadrazamın huzurunda hilat giydirilir. Buraya kadar padişahın teveccühüyle hekimbaşının taltifi mevzubahistir. Ancak devlet protokolünde sadrazam-hekimbaşı münasebeti bununla sınırlı değildir. Devletin padişahtan sonraki en üst derecedeki temsilcisi ve sorumlusu olan sadrazamların

[89] D.TŞF, 13/10.
[90] D.TŞF, 16/12.
[91] D.TŞF, 17/1.
[92] D.TŞF, 17/12.
[93] Zeynel Özlü, "Osmanlı Sarayında Aşure Geleneği Uygulamasına Dair", **Milli Folklor**, yıl 26, sayı 101 (2014), s. 211, 217.

tayinleri de görevinin ehemmiyeti ölçüsünde gösterişli olmaktaydı. Öncelikle Topkapı Sarayı'na gelen sadrazama burada öğlen yemeği ikram edilir ve sonrasında kendisine mühr-i hümayun teslim edilerek padişahın huzurunda hilat giydirildikten sonra Raht Hazinesi'nden kıymetli koşum takımlarıyla bezenmiş bir at seçilerek alay ile Bâbıâli'ye doğru yola çıkılırdı. Bâbıâli'ye gelen sadrazam önce Arz Odası'nda tebrikleri kabul eder, oradan da Divanhane'ye geçip tebriklerin kabulüne orada devam ederdi. Sadrazamı Arz Odası'nda tebrik eden görevliler arasında şeyhülislam, Rumeli Kadıaskeri, Anadolu Kadıaskeri, İstanbul Kadısı, nakibüleşraf, padişahın birinci imamının yanı sıra hekimbaşı da yer almaktaydı[94]. Arz Odası'nda sadrazamı tebriğe gelen bu görevlilerin hepsine teşekküren hediye olarak çuka feraceye kaplı birer samur kürk giydirilmekteydi[95].

Padişahın sefere çıkmadığı durumlarda vekil-i mutlakı olan sadrazam, serdar-ı ekrem unvanıyla seferi gerçekleştirmekteydi. Seferden dönen sadrazam, İstanbul'da çeşitli törenlerle karşılanarak Bâbıâli'ye teşrif ederdi. Bâbıâli'ye geldikten sonra ise sefer esnasında merkezde kalan saray görevlileri ve birtakım devlet görevlileri sadrazama "hoş geldin" ziyaretinde bulunurlardı. Hekimbaşı da sadrazamı ziyaret eden bu görevliler arasındaydı. Hekimbaşına bu ziyareti esnasında Bâbıâli'deki Arz Odası'nda sadrazamın huzurunda çuka feraceye kaplı samur kürk giydirilirdi[96].

B. HEKİMBAŞININ GELİR KAYNAKLARI VE VAKIFLARI

Hekimbaşıların görev yaptıkları makamın önemine binaen maddi açıdan hem kendisinin ve ailesinin hem de maiyyetinin her türlü ihtiyacını karşılayabilecek bir gelire sahip olması çok önemli bir husustu. Bu sayede padişahın canını emanet ettiği hekimbaşı, usulsüz gelir temin etmek maksadıyla rüşvet almak gibi yollara tevessül etmez ve böylece padişahın hayatını ve kendi kariyerini tehlikeye sokmadan vazifesini layıkıyla yerine getirmek imkanına sahip olurdu. Hekimbaşının günlük olarak hesaplanan maaşına ilaveten arpalık gelirleri de gelirinin büyük bir kısmını oluşturmaktaydı. Ayrıca her sene kışlık ve baharlık kıyafet bahası olmak üzere muayyen bir tahsisatı da vardı. Kimi zaman padişah kimi zaman da devlet görevlileri

[94] **A}d**, 351, s. 16.
[95] D.TŞF, 9/71; Güngör, **Hakim Tarihi**, s. 238.
[96] D.TŞF, 2/11; D.TŞF, 10/73.

tarafından özel günlerde bahşiş olarak verilen meblağ, hekimbaşının diğer gelirleri arasındaydı.

1. Hekimbaşının Maaşı

Hekimbaşı, maaşını Müşâherehôrân[97] arasında sayılan Etıbba-i hassa cemaati olarak geçen saray hekimleri grubuna bağlı olarak Hazine-i Âmire'den alırdı. Bu cemaatin hesapları ise, bütün müşâherehôrânın maaşlarının hesabını tutan Küçük Ruznamçe Kalemi[98] tarafından görülmekteydi.

Defterlerde hekimbaşının aldığı maaş, günlük ücret üzerinden kayıtlıdır. Elimizde en erken tarihlisi 941 (1534-35) yılına ait olmak üzere 1239 (1823-24) yılına kadar bazen arka arkaya devam eden yıllara ait bazen ise aralıklı olarak tutulmuş Osmanlı Arşivi'nin çeşitli tasniflerinde yer alan maaş defterleri mevcuttur[99]. Bunlardan bahsettiğimiz 941 (1534-35) yılına ait en erken tarihli defterde Kanuni dönemi hekimbaşılarından Sinan Efendi'nin günlük olarak aldığı ücret 130 akçe idi[100]. Maaş defterlerinden tespit ettiğimize göre 1013 (1604-1605) yılında I. Ahmed'in hekimbaşısı Üsküblü Şemseddin Efendi'nin maaşı günlük 100 akçeydi[101]. Bu rakam 1080 (1669-70) yılında IV. Mehmed'in hekimbaşısı Salih Efendi'nin hekimbaşılığının sonuna kadar aynı kalmıştır[102]. 1081 (1670-71) yılında ise Salih Efendi'nin vefatıyla onun yerine hekimbaşı olarak tayin edilen Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi'den itibaren hekimbaşının günlük aldığı ücret 80 akçeye düşmüştür[103]. Elimizdeki son mevcut maaş defteri olan II. Mahmud döneminde 1239 (1823-1824) yılına kadar da bu rakam aynen devam etmiştir[104]. İcmal olarak maaşların verildiği defterlerde de hekimbaşının maaşının 80 akçe olduğu mesela 1140 (1727-28) veya 1142 (1729-30)

---

[97] Sözlük anlamı aylıklı, aylık alan olan ve Küçük Ruznamçe Kalemi'ne tâbi olarak hazineden maaş alan görevli gruplarına müşaherehoran denilmektedir. Erhan Afyoncu, "Müşâherehorân", **DİA**, c. XXXII, s. 153-154.

[98] Küçük Ruznamçe Kalemi, daha çok rikâb ağaları, mütekaid Enderûn ağaları, müteferrikalar, hazine memurları, bazı defterhane katipleri, hassa tabipleri gibi müşaherehoran (aylık alan) bazı görevlilerin maaş hesaplarını tutardı. Yani bu büro saray ve divan memuru statüsünde olan memurların maaşlarını denetliyordu. Ahmet Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul 2009[10], s. 207.

[99] Bahsedilen arşiv tasnifleri, Kamil Kepeci tasnifi defterleri, Maliyeden Müdevver Defterler ve Bab-ı Defteri Küçük Ruznamçe Kalemi Defterleridir.

[100] **D.KRZ.d**, 33118, s. 7, 27; **MAD**, 559, s. 3.

[101] **KK**, 3398, s. 27.

[102] **KK**, 3412, s. 48.

[103] **KK**, 3413, s. 47.

[104] **D.KRZ.d**, 33540, s. 6.

tarihli defterlerde tespit edilebilmektedir[105]. Muhtelif tarihli arşiv belgeleri de defterlerde geçen bu rakamları teyid etmektedir. Mesela, 1103 (1692) yılındaki bir belgede hekimbaşının maaşı, 80 akçe olarak geçmektedir[106]. Yine 1136 (1724) yılında hekimbaşı olan Mustafa Efendi arz sunup daha önceki hekimbaşılara ödenen 80 akçe günlük ulufenin bir önceki hekimbaşı Ömer Efendi gibi kendisine de tahsisi hususunda talepte bulunmuştur[107]. Bir başka belgede ise, 1148 (1736) yılında hekimbaşı olan Mehmed Emin Efendi arz sunarak hekimbaşılara verilen 80 akçe ulufenin selefi Mustafa Efendi'ye verildiği üzere kendisine de verilmesini talep etmektedir[108].

Hekimbaşı atanan kişinin önceden yürüttüğü saray hekimliği görevi ve bu görevden aldığı maaş boşta kalmaktadır. Bu durumda bahsi geçen maaş, devlet tasarrufuyla istenilen görevlilere pay edilebilmektedir. Hekimbaşı, daha evvel saray hekimliği görevinden aldığı maaşının başka bazı görevlilere terakki ya da zam yoluyla verilmesi hususunda tavsiyede bulunabilmektedir. Mesela, 1755'te hassa tabibi iken hekimbaşı olarak tayin edilen Mustafa Efendi'nin 24 akçe olan hassa tabibliği ulufesi, kendisinin arzında önerdiği şekilde, beş akçesi İsmail halifeye, beş akçesi hassa tabiblerinden beş akçe ulufeyle görevli esseyyid Mehmed Said'e terakki olarak, beş akçesi ise saray hekimleri arasında da yer alan ve 24 akçe ulufesi bulunan Mustafa halifeye tahsis edilmiştir[109]. 1783'te günlük 32 akçe ile saray hekimleri arasında yer alan Hayrullah Efendi hekimbaşı olarak tayin edilince aldığı maaştan 12 akçesinin sarayın Yahudi hekimleri arasında yer alan Todori veled-i İsak'a tevcih edilmesi hususunda bir tavsiyede bulunmaktadır[110]. Bu konuda bir diğer örneği 1798 yılında görüyoruz. Bu tarihte hekimbaşı olarak atanan Numan Naim Efendi, 26 akçe olan

[105] D.KRZ, 128/128; D.KRZ, 130/79.
[106] 29 Şevval 1103 (14 Temmuz 1692) tarihli pusula, D.KRZ, 24/103.
[107] 2 Ramazan 1136 (25 Mayıs 1724) tarihli pusula, D.KRZ, 119/122.
[108] 12 Zilkade 1148 (25 Mart 1736) tarihli pusula, D.KRZ, 146/62. Hekimbaşı Mehmed Emin Efendi'nin arzı üzerine 26 Zilkade 1148 (8 Nisan) tarihli derkenar ve tarihsiz buyuruldusu ve belgenin arkasında üzerinde 25 Zilhicce 1148 (7 Mayıs) tarihli buyuruldu bulunan defterdar arzı, D.KRZ, 146/78. Aynı konu C.SH, 29/1404'te de yer almaktadır. Bu, bir ay önceye aittir. Hekimbaşı Mehmed Emin Efendi'nin arzı üzerine önce kalemden 12 Zilkade 1148'de derkenarı çıkmıştır. Derkenarda bir önceki hekimbaşı olan Mustafa Efendi'nin 80 akçe ulufe aldığı kaydedilmiştir. Üzerinde yine 12 Zilkade 1148 tarihli sadrazam buyuruldusu yer almaktadır.
[109] Her birinde ayrı ayrı aynı tarihli 6 Rebiülahır 1168 (20 Ocak 1755) tarihli buyuruldu bulunan Hekimbaşı Mustafa Efendi'nin arzları. C.SH, 535, belge no. 1-2-3.
[110] Hekimbaşı Hayrullah Efendi'nin 25 Cemaziyelevvel 1197 (28 Nisan 1783) tarihli arzı üzerine selh-i Cemaziyelevvel 1197 (3 Mayıs) tarihli defterden çıkan derkenarı ve tevcihinin onaylandığına dair 10 Cemaziyelahır 1197 (13 Mayıs) tarihli sadrazamın buyuruldusu, C.SH, 27/1348.

hassa tabibi yevmiyesinin beş akçesinin, Süleymaniye Tıb Medresesi'nde muid olan Hafız İbrahim Efendi'ye tevcihi hakkında bir talepte bulunmuştur ve bu durum onaylanmak üzere defterdar tarafından sadrazama sunulmuştur[111].

Yukarıdaki örneklerde hekimbaşı sadece maaşının belli bir kısmının verileceği kişiyi tavsiye etmişken 1804'te ise günlük 11 akçeyle saray hekimi olan Mustafa Behçet Efendi, hekimbaşı olarak tayin edilince maaşının tamamının beş akçe yevmiyesi olan Hayrullah Efendi'nin torunu ve aynı zamanda da kardeşi olan Abdülhak Efendi'ye terakki olarak verilmesi doğrultusunda bir arz sunmuştur[112].

II. Mahmud döneminin sonlarında artık hekimbaşıların maaşlarının hayli yüksek bir miktarda olduğu görülmektedir. II. Mahmud döneminin sonunda maaşa ilave gelir kaynağı olarak devreye Saray Eczanesi de girmiştir. Saray Eczanesi'nde hasta bakıp ilaç hazırlayan hekimbaşı buradan da gelire sahiptir. Bu bağlamda hekimbaşıların 1252 (1837) yılındaki maaşını da arşiv belgesinden tespit etmekteyiz. Buna göre bu tarihte hekimbaşı olarak atanan Ahmed Necib Efendi, 5.000 kuruşluk maaşının yanında eczaneden de 1.000 kuruşluk bir ödeme almaktadır. Böylece 6.000 kuruş olan aylık maaşının günlüğü 200 kuruşa gelmektedir. Bu miktara 1.500 kuruş da zam yapılarak hekimbaşı Ahmed Efendi'nin aylık maaşı toplamda 7.500 kuruşa çıkarılmıştır (günlüğü 250 kuruş) ve maaşının Mansure Hazinesi'nden ödenmesi emredilmiştir[113]. Bu tarih hekimbaşıların maaş ödemeleri için önemli bir tarihtir. Çünkü bu tarihten önceki maaşlar Hazine-i Âmire'den ödenmekteyken bu tarihten sonrakiler Mansure Hazinesi'nden verilmeye başlanmıştır. Görülen bu yüksek orandaki maaş artışları, III. Selim döneminde başlayıp II. Mahmud zamanında hızla artan tıp alanındaki gelişmelerle birlikte hekimbaşıların görevlerinin de artmasından kaynaklanmış olmalıdır.

[111] Üzerinde 27 Şevval 1212 (14 Nisan 1798) tarihli defterdarın buyuruldusu bulunan ve 28 Şevval 1212 (15 Nisan) tarihinde defterden derkenarı çıkarılan Hekimbaşı Numan Naim Efendi'nin 27 Şevval 1212 (14 Nisan 1798) tarihli arzı, C.SH, 442.

[112] Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Şevval 1218 (Ocak 1804) tarihli arzı üzerine 7 Şevval 1218 (20 Ocak 1804) tarihli tevcih yapıldığına dair defterdar buyuruldusu üzerinde 6 Şevval 1218 (19 Ocak 1804) tarihli derkenarda Mustafa Behçet Efendi ve Abdülhak Efendi'nin yevmiyeleri 11 ve 5 olarak çıkartılmıştır. C.SH, 447.

[113] Tarihsiz arz tezkiresi ve irade. HAT, 526/25842. Belgenin üzerinde tarih olmamakla beraber Ahmed Efendi'nin tayin tarihi bilindiğinden metindeki tarih ona göre verilmiştir.

Tanzimat'ın ilanıyla devlet mekanizmasının her alanında olduğu gibi Osmanlı maliyesinde de köklü değişikliklere gidilmiştir. Bu köklü değişikliklerden en önemlisi padişaha ait gelir kaynaklarının Maliye Hazinesi'ne aktarılmasıdır. Buna karşılık olmak üzere 1256 yılı Muharrem ayından (Mart 1840) itibaren Maliye Hazinesi'nden her ay padişah ve sarayların masraflarını karşılamak üzere Darphane'ye *tahsisat-ı seniyye* adıyla 12.500 kese akçe verilmeye[114], saray çalışanlarının maaşları da Maliye Hazinesi'nden karşılanmaya başlanmıştır. Maaşlar, Maliye Hazinesi tarafından saray hazinesi fonksiyonu kazanmış ve bu tarihten on yıl sonra Hazine-i Hassa Nezareti adını alacak olan Darphane'ye aktarılır, ödemeler Darphane kanalıyla yapılırdı[115]. Hekimbaşının, saray hekim ve cerrahlarının maaş ödemeleri de bu tarih itibariyle Maliye Hazinesi'nden Darphane'ye nakledilmiştir[116]. Hekimbaşının aylık maaşının %100'lük bir artışla 15.000 kuruşa çıktığı görülmektedir. Sarayda görevli diğer hekim ve cerrahlara ise maaş ödemesi olarak toplamda aylık 19.170 kuruşluk bir bütçe ayrılmıştır[117].

2. Arpalık Gelirleri

Hekimbaşı tayin olunan kişiye maaşının yanı sıra arpalık[118] olarak bazı mukataa gelirleri de tahsis edilirdi. İlk dönemlerden itibaren özellikle Tekfurdağı (Tekirdağ)'nın mukataa gelirlerinin hekimbaşılara mahsus arpalık olarak verildiği görülmektedir. XVIII. yy.ın ilk yarısında Tekfurdağı'ndan tahsis edilen yıllık gelir "*600 kuruştan noksan olmaz*"dı[119]. Tekirdağı ile birlikte arpalık olarak verilen bir diğer önemli bölge, Gelibolu livasına bağlı bulunan Lalacık nam-ı diğer Altuntaş malikânesi[120] gelirleri idi. Buna örnek olarak 1171 (1758) yılında hekimbaşı olan

[114] Terzi, **Hazine-i Hassa**, s. 17-18.
[115] Terzi, **Hazine-i Hassa**, s. 18.
[116] **D.DRB.d**, 2, s. 6.
[117] **D.DRB.d**, 2, s. 6.
[118] Arpalık başlangıçta arpa ile ilgili yani bir kısım devlet büyüğünün ve atlarla savaşa katılan kuvvetlerin hayvanlarına verilen arpa parasını ifade eden bir kelime iken, Osmanlılarda devlet memurlarına hizmette bulundukları sürece maaşlarına ilâveten, görevden ayrıldıktan sonra ise bir nevi emekli maaşı olarak tahsis edilen gelir için kullanılan bir terim haline gelmiştir. Cahit Baltacı, "Arpalık", **DİA**, c. III, s. 392-393.
[119] Şeyhülislamın padişaha ilamı, TSMA.E, 287/6.
[120] Günümüzde Edirne'nin Keşan ilçesine bağlı yerleşim yerleridir. Lalacık ve Altıntaş ayrı köyler olarak idari taksimatta yerlerini almıştır. Burada kullanılan malikâne tabiri, Prof. Dr. Nil Sarı tarafından iktisadi terim olarak değerlendirilmeden ikamet edilen mahal olarak algılanmış ve *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nde yazdığı "Hekimbaşı" maddesinde "*kendisine tahsis edilen Altıntaş malikanesinde*

Katibzade Mehmed Refi'nin talebini gösterebiliriz. Bu belgeyle bölgenin mukataa gelirlerinin kanun-ı kadim üzere verildiği yani uzun süredir bu tahsisatın hekimbaşılara ayrılmış olduğu görülmektedir. Selefi Mevlana Mehmed Arif Efendi'ye atfen kendisine de 1171 yılına ait yıllık geliri 20.958 akçe olan bu malikane gelirlerinin tahsis edilmesini talep etmiştir[121].

XVIII. yüzyılda Tekirdağı ve Altıntaş malikanesi gelirleri hekimbaşılara tahsis edilmişken XIX. yy.da arpalık olarak hekimbaşılara Rusçuk[122] kazasının gelirleri bırakılmıştı. Mesela 4 Rebiülahır 1237 (29 Aralık 1821)'de hekimbaşılık makamına atanan Bendereklizâde Mehmed Said Efendi'ye arpalık olarak Rusçuk kazası tevcih edilmiştir[123].

Hekimbaşılara yukarıda bahsettiğimiz gibi paye veya ek görev olarak kadılık veya kadıaskerlik görevleri de verilebilmekteydi. Böyle bir durumda gelirlerinde de ilaveler olmaktaydı. Arpalık olarak verilen bu ilave gelirler, muhtelif bölgelerin mukataa gelirlerinden tahsis edilmekteydi. Mesela, II. Süleyman dönemi hekimbaşısı Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi'ye 1100 (1689) yılında Anadolu kadıaskerliği payesi ve bu paye ile birlikte Dimetoka ve Dağardı kazalarının gelirleri verilmiştir[124]. Hayatizâde'nin halefi olan II. Ahmed dönemi hekimbaşısı Tablî Hasan Efendi'ye de 1105 (1694) yılında Rumeli kadıaskerliği payesi verilirken arpalığına Sultanhisarı, İnegöl ve Karadeniz Ereğlisi kazaları eklenmiştir[125]. III. Ahmed döneminde hekimbaşılık yapmış Ömer Efendi'ye 1129 (1717)'da Anadolu payesi ile birlikte Güzelhisar kazası gelirine ilave olarak tahsis edilmiştir[126]. Ömer Efendi ayrıca, 1132 (1720) yılında padişah III. Ahmed'in tedavisindeki başarısından dolayı Rumeli kadıaskerliği payesiyle taltif edilmiş ve bu paye ile arpalık gelirlerine Bolu kazası eklenmiştir[127].

---

otururdu" şeklinde kaydedilerek büyük bir hataya düşülmüştür. Nil Sarı, "Hekimbaşı-Osmanlı Dönemi", **DİA**, c. XVII, s. 161-164.

[121] Üzerinde 25 Zilkade 1171 (31 Temmuz 1758) tarihli buyuruldu bulunan Hekimbaşı Katibzâde'nin arzı, A.E.III.OSM, 292.

[122] Bulgaristan'da Tuna Nehri kıyısında bulunan bir şehirdir.

[123] **Es'ad Efendi Tarihi**, s. 57.

[124] Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 63.

[125] **Uşşakizâde Tarihi**, II, s. 895-896.

[126] Oya Ergül, **Hekimbaşı Ömer Efendi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1963, s. 6.

[127] Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 77.

3. Tahsisat, Bahşiş ve Ek Gelirler

Hekimbaşıların maaş ve arpalık gelirlerinin yanı sıra her yıl kışlık (zemistaniye) ve baharlık (bahariye/nevruziye) kıyafet bahası olmak üzere belli tahsisatları vardı. XVII. yüzyılda hem kışlık hem de baharlık kıyafet bahası tahsisatı 28.000'er akçedir. Mesela, 1054 (1645) senesinde hekimbaşı Mehmed Efendi'ye zemistaniye ve bahariye bahası olarak 28.000'er akçe verilmiştir[128]. 1090 (1679) yılında hekimbaşı olan Mustafa Efendi'ye de aynı miktar ödeme yapılmıştır[129].

XVII. yy.da yukarıda kaydedildiği gibi 28.000 akçelik bir tahsisat hekimbaşına ayrılmışken XVIII. yy.da bu miktarın biraz artış kaydettiği görülmektedir. Her sene hekimbaşına bahariye ve zemistaniye bahası olmak üzere 37.337 çürük akçe verilmek mutad haline gelmiştir. 1159 (1746) yılında hekimbaşı Ahmed Efendi arz sunarak mutad olan bu ödemeyi talep etmiştir. Kalemden kaydı çıkarılarak daha önceki hekimbaşıların da aynı miktarda ödeme aldıkları tespit edildikten sonra sadrazamın emriyle bahsi geçen ödeme yapılmıştır[130]. Mutad olan bu ödeme 1163 (1750) yılında hekimbaşı Mehmed Said Efendi'ye de aynı miktarda verilmiştir[131]. Zilhicce 1183 (Nisan 1770)'te hekimbaşı Mehmed Emin Efendi de aynı miktarda zemistaniye ve bahariye bahası ödemesi almıştır[132].

Hekimbaşılara kanun-ı kadim üzere verilen zemistaniye ve bahariye bahası tahsisatının XIX. yy.da da tıpkı maaşta olduğu gibi büyük bir artışla mevcudiyetini sürdürdüğü görülmektedir. 1252 (1836) yılında hekimbaşı Abdülhak Molla'ya her yıl Çirmen Sancağı'ndan Cisr-i Ergene ve Malkara kazaları gelirlerinden ödenmek üzere Mansure Hazinesi tarafından 12.000'er kuruş verildiği görülmektedir[133].

Hekimbaşına her sene mutad olarak yapılan bir diğer ödeme yılbaşında muharremiyye adıyla tahsis edilen 1.000 akçe idi. Bu tahsisat cizye gelirlerinden

---

[128] **A.d**, 345, s. 40.
[129] AE.IV.Mehmed, 5115. Aynı miktarda ödeme 1093'te de yapılmıştır. İE.SH, 42.
[130] D.TŞF, 2/51.
[131] D.TŞF, 2/70. Hekimbaşı Mehmed Said Efendi'ye 1165 (1752) yılında da aynı miktarda tahsisat ayrılmıştır. D.BŞM, 4014/29.
[132] D.TŞF, 10/27.
[133] Tarihsiz arz tezkiresi ve irade, HAT, 526/25842.

ödenmekteydi. Hekimbaşı Mehmed Sadık Efendi'nin 1205 (1791) tarihli arzıyla mutad olan bu meblağın kendisine de ödenmesini talep ettiği görülmektedir[134].

Ramazan ve Kurban Bayramlarında padişah saray görevlilerine bahşiş olarak çeşitli ihsanlarda bulunurdu. Hekimbaşı da bahşiş alan bu görevlilerin arasında yer almaktaydı. Mesela Sultan III. Mustafa dönemi hekimbaşısı Katibzâde Mehmed Refi Efendi'ye Ramazan Bayramı'nda 15 kese akçe ve bir samur kürk verilmiştir[135].

Hekimbaşıların kimi zaman hem üzerindeki vazifeyi yürüttükleri hem de ilave vazife olarak kadıaskerlik yapabildikleri yukarıda ifade edilmişti. Kadıaskerliği bilfiil yürüten hekimbaşının buradan da gelirleri olurdu. XVII. yüzyıl başlarında Ayn Ali şeyhülislâma 750, Rumeli kazaskerine 572, Anadolu kazaskerine 563 akçe yevmiye ödendiğini yazar. Kazaskerlere ayrıca askerî zümrenin miras taksiminden belirli bir gelir ayrılmıştı. Âlî, XVI. yüzyılın ikinci yarısında bu miktarın Rumeli kazaskeri için 8.000 akçe, Anadolu kazaskeri için tahminen bunun iki katı olduğuna işaret eder. Kazaskerler bunun dışında kadı ve müderrisle bazı tevcihat beratlarından belli miktarlarda harç alırlardı. Harcın miktarı ve hangi tevcihattan alınacağı fermanlarda belirtilmişti[136].

Kadıaskerlik yapan hekimbaşıların bu görevde kazandıkları geliri tespit edebilmemiz için hekimbaşıların şahsi muhasebe defterlerinin değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Ancak tez çalışmamız sırasında Osmanlı Arşivi ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde yaptığımız taramalarda bu tarzda herhangi bir deftere rastlanamamıştır. Hekimbaşıların şahsi gelir ve giderlerinin kaydedildiği şu ana kadar tespit edilen tek defter, Ankara Milli Kütüphane'de mevcut olan ve Erol Özvar ve Kadir Arslanboğa tarafından ortaya çıkarılan Mustafa Behçet Efendi'nin muhasebe defteridir. Bu deftere göre hekimbaşının Rumeli kadıaskerliği görevindeyken elde ettiği gelir kalemleri, kısmetler, vekâyi', miri, şer'iyyat, kasr-ı yed, tezkire, terekeler, mahsuller vb. vergi, resim ve harçlardır. Mustafa Behçet Efendi'nin ayrıca arpalıklarından, mukataalardan, vakfından, eshamdan ve bazı şehirlerden gelen

[134] Hekimbaşı Mehmed Sadık Efendi'nin arzı üzerine 19 Receb 1205 (24 Mart 1791) tarihli baş muhasebeden çıkarılan derkenar defterdarın sadrazama telhisi üzerine 21 Receb 1205 (26 Mart) tarihli buyuruldu ve 22 Receb (27 Mart) tarihli tezkire çıktığına dair kayıt. C.SH, 753.
[135] **Çeşmizade Tarihi**, s. 78.
[136] Mehmet İpşirli, "Kazasker", **DİA**, c. XXV, s. 141.

mahiyyelerinden, satılanlardan (eşya, sebze, meyve, hububat ve hayvan) vb. oluşan çok farklı kalemlerde gelirleri de vardır. Hekimbaşı Behçet Efendi'nin gelirleri içerisinde dikkat çeken bir unsur ise ispençiyar adıyla hazırlamış olduğu müstahzarat eczalardan gelen gelirlerin bulunmasıdır[137].

4. Hekimbaşına Verilen Tayinat

Hekimbaşıların günlük olarak yemek ve yakacak ihtiyaçlarının karşılanması için kendisine ve maiyyetindeki diğer hekimlere belli miktarlarda tayinat tahsis edilirdi. Hekimbaşının tayinatının Matbah-ı Âmire'den verilmek üzere günlük 1 çift nan-ı has, 10 çift nan-ı fodula ve 5 kıyye et olduğu; ayrıca aylık 70 kıyye pirinç, 18 kıyye sadeyağ, 15 kıyye bal verildiği tespit edilmiştir[138].

Padişah sefere çıktığı vakit hekimbaşının da her zaman padişahın yanında bulunması icap ettiğinden doğal olarak sefere iştirak etmesi gerekmekteydi. Sefere çıkılırken bütün devlet görevlilerine sefer bir ferman ile bildirilirdi. II. Osman'ın 1030 (1621) senesinde çıktığı Hotin seferi için hazırlanan ferman bütün devlet görevlilerine ulaştırılırken hekimbaşı İsa Efendi'ye de sefere hazır olması bildirilmiştir[139]. Sefer esnasındaki alayda hekimbaşının diğer ilmiye mensuplarıyla birlikte sancak-ı şerif yanında giderek Fetih Suresi okuması usuldendi[140], sefer dönüşünde de aynı şekilde sancak-ı şerif bir alay ile saraya teslim edilirdi, hekimbaşı bu alayda da yer alırdı[141]. II. Osman'ın Hotin seferi sırasında saraydan çıkan padişahla Davutpaşa ordugâhına kadar yanında yer alan Rumeli kadıaskeri Ali Efendi, hekimbaşı İsa Efendi, Kadızade Efendi ve sâdâtdan ve imam efendi ve bazı kadılar Fetih Suresi okuyarak sancak-ı şerifin etrafında ilerlemişlerdir[142].

---

[137] Erol Özvar - Kadir Arslanboğa, "Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'ye Ait Bilinmeyen Bir Şahsi Muhasebe Defteri (1824-1832)", **Osmanlı İstanbulu Uluslararası Sempozyum-VII, 3-5 Mayıs 2019**, 4 Mayıs 2019'da sunulan tebliğ metni.

[138] Hem arz tezkiresinin hem de iradenin üzerinde tarih yoktur. Bu tarz iradelerin Sultan II. Mahmud döneminde olduğu ve Tanzimat'tan sonra da devam ettiği bilindiğinden belgenin bu döneme ait olduğu söylenebilir. Kütükoğlu, **Belgelerin Dili**, s. 190. HAT, 568/27875, 27875-A, 27875-B, 27875-C, 27875-D.

[139] **Topçular Katibi,** c. II, s. 705, 710, 720.

[140] **A}d**, 347, s. 19.

[141] **A}d**, 347, s. 26.

[142] **Topçular Katibi**, c. II, s. 710 keza s. 740.

Padişahla birlikte sefere çıkan hekimbaşına sefer boyunca konaklanan menzillerde tayinat verilmeye devam edilirdi. Mesela, 1672 yılında Lehistan üzerine sefere karar veren IV. Mehmed, 7 Mayıs Cuma günü Edirne'deki sarayından çıkıp, Saraçhane Köprüsü[143]'nden geçerek, sefer için tuğ-ı hümayunun dikildiği ve otağ-ı hümayunun kurulduğu Çukurçayır'a gelmiştir. Burada hazırlıklar tamamlandıktan sonra padişah ve ordu 4 Safer 1083 (1 Haziran 1672)'te Çukurçayır'dan Kamaniçe üzerine hareket etmiştir. Ordu ve padişah çeşitli menzillerde konakladıktan sonra 8 Safer (5 Haziran)'de Çömlekköy[144]'e varmıştır[145]. İşte bu menzilde konakladıkları esnada IV. Mehmed'in yanında bulunan hekimbaşısı Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi (Büyük)'ye günlük 5 kıyye et tahsisi yapılmıştır. Aynı tarihte seferdeki diğer hekimlere verilmek üzere de günlük 9 kıyye et tahsis edilmiştir[146].

IV. Mehmed, 1672 yılında Kamaniçe seferini zaferle sonuçlandırdıktan sonra, Edirne'ye dönmüştü. Leh kralının Bucaş Antlaşması'nın şartlarına uymaması üzerine bir sene sonra yeniden Lehistan seferine çıkmak mecburiyetinde kalınmıştır. Hotin'in alınması ile ve Leh kralının kabul ettiği yeni anlaşma ile aradaki savaş Kasım 1676'da sona ermiştir[147]. Bu sefer esnasında padişahın kışlamak mecburiyetinde kaldığı Hacıoğlu pazarı[148]'ndaki menzil sarayında yapılan masrafların tutulduğu defter üzerine yapılan bir çalışma mevcuttur[149]. Bu defterde konaklanan 172 gün boyunca yapılan masraflar kaydedilmiştir. Kaydedilen masraflar incelendiğinde, bu sefere de padişah ile birlikte katılan hekimbaşı Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi'ye verilen tayinatı görebilmekteyiz. Öncelikle hekimbaşı ve maiyyetindeki hekimlere günlük 20 çift ekmek ve yarım kile buğday verildiği göze çarpmaktadır. Bunun yanı sıra günlük bir çeki olmak üzere odun tahsis edildiği tespit edilmektedir. Ayrıca günlük beş kile olmak

---

[143] Sultan II. Murad zamanında Şahabeddin Paşa tarafından 1451 yılında Tunca Nehri'ne inşa ettirilmiştir. 1702 yılında Sultan II. Mustafa tarafından onartılmıştır.
[144] Edirne'nin Lalapaşa ilçesine bağlı bir köydür.
[145] Halime Doğru, **Lehistan'da Bir Osmanlı Sultanı, IV. Mehmed'in Kamaniçe-Hotin Seferleri ve Bir Masraf Defteri**, İstanbul 2006, s. 18-21.
[146] İE.SH, 18.
[147] Abdülkadir Özcan, "Mehmed IV", **DİA**, c. XXVIII, s. 416.
[148] Bulgaristan'ın Dobruca bölgesinin merkezi Dobriç'in eski adıdır. XVI. yy.da Dobruca'nın iç kesiminde bir Osmanlı kasabası olarak kurulmuştur. Romanya'nın Köstence limanını Bulgaristan'ın Varna Limanına bağlayan kara ve demiryolu üzerinde bulunması açısından önemli bir yerleşim yeridir. Machiel Kiel, "Hacıoğlupazarcığı", **DİA**, EK 1, c. 506-508.
[149] Halime Doğru, **Lehistan'da Bir Osmanlı Sultanı, IV. Mehmed'in Kamaniçe-Hotin Seferleri ve Bir Masraf Defteri**, İstanbul 2006.

üzere kullanılan binek hayvanlar için arpa verilmiştir. Yine bu menzilde konaklanıldığı süre içerisinde hekimbaşına baha-i bahariyye olmak üzere 80.000 akçe, yapılacak masraflar için ise 50.000 akçe ödendiği görülmektedir[150].

Hekimbaşı Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi'nin görev süresini geçirdiği iki padişah yani hem Sultan IV. Mehmed hem de Sultan II. Süleyman dönemlerinde hayatının önemli bir kısmını seferlerde ve av gezilerinde geçirdiği görülmektedir. Yukarıda IV. Mehmed döneminde katıldığı seferler anlatılmıştır. II. Süleyman devrinde ise, hem Avusturyalıların Öziçe ve Yenipazar taraflarında yapılan savaşlarda Sava Nehri'ni geçmesi hem de Venediklilerin Eğriboz'u kuşatması üzerine Belgrad'ın elden çıkma ihtimali üzerine 15 Zilkade 1099'da (11 Eylül 1688) padişah Edirne'ye hareket etmiştir. Bu sefer esnasında hekimbaşı Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi padişahın yanındadır. Bir buçuk ay kadar Edirne ovasında kalan padişah havaların soğumasıyla sarayına çekilmiş ve ordunun Edirne'de kışlamasına karar verilmiştir[151]. Padişahın bu seferi sırasında yanında bulunan hekimbaşısı Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi'ye 27 Zilkade 1099 (23 Eylül 1688) tarihinde günlük olarak 15 çift ekmek, 2,5 kıyye et, 1,5 kile arpa, yarım çeki odun ve yarım kantar saman verilmişti[152].

II. Mustafa 1695 yılında tahta çıkınca ilk işi Avusturya seferine çıkmak olmuştur. Bu seferde padişahın yanında bulunan hekimbaşı Nuh Efendi'ye daire olarak günlük 4 kile arpa, 30 çift ekmek, bir çeki odun ve 8 kıyye et verilmiştir[153].

III. Ahmed, Sadrazam Ali Paşa'yı Mora Yarımadası ile Akdeniz'deki Venediklilerin elinde bulunan diğer bazı adaların alınmasına memur etmişti (8 Aralık 1714) ve Kaptanıderyâ Canım Hoca Mehmed Paşa'yı deniz kuvvetlerini idare etmekle görevlendirmişti. Bizzat padişahın Edirne'ye kadar uğurladığı Osmanlı ordusu, Sadrazam Ali Paşa kumandasında, Mora yarımadası üzerindeki şehirleri fethe başladı[154]. İşte bu Edirne seyahatinde hekimbaşı Yenibahçeli Mehmed Efendi de

[150] Doğru, **a.g.e**., s. 98, 102, 106, 108-110; Eklerde yapılan defterin trankripsiyonu, s. 2, 3, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22.
[151] A. Özcan, "Süleyman II", s. 77-78.
[152] **D.BŞM.d**, 566, s. 2.
[153] **D.BŞM.d**, 802-A, s. 2.
[154] Münir Aktepe, "Ahmed III", **DİA**, c. II, s. 35-36.

padişahın yanındaydı. Hekimbaşına 23 Cemaziyelahır 1127 (26 Haziran 1715) tarihinde günlük 50 çift ekmek, 10 kıyye et, 10 kile arpa ve 1 çeki de odun verilmişti[155].

Sefere katılan hekimbaşının en önemli ihtiyaçlarından biri barınma ve hasta tedavi edilmek üzere gerekli olan çadırlardır. Hekimbaşı padişahla beraber sefere çıktığında Mehterhane-i Âmire'den ona ve maiyyetindeki diğer sağlık çalışanlarına özel çadır tahsis edilirdi[156]. Bu çadırlar ihtiyaca binaen çeşitli ebat ve sayıda olabilmekteydi. Mesela 1695 yılında Sultan II. Mustafa ile Avusturya seferine çıkan hekimbaşı Nuh Efendi ve maiyyetindekilere on hazineli altı adet çadır tahsis edilmiştir[157].

Barınma ihtiyacı için verilen çadırların yanı sıra hasta tedavi edilmek üzere özellikle beyaz renkli bir çadır tahsis edilmekteydi. Seferin büyüklüğüne göre bu sayı ikiye de çıkabilmekteydi. Verilen bu çadırlar on hazineli idi. Hekimlerin günlük ihtiyaçlarını karşılamak üzere açık çeşme de verilmekteydi. Seferdeki sağlık kadrosunun sayısına göre iki açık çeşme de tahsis edilebilirdi[158]. Hekimbaşının sefer esnasında yanındaki tıbbi malzemelerin ve ecza sandıklarının taşınması için *araba-i gav* olarak tabir edilen öküz arabaları da verilirdi[159].

Padişahın istisnasız her yerde yanında olan hekimbaşı, av için saraydan ayrıldığı durumlarda da onu yalnız bırakmazdı. Dolayısıyla hekimbaşına bu sürede de tayinat verilirdi. Mesela, 28 Zilkade 1087 (1 Şubat 1677)'de av için Edirne'ye giden padişah IV. Mehmed'in yanında giden hekimbaşısı Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi'ye bu gezi boyunca günlük olarak 2 kile arpa, yarım kantar saman, 20 çift ekmek, 1 çeki odun ve 7 kıyye et verilmiştir[160].

[155] **KK**, 7245, s. 5.
[156] **D.BŞM.d**, 1045, s. 7.
[157] Hekimbaşı Nuh Efendi'nin arzı üzerine 8 Şevval 1106 (22 Mayıs 1695) tarihli buyuruldu, C.SH, 1207.
[158] **TSMA.D**, 2560, s. 4.
[159] **D.BŞM.d**, 802A, s. 4.
[160] **MAD**, 4485, s. 3.

5. Hekimbaşıların Mal Varlıklarını Değerlendirdikleri En Hayırlı Yol: Vakıf Kurma

Türk-İslam medeniyetinin gelişiminde çok önemli bir yer tutan vakıf sistemi, esasen bir kişinin sahip olduğu menkul ya da gayrimenkul mal varlıklarını Allah'ın rızasını almak maksadıyla toplumun istifadesine sunması temeline dayanmaktadır[161]. Bu vesileyle vakıf kurmak isteyen vâkıf, öncelikle halkın belli bir alandaki ihtiyacını karşılamak üzere bir tesis yapılması için faaliyete geçer ve yapılan bu tesisin ebedi olarak varlığını sürdürebilmesi için de sahip olduğu birtakım malların gelirlerini bağışlar. Genel itibariyle vakıf sisteminin; cami, medrese, çeşme, imaret, darüşşifa, hamam gibi çeşitli alanlarda halka hizmet için yapılan *hayrat* ve vakfedilen hayır eserinin faaliyetinin devamının sağlanması için bağışlanan gelirlerden müteşekkil *asl-ı mal* ya da *akarat* denilen gelir kaynaklarından meydana gelen iki ayağı vardır[162]. Bu iki ayağın başarılı bir şekilde idare edilmesi vâkıfın kurulan vakfın şartlarını belirlediği vakfiye ile sağlanmaktadır. Vakfiyede vakfedilen malların dökümü ve vakfedilme şartlarına yer verilirken vakfın yöneticisi olan mütevellinin ve diğer görevlilerin tespiti de yapılır[163].

İslam coğrafyasında geniş yer tutan vakıf medeniyetini benimseyip geliştirerek daha üst seviyelere taşıyan Osmanlı Devleti, bu sistemin şehirleşme ve kimi sosyal ihtiyaçların karşılanması alanlarında devletin yükünü hafifletmesinin avantajından daha fazla istifade etmek üzere vakıf kurma faaliyetlerini teşvik etmiştir. Özellikle hanedan mensupları ve üst düzey devlet görevlileri bu anlamda halka örnek teşkil edecek vakıflar kurmuşlar ve böylece gelir seviyesi yüksek kimselerin vakıf yoluna yönelmelerine öncülük etmişlerdir. İşte bazı hekimbaşılar da hayırseverlikleriyle ön plana çıkmış bu üst düzey devlet görevlileri arasında yer almaktadır.

Hekimbaşılar içinde en çok kendini toplumun hayrına adayan isim, Sultan II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim dönemlerinde hekimbaşılık yapmış olan Ahi Çelebi'dir. Ahi Çelebi'nin babası, devrin ünlü hekimlerinden Mevlana Kemal'dir. Mevlana Kemal, Tebriz'den Anadolu'ya gelerek Kastamonu'da İsfendiyaroğlu İsmail

[161] Vakıflar, menkul ve gayrimenkul malların bağışıyla gerçekleşmektedir; ancak tezimizin bu kısmında sadece gayrimenkul malların bağışlanmasıyla gerçekleşen vakıflara yer verilmiştir.
[162] Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf-Tarih", **DİA**, c. XLII, s. 479.
[163] Arzu Terzi, **Bezmiâlem Valide Sultan Vakfiyeleri**, İstanbul 2020, s. 21.

Bey'in hizmetine girmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in İsfendiyaroğulları Beyliği'ni topraklarına katması üzerine İstanbul'a gelerek Mahmud Paşa'da bir dükkân açıp mesleğini icra etmeye devam etmiştir. Kısa sürede hekimlikteki kabiliyeti ve tedavideki tecrübesiyle devrin tanınmış hekimleri arasına giren Mevlana Kemal Efendi, bu sayede büyük bir servet sahibi olmuştur[164]. Ahi Çelebi hem babasından miras kalan hem de kendisinin hekimbaşılık başta olmak üzere yerine getirdiği görevlerden elde ettiği gelirlerle sahip olduğu mal varlıklarının tamamını hayır eserleri yaptırmak üzere bağışlamak yolunu seçmiştir. Ahi Çelebi, biri Hayrabolu Hacı Sungur köyünde, diğeri İstanbul'da Yemiş İskelesi'nde olmak üzere iki cami ve Edirne'de bir medrese ile Kalecik'te bir zaviye inşa ettirilip faaliyete geçmesini sağlamak üzere bir vakıf kurmuştur. Esasen Ahi Çelebi; Hayrabolu'da Umurbeyli, Hacı Sungur; Çorlu'da Karacaali, Köprüceli; Şile'de Doğancıoğlu; Yenice-i Karasu ilçesine bağlı Yassıviran, Kozluca, Ketenlik gibi 47 köy, İstanbul'da 51 dükkan, 22 mahzen, bir arsa, Galata'da 7 dükkân, 18 hücre, Kozlupınar'da 1 bostan, Edirne'de 35 dükkan, 1 hamamdan meydana gelen büyük bir servete sahiptir ve bu gayrimenkullerinin tamamını yukarıda bahsettiğimiz vakıf eserleri için[165], vakıflarının gelir fazlasını da Medine-i Münevvere'ye gönderilmek üzere bağışlamıştır[166].

Ahi Çelebi'nin vakıf eserleri arasında en önemli yeri, Yemiş İskelesi denilen yani günümüzde Zindan Han[167]'ın hemen batısında Yoğurtçular Sokağı ile Değirmen Sokağı'nın kesiştiği köşede aynı zamanda Kanlı Fırın Mescidi veya Yoğurtçular Camii

[164] **Şakaik-i Nu'maniye,** c. I, s. 422-423. Mevlana Kemal'in şöhreti saraya kadar ulaşmış ve padişah Fatih Sultan Mehmed tarafından kendisine saray hekimliği yapması teklif edilmiştir; ancak kendisi bu teklifi "*azad olduktan sonra tekrar kul olmayı nasıl seçerim*" diyerek kabul etmemiş, ölene kadar dükkanında çalışmaya devam etmiştir (Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 23).

[165] M. Tayyib Gökbilgin, **XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı Vakıflar-Mülkler-Mukataalar**, İstanbul 1952, s. 488-489.

[166] Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 25.

[167] Günümüzde Zindan Han olarak bilinen bina; kule, türbe, mescit ve han yapılarının birleşiminden oluşmaktadır. Kulenin Bizans Dönemi'nde, V. yüzyılda inşa edildiği, İstanbul'un fethinden sonra türbenin ve mescidin eklendiği ve son olarak XIX. yüzyılda hanın, kuleye yani zindana bitişik olarak yapıldığı ve XX. yüzyılda han, kule, türbe ve mescidin iç fonksiyonlarla aralarında geçiş sağlanarak birleştirildiği bilinmektedir (Duygu Demir, **Zindan Han: Kuruluşu, Gelişimi ve İlgili Vakıflar (15.-20. Yüzyıl)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s. 3). Bizans döneminde zindan olarak kullanılan kuleden, Osmanlılar da adına Baba Cafer Zindanı diyerek aynı fonksiyonla faydalanmıştır (Baba Cafer Zindanı hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Esen Salarcı, **The Baba Cafer Dungeon**, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010).

olarak da bilinen Ahi Çelebi Camii almaktadır[168]. Bu caminin Osmanlı tarihi içinde biraz enteresan bir hadisede de yeri vardır. Hadise, Evliya Çelebi'nin başına gelmiş bir rüyadır. Bu rüya, Evliya Çelebi'nin şehir tarihi veya sosyal tarih alanlarında yapılan çalışmalarda çok önemli bir kaynak teşkil eden seyahatnamesinin yazılmasına da vesile olmuştur. Evliya Çelebi, Seyahatnâmesi'nin giriş kısmında tafsilatlı bir şekilde anlattığı rüyasında Ahi Çelebi Camii'nde bulunduğunu ve burada Hz. Muhammed'i gördüğünü ve ona "*Şefâ'at yâ Resulullah*" diyeceğine şaşırarak "*Seyahat ya Resulullah*" diyerek hayatının bundan sonraki yönünün bu şekilde çizildiğini yazmaktadır[169].

Cami Fatih dönemi yapısı olmasıyla beraber Mimar Sinan tarafından büyük çapta bir tadilat yapılmış[170] ve bu vesileyle *Tezkiretü'l-Bünyân*'da Mimar Sinan yapıları arasında sayılmıştır[171]. Yeri itibariyle cami, deniz kenarında olduğundan dolayı su baskınlarına maruz kalmış ve pek çok kez büyük tamiratlar geçirmiştir[172].

---

[168] Ayvansarayî, Kanlı Fırın Mescidi ve Yoğurtçular Camii olarak iki binanın banisi olarak Ahi Çelebi'yi göstermiştir (Ayvansarâyî Hüseyîn Efendi - Alî Sâtı' Efendi - Süleymân Besîm Efendi, **Hadîkatü'l-Cevâmi' (İstanbul Camileri ve Diğer Dînî- Sivil Mi'mârî Yapılar)**, haz. Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul 2001, s. 323-324). Bu hususta araştırma yapan İ. Aydın Yüksel, Hadîkatü'l-Cevâmi''nin yazma nüshalarını inceleyerek burada sadece Yoğurtçular Camii'nden bahis olduğunu Kanlı Fırın Mescidi olarak geçen bir binanın olmadığını tespit etmiştir. İ. Aydın Yüksel, "Ahî Çelebi Camii", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, İstanbul 1993, c. I, s. 104-105.

[169] **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 1. Kitap, s. 11-12.

[170] Tahsin Öz, **İstanbul Camileri**, I-II, Ankara 2015, c. I, s. 80.

[171] Sâî Mustafa Çelebi, **Yapılar Kitabı Tezkiretü'l-Bünyan ve Tezkiretü'l-Ebniye (Mimar Sinan'ın Anıları)**, haz. Hayati Develi, İstanbul 2006, s. 98.

[172] Öz, **İstanbul Camileri**, c. I, s. 80.

Resim 34
Matrakçı Nasuh'un İstanbul Minyatüründe Ahi Çelebi Camii ile Civarındaki Binalar
(Matrakçı Nasuh, **Beyan-ı Menazil-i Sefer-i 'Irakeyn-i Sultan Süleyman Han**, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 5964, vr. 8b)

Ahi Çelebi'nin vakıf eserleri ve gelirlerine yer verilen vakfiyesine maalesef arşiv çalışmalarımız süresince rastlanamamışsa da arşivde hem İstanbul'daki hem de Hacı Sungur köyündeki cami, Edirne'deki medrese ve Kalecik'teki zaviyesindeki görevliler hakkında bilgiler tespit edilebilmektedir. Bu bilgiler ışığında İstanbul'daki Ahi Çelebi Camii'nde imam, duagû, ihlashan, cüzhan, vaiz, devirhan, tebarekehan, ferraş gibi görevliler bulunmaktadır[173].

[173] C.EV, 14/655; 31/1530; 31/1536; 569/28706; 602/30396; 431/21822; C.BLD, 13/642; C.MF, 39/1924; İE.EV, 27/3147.

Resim 35
Ahi Çelebi Camii

Ahi Çelebi'nin diğer vakıf eserleri olan Hayrabolu'nun Hacı Sungur köyündeki camii[174], Edirne'deki medresesi ve Ankara Kalecik'teki zaviyesi günümüze kadar mevcudiyetlerini koruyamamışlardır. Bu eserlerin varlıklarını arşiv vesikalarından tespit etmek mümkün olmaktadır. Bu vesikalarda da ancak kurumlarda çalışan görevliler hakkında bilgiye sahip olunabilmektedir. Buna göre; Hacı Sungur köyündeki camide hatip[175], Edirne'deki medresede bir müderris[176], Kalecik'teki zaviyede ise zaviyedar görev yapmaktadır[177].

Vakfettiği hayır eseri günümüzde hâlâ varlığını sürdüren bir diğer hekimbaşı Kaysunizâde Mehmed Efendi'dir. Mısır'da Kahire yakınlarındaki Koson'da hekimlikle meşgul olan bir ailenin çocuğu olan Mehmed Efendi, halk arasında doğum yerinden dolayı Kaysunizâde olarak bilinir[178]. 1547'de Mısır'dan İstanbul'a gelmiş, o

[174] Bu köy günümüzde Tekirdağ'ın Malkara ilçesine bağlı bir mahalle olarak varlığını sürdürmektedir.
[175] C.EV, 4/153; C.EV, 155/7728; AE.SSLM.III, 416/23875.
[176] C.MF, 157/7809; AE.SMMD.IV, 24/2714.
[177] C.EV, 103/5121; C.EV, 137/6845; C.EV, 626/31562; C.EV, 335/17004; İE.EV, 33/3772; HAT, 627/31018.
[178] Ayvansarâyî, Kaysunî kelimesinin ladinci anlamına geldiğini yazmaktadır; ancak bu ismin Mehmed Efendi'nin doğum yerine izafeten verildiğinde bir şüphe yoktur (Ayvansarâyî, **Hadîkatü'l-Cevâmi'**, s. 390).

sırada rahatsızlanan ve hekimlerin tedavisinde başarısız olduğu Kanuni'nin şehzadesi Bayezid'i iyileştirerek saray tarafından tanınmış ve padişahın takdirini kazanmıştır. Muharrem 970 (Eylül 1562)'de Bedreddin Efendi'nin yerine hekimbaşı olmuştur[179]. Adının asırlarca hayır dualarıyla yâd edilmesini isteyen Kaysunizâde Efendi, bu vesileyle Sütlüce'de bir mescit yaptırmak üzere vakıf kurmuştur. Sütlüce'de Gaysuni Mehmet Efendi Sokağı'nda çeşitli onarımlar ve değişiklikler geçirerek varlığını koruyan mescit, Mimar Sinan'ın tasarladığı bir yapıdır[180]. Her ne kadar vakfiyesi henüz tespit edilememiş olsa da vakfın idaresi için bir mütevellisi, kâtibi ve gelirlerini toplayan bir cabisi olduğu arşiv vesikalarından görülmektedir[181]. Ayrıca mescitte bir müezzin ve bir de cüzhan vazife yapmaktadır[182].

Resim 36
Kaysunizâde Mehmed Efendi Mescidi

Hekimbaşıların Allah'ın rızasını almak ve halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere vakıf kurmaları XVI. yy.da olduğu gibi XVII. yy.da da devam etmiştir. Her ne kadar Osmanlı Devleti tarihi boyunca görev yapan 46 hekimbaşıdan vakıf yoluyla mal varlığını bağışlamayı tercih edenlerin sayısı şu an eldeki verilerle cüz'î olsa da yaptıkları hizmetin etkileri büyük olmuştur. XVII. yy.da vakıf kurduğunu tespit

[179] **Şakaik-i Nu'maniye**, c. II, s. 196-197; Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 30-31.
[180] N. Esra Dişören, "Kayzunizade Mescidi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, İstanbul 1993, s. 511. Mescidin geçirdiği tamirler hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Sudi Yenigün, **İstanbul'un İncileri Sur Dışı Camileri**, İstanbul 2014, s. 160.
[181] C.EV, 206/10253; C.EV, 161/8025; C.EV, 556/28073.
[182] EV.BRT, 218/6; C.EV, 10/469.

edebildiğimiz yegâne hekimbaşı Nuh Efendi'dir. Venedik'e bağlı Girid'in Resmo Sancağı'nda dünyaya gelen Nuh Efendi, İtalya'ya gidip Padua'da tıp tahsilini tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek kısa sürede ilmiyle kendisini göstermiş ve bu sırada Müslümanlığı kabul etmiştir. 25 yıl kadar uzun bir süre cerrahbaşılık yapan Nuh Efendi, 26 Cemaziyelahır 1106 (11 Şubat 1695)'da hekimbaşılığa getirilmiştir.

Hekimbaşı Nuh Efendi, Koca Mustafa Paşa'da bir medrese, medrese civarında da bir çeşmeden oluşan bir vakıf tesis etmiştir. Hekimbaşı öncelikle, Koca Mustafa Paşa Medresesi ile Canbaziye ve Ali Fakih sokakları arasında kalan adada yer alan ve senede 40 akçelik kira ile Koca Mustafa Paşa Camii vakfından kiraladığı 800 ziralık arsanın üzerine altı hücreli ve bir dershaneli medrese inşa edebilmek için vakıf mütevellisinden izin almıştır. Daha sonra medrese civarındaki çeşmenin yeri belirlenmiştir. Çeşmeye gelecek su yolunun inşası ve çeşmeye 1,5 masura su temini de kurulan vakıf kapsamına alınmıştır. Nuh Efendi, 10 Şevval 1111 (1 Mart 1700) tarihinde İstanbul Koca Mustafa Paşa'daki konağında ve buna zeyl olarak 5 Safer 1114 (1 Temmuz 1702)'te Edirne Umur Bey Mahallesi'ndeki evinde düzenlenen iki vakfiye ile vakfın masraflarını karşılamak üzere birtakım mallarının gelirlerini bağışlamış ve vakfın mütevelliliğini de evladiyet üzere kendi soyundan gelenlere bırakmıştır[183]. Nuh Efendi ilk vakfiyesiyle Koca Mustafa Paşa Medresesi civarında kendi oturduğu evi vakfetmiştir. Bahse konu olan evin arsasının bir kısmı kendi mülkü iken bir kısmı Koca Mustafa Paşa vakfından yıllık 660 akçe ile kiralanmıştır[184]. Bu vakfiyede geçen bir

[183] Hekimbaşı Nuh Efendi'nin vakfiyesi, oğlu Hekimoğlu Ali Paşa'nın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, nr. 734'te yer alan vakfiyesinin 46-49 ve 79-81. sayfaları arasında yer almaktadır. Vakfiyenin tamamının çevirisini ve değerlendirmesini yapan Orhan Çolak tarafından Nuh Efendi'nin vakfiyesi de ortaya çıkarılmıştır. Orhan M. Çolak, **Arşiv Belgelerinin Işığı Altında Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın Hayatı, İcraatı ve Hayratı**, dan. Mehmet İpşirli, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997, s. 154-155. Orhan Çolak'ın değerlendirmesine göre 1111 tarihli ve s. 79-81 arasında yer alan vakfiye, vâkıf tarafından iptal ettirilmiş ve daha sonra 1114 tarihli vakfiye düzenlenmiştir. Ancak yazarın bu tespiti, Osmanlı Arşivi'nde bulduğumuz konu ile alakalı bir vesika ile farklı bir boyuta taşınmıştır (TSMA.E, 88/18). Nuh Efendi'nin ilk vakfiyesinde vakfettiği mallar arasında mülkü olan yağhane ve Koca Mustafa Paşa'da oturduğu ev de vardır. Vâkıf yaşadığı sürece yağhane ve ev için kira ödeyerek mekanları kullanmaya devam edecektir. Ancak bahsi geçen bu duruma ikinci vakfiyede hiç yer verilmemiştir. Hatta yağhaneden bahis dahi yoktur. Arşivden tespit ettiğimiz vesikada ise vakıf gelirleri arasında yağhanenin muaccelesi geçmektedir. Dolayısıyla vakfedilen mallar arasında yağhanenin olduğu kesindir. Hem bu bilgi hem de ikinci vakfiyede yeni ilave edilen mallarla vakıf görevlilerine ödenen ücretlere yapılan zam da göz önüne alındığında ikinci vakfiyenin ilkine zeyl olarak düzenlendiği ortaya çıkmaktadır.

[184] Nuh Efendi'nin evi, dahilinde beş kârgir oda ve hamam, ayrıca beş oda, iki büyük bahçe ve bir su kuyusu ve bir kenif ve avlu, haricinde yedi oda ve bir köşk, bahçe ve avludan oluşan büyük bir konaktır.

başka gelir getiren mülk, Koca Mustafa Paşa Medresesi'ne bitişik yağhanedir[185]. Nuh Efendi, Ali Fakih Mahallesi'ndeki[186] bir mülkünü de bağışlamıştır. Ayrıca Üsküdar'da Doğancılar Meydanı'nda Süleyman Paşa Sarayı[187]'nın civarında olan evini vakfetmiştir. Nuh Efendi, gayrimenkullerin yanı sıra medrese ve çeşmenin inşa masrafları için 7.500 kuruş nakit para da ayırarak vakfa bırakmıştır[188]. Hekimbaşı, hazırladığı ikinci vakfiye ile bu mallara yenilerini ilave ederek vakfın gelirlerinin artmasını sağlamıştır. Bunlardan ilki, Emin Bey Mahallesi'ndeki[189] handır[190]. Bir diğeri, Hacı İsa Mahallesi'ndeki[191] yahudihanedir[192]. Hekimbaşı bu binaların yanında üzerinde pek çok ağacın ekili olduğu 4.356 ziralık bir de bahçe vakfetmiştir[193]. Nuh Efendi'nin vakfiyesindeki ilk şartı ise, oturduğu Koca Mustafa Paşa'daki evini günlük iki akçe ve yağhaneyi de günlük beş akçe ile kiralayarak gelen kiranın vakfa bırakılmasıdır. Bu şartın devamında vefatından sonra yine aynı şekilde evlatları tarafından mülklerin kirasının ödeneceği, şayet soyundan kimse kalmazsa mütevelli tarafından aynı bedel ile dışarıdan birisine kiralanabileceği de belirtilmiştir[194]. Nuh Efendi'nin vakfiyesinde ayrıca vakıf çalışanlarına verilecek ücretlere de yer verilmektedir. Buna göre müderrise ilk vakfiyede günlük 68 akçe ücret tayin edilmişken ikinci vakfiyede bu rakam 76 akçeye çıkmıştır. Hücrelerde kalan talebelere önce günlük ikişer akçe verilmekteyken ikinci vakfiyede 4'er akçeye yükseltilmiştir.

---

[185] Metinde açıkça görülen yağhane tabiri, Orhan Çolak tarafından bağevi olarak çevrilmiştir. Bk. Çolak, **a.g.t.**, s. 154.

[186] Günümüzde Sümbül Efendi Mahallesi'ne bağlı bir cadde olarak varlığını sürdürmektedir.

[187] Saray, Doğancılar Meydanı civarında, Sarı Süleyman Paşa Camii'nin kıble yönünde ve Şair Naili Sokak ile Ehram Sokak arasında idi. Kapısının üzerinde bulunduğu yol hâlâ Viran Sokak ismini taşımaktadır. Arsasının üzerinde bugün Hezarfen Ahmet Çelebi İlköğretim Okulu bulunmaktadır. https://www.uskudar.bel.tr/tr/main/erehber/saraylar-kasirlar-koskler/47/sadrazam-suleyman-pasa-sarayi/883.

[188] VGMA, nr. 734, s. 80.

[189] Günümüzde Kızılelma Caddesi'ne açılan bir sokağın adı Topçu Emin Bey Sokak'tır. Nuh Efendi'nin mal varlığının büyük kısmı Koca Mustafa Paşa civarında olduğundan bahsi geçen yerin bu sokak üzerinde olması muhtemeldir.

[190] Hanın üst katında 11 oda, alt katında ise 7 oda ve 4 dükkân vardır.

[191] Hacı İsa Mahallesi, şeriyye sicillerindeki bir kayıttan tespit edildiği kadarıyla Atikali ve Hatice Sultan Mahalleleri civarında yer almaktadır (İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1108 / M. 1695-1697), cilt 57, sayfa 525 Hüküm no: 407 Orijinal metin no: [129b-3], http://www.kadisicilleri.org/arascl/ayrmetin.php?idno=28823). Bugün ise, Edirnekapı ile Ayvansaray arasında Hacı İsa Camii'nin bulunduğu Hacı İsa Çıkmazı Sokağı bulunmaktadır. Dolayısıyla metinde bahsedilen mekan tahminen bu bölgede yer almalıdır.

[192] Yahudihanenin üst katında dört oda ve mutfak, orta katında iki oda ve bir sofa, alt katında ise üç oda yer almaktadır.

[193] VGMA, nr. 734, s. 46.

[194] VGMA, nr. 734, s. 80.

Vakfın kâtibine günlük 6 akçe, câbiye 3 akçe, medresedeki kapıcıya 2 akçe ücret belirlenmiş ve ikinci vakfiyede de bu rakamlar sabit kalmıştır. Nuh Efendi'nin ilk vakfiyeyle yapılmasını şart koştuğu çeşme, ikinci vakfiyenin düzenlendiği 5 Safer 1114 tarihine kadar yapılmış ve çeşmeye giden su yolu da tamamlanmıştır. Dolayısıyla ilk vakfiyede yer almamasına rağmen ikinci vakfiyede çeşmenin su yolcusuna günlük 2 akçe tahsis edildiği görülmektedir. Ayrıca Koca Mustafa Paşa vakfı mütevellisine icabı halinde hem caminin hem de çeşmenin su yollarının tamiri için harcanmak üzere günlük 6 akçe teslim edilecektir. Nuh Efendi, vakfın mütevelliliğinin evladiyet yoluyla kendi çocuklarından seçtiği biri ve onun ailesine geçmesini vakfiyede şart koşmuş ve her iki vakfiyede de oğlu Ebubekir Efendi'yi mütevelli olarak günlük 20 akçe ile tayin etmiştir[195]. Nazır olarak ise vakfının darüssaade ağasının idaresinde olmasını istemiştir. Ancak Nuh Efendi, ikinci vakfiyeyi düzenledikten birkaç ay sonra sebebi belli olmamakla beraber oğlu Ebubekir Efendi'nin mütevelliliğinden vazgeçerek diğer oğlu Evliya Yusuf Efendi'yi 12 Cemaziyeahır 1114 (3 Kasım 1702)'te vakfın mütevellisi olarak atamıştır[196]. Yusuf Efendi'nin mütevelliliğinin babasının vefatından sonra da devam ettiği, Nuh Efendi'nin vakfı ve vakıf eserleri ile ilgili arşivde yapılan çalışmada tespit edilmiştir. Vakfın nazırı Darüssaade ağası tarafından 1119-1123 (1707-1712) yılları arasını kapsayan beş yıllık vakıf gelir ve giderlerinin kaleme alındığı bir arzda mütevelli olarak Mevlana Yusuf Efendi'nin adı geçmektedir. Belgeye göre Nuh Efendi'nin vakfettiği gayrimenkullerin kiralarından, han ve bostan gelirlerinden, yağhane muaccelesinden toplamda vakfın beş yıllık geliri 337.400 akçedir. Bu miktarın 250.200 akçesi müderris başta olmak üzere vakıf çalışanlarının maaşlarına, kalanın 27.200 akçesi bazı vakıf binaların zemin kiraları ve binaların bakımlarına, 24.000 akçesi ise vakıf yağhanenin tamirine ödenmiş, geriye 36.000 akçe kalmıştır[197].

Hekimbaşı Nuh Efendi'nin, kendi oturduğu evi bağışlayıp mülkünde kiracı durumunda hayatını devam ettirmesi hayırseverliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Onun bu hayat tarzı, oğlu sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'ya da sirayet

[195] Hekimbaşı Nuh Efendi'nin Süleyman Efendi, Hekimoğlu Ali Paşa, Ebubekir Efendi, Evliya Yusuf Efendi, Osman Bey, Feyzullah Bey, Müderris Ömer Efendi, Yahya Bey adlarında sekiz oğlu ve tespit edilebilen Hacı Hanife Hanım isimli bir de kızı vardır. Çolak, **a.g.t**., s. 153, 169.
[196] VGMA, nr. 734, s. 48.
[197] TSMA.E, 88/18.

etmiştir. Osmanlı sadrazamları arasında en çok vakıf ve hayır işlerine önem verenlerden biri olan Ali Paşa'nın bu alanda babasını örnek aldığı ve onun vesilesiyle böylesine cömertçe hareket ettiği düşünülebilir[198].

Hekimbaşı Nuh Efendi Medresesi, 22 Mayıs 1766'da gerçekleşen büyük depremde çok zarar görmüş ve depremden sonra tamamen yenilenmiştir. Hatta bu tadilattan sonra Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi bir beyit halinde iki ayrı tarih düşürmüştür[199]. Medresenin altı hücresinde 1792'de 5 talebe bulunmaktayken[200], 1844 yılında yapılan sayımda medresede 26 kişi mevcuttur[201]. 1869'da ise medresede 8 talebe ders görmektedir[202]. 1914 raporuna göre, medresede 6 oda ile iki baraka vardır. Hava ve ışıktan mahrum, karanlık ve haraptır. İskâna uygun değildir. Medreseye mescid vazifesi gören bir oda ilave edilmiştir ve burada "*geceleri zikr ü tevhîd iştiğâl eden bir zât*" bulunmaktadır. Çamaşırhâne, gusülhâne ve abdesthâneleri harab olduğundan dolayı talebe iskânına uygun değildir. Ayrıca arsasının küçüklüğü dolayısıyla da yeniden inşası da tavsiye edilmemekte, bu vesileyle medrese darülhilâfe kadrosunun dışında bırakılmaktadır[203]. 1918'de artık tamamen terk edilmiş durumda olan medrese bugün mevcut değildir[204].

Vakıf eserleri arasında beledi hizmetleri yerine getirenler büyük bir yer tutmaktadır. Beledi hizmetlerin içinde de en önemlilerinden biri halkın su ihtiyacının teminidir. Bunun için çeşmelere çok ehemmiyet verilmiştir. Kaldı ki Hekimbaşı Nuh Efendi de medrese ile birlikte onun civarında bir de çeşme yaptırmıştır. Ancak Nuh Efendi'nin su ihtiyacının karşılanması için yaptığı tek hizmet bu değildir. Nuh Efendi,

---

[198] Hekimoğlu Ali Paşa'nın vakıfları hakkında tafsilat için bk. Orhan M. Çolak, **Arşiv Belgelerinin Işığı Altında Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın Hayatı, İcraatı ve Hayratı**, dan. Mehmet İpşirli, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

[199] Müstakimzâde'nin düşürdüğü tarih şu şekildedir:
"*Bu emced Kâ'be-i uşşâk-ı Sünbül oldı heb ma'mûr*
Bulur sofî safâ el-hakk makâm-ı evliyadır bu"
Ayvansarâyî Hüseyîn Efendi, **Hadîkatü'l-Cevâmi'**, s. 226-227.

[200] Mübahat S. Kütükoğlu, **XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri**, Ankara 2000, s. 295-296.

[201] İbrahim Aydoğdu, **185 Numaralı Deftere Göre İstanbul Medreseleri Nüfusu (1844)**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2015, s. 348.

[202] Kütükoğlu, **Medrese**, s. 296.

[203] Kütükoğlu, **Medrese,** s. 296.

[204] Semavi Eyice, medresenin tekkeye dönüşerek bir müddet varlığını sürdürdüğünü, 1914-1915 yılında ise çok harap ve yıkık olduğu gerekçesiyle tamamen ortadan kaldırıldığını söylemektedir. Semavi Eyice, "İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Cami'i ve Onun Osmanlı-Türk Mimarîsindeki Yeri", **Tarih Dergisi**, V/8 (1953), s. 159; ayn.yzr., "Koca Mustafa Paşa Camii ve Külliyesi", **DİA**, c. XXVI, s. 135.

Üsküdar bölgesindeki halkın kullanabileceği bir kuyu açtırmıştır. Nuh Efendi'nin açtırdığı bu kuyu, Karaca Ahmet Camii ve Türbesi'nin yakınında yer almaktadır. Hatta caddenin günümüzdeki adı da bu kuyuya istinaden Nuhkuyusu Caddesi'dir. Açılan kuyuya Nuh Efendi'nin vakfiyesinde yer verilmemesine rağmen, eşi Safiye Hanım'ın vakfiyesinde bu kuyudan su çeken görevliye 6 kuruş maaş verilmesi şartı koşulmuştur[205]. Bu vakfiyede kuyunun olduğu mevki Üsküdar Şerif Mezarlığı Kuyusu civarı diye geçmektedir. Kuyunun üzerine daha sonra bir çeşme yapılmıştır. Çeşme halen varlığını sürdürmektedir[206].

Resim 37
Hekimbaşı Nuh Efendi'nin Açtırdığı Kuyunun Üstüne Yapılan Çeşme

Hekimbaşılar arasında halka hizmet alanında bir külliye inşa ettirip onu vakfederek hayırseverlik açısından en büyük katkılardan birini sunan Ömer Efendi'dir. Kastamonu'nun Küre kasabasından İstanbul'a göçmüş Hacı Hasanzâde Mescidi imamı Osman Efendi'nin oğlu olan Ömer Efendi, Süleymaniye Tıp Medresesi müderrisliğindeyken 2 Safer 1127 (7 Şubat 1715)'de hekimbaşılığa getirilmiştir[207].

[205] Çolak, **a.g.t**., s. 158.
[206] https://www.uskudar.bel.tr/tr/main/erehber/kuyular/44/nuh-kuyusu/716.
[207] Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 77.

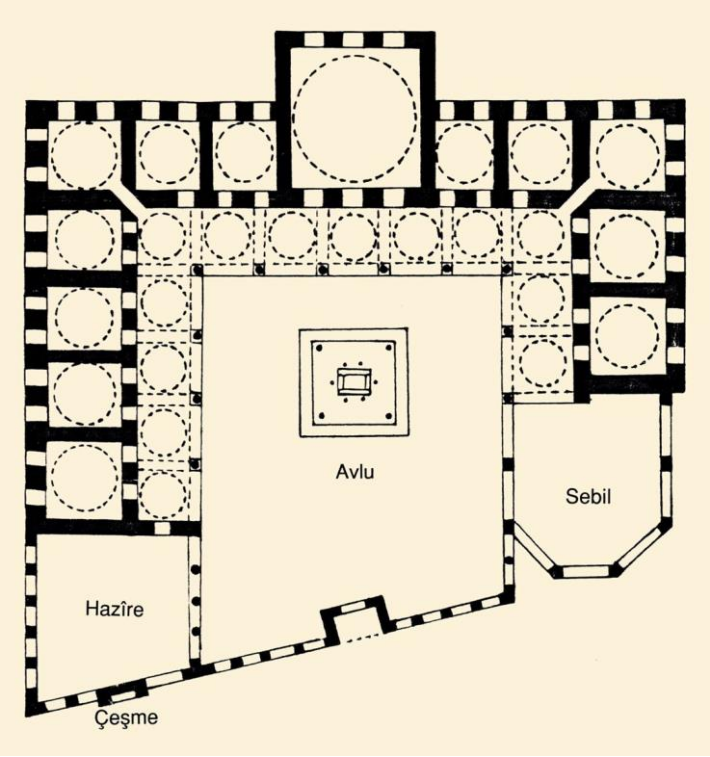
Ömer Efendi, aynı yıl Millet Caddesi ile Molla Gürani Caddesi'nin kesiştiği köşede medrese, sebil, çeşme ve sıbyan mektebinden oluşan bir külliye inşa ettirmiştir[208]. Bu vakıf eserine gelir temin etmek maksadıyla da külliyenin yakınında Şifa Hamamı adıyla bir hamam yaptırmıştır[209]. Hekimbaşı tam olarak dokuz yıl görevde kaldıktan sonra Şubat 1724'te vefat edince külliyenin haziresine defnedilmiştir. Damadı, şeyhülislâm ve tarihçi Küçük Çelebizâde Âsım Efendi'nin mezarı da yine aynı yerdedir[210].

Eski bir fotoğrafından, şimdi adı Vatan Caddesi olan Bayrampaşa Deresi vadisine inen yamaçta, taş tuğla tekniğindeki yüksek cephesiyle heybetli bir görünüme sahip olduğu anlaşılan medresenin altında pencereli mekânlar bulunmaktaydı. Bina temiz bir işçilikle taş ve tuğla dizileri halinde yapılmış, avlusunun etrafı mermer sütunlara dayanan kubbeli revaklarla çevrilmişti. Caddeden demir parmaklıklı pencereli, kesme taştan bir duvarla ayrılan medrese, önündeki cadde yüzünden yamuk bir hat üzerinde uzanıyordu. Ortada ise medrese avlusuna geçit sağlayan yayvan kemerli yüksek bir kapı vardı. Avlu girişinin sol tarafında türbe ile hazîre, sağında sebil bulunuyordu. Ayvansarâyî'nin eserinde adı geçen sıbyan mektebi pek çok benzerinde olduğu gibi medrese ile birleşikti ve muhtemelen köşelerden birinde, belki de sebilin üstünde bulunuyordu. Sıbyan mekteplerine dair 1923-1924 yıllarında hazırlanan listede sadece adı ve yeri belirtilmiştir[211].

Vakfiyesine göre 9 oda ile bir dershane ve bir şadırvandan oluşan medrese, 1251'de (1835) vakfın nazırı Şeyhülislâm Mekkîzâde Mustafa Âsım Efendi tarafından tamir ettirilmiştir[212]. 1792'de 14 kişinin yaşadığı medresede[213] 1844 tarihindeki sayımda 39 kişi bulunmaktadır[214]. 1869'da ise medresede üç müderrisle birlikte 25 talebe mevcuttur[215]. İstanbul'daki medreselerle ilgili olarak 1914 yılında hazırlanan raporda medresenin bir dershane, dokuz hücresine 2 baraka ilave edildiği

[208] Kütükoğlu, **Medrese,** s. 274. Ayvansarâyî, sıbyan mektebinin Ömer Efendi'nin vefatından sonra vasiyeti üzerine yapıldığını söylemektedir (**Hadîkatü'l-Cevâmi'**, s. 274).
[209] Semavi Eyice, "Hekimbaşı Ömer Efendi Külliyesi", **DİA**, c. XVII, s. 165.
[210] Eyice, "Ömer Efendi", s. 165.
[211] Eyice, "Ömer Efendi", s. 165.
[212] Ayvansarâyî Hüseyîn Efendi, **Hadîkatü'l-Cevâmi'**, s. 274.
[213] Kütükoğlu, **Medrese,** s. 275.
[214] Aydoğdu, **a.g.t.**, s. 175.
[215] Kütükoğlu, **Medrese,** s. 275.

kaydedilmiştir. Medresenin kütüphane, şadırvan, çamaşırhane vb. birimlerinin tamamı harap ve bazı kısımları da yıkılmış durumdaydı. Çok rutubetli ve karanlık dokuz hücreden oluşan medresenin içinde yaşanmaz durumda olduğu belirtilmiş, yerinin havadar ve arsasının geniş olduğu göz önünde tutularak burada yeni bir medrese yapılması düşünülmüşse de harap durumda olduğundan dolayı darülhilafe kadrosunun dışında bırakılmıştı[216]. Medrese harap durumuna rağmen, yangında evleri yanan ailelerin barındığı bir mekân olarak uzun süre ayakta kalmış, 1956 yılında cadde genişletilirken hiçbir iz kalmayacak şekilde yıktırılmıştır. Bu arada hazîresinde uzun süre dağınık halde kalan mezar taşlarından bir kısmı caddenin karşı tarafındaki Molla Gürânî Camii hazîresine taşınmıştır[217]. 1970'lerde arsa halinde iken bugün üzerinde otel bulunmaktadır[218].

Resim 38
Hekimbaşı Ömer Efendi Külliyesi Planı
(Semavi Eyice, "Hekimbaşı Ömer Efendi Külliyesi", **DİA**, c. XVII, s. 165)

[216] Kütükoğlu, **Medrese,** s. 275.
[217] Eyice, "Ömer Efendi", s. 165.
[218] Kütükoğlu, **Medrese,** s. 275.

Hekimbaşıların arasında bir külliye veya cami, medrese, zaviye vakfedip cömertçe hayır işleyenlerin yanında daha mütevazi şekilde bu hizmeti yerine getirenler de vardı. Bunlardan biri Sinan Efendi'dir. Fatih Darüşşifası hekimbaşılığından gelen ve Yavuz Sultan Selim'in şehzadeliği sırasında yanında bulunan Sinaneddin Yusuf yani Sinan Efendi, ilk hekimbaşılığına Yavuz Sultan Selim'in cülusuyla Safer 918 (Nisan 1512)'de başlamıştır. Safer 921 (Mart 1515)'de ise bu görevi sona ermiştir. Kanuni'nin tahta çıkışıyla Şevval 926 (Aralık 1520) tekrar hekimbaşı olarak atanmış ve Zilkade 951 (Ocak 1545)'de ölene kadar görevde kalmıştır. Arşiv vesikalarından tespit edebildiğimiz kadarıyla Sinan Efendi'nin Kumkapı'daki Tülbentçi Hüsameddin Mescidi'nin avlusunda bir vakfı mevcuttur[219]. Tülbentçi Hüsameddin Mescidi'nin vakfı ile beraber Hekimbaşı Sinan Efendi'nin vakfının mütevellisi mesciddeki imamdır[220]. Esasen mescidin avlusunda bir başka ibadethane yoktur. Buradan anlaşılan mescidin kimi görevlilerinin maaşlarının tahsisinin Hekimbaşı Sinan Efendi vakfından karşılandığıdır[221]. Vakfın mütevellisi mescidin imamı iken ayrıca vakfın idaresi için nazır, kâtib, câbi ve mutemed de vardır[222]. İki vakfın birlikte idaresi kimi zaman mescidin adının vesikalarda Hekimbaşı Sinan Efendi Mescidi şeklinde geçmesiyle kendini gösterir[223]. Esasen bu isimlendirmede görülen karışıklık bahsedildiği üzere vakıfların aynı mekânda yer alması ve idaresinin de aynı mütevelli tarafından yürütülmesindendir.

Başka bir bani tarafından yaptırılan mevcut bir camideki görevlilerin maaşlarının karşılanması şartıyla kurulan bir diğer vakıf, Kızıl Minare'deki Hekimbaşı Mustafa Efendi'nin vakfıdır. Arşiv belgelerinde hekimbaşının adı sadece Mustafa Efendi olarak geçmektedir. Oysa ki Osmanlı Devleti'nde Mustafa Efendi adıyla aynı aileden gelen iki hekimbaşı mevcuttur. Bunlardan ilki Hayatizâde ailesinin ilk hekimbaşısı Büyük Mustafa Efendi iken diğeri torun Mustafa Efendi'dir. Dolayısıyla vakfın hangisine ait olduğu tespit edilememiştir. Mustafa Efendi'nin vakfı,

[219] Banisi Hüsameddin Çelebi olan mescid, XVI. yy. yapısıdır. II. Mahmud 1815'te yenilemiş ise de harap olduğundan yıkılmış ve arsası satılmıştır. Ayvansarâyî, **Hadîkatü'l-Cevâmi'**, s. 162; Öz, **a.g.e**., c. I, s. 148.
[220] C.EV, 47/2313.
[221] C.EV, 88/4383; C.EV, 570/28752; C.EV, 650/32770.
[222] C.EV, 211/10506; C.EV, 584/29497; C.EV, 570/28752.
[223] C.EV, 650/32770.

günümüzde halen varlığını koruyan Fatih Horhor Caddesi'ndeki Kızıl Minare Camii'ndedir[224]. Her ne kadar cami Fatih dönemi yapısı olsa da kimi zaman yapılan tadilatlarla varlığını yüzyıllarca sürdürmüştür. Bu yönüyle XVII. yy. hekimbaşılarından Büyük Mustafa Efendi veya XVIII. yy. hekimbaşılarından Küçük Mustafa Efendi'nin camideki yasinhanın maaşının tahsisi için kurduğu vakfa da vesile olmuştur[225]. Her ne kadar vakfiyesine henüz ulaşılamamış olsa da vakfın idaresi için ücretleri vakıf gelirlerinden karşılanan mütevelli, câbi ve kâtibi de vardır[226].

Vakıf kurmak yoluyla hayır işlemek ve Allah'ın rızasını kazanmak için her zaman bir bina inşa ettirmek gerekmezdi. Kimi zaman yukarıda bahsettiğimiz gibi bazı camilerde çalışan görevlilerin maaşlarının ödenmesi de aynı minvalde değerlendirilmekteydi. Ayrıca özellikle Haremeynü'ş-şerifeyn'de sadece dua okuyan görevlilerin ücretlerinin karşılandığı dua vakıfları da kurulmaktaydı. Osmanlı idarecileri ve halkı nazarında Haremeynü'ş-şerifeyn denilen Mekke ve Medine için hizmet etmek veya oraya hizmet götürmek, topraklara atfedilen kutsiyetten dolayı hem büyük bir şeref hem de hissedilen şükranın ifade edilebilmesi için bir vesile olarak görülmüştür. Bu sebeple kimi vakıfların şartları arasında burada dua okuyan görevlilerin ücretlerinin karşılanması da yer almaktadır. Vakıflardan tahsis edilen bu ücretler, her yıl padişah başta olmak üzere hanedan üyeleri, devletin ileri gelen yönetici zümresinin vakıflarıyla zenginleşen Haremeyn Vakıfları'ndan Mekke ve Medine'ye gönderilen Surre ile birlikte yola çıkar ve ilgili kimselere teslim edilirdi. Alayla İstanbul'dan yola çıkan surre yardımı, yola çıkmadan önce gideceği yer ve şahısların ayrıntılarıyla kaleme alındığı surre defterleriyle kayıt altına alınırdı. Adı geçen defterlerde sadece Haremeyn vakıflarından tahsis edilen miktar yer almazdı. Bunun yanında daha cüzî katkılar sunan devlet görevlilerinden veya halktan gelen miktarlara da yer verilir, paranın gideceği yerler de belirtildikten sonra hangi vakıftan ne kadar para tahsis edildiği en küçük vakıflar dahi göz ardı edilmeden kaydedilirdi[227].

[224] Banisi Fatih Sultan Mehmed'in Kiremitçibaşısı Mehmet Çelebi'dir. Bu sebeple Kiremitçibaşı Camii olarak da geçer. Camiye ismini veren minaresinin şerefeye kadar olan kısmının kırmızı sırlı tuğladan olmasıdır. Öz, s. 91.
[225] C.EV, 383/19431; İE.EV, 73/7833.
[226] C.EV, 182/9067; C.EV, 584/29497.
[227] Seyit Ali Kahraman, "Surre-i Hümâyûn", **Surre-i Hümâyûn**, İstanbul 2008, s. 23-26.

Surre defterleri içinde Hücre-i Nebeviyye ve Ravza-i Mutahhara'ya özellikle ihtimam gösterildiği, bu kutsal mekanların silinip süpürülüp halılarının düzeltilerek cüz sandıklarının temizlenmesi için belirlenen görevlilere yıllık ücret tahsis edildiği görülmektedir. Ayrıca yine burada Hz. Muhammed'in yüce makamına ve padişahların ruhuna gönderilmek üzere her gün hatm-i şerif ve salavat-ı şerife okumakla görevli cüzhan, salavathan ve aşirhanlara ödenen ücretlere de yer verilirdi[228]. Surre defterlerinde yer alan ve Ravza-i Mutahhara'daki kimi görevlilerin ücretlerinin karşılanması için kurulan vakıflardan biri de Hekimbaşı Musa Efendi'ye ait olan vakıftı. III. Murad devri ulemasından ve önce hekimlik daha sonra da müderrislik yolunu seçen Şücaeddin İlyas'ın oğlu olan Musa Efendi, 22 Kasım 1617'de hekimbaşılığa gelmiş ve Receb 1039 (Mart 1630)'a kadar görevde kalmıştır[229]. Musa Efendi, evladiyet yoluyla mütevelliliğini ailesine bıraktığı vakfının[230] gelirlerinden her sene Ravza-i Mutahhara'da vazifeli 30 cüzhan ve 5 aşirhanın ücretinin karşılanmasını şart koşmuştur. 1136 (1723-24) tarihinde tutulan surre defterindeki kayıtlara göre, Hekimbaşı Musa Efendi'nin vakıflarından 30 cüzhan ve 5 aşirhan için yıllık 335 sikke-i hasene[231] tahsis edildiği görülmektedir[232]. Vakfiyesi ve vakfedilen gelir kaynakları hakkında henüz aydınlatıcı bir bilgiye sahip olamasak da hekimbaşının kutsal topraklardaki hayır faaliyetlerine bir nebze de olsa katkı sunmasıyla Allah'ın ve Hz. Muhammed'in rızasını kazanmak, Hz. Muhammed'in ta'zim ve hürmetle anılmasına hizmet etmek ve bu vesileyle kendisinin de ölümünden sonra hayırla yâd edilmesini sağlamak için böyle bir vakıf kurmak yoluna başvurduğu düşünülebilir.

Hekimbaşıların, genelde dini hizmet alanındaki vakıflarıyla mesleklerindeki başarılarının yanı sıra hayırseverlikleriyle de ön plana çıktıkları görülmektedir. Aynı zamanda devletin vakıf politikasına destek mahiyetinde olan bu yaklaşımla hem halkın birtakım ihtiyaçlarının karşılanmasına yapılan katkıyla bir iç huzur hem de adının vefatından sonra dahi hayırla yâd edilmesiyle ebedi bir mevcudiyet sağlanmıştır.

---

[228] Kahraman, "Surre-i Hümâyûn", s. 23-26.
[229] **Şakaik-i Nu'maniye**, c. III, s. 129, Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 41-42.
[230] C.EV, 158/7868.
[231] Altın sikke.
[232] Fatih Aytekin, **912 Numaralı 1723-1724 (H. 1136) Tarihli Surre Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi**, Afyon Kocatepe Üniv. Sos. Bil. Enst., Afyonkarahisar 2008, s. 269-272. Arşivde bu konuda tespit ettiğimiz bir belgede Hekimbaşı Musa Efendi'nin vakıflarından Ravza-i Mutahhara'da vazifeli bir cüzhana on sikke-i hasene tahsis edildiği görülmektedir. İE.EV, 48/5360.

C. OSMANLI DEVLETİ'NDE GÖREV YAPMIŞ HEKİMBAŞILAR

Osmanlı Devleti'nde hekimbaşılık yapanlar üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmış ve bunlar listeler halinde yayınlanmıştır. Bunlardan ilki Hekimbaşı Hayrullah Efendi'nin hazırlamış olduğu ve Süheyl Ünver'in ortaya çıkardığı listedir[233]. Bir diğeri Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmanî*'de verdiği listedir[234]. Ardından Mehmed Tahir'in listesi gelir[235]. Mehmed Refik de bir makalesinde hekimbaşı listesi yayınlamıştır[236]. Daha sonra Osman Şevki Uludağ[237], İzzet Kumbaracızade[238], İlter Uzel[239] gibi tekrar liste hazırlayanlar da vardır. Tıp tarihi açısından en güvenilir listelerden biri hiç kuşkusuz hem tarih kaynakları hem de kimi arşiv vesikaları ışığında liste hazırlayan Ali Haydar Bayat'ın hekimbaşı listesidir[240]. Nil Sarı da *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* için hazırladığı maddede Ali Haydar Bayat'ın bu tespitlerini esas alan bir listeye yer vermiştir[241]. Bu alanda en güncel liste ise, Osmanlı Arşivi'nde mevcut Küçük Ruznamçe, Ruus ve Timar Ruznamçe defterlerinden istifadeyle yeni bir hekimbaşı listesi hazırlayan Erhan Afyoncu'dur[242]. Ancak Erhan Afyoncu'nun hekimbaşı listesinde ilk sırada Ahi Çelebi'nin gösterilmesi, daha önceki dört hekimbaşının göz ardı edilmesi sebebiyle eksik kalmaktadır. Afyoncu'nun yeni tespit ettiğini iddia ettiği kimi hekimbaşının ise, aslında ordu hekimbaşısı olduğu ve yaşanan kavram karmaşası neticesinde hassa hekimbaşısı olarak değerlendirildiği görülmektedir. Mesela, Muharrem 955-Şevval 955 (Şubat-Kasım 1548) tarihleri arasında Kaysunizâde Seydi Ali ve onun ölümüyle 16 Şevval 955 (18 Kasım 1548) tarihinde hekimbaşılığa getirildiğini söylediği kimseler aslında ordu hekimbaşısıdır. Bir başkası 19 Şevval 977'de (27 Mart 1570) hekimbaşı olarak atandığından bahsettiği

---

[233] A. Süheyl Ünver, "Eski Hekim Başılar Listesi (Hekim Hayrullah Efendiye Göre)", **Türk Tıb Tarihi Arkivi**, V/17 (1940), s. 1-8.
[234] Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, IV, İstanbul 1311, s. 721-723.
[235] Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, III, 1942, s. 249-251.
[236] Mehmed Refik, "Enderun-ı Hümayunda Başlala Kulesi Baş Lalalık", **Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası**, c. I, no. 5, 6 Safer 1335/19 Teşrin-i sani 1332, s. 108-110.
[237] Osman Şevki Uludağ, **Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi**, İstanbul 1341, s. 174-179.
[238] İzzet Kumbaracı zade, **Hekim-başı Odası, İlk Eczane, Baş-Lala Kulesi**, İstanbul 1933.
[239] Osman Şevki, **Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi**, sadeleştiren ve ilaveler yapan İlter Uzel, Ankara 1991, s. 209-215.
[240] Ali Haydar Bayat, **Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar**, Ankara 1999[1], 2017[2].
[241] Nil Sarı, "Hekimbaşı-Osmanlı Dönemi", **DİA**, c. XVII, s. 162, s. 161-164.
[242] Erhan Afyoncu, "Osmanlı Hekimbaşıları ve Hassa Hekimleri", **Osmanlılarda Sağlık**, ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, İstanbul 2006, I, s. 85-97.

Mustafa'dır. Bu kimse hakkında herhangi bir kaynakta başka bir bilgiye rastlanamamıştır, dolayısıyla onun da ordu hekimbaşısı olduğu düşünülebilir.

Osmanlı Arşivi'nde yukarıdakilerden çok farklı ve daha önce yayınlanmamış bir hekimbaşı listesi tespit edilmiştir[243]. Bu listede yer alan ilk hekimbaşı, II. Murad döneminde 834-855 (1431-1451) yıllarında görev yaptığı kaydedilen Sinayi Subhi'dir. Bu kişinin ismi esasen listede yanlış kaydedilmiştir[244]. Aslında II. Murad dönemindeki hekimbaşının adı Çelebi Mehmed döneminden beri hekimbaşı olan Şeyhî'dir. Aynı kişi Mehmed Süreyya'nın listesinde de ilk hekimbaşı olarak görülmektedir[245]. *Şakayık-ı Numaniye*'de ise ilk hekimbaşı olarak Muhyiddin Mehmed görünmektedir[246].

Aşağıda listesini vereceğimiz hekimbaşılar, yukarıda bahsettiğimiz Ali Haydar Bayat ve Erhan Afyoncu'nun listeleri, Osmanlı kronikleri ve tespit ettiğimiz arşiv vesikalarından istifade edilerek orijinal olarak hazırlanmış en güncel listedir.

1. Her ne kadar Osmanlı sarayında görev yapmış hekimler için ilk bilgilerimiz Yıldırım Bayezid döneminde görev yapan İranlı hekim Kerdüzen'e kadar dayansa da onun teşkilatın idarecisi olarak hekimbaşı şeklinde değerlendirilmeyip sadece hükümdarı tedavi eden bir hekim olarak görülmesiyle sağlık sistemindeki kurumsallaşmanın tarihsel süreci Çelebi Mehmed döneminden başlatılmaktadır. Dolayısıyla Çelebi Mehmed döneminde görev yapan **Şeyhî**, Osmanlı Devleti'nin tespit edilebilen ilk hekimbaşısı olarak kabul edilmektedir. Kütahya'da doğmuş divan şairi aynı zamanda da hekim olan Şeyhî, İran'a giderek burada edebiyat, tasavvuf ve tıp alanlarında eğitim almıştır. Özellikle göz hekimliği alanında uzmanlaşarak eğitimi tamamladıktan sonra Kütahya'ya dönen Şeyhî, Germiyan Beyi II. Yakub Bey'in hizmetine girerek onun şahsi hekimliğini yapmıştır. Daha sonra Şeyhî, Çelebi Mehmed'in hekimbaşısı olarak Osmanlı Devleti'ne intisab

[243] MB, 1097/67. Bu belgeyi bizimle paylaşan Dr. Lale Uçan'a teşekkürlerimi sunarım.
[244] Osmanlı Devleti'nin herhangi bir döneminde Sinayi Subhi adıyla bir hekimbaşı mevcut değildir.
[245] Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, yay. haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, c. VI, İstanbul 1996, s. 1727.
[246] **Şakaik-i Numaniye**, c. I, s. 348.

etmiştir[247]. Çelebi Mehmed'in hekimbaşılığını yapan Şeyhî, görevde II. Murad devrinin sonuna kadar kalmıştır[248].

2. Fatih Sultan Mehmed devrindeki ilk hekimbaşı İran'dan gelen ilk ilim adamlarından ve babası da hekim olan **Kutbeddin Acemi**'dir[249]. Hangi tarihler arasında görev yaptığı maalesef tespit edilememektedir.
3. Fatih Sultan Mehmed'in diğer hekimbaşısı, Maestro Jacopo yani Müslüman olduktan sonraki adıyla **Yakub Paşa**'dır. İtalyan Yahudilerinden olan Yakub Paşa, İtalya'da iyi bir tıp eğitimi aldıktan sonra Edirne'ye gelmiştir. Müslüman olduktan sonra saraya intisab etmiş, ilk görevi defterdarlık olmuş, hatta kendisine vezirlik payesi verilmiştir. 1452'de padişahın hekimbaşılığına getirilmiş ve 1481'de Fatih'in ölümüne kadar görevde kalmıştır[250].
4. Kocaelili olup medrese eğitimini burada tamamladıktan sonra tıb alanına yönelmiş ve Fatih Darüşşifası hekimbaşılığına kadar yükselen **Muhyiddin Mehmed**, II. Bayezid devrinde saray hekimleri arasına alınmıştır[251]. Muhyiddin Mehmed, ölüm tarihi olan 1504 yılına kadar hekimbaşılık görevini yürütmüştür[252].
5. II. Bayezid devrinde Fatih Darüşşifası'nda hekimbaşı iken saray hekimleri arasında katılan **Hekim Hacı**, 1504'te hekimbaşı olarak atanmış ve 1507 yılında ölümüyle görev süresi sona ermiştir[253].
6. Asıl adı Mehmed b. Kemal olan ve babası da hekim olan **Ahi Çelebi**, II. Bayezid'in cülusu sırasında (1481) saray hizmetine alınmış, öncelikle emin-i kilarlık görevine getirilmiştir[254]. Cemaziyelahir 913 (Ekim 1507)'de hekimbaşı

[247] **Şakaik-i Numaniye**'de Taşköprülüzâde, Şeyhî'den divan şairi ve göz hekimi özelliklerinden bahseder; ancak Osmanlı sarayındaki görevi hakkında bir bilgi vermemektedir. C. I, s. 128-129.
[248] MB, 1097/67.
[249] **Şakaik-i Nu'maniye**, c. I, s. 235-236.
[250] Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, c. V, s. 1680.
[251] Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 19.
[252] 909 (1503) tarihli inam ve sadaka defterinde Hekim Muhyiddin'e 28 Safer 909'da çuka kaplı bir kürk inam olarak verildiği kayıtlıdır. Gök, **İn'âmât Defteri**, defter sayfa no. 10, s. 168; Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", s. 306.
[253] II. Bayezid devri inam defterinde Hekim Hacı'ya 27 Cemaziyelahir 909'da 10.000 akçe ve bir elbiselik çatma kumaş, 25 Şaban 909'da ise 7.000 akçe ve bir hilat inam olarak verilmiştir (Gök, **a.g.t**., defter s. no. 35, s. 72.
[254] II. Bayezid dönemindeki inam defterinde emin-i kilar iken kendisine 909 (1503-1504) yılı içerisinde muhtelif tarihlerde çeşitli miktarlarda atiyye ve hilatler verildiği görülmektedir. Gök, **a.g.t**, s. 121, 131, 132, 143, 161, 170, 180, 182, 190, 195, 208, 220, 238, 269.

olarak atanmış, Safer 918 (Nisan 1512)'de Yavuz Sultan Selim'in cülusuyla ilk hekimbaşılığı sona ermiştir. Daha sonra Safer 921 (Mart 1515)'de yeniden hekimbaşılığa getirilmiş ve bu görevde Şevval 926 (Eylül 1520)'da Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıkışına kadar kalmıştır[255].

7. Devrinin çok yönlü ilim adamları arasında yer alan ve Fatih Darüşşifası hekimbaşılığından gelen, aynı zamanda Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın şehzadelikleri sırasında sancakta yanlarında bulunan Sinaneddin Yusuf yani **Sinan Efendi**, ilk hekimbaşılığına Yavuz Sultan Selim'in cülusuyla Safer 918 (Nisan 1512)'de başlamıştır. Safer 921 (Mart 1515)'de ise bu görevi sona ermiştir. Kanuni'nin tahta çıkışıyla Şevval 926 (Aralık 1520) tekrar hekimbaşı olarak atanmış ve Zilkade 951 (Ocak 1545)'de ölene kadar görevde kalmıştır.
8. Lakabı Hüdhüd olan Kanuni dönemi saray hekimlerinden **Mevlana Bedreddin**, Zilkade 951 (Ocak 1545)de hekimbaşı olmuş ve Muharrem 970 (Eylül 1562)'deki vefatıyla görevi sona ermiştir.
9. Mısır'da Kahire yakınlarındaki Koson'da hekimlikle meşgul olan bir ailenin çocuğu olan **Kaysunizâde** olarak bilinen Mahmud b. Mehmed, 1547'de Mısır'dan İstanbul'a gelmiş, o sırada rahatsızlanan ve hekimlerin tedavisinde başarısız olduğu Kanuni'nin şehzadesi Bayezid'i iyileştirerek saray tarafından tanınmış ve padişahın takdirini kazanmıştır. Muharrem 970 (Eylül 1562)'de Bedreddin Efendi'nin ölümüyle hekimbaşı olmuş, Safer 976 (Ağustos 1568)'da görevdeyken vefat etmiştir[256].
10. Şahabeddin Şihab adıyla tanınan Şeyh Garsüddin Ahmed Çelebi'nin oğlu olan **Garsüddinzâde Mehmed Hudiddin**, medrese eğitiminin yanı sıra babasından aldığı tıp eğitimiyle babasının şöhretinden de istifadeyle saray hekimleri arasında dahil edilmiştir. Safer 976 (Ağustos 1568)'da hekimbaşılığa getirilmiş, görevi Zilhicce 982 (Mart 1575)'deki ölümüyle son bulmuştur[257].

---

[255] Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 21-22.
[256] Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 30-31.
[257] **Şakaik-i Nu'maniye**, c. II, s. 229-230. Erhan Afyoncu Garsüddinzâde'nin görev süresinin başlangıcı olarak 7 Ramazan 980 tarihini vermektedir. Burada gözden kaçan durum, Garsüddinzâde'nin aynı zamanda şehzade Mehmed'in hocalığını yapması ve şehzadenin 1572'deki vefatıyla sadece hekimbaşı olarak görevine devam etmiş olmasıdır. Afyoncu'nun verdiği tarih şehzadenin ölümünden sonraya tesadüf etmektedir. Afyoncu, a.g.m., s. 90.

11. Göz hekimliği alanında ihtisaslaşmış bir hekim olarak Zilhicce 982 (Mart 1575)'de hekimbaşı olan **Yusuf Sinan Efendi**, III. Mehmed'in çıktığı Eğri seferi dönüşünde rahatsızlanıp Evâhir-i Cemaziyelevvel 1005 (10-19 Ocak 1597) tarihinde ölmüştür[258].

12. Cemaziyelevvel 1005 (Ocak 1597)'de Süleymaniye Tıp medresesi müderrisliğinden hekimbaşılığa getirilen ilk hekim olan **Üsküblü Şemseddin**, arşiv belgelerinde Ahmed b. Yakub eş-şehir be Şemseddin şeklinde geçer[259]. Zilkade 1026 (Kasım 1617)'ya kadar görevde kalmıştır. 22 Kasım 1617'de I. Mustafa'nın cülusunda görevden alınmıştır.

13. III. Murad devri ulemasından olan ve önce hekimlik daha sonra da müderrislik yolunu seçen Şücaeddin İlyas'ın oğlu **Musa Efendi**, 22 Kasım 1617'de hekimbaşılığa gelmiş ve Receb 1039 (Mart 1630)'a kadar görevde kalmıştır[260].

14. Asıl adı Seyyid Mehmed olup **Emir Çelebi** şeklinde tanınan hekim, tamamıyla kendini tıbba adamış bir şahsiyet olarak Edirne'de muhtelif kaynaklardan aldığı tıb eğitimi ile yetinmemiş devrin önemli tıp merkezlerinden olan Kahire'ye gidip tahsilini burada tamamlamış ve uzun süre Kalavun Darüşşifası'nda hekimbaşılık yapmıştır. 1622 yılında Akdeniz seferine çıkan kaptanıderya Receb Paşa, Emir Çelebi'yi maiyyetine almış ve İstanbul'a getirmiştir. Unkapanı'nda bir muayene açarak mesleğini burada icra eden Emir Çelebi, kısa zamanda padişahın dikkatini çekmiştir. IV. Murad'ın musahibi olmuş ve Receb 1039 (Mart 1630)'da da hekimbaşılığa getirilmiştir[261]. Padişahın Bağdad seferi esnasında görevde iken 2 Rebiülahır 1048 (13 Ağustos 1638) Cuma günü vefat etmiştir[262]. Emir Çelebi'nin *Enmûzecü't-Tıb* ve *Neticet'üt-Tıb* adlı eserleri devrinin en önemli tıp eserlerindendir.

15. İstanbul Eyüp'te doğan ve medrese eğitiminden sonra tıp alanında ilerleyerek Fatih Darüşşifası hekimbaşılığına yükselen **Zeynelâbidin bin Halil,** 6 Rebiülahır 1048 (17 Ağustos 1638)'de hekimbaşılığa getirilmiş, Rebiülahır 1056 (Mayıs 1646)'ya kadar görevde kalmıştır. Hekimbaşı Zeynelâbidin

[258] **Tarih-i Selânikî**, s. 665.
[259] AE.I.AHMED, 851.
[260] **Şakaik-i Nu'maniye**, c. III, s. 129, Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 41-42.
[261] **Sicill-i Osmânî**, c. I, s. 402.
[262] **Târih-i Na'îmâ**, c. II, s. 872-874.

Efendi, Türkçe olarak hazırlayıp IV. Murad'a takdim ettiği *Şifâu'l-Fuâd li Hazreti's-Sultan Murad* adlı eserinde gıda maddelerinin sağlık üzerindeki etkilerinden bahsederek bazı durumlarda uygulanacak şifalı karışımlar vermekle Osmanlı eczacılığının gelişmesine önemli bir katkıda bulunmuştur[263].

16-17. Sultan İbrahim devrinde hekimbaşılık yapmış olan **Hammalzâde Mehmed**, İsa Efendi ile birlikte münavebeli olarak beş kere göreve getirilmiştir. Hammalzâde Efendi'nin ilk göreve getirildiği tarih Rebiülahır 1056 (Mayıs 1646)'dır. **İsa Efendi**'nin ise ilk göreve getirildiği tarih, Safer 1057 (Mart 1647)'dir. Hammalzâde Mehemd Efendi ve İsa Efendi'nin görev süreleri aylarla ifade edilebilecek kadar kısa periyodlarla değiştiğinden aşağıda iki hekimbaşının göreve geliş ve görevden ayrılış tarihleri listelenerek daha kolay anlaşılması sağlanmaya çalışılmıştır[264]:

- Hammalzade Efendi — Rebiülahır 1056-Safer 1057
- İsa Efendi — Safer 1057-Rebiülevvel 1057
- Hammalzade Efendi — Rebiülevvel-Cemaziyelevvel 1057
- İsa Efendi — Cemaziyelevvel 1057
- Hammalzade Efendi — Cemaziyelevvel-Şaban 1057
- İsa Efendi — Şaban-Zilkade 1057
- Hammalzade Efendi — Zilkade 1057
- İsa Efendi — Zilkade 1057-Receb 1058
- Hammalzade Efendi — Receb 1058- Şevval 1066

18. Halebli tanınmış Katolik ailelerden birinin oğlu olan **Salih bin Nasrullah** yani diğer adıyla İbn Sellum el-Halebî, Halep'te iken Müslümanlığı seçmiş ve medrese eğitimini tamamlayarak tıp alanında eğitim alarak kendini yetiştirme

[263] Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 53-54.
[264] Tablo hazırlanırken **Şakaik-i Nu'maniye**, c. III, s. 185, 240-241, 358'deki bilgilerden istifade edilmiştir.

yolunu tercih etmiştir[265]. Bu alanda oldukça başarılı olmuş ve Halep valisi İbşir Mustafa Paşa Ocak 1654'te sadrazamlığa atanınca onunla birlikte İstanbul'a gelmiştir. Şevval 1066 (Temmuz 1656)'da hekimbaşı olarak atanmıştır[266]. Sürüncemede kalan Kandiye kuşatmasını tamamlamak üzere Edirne'den yola çıkan IV. Mehmed'in yanında hekimbaşısı olan Salih Efendi de bulunmaktaydı. Bu yolculuk esnasında Yenişehir'e varıldığında humma hastalığına tutulan Salih Efendi, sefere devam edememiş ve burada kalmıştır. Salih Efendi'nin tedavisi netice vermemiş ve 3 Rebiülahır 1080 (31 Ağustos 1669)'de vefat etmiştir[267]. Osmanlı tıbbının gelişmesine büyük katkılar sunan Salih Efendi, *Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân*, *Gâyetü'l-İtkân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân, Gâye fi't-Tıbb* gibi kıymetli eserlerinin yanı sıra *Tıbb-ı Cedîdü'l-Kimya* adıyla Paracelsus'un eserlerinden birisinin tercümesi ile birlikte kendi tecrübelerini de aktardığı bir eser de kaleme almıştır. Bu eser daimi bir kaynak olarak kullanılmış ve biri *Tercüme-i Akrabadin-i Cedîd*, diğeri *Gâyetü'l-Münâ fî Tedbîri'l-Marzâ* adlarıyla Türkçeye çevrilmiştir[268].

19. Asıl adı Moşe ben Raphael Abravanel olan bir Yahudi iken Müslümanlığı seçmiş **Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi** (Büyük), Osmanlı tarihinin önemli hekimbaşılarındandır. Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, onun babası Hayâtî'den ve diğer yahudi hekimlerden tıp eğitimi gördüğünü, öteki hekimler gibi şifâhânede yetişip medreselerde ilim tahsil etmediğini, ancak bilgisiyle bütün hekimlerden üstün olduğunu, bu özelliğinden dolayı IV. Mehmed'in saltanatının ilk yıllarında (1648) Turhan Vâlide Sultan'ın dikkatini çekerek onun vasıtasıyla İslâmiyet'i kabul ettiğini ve az zamanda saray hekimleri arasına girdiğini kaydetmektedir[269]. Süleymaniye Tıp Medresesi müderrisliğine kadar yükselen Hayatizâde, 3 Rebiülahır 1080 (31 Ağustos 1669)'de hekimbaşı olarak atanmıştır[270]. IV. Mehmed'in hal'iyle yerine geçen

[265] Salih Efendi'nin biyografisi ve tıbbi alandaki yenilikleri hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Miri Shefer, "An Ottoman Physician and His Social and Intellectual Milieu: The Case of Salih Bin Nasrallah Ibn Sallum", **Studia Islamica**, CVI/1 (2011), s. 102-123.
[266] **Şakaik-i Nu'maniye**, c. III, s. 358.
[267] **Raşid Tarihi**, c. I, s. 102.
[268] Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 58-60.
[269] **Mür'i't-Tevârih**, c. II, 578.
[270] Nuran Yıldırım, "Hayâtîzâde Mustafa Feyzî", **DİA**, c. XVII, s. 16-17.

Sultan II. Süleyman'ın cülusunda makamında bırakılmış, ancak II. Süleyman'ın vefatıyla I. Ahmed'in cülusu sırasında 27 Ramazan 1102 (24 Haziran 1691)'de görevden alınmış ve Yedikule'de hapsedilmiştir[271]. Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi'nin Osmanlı tıbbına çok kıymetli eserler ortaya çıkararak sunduğu katkının yanı sıra ilk defa nevruziye macununu hazırlayıp bu adetin geleneksel bir hale gelmesinde öncülük etmiştir.

20. Davulcu Hasan olarak bilinen **Tablî Hasan Efendi**, her ne kadar kimi kaynaklara göre Arap asıllı olarak gösterilmişse de aslen Mihaliç doğumludur[272]. 27 Ramazan 1102 (24 Haziran 1691)'de göreve getirilmiştir[273]. 2 Cemaziyelahır 1105 (29 Ocak 1694)'e kadar görevde kalmıştır.

21. Saray kehhallerinden olan **Seyyid Yusuf**, 2 Cemaziyelahır 1105 (29 Ocak 1694)'te hekimbaşılığa getirilmiş[274], 9 Cemaziyelahir 1106 (25 Ocak 1695)'ya kadar görevde kalmıştır[275].

22. Rumeli'nin çeşitli yerlerinde kadılık yapmış olan babası Şamlı Muhiddin Efendi'den dolayı **Arabzâde** olarak anılan Mehmed Efendi, Sultan II. Süleyman'ın cülusunda 2 Muharrem 1099 (8 Kasım 1687)'da müneccimbaşı olarak atanmış, 9 Cemaziyelahir 1106 (25 Ocak 1695)'da ise müneccimbaşılığa ilaveten hekimbaşılık uhdesine verilmiştir. Ancak II. Mustafa'nın cülusunda 26 Cemaziyelahır 1106 (11 Şubat 1695)'da hekimbaşılıktan alınmış, sadece müneccimbaşı olarak devam etmesi uygun bulunmuştur[276].

23. Osmanlı Devleti'nde görev yapmış hekimbaşılar arasında hem mesleğindeki uzmanlığı hem de hayırseverliğiyle büyük takdir toplayanlardan biri **Nuh Efendi**'dir. Venedik'e bağlı Girid'in Resmo Sancağı'nda dünyaya gelen Nuh Efendi, İtalya'ya gidip Padua'da tıp tahsilini tamamladıktan sonra İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'a geldikten sonra kısa sürede ilmiyle kendisini göstermiş ve

---

[271] **Zübde-i Vekayiat**, s. 398; **Anonim Osmanlı Tarihi**, s. 24; Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 63.
[272] **Zübde-i Vekayiat**, s. 398'de "*Evlad-ı Arabdan bir meçhul adem Hekimbaşı ta'yin olundu*." demektedir.
[273] 27 Ramazan 1102 (24 Haziran 1691) tarihli defterdar buyuruldusu D.KRZ, 19/3.
[274] D.KRZ, 38/53, 2 Cemaziyelahır 1105 (29 Ocak 1694) tarihinde esseyyid Yusuf Efendi'nin tayininin gerçekleşmiş olduğunu belirten bir pusula. **Raşid Tarihi**, I, s. 454; **Zübde-i Vekayiât**, s. 472-473.
[275] Afyoncu, a.g.m., s. 93.
[276] Afyoncu, s. 93.

bu sırada Müslümanlığı kabul etmiştir. IV. Mehmed döneminde 1670 yılından itibaren cerrahbaşı olarak görev yapmış hatta 1675 yılında IV. Mehmed'in şehzadeleri Mustafa ve Ahmed'in sünnetlerini gerçekleştirmiştir. 25 yıl kadar uzun bir süre cerrahbaşılık yapan Nuh Efendi, 26 Cemaziyelahır 1106 (11 Şubat 1695)'da hekimbaşılığa getirilmiştir[277]. II. Mustafa'nın hal'iyle yerine geçen III. Ahmed'in cülusu sırasında, görevi sırasında hükümdara zarar vermediği gerekçesiyle makamında bırakılmıştır. Görevi, bir kaza sonucu 8 Şaban 1119 (4 Kasım 1707)'da vefatıyla son bulmuştur[278]. Nuh Efendi, Hekimoğlu Ali Paşa gibi son derece nazik, diplomasinin inceliklerini çok iyi bilen; hak ve adalete riayet eden bilgili, cömert, dürüst, iş bilir, hayırsever, fakat gerektiğinde devletin menfaati için kan dökebilen, halka karşı yapılan zulmü affetmeyen ciddi bir devlet adamının[279] babası olarak Osmanlı Devleti yönetimine kıymetli bir şahsiyet kazandırmıştır. Avrupalı bir yazar olan Melchios'un eserini *Tercüme-i Akrabadin Meliku* adıyla neşrederek Osmanlı tıp çalışmalarının gelişmesini desteklemiştir[280].

24. Nuh Efendi'den boşalan hekimbaşılık kadrosu için 8 Şaban 1119 (4 Kasım 1707)'da **Yenibahçeli Mehmed Efendi** atanmıştır. 2 Safer 1127 (7 Şubat 1715)'de görevden alınmıştır[281].

25. Kastamonu'nun Küre kasabasından İstanbul'a göçmüş Hacı Hasanzâde Mescidi imamı Osman Efendi'nin oğlu olan **Ömer Efendi**, Süleymaniye Tıp Medresesi müderrisliğindeyken 2 Safer 1127 (7 Şubat 1715)'de hekimbaşılığa getirilmiştir. 1 Cemaziyelahır 1136 (26 Şubat 1724)'da, 20 günlük bir hastalıktan sonra vefat etmiştir[282].

26. Sabık hekimbaşılardan Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi (Büyük)'nin büyük oğlu Ahmed Efendi'nin oğlu olan torun **Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi** (Küçük), 1 Cemaziyelahır 1136 (26 Şubat 1724)'da hekimbaşılığa getirilmiştir.

---

[277] Afyoncu, s. 93.
[278] **Raşid Tarihi**, II, s. 786; **Uşşakizâde Tarihi**, c. II, s. 934-935.
[279] Münir Aktepe, "Hekimoğlu Ali Paşa", **DİA**, c. XVII, s. 167.
[280] Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 74.
[281] **Raşid Tarihi**, c. II, s. 892.
[282] Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 77.

2 Zilkade 1148 (15 Mart 1736) tarihinde muzdarip olduğu gut hastalığından dolayı görevden alınmıştır[283].

27. Hayatizâde Mustafa Feyzi'nin yerine kardeşi **Hayatizâde Mehmed Emin Efendi**, 2 Zilkade 1148 (15 Mart 1736) tarihinde hekimbaşılığa getirilmiştir. 13 Rebiülevvel 1159 (5 Nisan 1746)'da şeyhülislamlığa terfi ettiğinden hekimbaşılık görevi sona ermiştir[284].

28. Hayatizâde Mehmed Emin Efendi'nin kethüdası iken şeyhülislamlığa terfi edilen Hayatizâde'nin yerine 13 Rebiülevvel 1159 (5 Nisan 1746)'da hekimbaşılığa **Mehmed Said Efendi** getirilmiştir. 10 Şevval 1159 (26 Ekim 1746)'da görevden alınmıştır[285]. İkinci kere 26 Muharrem 1161 (27 Ocak 1748)'de hekimbaşılık kendisine nasbedilmiş[286], 21 Cemaziyelahir 1168 (4 Nisan 1755)'de ikinci görev süresi de sonlanmıştır.

29. Mehmed Said Efendi'nin ilk görev süresinin sonu ve ikinci görev süresinin başı olan 10 Şevval 1159 (26 Ekim 1746)[287]-26 Muharrem 1161 (27 Ocak 1748) tarihleri arasında **Müneccimbaşı Ahmed Efendi** hekimbaşılık yapmıştır.

30. Mehmed Said Efendi'nin 21 Cemaziyelahir 1168 (4 Nisan 1755)'de ikinci görev süresinin sonunda hekimbaşılığa **Halebî Mustafa Efendi** getirilmiştir[288]. Bu görevi 19 Safer 1171 (2 Kasım 1757)'e kadar devam etmiştir. 19 Safer 1171 (2 Kasım 1757) tarihinde Limni Adası'na sürgüne gönderilmiştir[289].

31. Sultan I. Mahmud'un kız kardeşi Safiye Sultan'ın hekimliğini yaparak şöhret kazanan **Mehmed Arif Efendi**, birinci hekimbaşılık dönemine Sultan III. Mustafa'nın tahta çıktığı sırada 19 Safer 1171 (2 Kasım 1757) tarihinde başlamıştır. Bu görevde bir seneden az bir süre kalmış, 23 Zilkade 1171 (29 Temmuz 1758)'de ilk görev süresi sona ermiştir[290]. Mehmed Arif Efendi'nin ikinci kere bu göreve atanması, ancak iktidar değişikliğiyle mümkün olmuştur. I. Abdülhamid tahta çıkınca 8 Zilkade 1187 (21 Ocak 1774)'de Mehmed Arif

[283] **Subhi Tarihi, Sami ve Şakir Tarihleri**, s. 273.
[284] **Mür'i't-Tevârih**, c. I, s. 121, 122, 127.
[285] **Mür'i't-Tevârih**, c. I, s. 121, 122, 127.
[286] Afyoncu, a.g.m., s. 93.
[287] **Mür'i't-Tevârih**, c. I, s. 121-122, 127.
[288] **Hakim Tarihi**, s. 478-479.
[289] **Hakim Tarihi**, s. 478-479.
[290] **Hakim Tarihi**, s. CLXI; **Mür'i't-Tevârih**, c. II/A, s. 18.

Efendi ikinci kere hekimbaşı olarak atanmıştır[291]. Fakat bu görevde iki sene kadar kalabilmiştir, 25 Zilhicce 1189 (16 Şubat 1776)'da yine bir görev değişikliği olmuştur[292]. 23 Zilhicce 1190 (2 Şubat 1777)'da ise üçüncü kere hekimbaşı olarak tayin edilmiştir[293]. Arif Efendi üçüncü hekimbaşılığı döneminde vefat etmiş, onun yerine Hafız Hayrullah Efendi hekimbaşı olarak atanmıştır[294].

32. Babası Divan-ı Hümayun çavuşlar katibi Mustafa Efendi'ye izafeten Katibzâde olarak anılan **Kâtibzâde Mehmed Refi'**, hekimbaşılığa 23 Zilkade 1171 (29 Temmuz 1758)'de getirilmiştir[295]. 7 Cemaziyelevvel 1182 (19 Eylül 1768)'de vefat edene kadar görevde kalmıştır.

33. Hekimbaşı Müneccimbaşı Ahmed Efendi'nin oğlu olan **Mehmed Emin Efendi**, hekimbaşılığa 7 Cemaziyelevvel 1182 (19 Eylül 1768) tarihinde atanmıştır[296]. 8 Zilkade 1187 (21 Ocak 1774)'de görevden alınmıştır.

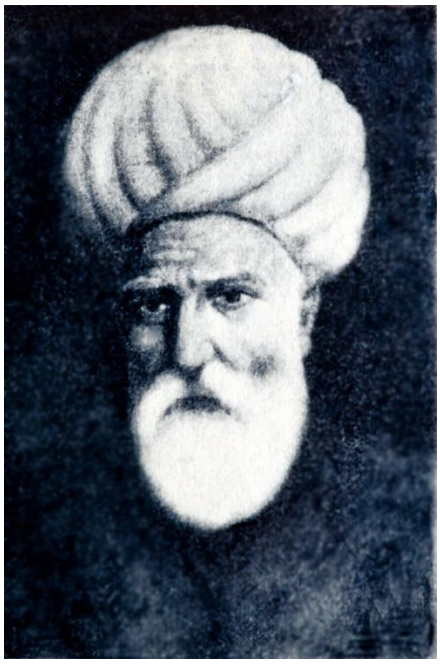
34. Babası vak'anüvis Mehmed Subhi Efendi'ye izafeten Subhizâde olarak tanınan **Subhizâde Abdülaziz Efendi**, 25 Zilhicce 1189 (16 Şubat 1776)'da hekimbaşı olarak tayin edilmiştir. 23 Zilhicce 1190 (2 Şubat 1777)'da azledilmiştir. XVIII. yy. Avrupa'sının en büyük hekimlerinden Hollandalı Boerhave'nin 1709 yılında yayınladığı *Aphorismi de Cognoscendis et Curandis Morbis in Usum Doctrinae Domesticae Digeste* adlı eserini *Kıta'ât-ı Nekâve fî Tercemeti Kelimât-i Boerhave* adıyla Türkçeye kazandırarak Osmanlı tıbbının gelişmesine çok büyük bir katkı sunmuştur[297]. Özellikle musiki alanına meraklı olan Abdülaziz Efendi, *Mecmûa-yı Letâif fî Sandukati'l-me'ârif*' adıyla bir güfte mecmuası toplamıştır. Bu eser, XVIII. yüzyılda yazılmış olan güfte mecmuaları içinde en geniş repertuar bilgisini içeren eserdir. Abdülaziz Efendi,

[291] **Mür'i't-Tevârih**, c. II/B, s. 93.
[292] **Tarih-i Cevdet**, II. Cilt 1. Kitap, s. 32.
[293] **Tarih-i Cevdet**, II. Cilt 1. Kitap, s. 52.
[294] **Tarih-i Cevdet**, II. Cild 1. Kitap, s. 304.
[295] Afyoncu, a.g.m., s. 94.
[296] **D.TŞF.d**, 26049, s. 2.
[297] Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 99-100.

edebiyatla da yakından alakadardır ve Türkçe şiirlerini topladığı bir de Divan'ı vardır[298].

35. 1155 (1742) yılında Evliya Çelebi Seyahatnamesinin istinsahı için Mısır'dan getirtilen üç müstensihten biri olan Baltacı İbrahim bin Hacı Mehmed bin Halil'in oğlu **Hafız Hayrullah**, 23 Rebiülahır 1197 (28 Mart 1783)'de hekimbaşılığa atanmıştır. 10 Rebiülahır 1200 (10 Şubat 1786)'de görevden azledilmiştir. Osmanlı tarihinde Hekimbaşızâdeler olarak bilinen ailenin ilk temsilcisidir. Ailenin daha sonra hekimbaşılık yapmış Mustafa Behçet Efendi ve Abdülhak Molla gibi üyeleri vardır. Ayrıca Hızır İlyas Ağa ve tarihçi Hayrullah Efendi de bu ailedendir.

36. Süleymaniye Medresesi'nde müderris iken 11 Rebiülahır 1200 (11 Şubat 1786)'de hekimbaşı olarak atanan[299] **Gevrekzâde Hafız Hasan**, 17 Şevval 1203 (11 Temmuz 1789)'da görevden alınmıştır[300].

Resim 39
Hekimbaşı Gevrekzâde Hafız Hasan Efendi
(Recep Uslu, "Hasan Efendi, Gevrekzâde", **DİA**, c. XVI, s. 316-318)

[298] Subhizâde Abdülaziz Efendi'nin sanatçı yönü hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Erdal Kılıç, **Mecmûa-yı Letâif Fî Sandukati'l-Me'ârif (Metin ve Değerlendirme)**, dan. Prof. Dr. Mahmut Ak, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2013.
[299] **Taylesanizâde**, s. 144.
[300] Afyoncu, a.g.m., s. 94.

37. Balatlı camcı Ahdî Efendi'nin oğlu olan **Mehmed Sadık Efendi**, tıp eğitimini dayısı meşhur hekim Kambur Abbas Vesim Efendi'den almıştır. Çeşitli kadılık ve müderrisliklerde bulunduktan sonra 17 Şevval 1203 (11 Temmuz 1789)'da geldiği hekimbaşılık görevinden 9 Ramazan 1211 (9 Mart 1797)'de azledilmiştir[301].

38. İstanbullu olup medrese eğitimini tamamladıktan sonra şahsi merakıyla hekimliğe yönelen ve bu alanda kendini yetiştiren **Numan Naim Efendi**, 9 Ramazan 1211 (12 Ekim 1796)'de iftar yemeğinden sonra padişahın huzurunda hilat giydirilerek göreve başlamıştır. 25 Receb 1218 (10 Kasım 1803) Perşembe günü azledilmiştir.

39. Hekimbaşı Hafız Hayrullah Efendi'nin kızı Nefise Hanım ile Divan-ı Hümayun katiblerinden Mehmed Emin Şükuhî Bey'in oğlu olan **Mustafa Behçet Efendi**, İlk defa göreve 25 Receb 1218 (10 Kasım 1803) Perşembe[302] günü başlayan Hayrullah Efendi'nin torunu Mustafa Behçet Efendi'nin bu ilk görevine III. Selim'in tahttan indirilmesiyle son verilmiştir. İkinci kez göreve Şevval 1232 (Eylül 1817)'de gelmiştir[303]. Hekimbaşı ve aynı zamanda Anadolu Kadıaskerliği payesine sahip Mustafa Behçet Efendi, 3 Rebiülahır 1237 Pazar günü (28 Aralık 1821)'de görevden alınıp Keşan'a sürgüne gönderilmiştir[304]. Mustafa Behçet Efendi, sürgünden affedilmesi üzerine üçüncü kere göreve 25 Şevval 1238 (5 Temmuz 1823)'de ve getirilmiştir[305]. Yakalandığı şarbon veya antraks hastalığından kurtulamayarak 19 Zilkade 1249 (30 Mart 1834)'te görevdeyken vefat etmiştir[306]. Behçet Efendi'nin sağlığında yerli ve yabancı çok önemli misafirlerin hatta padişahın ağırlandığı Bebek'teki meşhur

[301] **Nûrî Tarihi**, s. 481.
[302] Beyhan, **Saray Günlüğü**, s. 132.
[303] **Şânizâde Tarihi**, II, s. 792-793.
[304] **Es'ad Efendi Tarihi**, s. 55; Hızır İlyas Ağa, s. 250.
[305] **Es'ad Efendi Tarihi**, s. 217.
[306] Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 120.

Hekimbaşı Yalısı'nda[307] daha sonra kardeşi Abdülhak Molla ve onun torunu Abdülhak Hamid Tarhan da yaşamıştır[308].

Resim 40
Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi
(Nil Sarı, "Behcet Mustafa Efendi", **DİA**, c. V, s. 345)

40. Cemaziyelevvel 1222 (Temmuz 1807)'de Mustafa Behçet Efendi'nin görevden alınmasıyla hekimbaşılığa getirilen **Tuğcuzâde Ahmed Abdülkadir Efendi**, 12 Cemaziyelahir 1223 (5 Ağustos 1808)'de azledilmiştir[309].

41. III. Selim dönemi hekimbaşılarından Numan Naim Efendi'nin oğlu olan **Numanzâde Mustafa Mesud**, 12 Cemaziyelahir 1223 (5 Ağustos 1808)'de hekimbaşılığa tayin edilmiştir. Şevval 1232 (Eylül 1817)'de görevden alınmıştır.

42. Benderekli Hafız Ahmed Efendi'nin oğlu olan **Bendereklizâde Mehmed Said**, Mustafa Behçet Efendi'nin 3 Rebiülahır 1237 Pazar günü (28 Aralık 1821)'de görevden alınıp Keşan'a sürgüne gönderilmesiyle 4 Rebiülahır 1237

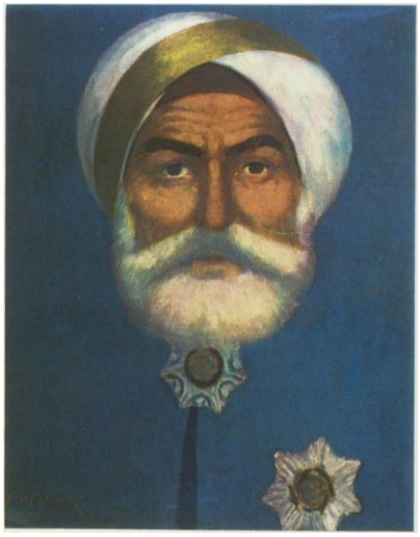
[307] Hekimbaşı Behçet Efendi'nin Bebek ile Rumelihisarı arasındaki sahilhanesi, halk arasında Pembe Yalı diye anılırdı. Geniş bir alana sahip sahilhanenin büyük, ortanca ve küçük yalı diye anılan üç binasının yanında müştemilatı da vardı. Mustafa Behçet Efendi'nin vefatıyla kardeşi Abdülhak Molla, onun oğlu Hayrullah Efendi ve çocukları tarafından kullanılan sahilhane, bu ailenin yalıyı terk etmesiyle bir müddet Keçecizâde Fuat Bey tarafından kullanılmış, daha sonra Mütercim Mehmed Rüştü Paşa'ya satılmıştır. Rüştü Paşa'nın ölümünden sonra Mabeynci Faik Bey'e geçen bina, II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Sultan'a yeni bir yalı yaptırmak üzere Faik Bey'den aldıktan sonra yıktırmasıyla tamamen ortadan kalkmıştır. Haluk Y. Şehsuvaroğlu, **Boğaziçi'ne Dair**, İstanbul 1986, s. 230-232.

[308] Şehsuvaroğlu, **Boğaziçi'ne Dair**, s. 230-232; Coşkun Yılmaz, "Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Terekesi", **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII 21-23 Kasım 2014 Bildiriler**, İstanbul 2015, c. II, s. 32.

[309] Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 129-130.

(29 Aralık 1821)'de göreve gelmiştir. 25 Şevval 1238 (5 Temmuz 1823)'de Mustafa Behçet Efendi'nin sürgünden affıyla yeniden hekimbaşı atanması üzerine görevden alınmıştır.

43. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin kardeşi olan **Abdülhak Molla**, 5 Zilhicce 1249 (15 Nisan 1834)'da hekimbaşı olmuş, 18 Zilhicce 1252 (26 Mart 1837)'de görevden alınmıştır. İkinci olarak 1 Rebiülevvel 1255 (14 Mayıs 1839)'de yeniden hekimbaşılığa getirilmiş, Şevval 1261 (Ekim 1845)'e kadar görevde kalmıştır. Üçüncü olarak 2 Zilkade 1264 (1 Ekim 1848)'te başladığı görevini Zilhicce 1265 (Ekim 1849)'te tamamlamıştır[310]. Aynı zamanda tarihçi olan Abdülhak Molla, *Târîh-i Livâ* adıyla bir eser kaleme almıştır[311].

Resim 41
Hekimbaşı Abdülhak Molla[312]
(Arslan Terzioğlu, "Hekimbaşı Abdülhak Molla",
Bifaskop, sayı 14, İstanbul 1984, s. 13)

44. 18 Zilhicce 1252 (26 Mart 1837)'de hekimbaşı olarak atanan Cerrahhane Müdürü **Ahmed Necib Efendi**, ilmiye kökenli olmayıp batılı anlamda ilk tıp eğitimi alan hekimbaşıdır. Sağlık alanında batılılaşma anlayışı ve bu doğrultuda yapılmak istenen yenilikleri uygulayabilecek bir hekim olarak görülmüştür. 1 Rebiülevvel 1255 (14 Mayıs 1839)'de görevden alınmış, yerini

[310] Afyoncu, a.g.m., s. 95.
[311] Abdülhak Molla, **Târîh-i Livâ**, haz. Mehmet Yıldız, Ankara 2013.
[312] Şeref Akdik'in eseri olan bu tablonun aslı İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Koleksiyonu'ndadır.

Abdülhak Molla'ya bırakmıştır. 1846 yılına kadar Cerrahhane Müdürlüğünü yürütmüştür[313].

45. Sakız Adası'ndan Rum bir ailenin oğlu olan Tıbbiye Mektebi mezunu **İsmail Paşa**, Sultan II. Mahmud'un şehzadeleri Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz'i sünnet edince padişah tarafından tıp tahsilini geliştirmesi için Paris'e gönderilmekle taltif edilmiştir[314]. Şevval 1261 (Ekim 1845)'de hekimbaşı olarak atanmış, 2 Zilkade 1264 (1 Ekim 1848)'e kadar görevde kalmıştır.

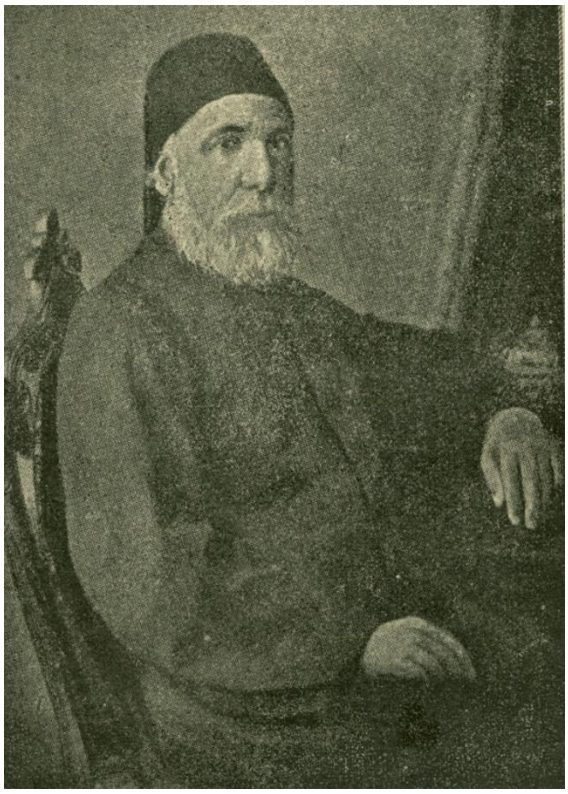

Resim 42
Hekimbaşı İsmail Paşa
(https://www.biyografi.net/kisiayrinti.asp?kisiid=1711)

46. Osmanlı tarihinde hekimbaşılık unvanıyla görev yapmış son vazifeli olan **Salih Efendi**, Zilhicce 1265 (Ekim 1849)'te atandığı görevinden 4 Cemaziyelahır 1266 (17 Nisan 1850) tarihinde çıkan irade üzerine unvanın ortadan kalkmasıyla ayrılmıştır[315]. Çok iyi bir botanik uzmanı olan Salih Efendi, Anadolu Hisarı'ndaki evinin bahçesini adeta bir botanik bahçesi gibi düzenlemiş, 1895 yılında ölümüne kadar bu bahçede bitkilerle ilgilenmiştir[316].

[313] Bayat, **Hekimbaşılık**, s. 142-143.
[314] Terzi, "Saray Eczaneleri", s. 51, n. 13.
[315] İ.DH, 12377; A.AMD, 22/66.
[316] Feza Günergun-Asuman Baytop, "Hekimbaşı Salih Efendi (1816-1895) ve Botanikle İlgili Yayınları", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, sayı 2 (1998), s. 293-294.

Günümüzde ayakta kalan Harem kısmıyla hala mevcudiyetini koruyan Hekimbaşı Salih Efendi Yalısı, iki oda ve bir sofadan oluşan küçük bir yapı iken satın alınmış ve daha sonra ilavelerle selamlık ve harem olarak teşkil edilmiştir. Binada ayrıca Salih Efendi zamanında Tıp Kongresi düzenlenmiştir[317]. Yalı, İstanbul'da hekimbaşıların ikamet ettiği mekanlardan tek kalan binadır.

Resim 43
Hekimbaşı Salih Efendi
(Atatürk Kitaplığı, Kartpostal Albümü, no. 9662)

[317] Orhan Erdenen, **Boğaziçi Sahilhaneleri -I Anadolu Yakası**, İstanbul 2006[2], s. 124-128.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HEKİMBAŞILIK KURUMUNDA SONA GİDEN YOL: HEKİMBAŞILIĞIN GÖREV VE YETKİLERİNDEKİ DEĞİŞİM VE KURUMUN İLGASI

A. REFORM DÖNEMİ GELİŞMELERİNDE HEKİMBAŞININ İZLERİ

Osmanlı Devleti, XVI. yy.ın sonlarından itibaren girdiği ve XVII. yüzyılı da kapsayan, devlet mekanizmasının her alanında bozulmaların ve düzensizliklerin yaşandığı sürece bir son vermek için XVIII. yy.ın başlarından itibaren kurumları çağın gereklerine uygun hale getirilebilmek üzere çeşitli çareler aramaya başlamıştı. Dönemin ilk padişahı olan Sultan III. Ahmed, yenileşme çalışmalarını daha çok sosyal ve kültürel hayat üzerinde yürütmüştür. Bir sonraki hükümdar Sultan I. Mahmud döneminden itibaren ise, askerî alandaki ıslahatların devletin yeniden güçlenmesinde çok önemli bir rol oynayacağı fark edilerek batı tarzı ilk yenilikler yapılmaya başlanmıştır. Bunlardan en önemlilerinden biri, Fransız Comte de Bonneval'in (Humbaracı Ahmed Paşa), Humbaracı Ocağı'nı ıslah etmekle görevlendirilmesidir. Bir diğeri ise, 1734 yılında Üsküdar'da Hendesehâne (Humbarahâne) adıyla bir kışla ve okul açılmasıdır. Böylece I. Abdülhamid ve III. Selim devirlerinde kurulacak olan mühendishânelerin ilk örneği meydana getirilmiştir[1]. Teknik anlamda batıdan özellikle Fransızlardan alınan destek Sultan III. Mustafa döneminde de devam etmiştir. Sürat Topçuları Ocağı kurularak başına Baron de Tott getirilmiştir[2]. Sultan III. Mustafa'dan sonra tahta çıkan kardeşi Sultan I. Abdülhamid de ıslahat hareketlerine ve bilhassa ordunun nizamına büyük önem vermiştir. Kaptanıderyâ Cezayirli Gazi Hasan Paşa vasıtasıyla Osmanlı donanmasını yenileştirmeye çalışmıştır. 1775'te açılan Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun'la ise eğitimli ve tecrübeli deniz subaylarının yetişerek devletin deniz gücünü çağdaş bir hale getirmesini hedeflemiştir[3]. Ayrıca devletin kara ordusu ele alınarak timarlı sipahilerle Yeniçeri Ocağı'nın, ayrıca Lağımcı

[1] Abdülkadir Özcan, "Mahmud I", **DİA**, c. XXVII, s. 351.
[2] Kemal Beydilli, "Mustafa III", **DİA**, c. XXXI, s. 281.
[3] Kemal Beydilli, "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun", **DİA**, c. XXXI, s. 514.

ve Humbaracı ocaklarının muntazam hale getirilmesi için yeni kanunlar çıkarılmıştır[4]. Ancak bu faaliyetler kimi zaman yenilik karşıtı bürokratlar veya askerler tarafından engellenmiş, kimi zaman ise padişahın ömrüyle sınırlı kalmış ve sekteye uğramıştır. Buna rağmen ıslahat fikri devam etmiş ve yüzyılın sonunda III. Selim döneminde köklü bir değişim hareketi ortaya çıkmıştır. III. Selim'in sahip olduğu ıslahatçı karakteri kendini özellikle askerî alanda göstermiştir. Nizam-ı Cedid adıyla kurduğu yeni ordu ve bu ordunun teknik anlamda desteklenmesi için açtığı eğitim kurumları hep devletin bekasını temin etmek ve modern dünyaya ayak uydurmak adına yapılan yeniliklerdir. Nizam-ı Cedid ordusunun en önemli kurumlarından biri olarak 1795 yılında açılan Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun da bu maksatla yapılan yeniliklerden biridir[5]. Devletin nüfuzunu ve sınırlarını koruması büyük oranda güçlü ve düzenli bir askeri sistemden geçmektedir. Dolayısıyla ordunun savaşta ve barışta düzeninin devamlılığı için askerlerin sağlığının temin edilmesi öncelik verilen konulardan olmalıdır. Bu sebeple III. Selim döneminde ordunun hekim ve cerrah ihtiyacının karşılanması için Tersane Tıb Mektebi'nin kurulması, oluşturulmak istenen yeni askeri düzenin sürekliliği için atılan çok önemli adımlardan biridir. Bu vesile ile tezimizin bu bölümüne III. Selim döneminde tıp alanında yenilik yapma fikrinin doğuşu ve gelişmesinde hekimbaşının rolü ile başlanacak ve gelişen süreçte II. Mahmud dönemindeki gelişmeler üzerinde durulduktan sonra Tanzimat'ın hekimbaşılığın yetki ve sorumluluklarında getirdiği değişimden de bahsedilerek nihayetinde hekimbaşılığın lağvedilmesiyle sona erdirilecektir.

1. Sultan III. Selim Döneminde Sağlık Alanındaki Gelişmelerde Hekimbaşı

Osmanlı Devleti, teşkilatlanma sürecinde köklü İran ve Türk-İslam geleneğini örnek alıp, şartlara ve ihtiyaca göre geliştirip kendine uygun hale getirmiştir. İstanbul'un fethiyle bu yapıya Doğu Roma'nın mirası da dahil olmuştur. Bahsi geçen kültürlerden bir sentez oluşturan Osmanlı, kendine münhasır bir medeniyet ortaya çıkarmıştır. Ancak idarî ve sosyal alanda mükemmel bir şekilde işleyen Osmanlı düzeni zamanla bozulmaya başlamış ve artık ihtiyaçlara cevap veremeyecek hale

[4] Aktepe, "Abdülhamid I", s. 216.
[5] Kemal Beydilli, "Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun", **DİA**, c. XXXI, s. 516.

gelmiştir. Bu sırada bilimsel alanda gelişme kaydeden batı medeniyeti devreye girmiş ve devletin düzeninin yeniden sağlanması için bu yeni medeniyetten çare aranmaya başlanmıştır. Genel olarak devlet mekanizması çağa uygun hale getirilirken, özel olarak sağlık alanında da yeniliklerin takip edilmesi ve kendi sistemine uygulanması hedef alınmıştır. Nitekim daha XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'daki meşhur tıp eserleri Türkçeye ve Arapçaya çevrilerek Osmanlı ulemasının istifadesine sunulmuştur. Bu harekete öncülük eden IV. Mehmed dönemi hekimbaşılarından Salih Efendi'dir. Mesela Salih Efendi, Rönesans'ın ünlü hekimlerinden Paracelsus'un eserlerinden birisinin tercümesi ile birlikte kendi tecrübelerini de aktardığı *Tıbb-ı Cedîdü'l-Kimya* adıyla Arapça bir eser kaleme almıştır. Bu hareket bir sonraki yüzyılda daha da artmıştır. XVIII. yy.ın başında hekimbaşılık yapmış olan Nuh Efendi'nin Avrupalı yazar Melchios'un eserini *Tercüme-i Akrabadin Meliku* adıyla neşretmesi tıp çalışmalarının gelişmesini desteklemiştir. Aynı yüzyılın son çeyreğinde hekimbaşılık görevinde bulunan Subhizâde Abdülaziz Efendi de XVIII. yy. Avrupa'sının en büyük hekimlerinden Hollandalı Boerhave'nin 1709 yılında yayınladığı *Aphorismi de Cognoscendis et Curandis Morbis in Usum Doctrinae Domesticae Digeste* adlı eserini *Kıta'ât-ı Nekâve fî Tercemeti Kelimât-i Boerhave* adıyla Türkçeye kazandırarak Osmanlı tıbbının gelişmesine çok büyük bir katkı sunmuştur. Bu çalışmaların yapılmasında ve gelişmesinde kuşkusuz iktidardaki padişahın teşviği ve desteği de önem arz etmektedir. Özellikle III. Mustafa'nın şehzadeliğinde karşılaştığı zehirlenme hadiselerinden hekimlerin uyguladıkları doğru tedavilerle kurtulabilmesi, onun tıbba duyduğu şahsi merakı ve ilgisini pekiştirmiştir[6]. Bu sebeple de onun döneminde modern tıbbi gelişmelerin takibine büyük önem verilmiştir.

Yapılan çevirilerle batıda tıp alanındaki yenilikler ve gelişmeler takip edilirken yüzyılın sonunda padişah olan III. Selim ile birlikte çok daha geniş kapsamlı ve özellikle askeri boyutta ıslahatlara girişilmiştir. Bu sırada 10 Kasım 1803'te hekimbaşılığa getirilen Mustafa Behçet Efendi, III. Selim'in ıslahatçı fikriyatını daha da üst noktalara taşıyacak önemli bir aktör olarak ortaya çıkmıştır. Hekimbaşı Hafız

[6] Feridun Nâfiz Uzluk, **Türk Tıbbiyesinin 748ci Yıldönümü Dolayısiyle Hekimbaşı Mustafa Behçet Zâti, Eserleri Üstüne Bir Araştırma**, Ankara 1954, s. 5.

Hayrullah Efendi'nin kızı Nefise Hanım ile Divan-ı Hümayun kâtiblerinden Mehmed Emin Şükuhî Bey'in oğlu olan Mustafa Behçet Efendi, zaten aileden tıp ilmine yakındır. Bunun yanında Süleymaniye Tıp Medresesi'nde eğitim almıştır. Medrese eğitimini tamamladıktan sonra aynı medresede müderrisliğe kadar yükselmiştir. Bu süreçte Divan-ı Hümayun tercümanı Yahya Naci Efendi'den Latince ve İtalyanca öğrenmiştir. Bu öğrendiği diller sayesinde Avrupa'daki tıp çalışmalarını yakından takip etme imkânı bulmuş, çeviriler yaparak Türkçeye kazandırmıştır. Yaptığı çevirilerden en önemlilerinden biri, Edward Jenner'in 1798'de yazdığı eserin[7], J. Marshall tarafından 1801 yılında *Vajuolo Vaccino* adıyla çevrilen İtalyancasından yine aynı yıl *Risale-i Telkih-i Bakarî* (Çiçek Aşısı Risalesi) adıyla yapılan çevirisidir. Behçet Efendi'nin İtalyanca yayınlanan bir eseri aynı yıl neşretmesi, batıdaki tıbbi gelişmelerin ne denli yakından takip edildiğinin bir göstergesidir. Bu tarihlerde Marc Antonio Caldani'nin *Fisiologica* adlı eserini *Fizyoloji Tercümesi* adıyla neşretmesiyle fizyoloji çalışmalarına da öncülük etmiştir. Bir diğer önemli çevirisi ise, Buffon'un *Histoire Naturelle*'inden *Târîh-i Tabiî* adıyla yaptığıdır. Behçet Efendi bu çeviriyi sağlığında neşredememiş, ancak öldükten sonra yeğeni Hayrullah Efendi tarafından eser ortaya çıkarılmıştır[8]. Hekimbaşıların öncülüğünde gerçekleştirilen çeviri faaliyetleriyle yeni bir ufuk kazanan Osmanlı tıbbı, aynı zamanda bu bilgilerin aktarılabileceği ve modern tıp eğitimi verilerek donanımlı sağlık çalışanlarının yetiştirileceği yeni eğitim kurumlarına da ihtiyaç duyar hale gelmiştir. Ortaya çıkan ihtiyacın karşılanması için öncelik askeri alanda çalışacak tıbbi görevlilerin teminine verilmiştir. Bu sebeple Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin teşviki ve padişahın da kararlılığıyla devletin modern anlamda tıp eğitimi vereceği ilk kurumu olarak Tersane'de bir Tıb Mektebi'nin açılmasına karar verilmiştir.

a. Tersane'de Tıb Mektebi'nin Kuruluşu ve Hekimbaşı

III. Selim'in askerî ıslahatları büyük ölçüde, devletin deniz kuvvetlerinde ve gemi yapımının merkezi Tersane'de de kendisini göstermiştir. Zilkade 1219 (Şubat

[7] Osmanlı topraklarında uygulanmakta olan çiçek aşısı, 1713'te Avrupa'da da tanınmaya başlanan çiçekleme yöntemiyle yapılmaktaydı. İngiliz köy hekimlerinden Edward Jenner ise, bunun yerine ineklerde görülen çiçek hastalığı virüsünden aşı geliştirip yeni bir usul ortaya koymuştur. Buluşunu da 1798 yılında kaleme aldığı risalesiyle ilim alemine duyurmuştur. Uzluk, s. 80.
[8] Uzluk, s. 84.

1805)'da yürürlüğe giren Bahriye Kanunnâmesi'yle yapılacak reformların esasları tespit edilmiştir[9]. Kanunname şartlarından birisi de donanmanın hekim ve cerrah ihtiyacının karşılanması için modern bir eğitim kurumunun açılmasıdır. Bu kurumda hem teorik hem de pratik eğitim verileceğinden hastane ve okul misyonuna sahip bir müessese olarak teşkil edilmelidir[10]. Bu madde, Bahriye Nazırı Moralı Seyyid Ali Efendi tarafından Aynalıkavak Sarayı'nın kalıntılarından istifade edilerek Tersane'de Büyük Havuz[11]'un yakınında bir hastane yapımına başlanmasıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bugünkü Deniz Hastanesi'nin ilk şekli olan Spitalya adıyla geçen hastane ahşap olarak kısa sürede tamamlanmıştır[12]. Cemaziyelevvel 1220 (Ağustos 1805) tarihinden itibaren faaliyette olduğunu tespit ettiğimiz hastaneye Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin tavsiyesi ve Bahriye Nazırı Moralı Seyyid Ali Efendi'nin takririyle hekimbaşı olarak Masoraki Efendi, cerrahbaşı olarak da Arbili Efendi atanmıştır. Hastaneye aynı zamanda tıp eğitimi görmek üzere sadece Müslümanlar arasından seçilmek kaydıyla yedi talebe alınmıştır. Hekimbaşı ve cerrahbaşına 250'şer kuruş, öğrencilere 40'ar kuruş ve dört kişilik hizmetli grubuna ise 30'ar kuruş Tersane Hazinesi'nden ödenmek üzere maaş tayin edilmiştir[13]. Spitalya adıyla açılan hastane ile birlikte Tabibhane olarak geçen mekteb binası yapılmıştır[14]. Burada eğitime tâbi olan öğrenciler aynı zamanda hastanede yatan hastaların tedavileriyle de meşgul olacaklarından uygulama imkânı da bulmuş oluyorlardı. En başta padişah III. Selim'in bu kurum için tasarladığı öğrenci sayısı, 10'u hekim sınıfı ve 10'u cerrah sınıfında eğitim görecek 40'ar kuruş maaşlı 20 talebe iken, bu rakama Bahriye Nazırı'nın Şevval 1220 (Ocak 1806) tarihli takririnde ifade ettiği kadarıyla kurumun bütçesinin kifayetsiz kalmasından dolayı erişilemediği görülmektedir. Ancak ikisi hekimbaşının ikisi ise cerrahbaşının yardımcısı olmak üzere dört asistanın görevde olması eğitimde akademik kadroya yeterli derecede önem verildiğini ortaya koymaktadır[15].

[9] Zilkade 1219 (Şubat 1805) tarihinde yürürlüğe giren Bahriye Kanunnâmesi gereğince, Tersane Eminliği kaldırılarak, yerine Umur-ı Bahriye Nezareti kurulmuştur. Bahriye Nazırı olan kişi aynı zamanda müstakil olarak teşkil edilen Bahriye Hazinesi'nin de başı ve sorumlusu olacaktır. Ali İhsan Gencer, "İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıb Mektebi", **Tarih Dergisi**, sayı 31, İstanbul 1978, s. 302.
[10] Gencer, a.g.m., s. 302.
[11] Bugünkü Taşkızak Tersanesi.
[12] Gencer, a.g.m., s. 302.
[13] C.BH, 7283.
[14] C.BH, 1575.
[15] C.BH, 1575.

Tersane Tıb Mektebi faaliyetine Sultan III. Selim'in tahttan indirilmesi ve sonrasında yaşanan karışıklıklara rağmen devam etmiştir. Ancak Sultan II. Mahmud döneminde buradaki eğitim ve tedavi çalışmaları sürdürülmemiştir. Nihayetinde hem hastane hem de mekteb binaları, Zilkade 1237 (Temmuz 1822)'de çıkan Kasımpaşa yangınında yanmıştır[16] ve böylelikle modern anlamda tıp eğitiminde öncülük yapmış olan kurum, tamamen ortadan kalkmıştır.

b. Kuruçeşme Rum Mektebi'nin Kuruluşunda Hekimbaşının Etkisi

Sultan III. Selim, askerin tıbbi ihtiyaçlarına verdiği önemin aynısını halk sağlığı için de göstermektedir. Askeri alanda sağlık çalışanları yetiştirilmek üzere Tersane bünyesinde bir tıp mektebi açmayı düşünürken aynı zamanda toplumsal alanda faaliyet yürütecek sivil hekim ve cerrahların yetişmesi için tıp eğitimi veren bir başka kurum da tasarlamıştır.

Osmanlı toplumsal yapısı içerisindeki Rumlar, XVII. yy.ın ortalarından itibaren Yahudilerin saray bürokrasisindeki etkinliklerini kaybetmeleriyle ön plana çıkmışlar, üstlendikleri tercümanlık rolü ile devletin uluslararası ilişkilerini yürütmede kilit bir konuma gelmişlerdir. Bu dönemde İstanbul'da Fener bölgesinde yaşayan zengin Rum ailelerin bazıları, çocuklarını İtalya'ya tıp eğitimi almaya göndermişlerdir. Eğitimi tamamlayıp geri dönen Rum hekimler, üst düzey Osmanlı bürokrasisine sağlık hizmeti vererek güven ve takdir kazanmışlardır[17]. Rum hekimlerin devlet katında kazandıkları bu itibar, onlara Bâbıâli'de tercümanlık hizmetine gelme yolunu açabilmekteydi. Böylelikle hekimlikten tercümanlığa geçiş yapan Rumlar devlet bürokrasisinde çok büyük bir nüfuza sahip olmaya başlamışlardır[18]. Rumların bu nüfuzları, kendilerine eğitim ve ibadetlerinde büyük bir serbestiyet sağlamıştır. Hatta III. Selim'in sivil hekim ve cerrahların yetişmesi için tıp eğitimi veren bir kurum tasavvurunu gerçekleştirmek üzere, müstakilen yüksek eğitim verecek özel bir okul açmalarına dahi müsaade edilmiştir. Patrikhane'ye bağlı

[16] Gencer, s. 308.

[17] Osmanlı Devleti'nde tercümanlık görevinin Rumlara geçişi hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Sezai Balcı, **Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 54-67.

[18] Osman Ergin, Rumların etkin nüfuzlarını: "*Osmanlı İmparatorluğunda asıl hariciye nazırları Reisülküttaplar değil, bu Rum tercümanlar idi*." diyerek ifade etmektedir. Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, İstanbul 1977, c. I-II, s. 69.

olmayan, bu özelliğinden dolayı da laik bir eğitimin verileceği bu okulu açmak üzere talepte bulunan Eflâk Beyi Aleksandır Morozi'nin oğlu Divan-ı Hümayun tercümanı Dimitraşko Moroz Beyzâde'ye imtiyaz verilmiştir. Dimitraşko, Kuruçeşme[19]'de açılacak okulun hem nazırı hem de müdürü olarak tayin edilmiştir[20].

Sivil tıp eğitimi verilecek böyle bir okulun açılmasında hiç şüphesiz Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin etkin bir rolü vardır. Hekimbaşı halk sağlığını vurgulayıp bu hususta yapılması gerekenleri işaret ettiği bir layiha hazırlayarak padişaha sunmuştur. Her ne kadar hekimbaşının bu layihasına arşiv çalışmalarımızda rastlayamamış olsak da Evasıt-ı Muharrem 1220 (11-20 Nisan 1805) tarihli ferman ile Sultan III. Selim, mektebin açılma gerekçelerini tek tek sıralarken aslında layihanın içeriğini de göz önüne sermektedir[21]. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Kuruçeşme Rum Mektebi'nin açılmasında önemli bir rol oynayan layihasına göre, Süleymaniye Tıp Medresesi, artık çağın ihtiyaçlarına uygun şekilde tıp eğitimi verilmesine elverişli bir ortam sağlayamamaktadır. Ayrıca Avrupa'dan gelen hekimler kendi topraklarında uyguladıkları tedavileri aynen burada da tatbik etmeye çalışmaktalar, toplumsal farklılıkları ve iklimsel değişiklikleri göz önünde bulundurmamaktadırlar. Dolayısıyla devletin kendi eliyle kuracağı ve modern tıp ile yerel özelliklerin sentezlenerek ön planda tutulacağı yeni bir eğitim kurumuna ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç dahilinde eğitim alacak talebelerin aynı zamanda hastanelerde tatbikat yaparak tecrübelerini artırmaları da daha sonraki mesleki hayatlarında başarılı olmalarını sağlayacaktır. Bahsi geçen gerekçelerle kurulmasına izin verilen Kuruçeşme Rum Mektebi, tıp, matematik ve astronomi alanlarında verdiği yüksek eğitimi, 1820 yılındaki Rum isyanına kadar sürdürmüştür. Okul, bu tarihte kapatılmıştır[22].

[19] Bu Rum üniversitesinin yerinde daha sonra Kumaş Boya Apre Fabrikası açılmıştır. Osman Ergin, s. 334.
[20] Evasıt-ı Muharrem 1220 (11-20 Nisan 1805) tarihli ferman müsveddesi. C.SH, 304.
[21] Evasıt-ı Muharrem 1220 (11-20 Nisan 1805) tarihli ferman müsveddesi. C.SH, 304.
[22] Süleyman Büyükkarcı, **Türkiye'de Rum Okulları**, Konya 2003, s. 131.

2. Sultan II. Mahmud Döneminde Sağlık Alanındaki Gelişmelerde Hekimbaşının Tesiri

Sultan III. Selim'in askerî alanda yapmak istediği ıslahat hareketleri, kendinden önceki yenilik taraftarı kimi padişahın yaşadığı gibi, bazı devlet görevlileri ve özellikle de devletin merkezi ordusu olan Yeniçerilerin tepkisiyle karşılaşmış ve çalışmalar hükümdarın tahttan indirilmesiyle sekteye uğramıştır. Buna rağmen Sultan II. Mahmud döneminde gerçekleştirilecek köklü değişim hareketinin nüvesini oluşturmuş ve yeni padişaha sağlam bir temel sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nde düzenli merkezi ordu olarak Sultan I. Murad devrinde kurulan Yeniçeri Ocağı, XIX. yy.a gelene kadar çeşitli zamanlarda isyanlar çıkararak istediklerini yönetim mekanizmasında kabul ettirmişler ve bu da ocak mensuplarının pervasızca ve gereksiz bir özgüvenle hareket etmelerine sebep olmuştur. İstedikleri zaman padişah değişiklerini dahi sağlayabildiklerinden devletin esas yönetim organı olarak kendilerini görmeye başlamışlardır. Bu özgüvenle XVIII. yy.dan itibaren askeri düzenin modernleştirilmesi çalışmalarına karşı çıkan ocak mensupları, ayrıca toplumsal hayatta da rahatsızlık doğuran hareketlerde bulunmaktaydılar. Uzun yıllar süren bu rahatsızlık, Sultan II. Mahmud'un tahta çıkışı ve ocağın kaldırılması düşüncesini hayata geçirmesiyle son bulmuştur[23]. Sultan II. Mahmud, cülusundan itibaren Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması fikrini taşımaktaydı[24]. Ancak bunun için gerekli ortam, 14 Haziran 1826'da yeniçerilerin isyan etmesi, bir gün sonra bu isyanın bastırılmasıyla sağlanmış oldu. 17 Haziran'daki padişahın fermanıyla da Yeniçeri

[23] Yeniçeri Ocağı'nın düzeninin bozulması süreci ve kaldırılışı hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Es'ad Efendi, **Üss-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair)**, haz. Mehmet Arslan, İstanbul 2005; Câbî Ömer Efendi, **Câbî Târihi, (Tarih-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sânî)**, c. I-II, haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara 2003; Şirvânlı Fatih Efendi, **Gülzâr-ı Fütûhât (Bir Görgü Tanığının Kalemiyle Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı)**, haz. Mehmed Ali Beyhan, İstanbul 2001; **Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati, Mehmed Dâniş Bey ve Eserleri**, haz. Şamil Mutlu, İstanbul 1994; Veli Şirin, **Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusu ve Seraskerlik**, İstanbul 2002; Mustafa Akdağ, "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozulması", **AÜDTCF Dergisi**, V/3, Ankara 1947, s. 291-309; Gültekin Yıldız, **Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Ordu ve Toplum (1826-1839)**, İstanbul 2009. Yeniçeri Ocağı'nda yaşanan bozulmalar ve sosyal hayata yansımaları üzerine yeni yaklaşımlar için bk. Kemal Beydilli, "Yeniçeri", **DİA**, c. XLIII, s. 458-462.

[24] Yüksel Çelik, "Nizâm-ı Cedîd'in Niteliği ve III. Selim ile II. Mahmud Devri Askerî Reformlarına Dair Tespitler (1789-1839)", **Nizâm-ı Kādîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi**, ed. Seyfi Kenan, İstanbul 2010, s. 577.

Ocağı'nın kaldırılması resmileşti[25]. Aynı ferman ile yeni bir ordunun kuruluşu da ilan edilmektedir. Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye adıyla kurulan bu yeni ordunun başkumandanlığına ise Serasker unvanıyla Ağa Hüseyin Paşa getirilmiştir[26]. Bundan sonra kurulan yeni ordunun teşkilatlanması faaliyetlerine başlanmıştır. Öncelikle bir kanunname kaleme alınmıştır[27]. Bu kanunnameye göre öncelikle 12.000 kişilik bir ordu oluşturulacak ve bu ordu sekiz tertibe ayrılacaktır. Her tertib 1.527 kişi olacaktır. Sekiz tertibden ikisi, münavebe ile İstanbul'da kolluk görevi yapacaklar, geri kalan altısı ise, Davud Paşa ve Üsküdar kışlalarında bulunacaklardır. Üsküdar'da bulunanlar Anadolu yakasının, Davud Paşa'da bulunanlar ise Rumeli yakasının güvenliğinden sorumlu olacaklardır. Oluşturulan her tertibe hekimbaşının tavsiyesiyle tecrübeli ve modern tıpta bilgili birer hekim ve cerrah tayin edilecektir. Ayrıca hekimbaşı daha önceki yüzyıllarda da yaptığı gibi, yeni kurulan ordunun mensuplarının da tekaüdlük işlemlerinde muayenelerini yapacak ve emeklilik hakkına sahip olup olmadığına karar verecektir. Teoride mükemmel bir şekilde teşkilatlanan ordunun, iş pratiğe gelince aynı mükemmelliğe erişmesi, devlet idaresinin farklı alanlarında da yeniden yapılanma faaliyetlerinin ortaya çıkması ve ordunun teknik anlamda desteklenmesi için yeni kurumların açılmasıyla mümkün olacaktır. Bu kurumlardan en önemlilerinden biri, ordunun sağlık çalışanlarının yetişeceği modern tıp eğitimi verilecek bir okuldur.

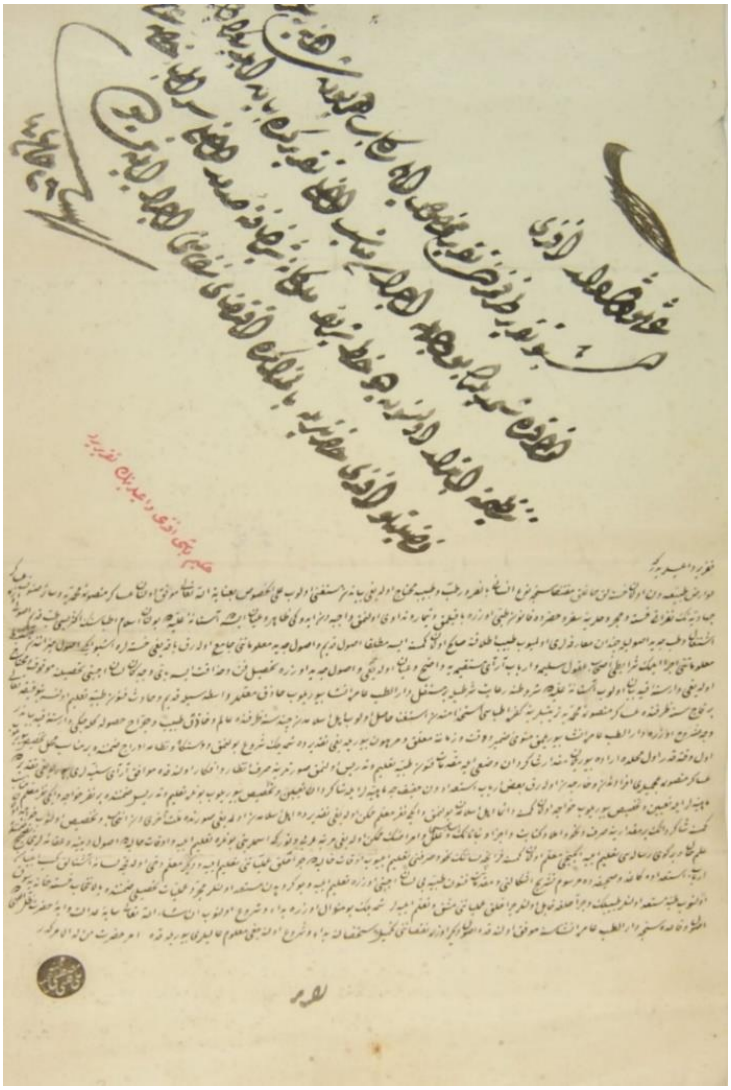
a. Tıbhâne-i Âmire'nin Açılmasında Hekimbaşının Rolü

Yeni kurulan ordunun tıbbi ihtiyaçlarını karşılayacak sağlık çalışanlarının temini Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin yetki ve sorumluluğuna bırakılmıştır. Lakin Behçet Efendi, ilk etapta 12.000 kişilik böylesine büyük bir ordunun sağlık işleriyle ilgilenecek modern tıp bilgisiyle klasik usul tedavi yöntemlerini bir arada uygulayabilecek tecrübeli hekim ve cerrahlar bulmak konusunda oldukça sıkıntı yaşamıştır. Dolayısıyla bu alanda yabancı hekimlerin varlığından istifade edilmiştir. Ancak bu durum sorunların kısa sürede halli için geçici bir çözüm olarak uygulanmıştır. Soruna kökten bir çözüm getirebilmek, Hekimbaşı Mustafa Behçet

[25] Şirin, **a.g.e.,** s. 34-36.
[26] Şirin, **a.g.e.,** s. 44-45.
[27] Gurre-i Zilhicce 1241 (7 Temmuz 1826) tarihli kanunnamenin tam transkripsiyonu için bk. Şirin, **a.g.e.,** s. 96-106.

Efendi'nin uzun süreden beri planladığı ve kısmen III. Selim döneminde gerçekleştirmişken sekteye uğrayan modern tıp eğitimi verecek bir okulun kurulması fikrinin gerçekleşmesiyle mümkün olacaktır. Esasen Sultan II. Mahmud da ihtimam gösterilmesi gerektiğini düşündüğü bir husus olan orduya tayin edilen hekim ve cerrahların durumlarından memnun değildir ve daha iyi yetişmiş aynı zamanda mesleğinde tecrübeli kimselerin orduda görevlendirilmesini istemektedir[28]. Hatta bu hususta sadrazamın hekimbaşı ve seraskerle bir araya gelip durumun değerlendirilmesini ve sorunun halli için çareler üretilmesini emreder. Yapılan görüşmede tıp eğitiminde çağın yakalanabilmesi ve ordunun ihtiyacı olan donanımlı sağlık çalışanlarının yetiştirilebilmesi için yeni bir eğitim kurumunun açılmasının elzem olduğuna ve hekimbaşının mektebin açılma gerekçelerini ve mektebin işleyişini detaylı bir şekilde ele alarak bildirmesine karar verilir. Ayrıca yeni açılacak mekteb için Şehzadebaşı'ndaki Tulumbacıbaşı Konağı'nın uygun olduğu da tespit edilir. Yapılan görüşmede alınan kararlar, sadrazam tarafından bir takrir ile padişaha sunulur. Padişah, kurduğu yeni ordunun gelişimine katkı sağlayacak ve aslında kendi tasavvuruyla da örtüşen böyle bir fikrin ortaya çıkmasından son derece memnuniyet duymuş ve bir an evvel mektebin açılmasını emretmiştir[29]. Bunun üzerine Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi hem halihazırdaki durumu özetleyen hem de tıp mektebinin açılışının gerekçelerini ve eğitim sistemini tafsilatıyla anlatan bir takrir kaleme almıştır[30].

[28] HH, 19308.
[29] HH, 19308.
[30] C.SH, 1287, belge no. 1. Tıbhâne-i Âmire'nin kuruluş nizamnamesi olarak da değerlendirilebilecek takrir ve ekinde yine hekimbaşının kaleme aldığı diğer takrirler, Adnan Ataç tarafından "14 Mart 1827de Açılan Tıp Okulunun Açılışı ile İlgili Dört Belge" adıyla transkripsiyon edilerek yayınlanmıştır (**Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, sayı 2-3, İstanbul 1996-97, s. 242-257).

Resim 44
Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Tıbhâne-i Âmire'nin Kurulmasıyla İlgili İlk Takriri
(C.SH, 1287, belge no. 1)

Behçet Efendi takririnde, öncelikle Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusu mensuplarının hasta ve yaralılarına savaşta ve barışta bakmak üzere çalıştırılacak İstanbul'daki Müslüman hekim ve cerrahların "tıbb-ı kadim usulü" tedavi uyguladıklarını, "tıbb-ı cedid" usulüne ise hâkim olmadıklarını ifade eder. Ancak orduda hekimlik veya cerrahlık yapacakların her ikisinde de mütehassıs olmaları ve ayrıca batı dillerini özellikle Latinceyi de bilmeleri gerektiğini belirtir. Bu sebeple İstanbul'da yeni tıp anlayışıyla açılacak bir eğitim kurumunda yetişecek hekim ve cerrahların birkaç seneye kadar, geçici çözüm olarak başvurulan yabancı hekim ve

cerrahları devre dışı bırakacağını iddia eder. Hekimbaşı, Tulumbacıbaşı Konağı'nda açılması planlanan Tıbhâne-i Âmire'nin eğitim süresinin dört yıl[31], öğrenci sayısının ise 40 olması hususunda tavsiyede bulunmuştur. Öncelikle eğitim kadrosu olarak mektebin bir hoca ve bir halifeye ihtiyacı olduğunu belirterek hoca olarak saray hekimlerinden ve aynı zamanda müderris olan Ahmed Mısrî Efendi'nin 150 kuruş maaşla atanmasını önerir. Seçilecek halifenin ise 75 kuruş maaş almasını tavsiye eder. Hoca ve halifesi, tatil olan salı ve cuma günleri dışında her gün mekteb binasında, sabah namazından sonra başladıkları eğitime saat ona kadar devam edecekler ve okulun giriş mahiyetindeki sınıfı olarak sayılan dördüncü sınıf talebelerine Kuran-ı Kerim, Birgivi Risalesi, dilbilgisi, mesleğin en önemli esaslarından biri olan ilaçlar ve hazırlama yöntemleri gibi dersler okutacaklar, ayrıca hastalıkların Türkçe ve Fransızca isimlerini öğreteceklerdir. Mustafa Behçet Efendi, "talim-i hat ve kitabet"i tıb ilminin olmazsa olmazı olarak değerlendirmekte ve Tıbhâne-i Âmire'ye haftada iki gün bu dersleri vermek üzere 30 kuruş maaşlı bir hattatın tayin edilmesini istemektedir. Bu derslerden başarılı olanlar bir üst sınıf olan üçüncü sınıfa geçmeye hak kazanacaklardır. Hekimbaşı binanın güvenliğinin sağlanması için 40 kuruş maaşla bir güvenilir bekçinin de görevlendirilmesiyle okulun açılır bir hale geleceğini ifade eder.

Yeni kurulan ordunun sağlık alanındaki ihtiyacının karşılanması için sadece hekimlerin eğitilmesi kâfi değildir. Aynı zamanda yaralanmaların ve sakatlıkların tedavisi için cerrah da yetiştirilmesi gerekmektedir. Bu husus, Mustafa Behçet Efendi'nin yazdığı bir diğer takrirde özellikle değinilen bir konu olmuştur[32]. Behçet Efendi, mektebin aynı zamanda cerrah da yetiştirecek bir eğitim kurumu olması gerektiğinden bahisle bir cerrahlık sınıfının da açılması mecburiyetini özellikle vurgulamaktadır. Hekimbaşı bunun için İstanbul'daki cerrahlardan 20 kişinin 50 kuruş maaşla öğrenci olarak seçilmesini, onları yetiştirmek üzere de hoca olarak Avrupa hastanelerinde teorik ve pratik olarak cerrahlık ilmini layıkıyla öğrenmiş Mehmed Necati Efendi'nin 300 kuruş maaşla tayin edilmesini tavsiye etmektedir. Açılan cerrahlık sınıfında öğrenciler yine sabah namazından sonra başlayan eğitimle saat ona

[31] Mustafa Behçet Efendi'nin tavsiye ettiği dört yıllık tıp eğitiminde talebe, dördüncü sınıf giriş mahiyetinde olmak üzere birinci sınıfa kadar yükselir ve birinci sınıfı da bitirdikten sonra yapılan imtihanlardan başarı ile geçerse mezun olabilirdi.
[32] C.SH, 1287, belge no. 2.

kadar Mehmed Necati Efendi'den kurşun çıkarmak, damar bağlamak, kemik kesmek ve çıkıkçılık üzerine dersler göreceklerdir. Burada öğrendiklerini ise, öğleden sonraları askeri hastanelerde tatbik ve tecrübe etme imkânı bulacaklarından bir sene içerisinde tamamen yetişmiş vaziyette ordunun hizmetine girebileceklerdir. Dolayısıyla dışarıdan bir desteğe gerek kalmayacaktır.

Hekimbaşı bu ikinci takririnde, dördüncü sınıftan eğitime başlanacak okulda, bu sınıftaki eğitimi daha önce aldıklarını ispatlayanlar için aynı anda bir üçüncü sınıfın da şimdiden teşkil edilmesi gerektiğine de dikkat çekmektedir. Behçet Efendi, bu durumdaki öğrenciler için açılacak yeni sınıfta İtalyancanın öğretilmesini tavsiye etmekte hatta bu öğrencilerin bu dilden çeşitli çeviriler yaparak Türkçeye kazandırmalarını salık vermektedir. İtalyancayı öğretmek üzere ise 300 kuruş maaş ile Ermeni asıllı Osmanlı teb'asından ve İtalyanca eğitiminde başarılı olduğu bilinen İshak veled-i Antuvan'ın tayinini istemektedir. Bahsi geçen hocanın yetiştireceği 36 kuruş maaşlı 20 öğrenci burada öğrendikleri İtalyanca ile bu dilde yazılan kıymetli tıp eserlerini çevirerek ilim alemine sunacaklar ve böylece Osmanlı tıbbının çağdaşlaşması hareketine katkı sağlayacaklardır.

Hekimbaşının Tıbhâne-i Âmire'nin kuruluşu ile ilgili hazırladığı bu takrirler sadrazamın bir üst yazısıyla padişaha sunulur. Padişahın da bir hatt-ı hümayun kaleme alarak mektebin kuruluşunu onaylaması üzerine 28 Receb 1242 (25 Şubat 1827)'de okulun açılış çalışmalarına başlanır[33]. 17 gün kadar kısa sürede biten çalışmalar neticesinde Tıbhâne-i Âmire, 15 Şaban 1242 (14 Mart 1827)'de açılarak eğitim faaliyetlerine başlamıştır.

Tıbhâne-i Âmire'nin eğitim-öğretim faaliyetleri, dersler için gerekli malzemelerin temini, ayrıca mektebe kabul edilecek öğrencilerin seçilmesi gibi idari konular doğrudan hekimbaşının görevleri arasına dahil edilmiştir. Mesela Mustafa Behçet Efendi, Receb 1244 (Ocak 1829)'te "bazı esbaba mebni" (hekimbaşı metinde bu sebeplere açıklık getirmemektedir) okuldan atılan dördüncü sınıf talebelerinden Mazharzâde Ahmed Resmi ve Ahmed Zihni bin Hafız Mehmed yerine mülazımlardan Şükrü bin Arif ve Ahmed Saadeddin bin Mehmed Esad'ın alınmalarını sağlamıştır[34].

[33] C.SH, 1287, belge no. 3 arka yüzü.
[34] C.MF, 3448.

Öğrenciler arasındaki değişikliklere bir diğer örnek, okulun 20 kişilik cerrah öğrencileri arasında yer alan Ahmed Raşid Efendi'nin ordudaki cerrah ihtiyacına binaen Ramazan 1244 (Şubat 1829)'te taburda göreve başlamasıdır. Bunun üzerine Behçet Efendi, ondan boş kalan cerrahlık kadrosuna mülazımlardan Abdullah Eşref oğlu İbrahim'in alınmasını talep etmiştir[35].

Hekimbaşı aynı zamanda mektepte okutulacak dersler için gerekli kitapların teminiyle de ilgilenmektedir. Mesela, hekimbaşının talebiyle derslerde okutulmak üzere Paris'ten çeşitli tıp kitaplarının siparişi verilmiştir. Bu kitaplar, Şevval 1244 (Nisan 1829)'te gelerek Başmuhasebe'ye kaydedildikten sonra okulun kütüphanesine dahil edilmiştir. Bahsi geçen kitaplar, 24 adet fizyoloji, 24 adet fenn-i mualecat-ı marazi ve 6 adet teşrih kitabıyla birlikte 2 büyük tıp lügatidir[36]. Okulun kütüphanesinin zenginleşmesi ve öğrencilerin eğitimlerinde başarının artması için Mustafa Behçet Efendi'nin yeni eserlerin kütüphane bünyesine katılması çalışmaları daha sonra da devam etmiştir. Mesela, Cemaziyelevvel 1246 (Kasım 1830) tarihinde hekimbaşı, okulun kütüphanesinde kullanılmak üzere nadir bulunan bir sözlük olan *Menenski Lügati*'ne Tıbhâne'de ihtiyaç olduğunu ifade ettikten sonra tedarikinin zor olduğunu da belirterek Avrupa tarafına gidecek olan hekim Katani'nin gittiği yerlerde bu kitabı bulduğu takdirde satın alabilmesi hususunda müsaade arz etmiştir[37].

Mektepte ders materyali olarak sadece kitaplara ihtiyaç duyulmamaktaydı. Bunun yanında özellikle cerrahlık dersleri tatbikat ile yapılması gereken dersler olduğundan kimi teknik malzemeye de gereksinim vardı. Mektebin teknik malzemelerinin temini yine hekimbaşının mesuliyeti altındaydı. Mesela, Tıbhâne-i Âmire'de cerrahlık dersi veren Kostantin Efendi, dersi öğrenciler için daha verimli hale getirmek ve dersteki uygulamalarda kullanmak üzere, yaralanmalarda ve sakatlıklarda gerekli cerrahi müdahalelerin yapılabilmesi için istifade edilen ilaç ve sair malzemeleri barındıran bir adet cerrah sandığına ihtiyaç duymaktadır. Ancak mektepte bu ihtiyacın karşılanacağı bir sandık mevcut değildir. Bunun üzerine Mustafa Behçet Efendi, sandığın temini için bir arayışa girişmiş ve hekim Vasilaki'nin oğlunun

[35] C.MF, 16.
[36] C.MF, 7539.
[37] C.MF, 14.

öldüğünü ve ondan bir adet cerrah sandığı kaldığını tespit etmiştir. Behçet Efendi 590 kuruş değerindeki sandığı muayene ederek okulda kullanıma elverişli olduğunu görmüştür. Hekimbaşının ifadesiyle benzer özelliklerde bir sandık Avrupa'dan sipariş edildiği takdirde 2.000 kuruştan daha ucuza alınamaz. Hekimbaşının talebi olan sandığı 590 kuruş gibi değerinin ¼ fiyatına temin etmek devletçe de daha makul göründüğünden, masrafı Mukataat Hazinesi[38]'nden karşılanmak üzere 21 Rebiülahır 1247 (29 Eylül 1831) tarihinde alımı kabul edilmiştir[39].

Hekimbaşı, Tıbhâne-i Âmire'deki hekimlik eğitiminin tasarladığı gibi dört sınıf halinde devam etmesi için çalışmalarını sürdürmüştür. 1249 (1833) yılına gelindiğinde Tıbhâne-i Âmire'de sınıf-ı râbi, sınıf-ı sâlis ve sınıf-ı sâni olmak üzere üç sınıfta hekimlik eğitimi verilmekte, cerrahlık sınıfı da aynı şekilde varlığını korumaktadır. Sınıf-ı sâniyi tamamlayanlar, imtihan edilip hastanelere muavin olarak gönderilmişlerdir. Buna sebep Tabiat bilgisi ve Botanik gibi derslerin okutulması tasarlanan sınıf-ı evvelin açılmasının uzun zaman gerektirmesi ve hâlâ açılamaması, bu sırada talebelerin hem eğitimlerini pratik olarak sürdürmek hem de mevcut ihtiyacı karşılamak üzere görevlendirilmeleridir[40]. Ancak Mustafa Behçet Efendi, uygun şartların sağlandığını, dolayısıyla artık sınıf-ı evvelin açılmasının zamanı geldiğini düşünmektedir. Bunun üzerine bir takrir kaleme alarak, sınıf-ı sânideki yetenekli öğrencilerden seçilmek üzere 40 kişilik bir öğrenci grubu belirlenerek 100'er kuruş maaşla sınıf-ı evvelin oluşturulmasını talep etmiştir. Sınıf-ı evvele hoca olarak da Fransa ve İtalya'da tıp alanında yüksek eğitim almış ve aynı zamanda Arapçaya hâkim ve Türkçe kitaplar neşretmiş Covani'nin 500 kuruş maaşla atanmasını önermiştir[41]. Hekimbaşının bu konudaki talebi sadrazam tarafından bir takrir ile padişaha sunulmuş, padişahın da kabulüyle sınıf-ı evvelin açılması için gerekli muameleler 24 Receb 1249 (7 Aralık 1833) tarihinde başlatılmıştır[42].

[38] Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusunun masraflarının karşılanması için kurulan hazine, daha sonraları Mansure Hazinesi adını almıştır. Mukataat Hazinesi hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Terzi, **Hazine-i Hassa**, s. 9-10.
[39] C.MF, 3443.
[40] C.SH, 792, belge no. 1.
[41] C.SH, 792, belge no. 1.
[42] C.SH, 792, belge no. 1.

Tıbhâne-i Âmire'de artık dört sınıf halinde tıp eğitimi sürdürüleceğinden, mektebin fiziki durumu cerrahlık sınıfının çalışmalarını yürütmesine elverişsiz bir hale gelmiştir. Bu sebeple Mustafa Behçet Efendi, aynı takririnde Tıbhâne-i Âmire'deki 20 kişilik cerrahlık sınıfı öğrencilerinin Topkapı Sarayı'nın sahil kısmında yer alan Bostancılar Hastanesi'nin yerinde, 5 Şaban 1247 (9 Ocak 1832) tarihinde açılan Cerrahhâne'ye naklini talep etmiştir. Hekimbaşının talebi tafsilatlı bir şekilde değerlendirildikten sonra uygun bulunarak nakil işlemlerinin gerçekleşmesi için emir verilmiştir. Bu emir, Cerrahhâne'nin idarecisi olmasından dolayı Asâkir-i Hassa-i Şahane Hekimbaşısı Abdülhak Molla'ya da gönderilmiş ve Şaban 1249 (Aralık 1833) başından itibaren Tıbhâne'deki 20 öğrenci ve bir hocanın artık maaşının Cerrahhâne'ye nakledildiği bildirilmiştir. Abdülhak Molla bunun üzerine, Cerrahhâne'nin halihazırdaki öğrenci sayısını ve yeni gelenlerle birlikte oluşturulacak sınıfların yapısını detaylı bir şekilde gösterdiği bir takrir kaleme almıştır. Buna göre Cerrahhâne'nin mevcudu 81 öğrencidir. Tıbhâne'den gelecek 21 kişiyle mevcut 102 kişiye çıkacaktır. Bu 102 kişilik öğrenci sayısı, üç sınıfta eğitim görmek üzere ayrılacaktır. Buna göre 1. sınıfta 23, 2. sınıfta 34 ve 3. sınıfta 45 talebe olacaktır[43]. Böylelikle cerrahlık eğitimi sadece Cerrahhâne'de verilmeye başlanmış, tıp eğitimine ise dört sınıf halinde Tıbhâne-i Âmire'de devam edilmiştir.

b. Tıbhâne-i Âmire'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'ye Dönüşmesi Sürecinde Hekimbaşının Yeri

Tulumbacıbaşı Konağı'nda sadece tıp, Cerrahhâne'de ise cerrahlık eğitimi verilmeye devam edilirken, Mustafa Behçet Efendi'nin yerine hekimbaşı olan Abdülhak Molla bir müddet sonra, birtakım gerekçelerle iki kurumun birleştirilmesinin daha uygun olacağını bir takrir ile sadrazama sunmuştur[44]. Hekimbaşının gerekçelerinden en önemlisi, Tıbhâne'de mevcut öğrenci, hoca, memur toplam 139 kişinin geceleri evlerine gidip sabahları okula gelmelerinin eğitimi sekteye uğratmasıdır. Bulundukları mekân da geceleri kalmaya müsait değildir. Dolayısıyla Tıbhâne ile Cerrahhâne'nin birleştirilmesi ve eğitimin "leyli ve nehari" yani yatılı olarak Cerrahhâne binasında verilmesi yerinde olacaktır. Hekimbaşının bu talebi 25

[43] C.SH, 792, belge no. 2.
[44] C.MF, 3251.

Receb 1252 (5 Kasım 1836) tarihinde sadrazam tarafından onaylanarak gerekli işlemlerin yapılması için Mansure defterdarına havale edilmiştir. Akabinde iki mektebin de aylık maliyeti ortaya koyulmak üzere maliyeden kayıtları çıkarılmış ve bir defter ile sadrazama sunulmuştur. Buna göre 1 Şaban 1252 (11 Kasım 1836) tarihi itibariyle birleştirilecek olan iki mektepten Tıbhâne'de hocalar, öğrenciler ve idari görevliler için ödenen maaş aylık olarak 10.775 kuruş iken Cerrahhâne'de bu masraf kalemi 6.160 kuruş tutmaktadır. İki kurumun sadece maaşlar için hazineye aylık maliyeti 16.935 kuruş, yıllık ise 203.220 kuruştur. Bu sırada iki kurumun toplamda 256 olan hoca, öğrenci ve idari görevlileri için verilecek yıllık tayinat ve elbise ücretlerinin de 207.649,5 kuruş tuttuğu hesaplanmış, bunlarla birlikte maliyetin yekûn olarak 410.869,5 kuruş olduğu tespit edilmiştir[45]. Bu defter Mansure defterdarı tarafından bir takrir ile sadrazama sunulmuş, sadrazamın oluruyla iki okulun birleştirilmesi kesinleşmiştir.

Birleştirilen iki kurum, bir yıl süre için aynı binada eğitim vermiştir. Bir yılın sonunda aslında kullanılan binanın yetersiz olduğu ve Cerrahhâne'nin yanında inşa edilen Asâkir-i Hassa Hastanesi'nin mektebin çalışanlarının ikametinde yetersiz kaldığı ortaya çıkmıştır. Bu sorunun çözümlenmesi de bir başka hekimbaşının döneminde gerçekleşmiştir. Hekimbaşı Ahmed Necib Efendi, elverişli koşullara sahip olmayan binanın yerine yeni bir mekân talebinde bulunmuştur[46]. Hekimbaşı, kaleme aldığı takririnde ihtiyaç olan binanın evsafını tafsilatıyla anlatmıştır. Buna göre tıp eğitimi yapılacak yeni binanın; kırk beş ya da ellişer yatak kapasiteli dört beş büyük oda, birkaç basamakla çıkılacak yükseklikte bir kürsüye sahip bir derslik, bir kütüphane, mutfak, çamaşırhane, insanın anatomik olarak resmedildiği görsellerin ve insan maketlerinin yer aldığı aynı zamanda otopsi yapılacak bir oda, uygulamada kullanılacak aletlerin ve takımların saklanacağı bir hazine, bir iki mahzen ve şadırvana ihtiyacı vardır. Ayrıca pratik yapılabilecek bir de hastane lazımdır. Hekimbaşının bu talebi, sadrazam tarafından maliyet hesabı çıkarılmak üzere 7 Muharrem 1253 (13

[45] C.MF, 3251.
[46] C.SH, 534, belge no. 1.

Nisan 1837)'te Darbhane-i Âmire defterdarına[47] havale edilmiştir[48]. Darbhane defterdarı, hekimbaşının istediği böyle bir bina ve hastane kompleksinin inşasının hazineye çok maliyetli olacağı düşüncesiyle, talep edilen özelliklere sahip bir bina arayışına girmiştir. Yaptığı çalışma neticesinde Galata Sarayı'nın[49] talebe yakın özelliklere sahip olduğunu tespit etmiş, mekânda incelemeler yapmış ve bir keşif defteri hazırlamıştır. Daha sonra görüşlerini, yerinde yaptığı tespitleri ve gerekli tamiratları rapor ettiği keşif defterini sadrazama sunmuştur. Buna göre, sarayın dört adet koğuşu ve üç adet hamamı ayakta olduğundan bu kısımlar hastane ve yemekhane olacak durumdadır. Sarayın bazı mahalleri de dershane, teşrihhane ve kütüphane olarak düzenlenebilecek özelliktedir. Defterdar, hazırladığı keşif defterinde sarayda yapılacak tamirat ve tadilatlar için toplam 813.593 kuruşa ihtiyaç olduğunu hesaplamıştır[50]. Bunun üzerine sadrazam serasker paşa ile birlikte gidip gerekli incelemeleri yerinde yapmış ve son kararı vermek üzere konuyu 26 Safer 1253 (1 Haziran 1837)'te padişaha sunmuştur. Padişah, âtıl vaziyette bir binanın yenilenmesiyle kullanılabilir bir hale getirilmesi ve buranın tıp eğitimine tahsisinin devletin faydasına bir uygulama olacağı düşüncesiyle 28 Safer (3 Haziran)'de sarayın mektebe dönüştürülmesini kabul etmiştir[51]. Bir gün sonra ise, sadrazam padişahın kararını Darbhane defterdarına bildirerek gerekli muamelelerin yapılmasını emretmiştir[52]. 6 Rebiülevvel (10 Haziran)'de ilgili yerlere ilmühaberler gönderilmiş, 3

[47] Mansure Hazinesinin teşkili ve askerî masrafların karşılanması için gerekli gelirlerin bu hazinede toplanmasından sonra Hazine-i Âmire geri planda kalmış ve önemi gitgide azalmıştır. Hazine-i Âmire, Darphane'den yardım almadan ayakta duramaz hale gelmiştir. Nihayetinde Selh-i Cemaziyelahır 1251 (23 Ekim 1835) tarihinde Hazine-i Âmire ile Darphane birleştirilmiş ve başdefterdarlık da kaldırılarak Darphane-i Âmire Defterdarlığı kurulmuştur. Terzi, **Hazine-i Hassa**, s. 11-12.

[48] C.SH, 534, belge no. 1.

[49] Sultan II. Bayezid tarafından Tophane sırtlarında yaptırılan Galata Sarayı, Enderun'a ve Kapıkulu Sipahi Ocağı'na aday yetiştiren eğitim müesseselerinin en gelişmişi ve itibarlı olanıydı. Derslerinde başarılı olan adaylar Enderun'a geçme hakkını elde ederlerdi. İkinci derecedeki adaylar ise Kapıkulu Sipahi Ocağı'na alınırdı. XIX. yüzyılın başlarına kadar Galata Sarayı önemsiz değişikliklerle bu statüsünü korumuş, Sultan II. Mahmud'un çok değer verdiği mektep 1817'de meşhur Tophane yangınında tamamen harap olduktan sonra padişah tarafından 1821'de yeniden yaptırılarak tekrar saray mektebi haline getirilmiştir. Sürekli değişikliklerin yaşandığı bu dönemde Galata Sarayı da durumdan etkilenerek 1835'te dağıtılmış, kısa bir süre sonra burada Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne kurulmuştur. Sultan Abdülmecid, Mekteb-i Tıbbiyye'yi Haliç'teki Humbarahâne binasına naklederek Galata Sarayı'nı yeniden açmış, ancak bu da uzun ömürlü olmamış, nihayet burada 1868'de tamamen farklı bir hüviyet ve programla Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi açılmıştır. Mehmet İpşirli, "Galata Sarayı", **DİA**, c. XIII, s. 322-323.

[50] C.SH, 534, belge no. 2-3.

[51] HAT, 48932.

[52] C.SH, 534.

Rebiülahır (7 Temmuz)'da da fermanı yazılmış ve böylelikle Tıbhâne'nin Galata Sarayı'na taşınma süreci başlamıştır[53].

Galata Sarayı'nın Tıbhâne'ye dönüştürülmesi yaklaşık olarak bir sene sürmüştür. 21 Safer 1254 (16 Mayıs 1838)'te binanın yenilenmesi tamamlanmış artık tefriş işlerine sıra gelmiştir. Şaban 1254 (Ekim 1838) itibariyle de yeni binaya taşınma süreci ve okuldaki eğitim öğretim faaliyetleri Mekteb-i Tıbb-ı Cedid adıyla başlamıştır[54]. Bu süreç mektebin, bânîsi Sultan II. Mahmud'un *Adlî* mahlasına izafeten Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyye-i Şahane adıyla 3 Zilhicce 1254 (17 Şubat 1839) tarihinde resmi olarak açılışıyla tamamlanır[55]. Mekteb eksikliklerin tamamlanmasıyla ancak 25 Zilhicce (11 Mart 1839)'de yeni ismiyle eğitim öğretim faaliyetlerine devam edecektir. Kısa bir süre sonra Sultan II. Mahmud, yanında Ahmed Necib Efendi'nin yerine o gün yeniden hekimbaşılığa getirilen aynı zamanda Mekteb-i Tıbbiye Nazırı Abdülhak Molla, saray hekimlerinden Neuner, üst düzey devlet görevlileri ve diğer saray hekimleri olduğu halde hem okuldaki eğitimi yerinde görmek hem de hastanede yatan

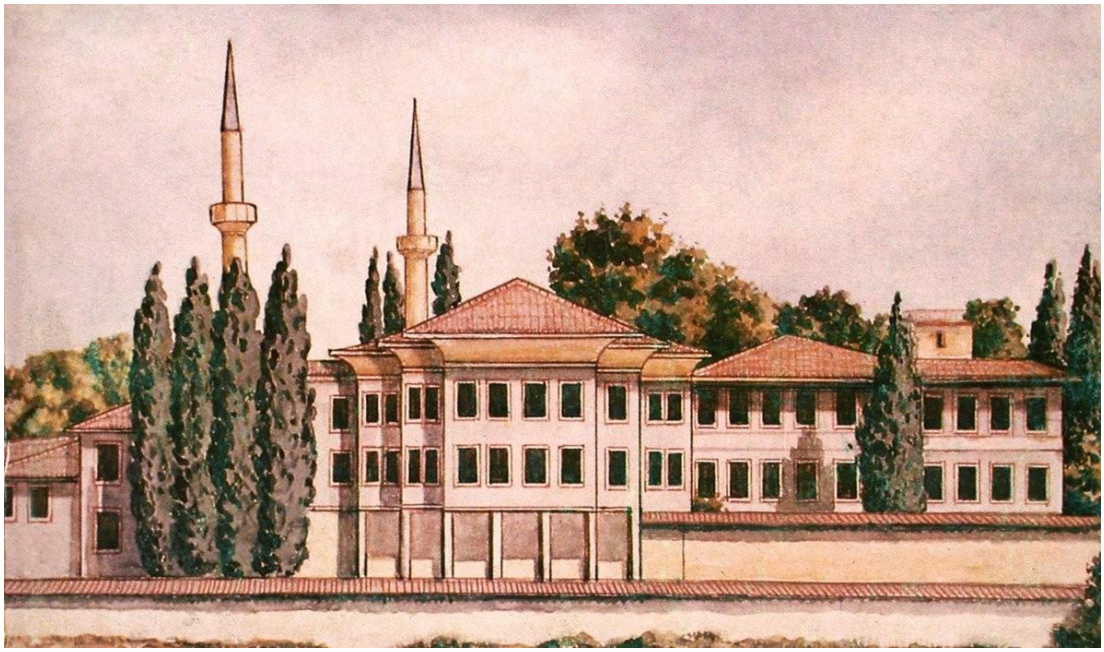
[53] C.SH, 534, belge 4-5-6-7. Hekimbaşı Abdülhak Molla'nın takriri üzerine başlayan mektebin taşınma süreci hakkında aynı vesikalar üzerinden değerlendirmelerde bulunan bazı araştırmacılar belgelerin üzerlerindeki tarihleri yanlış okuyarak olayların seyrini tamamen değişik sunmuşlardır. Özellikle ilk buyuruldunun ayı Muharrem yerine Safer olarak okunmuş ve süreç bir ay daha geç başlatılmıştır (Ayten Altıntaş, "Osmanlılarda Modern Anlamda Tıp Eğitiminin Başlaması Tıbhâne-i Amire", **Osmanlı**, Ankara 1999, c. VIII, s. 539). Ayrıca yine aynı araştırmacı tarafından ilgili yerlere ilmühaberlerin gönderilmesi tarihi de 6 Rebiülevvel yerine 6 Receb olarak görülmüş ve dört aylık bir fark meydana gelmiştir. Bu sebeple oradan naklen yayınlanan diğer çalışmalarda da bu hatalar aynı şekilde sürdürülmüştür (Emre Dölen, **Türkiye Üniversite Tarihi 1 Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922)**, İstanbul 2009, s. 191).

[54] Altıntaş, "Tıbhâne-i Amire", s. 540.

[55] Arslan Terzioğlu, "Dr. Neuner'in Osmanlı İmparatorluğu'nda Eczacılığı Reform Çabalarına ve Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 17 Şubat 1839'da Açıldığına Dair Avusturya Arşiv Belgeleri", **Erdem Dergisi**, VII/19 (1991), s. 252-253. Arslan Terzioğlu, Viyana Haus-Hof und Staats-Archiv'de bulduğu 20 Şubat 1839 tarihli ve Galatasaray'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin açılışı ile ilgili belgede Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin törenle açılış tarihini 17 Şubat 1839 olarak kaydedip belgenin çevirisini şu şekilde vermektedir:

"*Saray müneccimleri tarafından uğurlu olduğu tesbit edilen 17 Şubat (1839) da, Topkapu'daki Tıp okulunun 180 öğrencisinin, Galatasaray'da tesis edilen ve kurucusu Sultan'ın lakabına istinaden Adliye olarak anılan tıp ve cerrahi akademisine nakli nedeniyle yapılan açılış törenine bu tesisin en üst sorumlusu olarak Said Paşa, Maliye Bakanı Nafiz Paşa aynı kuruluşun (yani okulun) Nazırı Osman Efendi, çok sayıda yüksek rütbeli memur ve subaylar ile bazı Avrupalı hekimler ve onlar arasında bu yeni tıp ve cerrahi akademisinin organizasyonu ile görevlendirilen Avusturyalı hekim Dr. Bernard hazır bulundular. Yapılan açılış töreninden sonra bu açılışa katılan bütün zevat bu tesisin büyük salonlarından birinde, bir hoca tarafından Kur'an okunmasını dinlediler. Bu tesisin eksiklerinin tamamlanmasından sonra öğretime başlaması bilahâre Türklerin yeni yıl başlangıcı olan Mart ayının ilk günlerinde olacaktır*."

hastalara uygulanan tedaviler hakkında incelemeler yapmak üzere 29 Safer 1255 (14 Mayıs 1839)'te okulu ziyaret etmiştir[56].

Resim 45
Galatasaray Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyye-i Şahane Binasının Süheyl Ünver Tarafından Yapılan Çizimi

Görüldüğü üzere devletin modern tıp eğitimi alanında gelişmesine Sultan III. Selim döneminden itibaren yeni eğitim kurumları açılmasında, dönemin hekimbaşıları Mustafa Behçet Efendi ve Abdülhak Molla'nın katkıları büyüktür. Hekimbaşılar, batıdaki tıbbi gelişmeleri yakinen takip ederek yeni tedavi yöntemlerini klasik uygulamalarla sentezleyip o şekilde yetişecek sağlık çalışanlarının zamanla Osmanlı tıbbını en üst seviyeye çıkaracaklarına ve böylece zamanla batının etkisinden kurtularak özgün yöntemlerle başarı elde edeceklerine inanıyorlardı. Dolayısıyla bunun için çağdaş tıp eğitiminin verileceği yeni kurumlara ihtiyaç vardı. Yukarıda tafsilatıyla anlatıldığı üzere bu girişimlerin Sultan II. Mahmud döneminde geldiği en üst nokta Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyye-i Şahane'dir. Daha önceki eğitim kurumlarında olduğu gibi bu okul da kuruluş aşamasında Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığı olarak idari açıdan hekimbaşına ilave görev olarak tevcih edilmiştir[57]. Hekimbaşı bu aşamada mektebin hem idari hem de akademik görevlilerinin tayini ve azli gibi işlemlerle

[56] Yeşim Işıl Ülman, **Galatasaray Tıbbiyesi**, İstanbul 2017, s. 26.
[57] İ.DH, 5729, belge no. 2.

ilgilenmiş, ayrıca öğrencilerin alımında da söz sahibi olmuştur. Bunun yanı sıra eğitim faaliyetleri için gerekli alet edevat ve kitapların teminiyle de meşgul olmuştur.

Tıbhâne-i Âmire ile başlayan ve Mekteb-i Tıbbiye ile devam eden modern tıp eğitimi, öncelikli olarak bu konuda bilgi ve tecrübesi sabit hocalar sayesinde gerçekleşecektir. Dolayısıyla okulun bu anlamda Avrupa'dan gelen hekimlerle desteklenmesi yerinde bir uygulama olarak karşımıza çıkar. Hekimbaşı Abdülhak Molla, kişisel ilişkilerinden de istifadeyle Avrupa'da meşhur hekimlerle iletişime geçerek Osmanlı topraklarına gelip burada çalışabilecek kimseler aramaya başlamıştır. Sultan II. Mahmud'un da yaklaşımının bu yönde olduğunun farkında olan Abdülhak Molla, padişaha Avrupa'dan hekim getirtilmesi konusunda telkinlerde bulunmuştur. Nihayet Sultan, o sırada Viyana üzerinden Paris'e sefaret göreviyle gidecek olan Ahmed Fethi Paşa'dan Viyana'dan mesleğinde tecrübeli ve marifetli iki hekim araştırarak bulmasını ister. Ahmet Fethi Paşa, 21 Temmuz 1838 tarihli mektubunda Prens Metternich'in hekimi ve aynı zamanda Hariciye Müsteşarı Baron Ottenfels'in üstadlıklarına şahadet ettiği iki hekim bulunduğunu yazmıştır. Bu hekimlerde karar kılındıktan sonra Ahmed Fethi Paşa, durumun takibini Viyana Sefiri Mehmed Rifat Bey'e bırakarak Paris'e doğru hareket etmiştir. Mehmed Rifat Bey'in 1 Ağustos 1838 tarihli mektubunda anlaşma yapmak üzere seçilen hekimler 32 yaşındaki Neuner ve 30 yaşındaki Bernard'ın eğitim bilgilerine yer verilmiştir. İkisi de "*Viyana'daki Asakir-i Nizamiye Tıbhâne ve Teşrihhanesinde (Josephinum) ecnebi lisan, tababet, cerrahlık, göz hekimliği ve ebelik fenleri*"nde eğitimlerini tamamlamışlar ve diplomalarını almışlardır. Beş senedir de askeri alay ve hastanelerde çalışarak tecrübe sahibi olmuşlardır. Ancak hekimlerin gördükleri eğitimleri belgelemeleri seçilmelerinde tek başına yeterli değildir. Aynı zamanda Viyana Türk Sefareti hekimi, adayların hem belgelerini incelemiş hem de imtihana tâbi tutarak tıp alanında son derece bilgili ve tecrübeli olduklarını tasdiklemiştir. Nihayet 1 Kasım 1838'de Neuner ve Bernard ile mukavele imzalanmış ve hekimler 3 Aralık 1838'de İstanbul'a gelmişlerdir[58]. Neuner Sultan II. Mahmud tarafından saray hekimliğine getirilirken, Bernard büyük beklentilerle kurulan Mekteb-i Tıbbiye için yeni esaslar dahilinde bir

[58] Ayten Altıntaş, "K. A. Bernard'ın Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Kurucusu Olduğu Meselesi ve Görevi Hakkında", **Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları**, haz. Hüsrev Hatemi-Ayten Altıntaş, İstanbul 2006, s. 80-82.

tıp eğitimi planı hazırlamak ve bunun yürütücüsü olmak üzere burada görevlendirilmiştir. Bernard sahip olduğu muallim-i evvel unvanıyla, mektepteki tıp eğitimine yeni bir form kazandırmak için okulun müdürü Osman Saib Efendi ile birlikte hareket ederek kurumun Nazırı Abdülhak Molla'nın da onayıyla birtakım faaliyetlere girişmiştir. Bunlardan en önemlisi, daha evvel dört yıl olan eğitim süresinin dört yıllık hazırlık mahiyetinde idadi dört yıllık da esas tıp eğitiminin verileceği sekiz yıla çıkartılmasıdır. Bir diğeri ise, Viyana'da eğitim aldığı Josephinum'u örnek alarak bir botanik bahçesi tesis etmesidir[59].

c. Hekimbaşının Karantina Meclisi'nin Kuruluşuna Katkıları

Salgın hastalıklar, devletler için her zaman büyük bir tehlike arz etmiştir. Hem ekonomik hem de sosyal yönden uzun vadeli çok büyük tesirleri olan bu hastalıkların yayılmasını önlemek üzere karantina uygulamaları yapılmış ve böylece devletin ve toplumun salgından etkilenme oranı en aza indirgenmeye çalışılmıştır. İşte Osmanlı Devleti de XIX. yy.ın başlarından itibaren ortaya çıkan ve büyük bir yıkım yaratan veba hastalığını ortadan kaldırmak veya zararını en aza indirebilmek için çeşitli önlemlere başvurmuştur. Padişah Sultan III. Selim'in bu hususta aldığı tedbirlerden en önemlilerinden biri Yedikule dışındaki Rumlara ait hastanenin vebaya çare arayan İtalyan hekimlere tahsis edilmesi ve sığır vebası hakkında Anadolu'da çeşitli araştırmalar yapmak isteyen bu hekimlere imtiyazlar tanınmasıdır[60]. III. Selim'in vebayı önlemek için uyguladığı bir başka önlem ise, 1812 yılında sokakların, evlerin ve hatta hanların yani şehrin temiz tutulması, havanın kirletilmemesi için emirler vermektir[61]. Bu sırada şehirde vebanın yayılmasına sebep olarak görülen bazı yerler de yıktırılmıştır. Yerine getirilen tedbirlerin ardından karantina uygulamalarına başlanmıştır.

Karantina uygulamaları, Sultan II. Mahmud döneminde de Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin öncülüğünde sürdürülmüştür. 1831 yılında özellikle Hindistan üzerinden İran ve Rusya'ya yayılan oradan da Osmanlı topraklarına sirayet eden kolera

---

[59] Arslan Terzioğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitiminin Batılılaşması", **Osmanlı**, Ankara 1999, c. VIII, s. 522.
[60] Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", **Belleten**, LXIII/222 (1994), s. 331.
[61] Sarıyıldız, "Karantina Meclisi", s. 331.

hastalığı İstanbul'da da görülmeye başlamıştır. Bunun üzerine Mustafa Behçet Efendi, bir takrir hazırlayarak tedavisi mümkün olmayan ancak bazı tedbirlerle yayılması önlenebilecek bu hastalığın özellikle askerlerin sağlığı üzerinde olumsuz tesirleri olacağından, İstanbul'a Karadeniz'den gelen gemilerin uygun bir bölgede tutulmaları ve karantina usullerinin uygulanmasını istemiştir[62]. Hekimbaşının bu talebi, o sırada sadrazam Reşid Mehmed Paşa'nın seferde olmasından[63] dolayı yerine merkezdeki işleri yürüten sadaret kaymakamı tarafından padişaha sunulmuştur. Kaymakam takririnde bu konu ile alakalı bir meclis toplanacağını ve bu meclisin tahaffuz çalışmaları için yapılması gereken tedbirleri tayin edeceklerini kaydetmiştir. Hatta hekimbaşının hastalıktan kurtulma yollarını ve alınacak önlemleri tafsilatıyla ele alacağı bir layiha hazırlayacağını belirtmiştir. Bunun üzerine Behçet Efendi *İllet-i Cedide Risalesi* adıyla bir layiha hazırlamış ve padişaha sunmuştur. Padişah hem hekimbaşının layihasını hem de meclisten çıkan gemilere karantina uygulanması kararını değerlendirerek, Karadeniz'den İstanbul'a gelen Müslüman gemilerinin Büyük Liman'da, diğerlerinin ise İstinye Körfezi'nde beş gün karantina altında tutulmaları ve daha sonra sistemli bir hale getirilmesi planlanan karantina işlemlerine bir nizam vermek maksadıyla Mustafa Nazif Efendi'nin görevlendirilmesi hakkında emir vermiştir[64].

Sultan II. Mahmud, Karantina Meclisi kurma tasavvuru için zemin hazırlamak üzere Mustafa Nazif Efendi ile birlikte Kâmilzâde Arif Efendi'yi görevlendirmiştir. Bununla beraber Nazif ve Arif Efendilerin uygulamanın nasıl olabileceği hususunda Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'ye başvurmalarını ve ulemanın itirazına mahal vermemek için de onlarla işin şer'î tarafının çözümlenmesi hususunda görüşmelerini

---

[62] HH, 47952-A.

[63] Sadrazam Reşid Mehmed Paşa, 12 Haziran 1830'da Edirne'ye hareket etti. Yanya, Manastır, Arnavutluk taraflarının ıslahı ve peyderpey nizâmiye taburları yetiştirme isteği üzerine Ohri ile Elbasan ve Dukakin sancakları da kendisine tevcih edildi. Rumeli valisi ve sadrazam olarak âyanın varlığına karşı idi. Bu bakımdan öncelikle İşkodralı Mustafa Paşa'nın nizâmiye askeri teşkiliyle ilgili muhalefetini bertaraf etmek ve isyanını bastırmak üzere harekete geçip Pirlepe yakınlarındaki dağlık Babuna bölgesinde onu hezimete uğrattı (21 Nisan 1831). Daha sonra Bosna'daki huzursuzluğun ortadan kaldırılmasına çalıştı. Temmuz 1831'de Priştine civarındaki muharebelerde Boşnaklar sadrazam karşısında başarı kazandılar. Bu başarı Gradaçaçlı Kaptan Hüseyin önderliğindeki ayaklanmaya güç kazandırdı. Bosna'daki ayaklanmalar nihayet askerî harekâtla bastırıldı ve sadrazam merkezî idarenin kurulmasında önemli bir hizmet ifa etmiş oldu. Kemal Beydilli, "Reşid Mehmed Paşa", **DİA**, c. XXXV, s. 13.

[64] Sarıyıldız, "Karantina Meclisi", s. 333.

emretmiştir. Ulema ile yapılan görüşmeler neticesinde durumun şer'î hukuka aykırı olmadığı tasdiklenmiştir. Buradan da müspet netice alan Nazif ve Arif Efendiler bir nihai rapor düzenleyerek, karantina faaliyetlerini düzenlemek için seçilecek birkaç kişinin haftanın belli günlerinde belli bir mekânda toplanmalarını istemiş yani meclisin kurulmasını talep etmişlerdir[65].

Karantina Meclisi'nin kuruluş hazırlıkları oldukça uzun bir zaman almıştır. Özellikle uygun zemin oluşturulması ve müşterek fikir birliği yaratılması için bu zamanın geçmesi yerinde bir durum olmuştur. Nihayetinde padişahın 2 Safer 1254 (27 Nisan 1838)'teki emri, Şeyhülislam Mekkîzâde Asım Efendi'nin karantina uygulamasının şeriata uygun olduğunu ifade eden fetvası ve Takvim-i Vekayi'de de ilan edilmesiyle Karantina Meclisi kurulmuştur[66]. Sıhhiye Meclisi, Karantina Meclisi, Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye, Karantina Nezâreti, Sıhhiye Nezâreti, Meclis-i Tahaffuz gibi çeşitli isimlerle anılan bu meclis başlangıçta Meclis-i Tahaffuz-ı Ûlâ ve Meclis-i Tahaffuz-ı Sânî olmak üzere iki şube halinde teşkilatlandırılmışsa da bu fark zamanla ortadan kalkmıştır[67].

Hariciye Nezareti bünyesinde kurulan meclisin nizamnamesine göre o sıralarda hekimbaşılıktan azledilmiş olan Abdülhak Molla, meclisin tıbbi işlerini yürütmek ve Avrupa'dan ihtiyaç olan doktorların getirtilmesiyle ilgilenmek üzere meclisin başkanlığına getirilmiştir. Mecliste alınacak kararların ve oluşturulacak nizamın şer'î yönüyle Esad Efendi, tıbbî yönüyle Abdülhak Molla, askerî yönüyle de Mansûre feriklerinden Selim Paşa sorumlu tutulmuş[68], karantina hekimliğine ise padişahın emriyle Fransız Boulard getirilmiştir.

Meclis, İstanbul'un çeşitli yerlerinde karantina noktaları kurarak faaliyete başladı. İstanbul, Bilâd-ı Selâse ve Boğaziçi'nde hangi hastalıktan ve hangi milletten olursa olsun toplu ölümlerde Karantina Meclisi'ne haber verilmesi ve meclisten tezkire alınmadıkça ölülerin defnedilmemesi kural haline getirildi. Karantina tatbikatında her millet için ayrı ayrı hastane yapımı gerektiğinden hastaneleri olmayan Yahudilere Hasköy'de kendi hastanelerini yapma izni verildi. İstanbul'a dışarıdan

[65] Sarıyıldız, "Karantina Meclisi", s. 335.
[66] Sarıyıldız, "Karantina Meclisi", s. 336-337.
[67] Gülden Sarıyıldız, "Karantina", **DİA**, c. XXIV, s. 464.
[68] Sarıyıldız, "Karantina", s. 464.

gelip giden gemi yolcularına verilen mürûr tezkirelerine geldikleri mahallin sıhhî durumunun yazılması da usul haline getirildi. Karantina uygulamaları konusunda Osmanlı Devleti'nde uzman bulunmadığından Avusturya'dan talep edildi. Bu talep neticesinde Osmanlı Devleti'nde karantina nizamını yürütmek üzere bu konuda bilgili ve tecrübeli olan Zemun Karantinahânesi başdirektörü Doktor Minas ile tercümanı ve yardımcısı İstanbul'a geldi[69].

Meclisin yapılanması sırasında üzerine düşen vazifeyi hakkıyla yerine getiren Abdülhak Molla, Doktor Minas'ın getirilmesi ile yürüttüğü görevini ona devretmiştir. Doktor Minas, göreve gelir gelmez karantina nizamnâmesinin esasını teşkil eden bir lâyiha hazırlayarak İstanbul'da sokakların, pazar yerlerinin temizliği, mezbaha ve çömlekçi dükkânı gibi çeşitli imalâthanelerle mezarlıkların şehir dışına çıkarılması için faaliyetlere başladı. Karantina nizamnâmesinin eksiksiz hazırlanabilmesi için Avrupa devletlerinde olduğu gibi yeni bilgilerle donanmış doktorlardan oluşan Meclis-i Nizâmât-ı Tahaffuziyye adında bir meclis kurulmasını istedi. Bunun üzerine Neuner, MacCarty, Mayer gibi karantina uygulamalarında uzman hekimler üye sıfatıyla meclise alındı[70].

Esasen yukarıda görüldüğü üzere Karantina Meclisi, hekimbaşılığa kurumsal olarak dahil edilmemiştir. Sadece tıbbi alandaki bilgi ve tecrübelerinden istifade edilmek suretiyle şahsi olarak destek alınmıştır. Dolayısıyla hekimbaşının buradaki fonksiyonu danışmanlık pozisyonundan öteye gitmemiştir. Devletin sağlık teşkilatının başı konumundaki hekimbaşının halkın ve askerin sağlığını etkileyecek böylesine önemli bir meclisin çalışmalarında doğrudan olmasa bile dolaylı olarak katkısının olmaması mümkün değildir.

B. HEKİMBAŞILIĞIN KALDIRILMASI

1. Tanzimat Sonrası Hekimbaşılığın Yetkilerindeki Değişim

Sultan II. Mahmud, iktidarı süresince hem tasavvur ettiği devlet düzeninin batı desteğiyle çağdaş bir yapıya kavuşması için çabalamış hem de içeride çeşitli isyanlarla dışarıda da savaşlarla uğraşmıştı. 1 Temmuz 1839'da vefat edince yerine geçen oğlu

[69] Sarıyıldız, "Karantina", s. 464.
[70] Sarıyıldız, "Karantina Meclisi", s. 356.

Sultan Abdülmecid'e devleti düze çıkarmak için mücadele etmesi gereken karışık bir siyasi ortam bırakmıştı. Devletin içinde bulunduğu durumdan kurtulmak ve Osmanlı Devleti'nin varlığını koruyabilmesi için Avrupalı devletler arasından İngiltere ve Fransa'nın desteğinin alınmasına ihtiyaç vardı. Bu devletlerin yardımının sağlanması ise, onları memnun edecek bir reform programının ilânıyla gerçekleşebilirdi. Bunun üzerine Mustafa Reşid Paşa, bizzat hazırladığı Gülhane Hatt-ı Hümâyunu veya "Tanzimat Fermanı" adı verilen reform programını, padişah, üst düzey devlet görevlileri, ulema, bütün cemaat liderleri ve yabancı devlet temsilcilerinin huzurunda 3 Kasım 1839 tarihinde okuyarak devlet idaresinde yeni bir sürecin başlamasını sağlamış oldu. Tanzimat devrini açan bu belge, şahsî ve mülkî emniyeti herhangi bir ayrım gözetmeden bütün teb'a için eşit şekilde uygulamayı, devlet ile fert arasındaki münasebetleri tayin edecek kanunlar çıkarmayı vadediyordu[71].

Tanzimat'ın ana fikrini oluşturan toplumsal eşitlik ilkesi, kendini bütün sosyal alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da göstermiştir. Özellikle Ahmed Necib Efendi'nin yerine 1 Rebiülevvel 1255 (14 Mayıs 1839)'te yeniden göreve getirilen Mekteb-i Tıbbiyye Nâzırı ve Hekimbaşı Abdülhak Molla'nın teklifi üzerine yabancı dil bilen ve tıp eğitimi almak için yurt dışına giden vatandaşları kazanmak amacıyla Mekteb-i Tıbbiye'ye gayrimüslim teb'adan da öğrenci alınmaya başlanmış ve böylelikle tıp eğitiminde de yeni bir dönem başlamıştır.

Tanzimat'ın akabinde tıp mektebine gayrimüslim öğrencilerin de alınmaya başlamasıyla eğitimde yeniden yapılanmaya gitme ihtiyacı doğmuştur. Ayrıca İstanbul'da faaliyette bulunan ve mektepte eğitim gören sağlık çalışanlarının imtihan edilmeleri ve meslekte denetlenmeleri gibi hususlarda da birtakım düzenlemeler yapılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bahsi geçen meselelerin halli vazifesi önceleri sadece hekimbaşı tarafından yerine getirilmektedir. Lakin artık devir değişmiş ve sarayın sağlık teşkilatını da idare eden hekimbaşının bu sorumluluğu tek başına taşıması oldukça güçleşmiştir. Bu gerekçeler göz önünde bulundurularak, Mekteb-i Tıbbiye eğitime başladıktan bir sene sonra Hekimbaşı ve Mekteb-i Tıbbiye Nazırı Abdülhak Molla, sadrazama bir takrir sunmuş ve mektep bünyesinde bir Meclis-i

[71] Karal, **Osmanlı Tarihi,** s. 169-172.

Sıhhiye-i Tıbbiye oluşturulması için müsaade istemiştir[72]. Yeni kurulacak bu meclis, İstanbul'da faaliyet gösteren, karantina uygulamalarında çalışan veya askeri alaylarda ve hastanelerde vazife gören hekim, cerrah ve eczacıları Mekteb-i Tıbbiye'ye getirterek öncelikle diplomalarını inceleyecek, geçersiz diploma taşıyanlar meslekten men edilecektir. Geriye kalanlar da heyet huzurunda imtihan edilecekler ve başarılı olanlara izinname verilecektir. İzinname sahibi olmayanların da faaliyet göstermelerine müsaade edilemeyecektir. Hekimlerin teşhisleri doğrultusunda doğru tedavi uygulayabilmeleri için düzgün hazırlanmış ilaçlara ihtiyaç vardır. Dolayısıyla eczacı olarak faaliyet yürütenlerin de belirli kurallara riayet ederek mesleklerini icra edebilmeleri için ilaç üretimi, hazırlanacak bir nizamnameye tâbi tutulacaktır. Ayrıca zaman zaman hem saray eczanesinden hem de şehirdeki eczanelerden numuneler alınıp bu meclis tarafından kontrolleri yapılacaktır[73]. Aslında oluşturulmak istenen meclis ile hekimbaşıların asırlardır yürüttüğü bu görev, artık hekimbaşının başkanlığında yeni teşkil edilen bir komisyona verilecek ve böylece denetim ve kontrol mekanizmasında bir yetki paylaşımına gidilmiş olacaktır.

Tanzimat'ın yeni ilan edildiği bu süreçte eşitlik ve sosyal haklar kavramları devlet yönetiminde ön planda tutulmaktaydı. Sosyal haklar çerçevesinde halk sağlığı da önem verilen konular arasındaydı. Esasen devlet, her zaman tebaasının sosyal ihtiyaçlarını karşılamak için üzerine düşen vazifeyi yerine getirmeye çalışmıştır. Ama XIX. yy. ortalarına gelindiğinde hem insanların beklentileri değişmiş hem de yeni düzene ayak uydurmak için idari açıdan farklı uygulamalar yapmak ihtiyacı doğmuştur. Dolayısıyla, padişah Sultan Abdülmecid de hekimbaşının talep ettiği bu meclisin kuruluşunu, sağlık gibi böylesine hayati ve ihtimamla üzerinde durulması gereken bir konuda çok önemli bir adım olarak kabul etmiştir. Meclisin teşkili için 27 Zilhicce 1255 (2 Mart 1840) tarihinde irade çıkarılmış[74] ve böylece Meclis-i Sıhhiye-i Tıbbiye'nin açılışı resmileşmiştir.

Kurulan meclisin başkanlığı Hekimbaşı ve Mekteb-i Tıbbiye Nazırı Abdülhak Molla'ya tevcih edilmiştir. Ayrıca meclise üye seçimi ve nizamnamesinin

[72] İ.DH, 345.
[73] İ.DH, 345.
[74] İ.DH, 345'teki arz tezkiresi ve iradede tarih bulunmamaktadır. Ancak arka yüzde iradenin çıktığı tarih olarak 27 Zilhicce 1255 (2 Mart 1840) tarihi yer almaktadır.

hazırlanması işi de ona tevdi edilmiştir. Bunun üzerine Abdülhak Molla, mekteb hocaları, İstanbul'daki hekimler ve yabancı hekimlerden oluşturduğu meclis üyelerini bir defter halinde padişaha sunmuştur. 19 üyeden müteşekkil meclisin üyelerinden hekimbaşı ile birlikte sekizi Mekteb-i Tıbbiye mensubu, dördü İstanbul hekimlerinden seçilenler, yedisi ise yabancı ülkelerin kabiliyetleri hekimbaşı tarafından tasdiklenmiş hekimlerinden oluşmaktadır[75]. Meclis, her cumartesi günü toplanacak, icabı halinde diğer günlerde de toplantı yapılabilecektir. Meclis toplantılarında o haftanın gündemi müzakere edilerek gerekli kararlar alınacaktır.

Abdülhak Molla'nın başkanlığında toplanan meclis, görev yapacak sağlık çalışanlarının imtihan edilmeleri ve çalışma izni verilmesi hususlarında oldukça dikkatli davranarak, usulüne uygun olmadan çalışanların meslekten men edilmesi hususuna ihtimam göstermiştir. Ayrıca eczanelerde imal edilen ilaçları da denetleyerek toplumun doğru şekilde şifa bulması için çabalamıştır.

1849 yılına kadar faaliyetlerini bu doğrultuda sürdüren meclisin bu tarihte yapısal olarak bazı değişikliklere uğrayacak yeni bir düzene sahip olması için Hekimbaşı ve Mekteb-i Tıbbiye Nazırı Salih Efendi, 6 Safer 1266 (22 Aralık 1849) tarihli bir müzekkire ve hazırladığı nizamname ile taleplerini sadrazama sunmuştur[76]. Hekimbaşının talebinde yaşanan sorunlar ve meclisin ne gibi bir gerekçeyle yeni bir düzene sokulması ihtiyacının hasıl olduğuna dair bir bilgi verilmemektedir. Ancak, hekimbaşının meclis üyeleri olarak sadece mektep hocalarını göstermesi, sorunun bir önceki meclisin dışarıdan dahil olan üyelerinden kaynaklandığını düşündürmektedir. Dolayısıyla artık daha profesyonel bir yaklaşımla bilimsel ve çözüm odaklı çalışacak bir idari yapılanmaya ihtiyaç vardır. Salih Efendi'nin hazırladığı nizamnamede meclisin çalışma düzeninin nasıl olacağı tafsilatıyla anlatılmıştır. Buna göre, meclisin başkanı hekimbaşı ve Mekteb-i Tıbbiye nazırıdır. Meclis üyeleri ise, tıp mektebinde ders veren hocalardan ve bazı askeri hastanelerin hekimbaşıları arasından başkanın seçimiyle teşkil edilecektir. Mecliste alınan kararlar çoğunluğun onayıyla alınacak, her üyenin bir oy hakkı olacaktır. Şayet çoğunluk oluşmazsa başkanın iki oy hakkı olacaktır. Cumartesi günleri toplanacak meclis, başkan yokken icra edilmeyecek,

[75] C.MF, 4020, belge no. 1.
[76] İ.DH, 11927 belge no. 1 ve 2.

görüşmeler ancak başkanın mevcudiyetiyle yapılabilecektir. Meclis toplantıları esnasında görüşülen konular bir katib tarafından tutanakla kayıt altına alınacak ve toplantı bitiminde başkan ve üyeler bu tutanağı imzalayacaklardır[77].

Teşkil edilen meclisin çalışma alanları biraz daha genişletilerek mektebin eğitim faaliyetlerinin düzenlenmesi, mektepte okutulacak dersler ve derslerin işleyişleri gibi konularda da karar verebilecek ve bu kararlar meclis başkanı olan hekimbaşı tarafından sadrazama sunulacaktır. Daha önceki mecliste olduğu gibi yeni mecliste de imtihan ve denetleme yetkisi bulunmaktaydı[78].

Hekimbaşının sadrazama takdim ettiği müzekkire, 11 Safer (27 Aralık)'de bir takrirle padişahın onayına sunulmuştur. Padişah da hekimbaşının nizamname maddelerinde belirttiği hususlarla yeni bir meclisin kurulmasını 12 Safer (28 Aralık)'de onaylamıştır[79]. 14 Safer 1266 (30 Aralık 1850)'da gerekli yerlere emirler çıkartılarak resmi olarak meclisin kuruluşu ilan edilmiştir[80]. Böylece kurulan yeni meclis ile sağlık sisteminde yaşanan yetki ve görev dağılımı daha da netleşmiş ve bu gelişme, hekimbaşılığın sonuna giden yolda önemli bir dönüm noktası olmuştur.

2. Hekimbaşılığın İlgası

Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinden itibaren sarayın ve ülke topraklarının sağlık alanındaki düzeninin temini sorumluluğu hekimbaşının uhdesinde bir vazife idi. Hekimbaşı hem padişah ve hanedan üyelerinin sağlıklarını korumak görevi, hem sarayda ve sıhhi müesseselerde çalışacak sağlık çalışanlarının imtihanlarını yaparak çalışma ruhsatı vermek, tayinlerini yapmak, aynı zamanda onları denetlemek hem de devlet görevlilerinin emeklilik hakkı kazanmaları için muayene ederek gerekli onayı vermek gibi yetkilerle donatılmıştı. XIX. yy. ortalarına gelindiğinde ise, artık işlerin tek elden değil de meclisler vasıtasıyla yürütüldüğü bir dönem başlamıştır. Bunlardan Meclis-i Sıhhiye ve Meclis-i Tıbbiye artık yurt çapında sağlık alanında ihtiyaç olan her konuda söz sahibi olan kurumlar olarak ortaya çıkmışlardır[81].

---

[77] İ.DH, 11927 belge no. 1.
[78] İ.DH, 11927 belge no. 1.
[79] İ.DH, 11927 belge no. 4.
[80] İ.DH, 11927 belge no. 4 arka yüzü.
[81] Ayten Altıntaş, "Osmanlı İmparatorluğunda Hekimbaşılığın Lağvı Meselesi", **Tıp Tarihi Araştırmaları**, sayı 5, İstanbul 1993, s. 52-53.

Henüz Meclis-i Tıbbiye'nin teşkilinden dört aya yakın bir süre geçmişken beklenmedik bir şekilde artık hekimbaşılığa ihtiyaç kalmadığı konuşulmaya başlanmıştır. Hatta bu hususta sadrazam 3 Cemaziyelahır 1266 (16 Nisan 1850) tarihinde bir takrirle artık hekimbaşılık kurumunun kaldırılmasına ihtiyaç olduğunu gerekçeleriyle birlikte padişaha sunmuştur. Sadrazamın gerekçelerinden ilki her tarafta fazlasıyla yetişmiş hekim olması ve bu sebeple artık "riyaset-i etıbba memuriyeti"ne ihtiyaç kalmamasıdır. Bir diğer sebebi ise, Mekteb-i Tıbbiye'de teşkil edilen meclisin mektebin eğitim öğretim faaliyetleri hakkında her türlü kararı veriyor olmasından dolayı kurumun idaresinin tecrübeli ve idari geçmişi olan bir görevliye verilmesi gerektiğini düşünmesidir[82]. Esasen kurulan meclisler, hekimbaşının sorumluluğunda olan pek çok vazifeyi yerine getirmekteydiler. Bu vesileyle hekimbaşı, mesaisinin büyük kısmını sarayda geçirebilmekte ve esas görevi olan sarayın sağlığına odaklanabilmektedir. Dolayısıyla artık kimlik olarak zaten hekimbaşılık saray hekimliğine dönüşmüştür. Bu durumda gereken şey işin resmiyet kazanmasıdır. Sadrazamın takririyle de resmen makamın lağvı talep edilmiştir. Sadrazam, takririnde hekimbaşılığın lağvını talep ederken aynı zamanda padişaha Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığı görevi için Tersane-i Âmire Nazırı Ziver Bey'in atanmasını teklif etmiştir.

[82] Hekimbaşılığın beklenmedik şekilde ortadan kaldırılması, kimi araştırmacılar tarafından farklı gerekçelere dayandırılmıştır. Tıp tarihçisi Prof. Dr. Ayten Altıntaş, bu çeşitli gerekçeleri ele alarak makalesinde bunlara tafsilatıyla yer vermiştir (Ayten Altıntaş, "Osmanlı İmparatorluğunda Hekimbaşılığın Lağvı Meselesi", **Tıp Tarihi Araştırmaları**, sayı 5, İstanbul 1993, s. 53-57). Buna göre ilk gerekçe Mekteb-i Tıbbiye'de bir meclis kurulmuş olması ve bu meclisin her türlü tıbbi meselenin halliyle görevli olmasıdır. Yalnız meclisin başkanının hekimbaşı olması, hekimbaşılığın lağvının tasavvur edilen bir plan dahilinde olmadığını, ani bir karar olduğunu düşündürmektedir. 1849 yılında kurulan meclisin ilk olmaması, 1840 yılında benzer görevlerle bir meclisin daha mevcudiyeti, hekimbaşılığın daha erken bir tarihte de kaldırılabileceğini düşündürmektedir. Lakin bu süreçte hekimbaşılık kaldırılmamış, hatta ikinci meclise başkan olarak hekimbaşı tayin edilmiştir. Bu da planlı bir hareket olmadığını göstermektedir.
Altıntaş, hekimbaşılığın lağvı için dönemin hekimbaşısı Salih Efendi'nin bir kusuruna binaen kuruma son verildiği şeklinde kimi görüşler olduğunu belirterek, şayet böyle bir durum var idiyse Salih Efendi'nin görevinden azledilmesinin yeterli olacağını, bunun hekimbaşılığın lağvı için haklı bir gerekçe olamayacağını ifade etmektedir. Hatta Salih Efendi'nin aynı padişah döneminde tekrar saray hekimliğine getirilmesinin bu görüşü tamamen çürüttüğünü ortaya koymaktadır. Diğer taraftan bu süreçte Sultan Abdülmecid, zehirlenme teşebbüsleriyle baş etmek zorunda kalmış ve bu durum onu oldukça rahatsız etmiştir. Bu yaşananların da alınan kararda etkisi olduğu düşünülmektedir.
Altıntaş en son olarak, meslektaşı Prof. Dr. İlter Uzel'in bu konudaki görüşüne yer vermiştir. İlter Uzel'in savına göre, hekimbaşılığın lağvı ve Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığının hekim olmayan birine verilmesi, Tersane-i Âmire Nazırı Ziver Efendi'nin şahsi çıkarlarının etkisiyle yaptığı bir siyaset neticesinde gerçekleşmiştir. Ziver Efendi, Tıbbiye Nazırı olunca önce rütbesi yükseltilmiş ve maaşına da azımsanmayacak bir zam yapılmıştır. Dolayısıyla Ziver Bey'in durumda tesiri olduğu düşünülebilir. Esasen yukarıda bahsettiğimiz gerekçelerden hepsi makul gibi görünse de en doğrusu yine sadrazamın takririnde işaret ettiği gibi artık hekimbaşılığa ihtiyaç kalmaması ve bu sebeple kaldırılmasıdır.

Sağlık alanında faaliyet gösteren bir meclise, kalemiyye kökenli ve çeşitli devlet kurumlarında idarecilik yapmış[83]; ancak tıbbi anlamda tecrübesi olmayan birinin nazırlık için teklif edilmesi dikkat çekicidir. Ziver Bey'in nazırlık için ilk ve tek aday olarak düşünülmesinde, saray bürokrasisine yakınlığı ve özellikle de sadrazamla ilişkilerinin iyi olmasının büyük bir rolü olmakla beraber, daha önceki vazifelerini hakkıyla yerine getirmesi, ayrıca başarılı bir yönetici olmasının da etkisi büyüktür. Bu vesileyle Mekteb-i Tıbbiye'nin intizamlı bir hale getirilmesinde kendisine çok güvenildiği de anlaşılmaktadır. Aynı zamanda iyi bir edebiyatçı olan Ziver Paşa'nın eserlerini ihtiva eden *Âsâr-ı Ziver Paşa* adlı külliyatta, oğlu Yusuf Bahaeddin Efendi tarafından kaleme alınan biyografisinde kendisinin Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığı sırasında kuruma "*hüsn-i intizâm ve inzibât*" sağladığı ifade edilmektedir[84]. Ancak Ziver Paşa'nın iyi ve başarılı bir idareci olması ve kurumu sistematik olarak iyi bir noktaya taşıması bu mevkide kalmasına yeterli olmamış, bir sene sonra, Şevval 1261 (Ekim 1845) - 2 Zilkade 1264 (1 Ekim 1848) tarihleri arasında hekimbaşılık yapmış, Tıbbiye Mektebi mezunu İsmail Paşa, Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığına getirilmiştir. Böylece Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığı yeniden tıp alanında yetkin ve tecrübeli kimselere geçmiştir.

Nihayetinde sadrazamın hekimbaşılığın lağvı hakkındaki takririni değerlendiren padişah Sultan Abdülmecid, 4 Cemaziyelahır 1266 (17 Nisan 1850)

[83] Ziver Paşa, Darphâne ve Defterhâne kalemlerinde yedi sekiz yıl çalıştıktan sonra Mevlevîliği münasebetiyle Hâlet Efendi'nin yanında kâtiplik yaptı. Hâlet Efendi'nin sürgün edildiği Konya'ya, onun idam edilmesi üzerine de Balıkesir'e gönderildi. Daha sonra affedilerek İstanbul'a döndü. İzmir'de yabancı tüccarlara tahsis edilen gümrük nâzırlığına ve ardından Aydın mütesellimliğine tayin edildi. Daha sonra İstanbul'a gelip Rumeli Seraskeri Ağa Hüseyin Paşa'nın kâtiplik hizmetine girdi (1825). Bu esnada Şumnu ordugâhında bulundu; kendisine hâcegânlık rütbesi verildi. Hüseyin Paşa'nın azledilmesiyle İstanbul'da ipek nâzırı Ömer Lutfî Efendi'nin kâtipliğine getirildi. Ardından tersane eminliği, evkaf ve darphâne nâzırlığı, Meclis-i Âlî-i Tanzîmat ve Meclis-i Vâlâ üyeliği, Rumeli defterdarlığı, emlâk-i hümâyun fabrikaları, tersane, Mekteb-i Tıbbiyye nâzırlığı ile diğer bazı memuriyetlerde bulundu. Fatma Sultan'ın kethüdâlığını yaptığı sırada Mustafa Şerîfî Paşa'nın vefatı üzerine, talipler arasında çekilen kurada kazanarak vezâret rütbesiyle çok arzu ettiği Harem-i şerif meşihatına memur edildi (1861). Bir yıl kadar bu görevde kalan Zîver Paşa 14 Zilhicce 1278'de (12 Haziran 1862) vefat etti. Hasan Aksoy, "Zîver Paşa", **DİA**, c. XLIV, s. 474-475.

[84] **Âsâr-ı Zîver Paşa Dîvan ve Münşe'ât**, Bursa 1313, s. 7; Mehmet Arslan, **Zîver Paşa Dîvân ve Münşe'ât**, Sivas 2009, s. 6.

tarihinde "hekimbaşılık hizmetinin" lağvedilmesini emrettiği iradesiyle artık bu memuriyetin varlığına son vermiştir[85].

Bu kararın tezin konusu için taşıdığı öneme binaen aşağıda belgenin transkripsiyonu ve ardından da belgenin görüntüsü verilecektir:

"Atûfetlü efendim hazretleri

Rabbimiz Teâlâ hazretleri muhtac etmesün her tarafın müteaddid ve müretteb tabibleri olduğundan riyâset-i etıbba me'mûriyetinin lüzûmu olmaması cihetiyle ilgāsı umûr-ı tabi'iyyeden olduğu misillü Mekteb-i Tıbbiye'nin şimdi müesses meclisi olmak münâsebetiyle tahsil-i fünûn-ı tıbbiyeye dâir olan şeyler orada müzâkere olunmak lâzım geleceğinden mekteb nezâretinin işi mektebin idâre-i dâhiliyyesine ve icrâ-yı nizâmâtına münhasır kalacağına nazaran bu me'mûriyete konulacak zatda aranılacak ma'lûmât-ı tıbbiye olmayıp dirâyet-i kâfiyyeden ibaret olacağı dahi bedihiyyâttan olmağla ber-minval-i muharrer **hekimbaşılık hizmetinin lağvıyle** yalnız mekteb nezâretinin kadem ü haysiyetine riâyeten rütbe-i bâlâ ile Tersane-i Âmire Nazırı saadetlü Ziver Efendi hazretlerine ve Tersane-i Âmire Nezâretinin dahi vukûf-ı sâbıkı cihetiyle Meclis-i Vâlâ âzâsından atufetlü Zühdü Bey hazretlerine ve Kâni Bey merhûmdan münhal olan defter emanetinin sâbıkı vechile rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveline nakl ile ticaret muavini saadetlü Arif Efendi'ye ve ticaret muavinliği me'mûriyetinin dahi riyâset-i etıbbadan infisâl edecek saadetlü Salih Efendi'ye tevcih ve ihsan buyurulması münâsib gibi mütâla'a olunmuş ise de ol babda her ne vechile emr ü ferman-ı kerâmet-beyân-ı hazret-i şehinşâhî müteallik ve şeref-sudûr buyurulur ise ana göre icâbının icrâsına mübâderet olunacağı ve mekteb nezâretine müceddeden maaş tahsisi lâzım geleceğinden bunun dahi iktizası başkaca hâk-pây-ı âliden istizân kılınacağı beyaniyle tezkire-i senâverî terkîm olundu efendim.

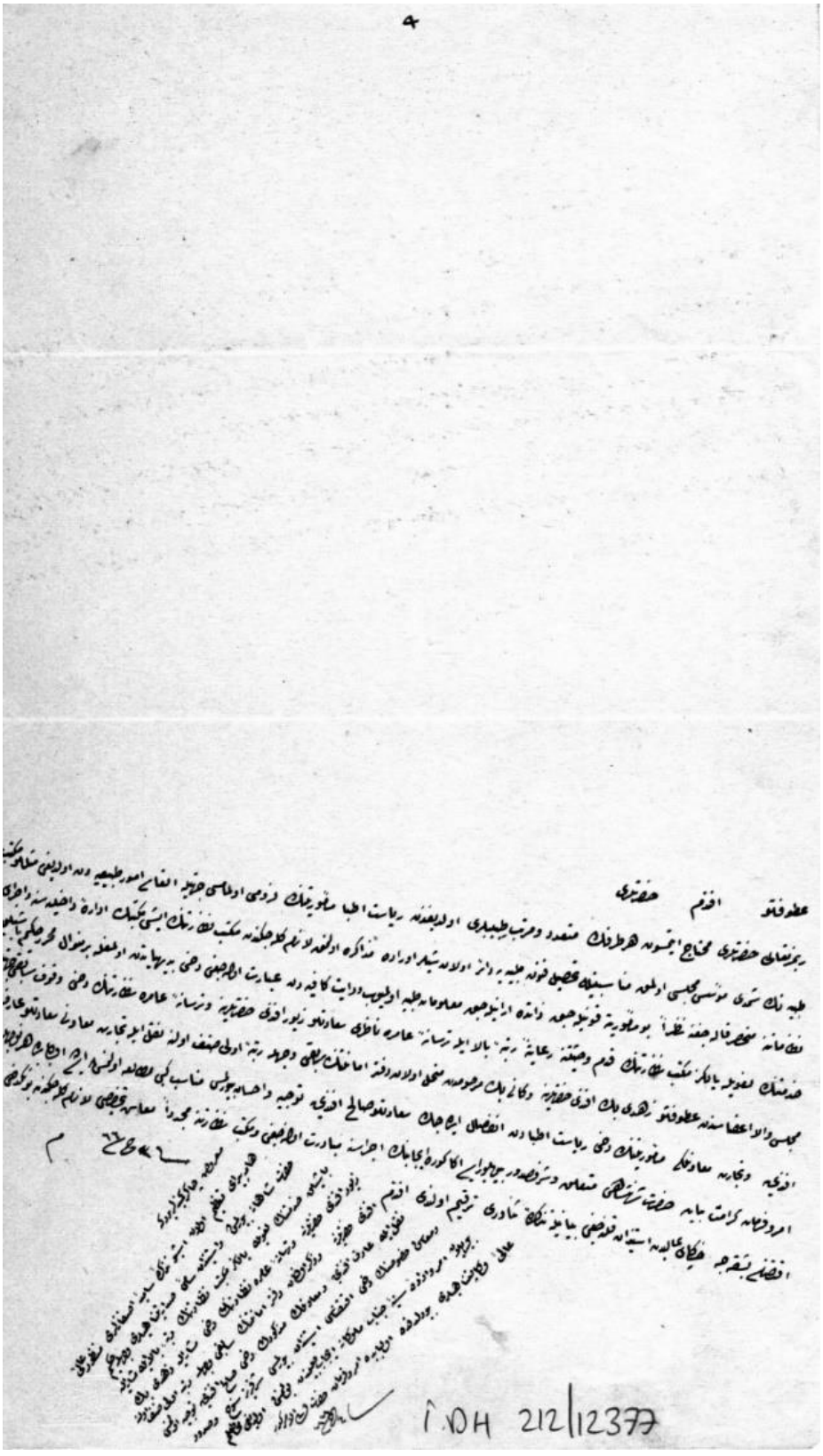
Fî 3 Cemâziyelâhır 1266

[85] İ.DH. 12377. Hekimbaşılığın lağvı süreci hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Arzu Terzi, "Osmanlı Saray Eczanesinin Teşkilât ve İdaresi (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında)", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları Asuman Baytop Armağanı**, XI/1-2 (2009-2010), s. 49-50.

Ma’rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Hâme-pîrâ-yı ta’zîm olan işbu tezkire-i sâmiye-i âsafâneleri manzûr-ı âli-i hazret-i şâhâne buyurulmuş ve istizân-ı sâmi-i sadâret-penâhîleri vechile **hekimbaşılık hizmetinin lağvıyle** yalnız mekteb nezâretinin rütbe-i bâlâ ile müşarunileyh Ziver Efendi hazretlerine ve Tersane-i Âmire Nezâretinin dahi müşarunileyh Zühdü Bey efendi hazretlerine ve zikr olunan defter emânetinin sâbıkı vechile rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveline nakl ile Arif Efendi’ye ve muavinlik-i mezkûrun dahi Salih Efendi’ye tevcîh olunması ve maaş hususunun dahi iktizası istizân buyurulması şeref-rîz-i sünûh ve sudûr buyurulan emr ü irade-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne icab-ı celîlinden bulunmuş olduğu muhatt-ilm-i âli-yi vekâlet-penâhîleri buyuruldukda ol babda emr ü ferman hazret-i veliyyü’l-emrindir.

Fî 4 Cemâziyelâhır 1266”

Resim 46
Sultan Abdülmecid'in Hekimbaşılığın Lağvını Emrettiği İradesi

17 Nisan 1850 tarihi Osmanlı Devleti'nin sağlık teşkilatı açısından bir dönüm noktasıdır. O güne kadar hekimbaşının tek başına üstlendiği bütün görevler, Mekteb-i Tıbbiye Nazırı ve Ser-etıbba-i Şehriyârî adlarında iki ayrı görevli tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Mekteb-i Tıbbiye'nin kuruluşundan itibaren yaşanan gelişmelerin doğal bir sonucu olarak sağlık teşkilatının iki ayrı koldan yürütülmesi ihtiyacı bu tarih itibariyle kesin olarak gerçeğe dönüşmüştür. Nazır, hem mektebin idaresi ve işleyişinden sorumlu olacak hem de tıbbi meselelerin görüşüldüğü ve karara bağlandığı meclise başkanlık edecektir. Ser-etıbba-i şehriyârî ise, padişah ve saray mensuplarının sağlığı ile ilgilenecek, ayrıca Saray Eczanesi'nin idareciliğini yaparak sarayın sağlık teşkilatını kontrol edecektir[86]. Dolayısıyla ortay çıkan bu ayrım, sağlık alanında yaşanan serüvenin bundan sonraki kısmının bambaşka iki çalışma konusu olarak ele alınabilmesine fırsat tanımış olmaktadır. Cumhuriyet'e kadar uzanan bu süreçte hem Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığı hem de ser-etıbba-i şehriyârîlik, müstakilen değerlendirilmesi ve üzerinde durulması gereken önemli kurumlar olarak çalışılmayı beklemektedir.

[86] Terzi, "Saray Eczaneleri", s. 50-52.

SONUÇ

Tarihin her döneminde bütün devletlerde hükümdarın sağlık işleriyle ilgilenen ve devletin sağlık teşkilatını idare eden bir hekimbaşının olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı Devleti'nde de daha önceki devletlerde görüldüğü üzere ilk dönemlerden itibaren padişahın sağlığı ile alakadar bir hekimbaşının olduğunu ifade etmek yerinde olur.

Saray teşkilatında, padişaha yakın çalışan görevlilerden oldukları için hekimbaşıların öncelikli bir yeri vardır. Sarayın ilmiye sınıfı mensubu görevlileri arasında en üst makam olan hekimbaşılık unvanına sahip olabilmek için Müslüman olunması istisnasız uygulanan ilk şarttır. Hekimbaşıların Süleymaniye Tıp Medresesi müderrislerinden seçilmesi esas kural iken, kimi zaman kuraldışı atamalar da olabilmektedir. Her koşulda ve her yerde hükümdarın yanında olan hekimbaşılar, padişahın eceliyle ölümünde görevden alınırlardı. Padişahın hal edilerek taht değişikliği olduğunda ise makamlarında kalırlardı. Görevdeki hekimbaşı ana vazifesi olan padişahın veya hanedan mensuplarının sağlığını teminde başarısız olursa görevinden azledilirdi. Azledildikten sonra ise, saraydaki kariyerleri sona erer ancak kadılık yoluyla hayatlarını sürdürebilirlerdi. İlmiye mensubu olan hekimbaşıların aldıkları en büyük ceza genellikle sürgün iken istisnai olarak bir hekimbaşına ölüm cezası uygulandığı tespit edilmektedir. Hekimbaşıların günlük 80 akçe olmak üzere maaşı ve özellikle Tekfurdağı (Tekirdağ) gibi kadimden beri makama mahsus olan mukataa gelirleri arpalık olarak tahsis edilmiştir. Ayrıca hekimbaşılara paye olarak veya asaleten kadıaskerlik unvanı/görevi verildiği takdirde de arpalıklarına ilave gelir kaynakları eklenmekteydi.

Hekimbaşıların en temel görevi, padişahın sağlığının korunması ve hastalık halinde tedavisinin yapılmasıdır. Hekimbaşı padişahın sağlığını korumak için öncelikli olarak bünyesine uygun bir yemek programı hazırlar ve yemeklerin kendi uyguladığı programa göre yapılıp yapılmadığını kontrol ederdi. Ayrıca şifalı karışımlarla hastalığın önüne geçmeye çalışırdı. Hastalık halinde ise tedavi için gerekli ilaçları hazırlardı. Hekimbaşının görevi padişah ölünce de devam ederdi. Vefattan sonra öncelikli olarak padişahı muayene ederek ölümün gerçekleştiğini ilan eder, akabinde teçhiz ve tekfin işlemleri sırasında da mevtanın yanında yer alırdı. Hekimbaşı, icabı

halinde doğrudan hanedan mensuplarının veya üst düzey devlet görevlilerinin de tedavilerini gerçekleştirebilmekteydi.

Hekimbaşıların padişah ve hanedan sağlığını temin dışında idari görevleri de vardı. Bu görevlerden en önemlisi sarayda kendine bağlı çalışan saray hekimleri, Yahudi hekimler, cerrahlar, kehhaller gibi sağlık çalışanlarıyla müneccimlerin atama-azil işlemleriyle ilgilenmek ve onların denetlemekti. Hekimbaşıların bir başka görevi, darüşşifaların sağlık çalışanlarının tayin ve kontrolüdür. İstanbul'daki serbest sağlıkçıların imtihan edilip çalışma ruhsatını alabilmeleri de hekimbaşının uhdesindedir. Ordunun ihtiyacı olan tıbbi görevli kadrolarının oluşturulması, devletin bel kemiği olan askeri kuvvetlerin sağlığının temini için son derece ehemmiyetli bir husus olduğundan hekimbaşı bu alanda da ihtimamlı bir çalışma yürütmekteydi. Devlet çalışanlarının emeklilik ya da muafiyet başvurularını değerlendirip muayenelerini yaparak gerekli sağlık raporunu vermek de hekimbaşını meşgul eden konulardandı. Hekimbaşı aynı zamanda şehzadelerin sünnet operasyonu sırasında işlemin sağlıklı ve başarılı bir şekilde gerçekleşmesini sağlamak üzere denetleyici pozisyonunda yerini alırdı. Hekimbaşının sarayda geleneksel olarak kutlanan günlerden olan Nevruz'da da ehemmiyetli bir rolü vardı. Hekimbaşı her sene nevruzdan bir gün önce başlayan hazırlıklarla Helvahane'de bir macun hazırlanmasına nezaret eder ve *nevruziye* adıyla anılan bu macunu padişah ve hanedan üyeleriyle birlikte saraydaki üst düzey görevlilere ve sadrazama sunardı. Hekimbaşına sunduğu nevruziye macununa karşılık olmak üzere padişahtan bir hilat, diğerlerinden de bir miktar para veya kıymetli kumaşlar hediye edilirdi.

Osmanlı Devleti, devlet mekanizmasının her alanında bozulmaların ve düzensizliklerin yaşandığı sürece bir son vermek için XVIII. yy.ın başlarından itibaren kurumları çağın gereklerine uygun hale getirilebilmek üzere çeşitli çareler aramaya başlamıştı. Bu çareler genel itibariyle askeri alanda yeni düzenlemeler ve modernize faaliyetleri olarak kendini göstermiştir. Yüzyılın sonunda iktidara gelen Sultan III. Selim döneminde ise köklü bir değişim hareketi ortaya çıkmıştır. III. Selim'in sahip olduğu ıslahatçı karakteri kendini özellikle askerî alanda göstermiştir. Nizam-ı Cedid adıyla kurduğu yeni ordu ve bu ordunun teknik anlamda desteklenmesi için açtığı eğitim kurumları hep devletin bekasını temin etmek ve modern dünyaya ayak

uydurmak adına yapılan yeniliklerdir. Bu arada kurulan ordunun sağlık alanındaki ihtiyacını karşılamak üzere de tıp eğitimi verilecek yeni kurumların açılması fikri ortaya çıkmıştır. Bu fikrin Kanuni Sultan Süleyman döneminde Süleymaniye Külliyesi'nde askerî alanlarda kullanılmak üzere hekim ve cerrah yetiştirmek maksadıyla kurulan Süleymaniye Tıp Medresesi'yle temelde paralellik arz ettiği görülmektedir.

XIX. yy.da tıp alanındaki modernleşme faaliyetlerinde en büyük paylardan biri, padişahların yenilikçi düşüncelerini destekleyen ve kimi zaman da teşvik ve telkin yoluyla bu alanda yapılacak yapısal değişim hareketlerine ortam hazırlayan dönemin hekimbaşılarıdır. Hekimbaşılar, batıdaki tıbbi gelişmeleri yakinen takip ederek yeni tedavi yöntemlerini klasik uygulamalarla sentezleyip o şekilde yetişecek sağlık çalışanlarının zamanla Osmanlı tıbbını en üst seviyeye çıkaracaklarına ve böylece zamanla batının etkisinden kurtularak özgün yöntemlerle başarı elde edeceklerine inanıyorlardı. Dolayısıyla bunun için modern tıp eğitiminin verileceği yeni kurumlara ihtiyaç vardı. Modern tıp eğitiminde çağın gereklerine uygun olarak Sultan II. Mahmud döneminde geldiği en üst nokta Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyye-i Şahane'dir. Bu okul kuruluş aşamasında Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığı olarak idari açıdan hekimbaşına ilave görev olarak tevcih edilmiştir. Hekimbaşı bu aşamada mektebin hem idari hem de akademik görevlilerinin tayini ve azli gibi işlemlerle ilgilenmiş, ayrıca öğrencilerin alımında da söz sahibi olmuştur. Bunun yanı sıra eğitim faaliyetleri için gerekli alet edevat ve kitapların teminiyle de meşgul olmuştur.

Tanzimat'ın ilanından sonra bir önceki padişah döneminde atılan adımlarla birlikte bu dönemde oluşan toplumsal eşitlik ilkesi, kendini bütün sosyal alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da göstermiştir. Tanzimat'ın akabinde tıp mektebine gayrimüslim öğrencilerin de alınmaya başlamasıyla eğitimde yeniden yapılanmaya gitme ihtiyacı doğmuştur. Ayrıca İstanbul'da faaliyette bulunan ve mektepte eğitim gören sağlık çalışanlarının imtihan edilmeleri ve meslekte denetlenmeleri gibi hususlarda da birtakım düzenlemeler yapılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bahsi geçen meselelerin halli vazifesi önceleri sadece hekimbaşı tarafından yerine getirilmektedir. Lakin artık devir değişmiş ve sarayın sağlık teşkilatını da idare eden hekimbaşının bu sorumluluğu tek başına taşıması oldukça güçleşmiştir. Bu gerekçeler

göz önünde bulundurularak, bir meclis oluşturulup hekimbaşıların asırlardır yürüttüğü görevlerin saray dışındaki kısmı, artık Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığını da uhdesinde bulunduran hekimbaşının başkanlığında yeni teşkil edilen bir komisyona verilmiş ve böylece denetim-kontrol mekanizmasında bir yetki paylaşımına gidilmiştir.

Esasen kurulan meclis, hekimbaşının sorumluluğunda olan pek çok vazifeyi yerine getirmekteydi. Bu vesileyle hekimbaşı, mesaisinin büyük kısmını sarayda geçirebilmekte ve esas görevi olan sarayın sağlığına odaklanabilmektedir. Dolayısıyla artık kimlik olarak zaten hekimbaşılık saray hekimliğine dönüşmüştür. Bu durumda gereken şey işin resmiyet kazanmasıdır. Nihayet 17 Nisan 1850 tarihinde padişah Sultan Abdülmecid'in iradesiyle hekimbaşılık memuriyeti lağvedilmiştir.

17 Nisan 1850 tarihi Osmanlı Devleti'nin sağlık teşkilatı açısından bir dönüm noktasıdır. O güne kadar hekimbaşının tek başına üstlendiği bütün görevler, Mekteb-i Tıbbiye Nazırı ve Ser-etıbba-i Şehriyârî adlarında iki ayrı görevli tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Mekteb-i Tıbbiye'nin kuruluşundan itibaren yaşanan gelişmelerin doğal bir sonucu olarak sağlık teşkilatının iki ayrı koldan yürütülmesi ihtiyacı bu tarih itibariyle kesin olarak gerçeğe dönüşmüştür. Nazır, hem mektebin idaresi ve işleyişinden sorumlu olacak hem de tıbbi meselelerin görüşüldüğü ve karara bağlandığı meclise başkanlık edecektir. Ser-etıbba-i şehriyârî ise, padişah ve saray mensuplarının sağlığı ile ilgilenecek, ayrıca Saray Eczanesi'nin idareciliğini yaparak sarayın sağlık teşkilatını kontrol edecektir. Dolayısıyla ortaya çıkan bu ayrım, sağlık alanında yaşanan serüvenin bundan sonraki kısmının bambaşka iki çalışma konusu olarak ele alınabilmesine fırsat tanımış olmaktadır. Cumhuriyet'e kadar uzanan bu süreçte hem Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığı hem de ser-etıbba-i şehriyârîlik, müstakilen değerlendirilmesi ve üzerinde durulması gereken önemli kurumlar olarak çalışılmayı beklemektedir.

BİBLİYOGRAFYA

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âsafî Tasnifi

Mühimme Defteri (A.DVNS.MHM.d), 23, 24, 25, 62, 70, 111, 124, 144.

Ruus Defteri (A.DVNS.RSK.d), 50.

Sadaret Tasnifi

Amedi Kalemi (A.AMD).

Teşrifat Defteri (A}d), 345, 349, 351.

Ali Emiri Tasnifi (AE)

AE.I.Abdülhamid.

AE.I.Ahmed.

AE.I.Mahmud.

AE.II.Ahmed.

AE.II.Mustafa.

AE.II.Süleyman.

AE.III.Ahmed.

AE.III.Mustafa.

AE.III.Osman.

AE.III.Selim.

AE.IV.Mehmed.

Cevdet Tasnifi

Adliye (C.ADL).

Bahriye (C.BH).

Belediye (C.BLD).

Hariciye (C.HR).

Maarif (C.MF).

Maliye (C.ML).

Sıhhiye (C.SH).

Saray Mesalihi (C.SM).

Vakıf (C.EV).

Bab-ı Defteri

Baş Muhasebe Kalemi

Evrak Tasnifi (D.BŞM)

Defterleri (D.BŞM.d), 566, 802-A, 1045.

Cebhane-i Amire Eminliği (D.BŞM.CBH.d), 18469.

Darbhane Defterleri (D.DRB.d), 6.

Küçük Ruznamçe Kalemi

Evrak Tasnifi (D.KRZ).

Defterleri (D.KRZ.d), 33118, 33326, 33533, 33540.

Muhtelif Tıp Defterleri (D.M.TIP.d), 37329, 37330.

Teşrifat Kalemi

Evrak Tasnisi (D.TŞF)

Teşrifat Kalemi Defterleri (D.TŞF.d), 26049, 26064, 26065, 26080, 26084, 26090, 26094.

Bab-ı Meşihat (MŞH.FTV)

Hatt-ı Hümayun (HAT)

Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d), 15540.

İbnülemin Tasnifi

Evkaf (İE.EV).

Hilat (İE.HLT).

Harciye (İE.HR).

Sıhhiye (İE.SH).

Saray Mesalihi (İE.SM).

Tevcihat (İE.TCT).

İrade Tasnifi (İ.DH), 11572.

Kamil Kepeci Tasnifi Defterler (KK), 253, 3398, 3400, 3403, 3406, 3407, 3408, 3409, 3412, 3413, 3414, 3412, 3435, 3440, 3413, 3425, 3431, 3431, 3432, 3436, 3438, 3453, 3462, 3475, 3484, 3487, 3491, 3495, 3502, 3502, 3503, 3504, 3505, 7245, 7517.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 3141, 4485, 559, 3462.

Mabeyn-i Hümayun Tasnifi (MB)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

Evrak Tasnifi (TSMA.E)

Defter Tasnifi (TSMA.D), 01071.0001, 10136_3, 10184.0001, 10524.0014, 1056.0001, 1056.0001, 1058.0001, 10700, 10706.0001, 10706.0002, 17.0001, 2344.185, 2352.0296, 2352.0477, 2352.323, 2352.463, 2353.0041, 2353.0239, 2428.0004, 2434.0027, 2434.0027, 2438.0036, 2438.0037, 2438.0137, 2438.0139, 2439.0051, 2439.0141, 2440.0036, 2516.0001, 2560, 2796.0001, 280, 280.0001, 2929.0001, 3130.0001, 32.0001, 4172, 583, 622, 7011.0001, 7509.0001, 785.0001, 8286.0001, 8286.0001, 832.0001, 9013, 92.0001, 950.0001, 9706.0003, 9917.0001, 9917.0031.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

nr. 734.

Kütüphaneler

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSMK)

Gayetü'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân, R. 1676.

Hamse-i Hüsrev Dehlevî, H. 799.

Hünernâme, H. 1523.

Kıyafetnâme, A. 3690.

Müfredat-ı İbn-i Baytar, A. 2113.

Surnâme-i Vehbî, A. 3593.

Şifâu'l-Fuâd li Hazreti's-Sultan Murad, R. 1691.

Topkapı Sarayı ve Civarı Su Yolları Haritası, H. 1815.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLİ, **Künhü'l-ahbâr**, TY 5959.

MATRAKÇI NASUH, **Beyan-ı Menazil-i Sefer-i 'Irakeyn-i Sultan Süleyman Han**, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 5964.

Atatürk Kitaplığı

Kartpostal Albümü, nr. 9662.

Topkapı Sarayı Müzesi

Demirbaş no. 12/30, 12/67, 21/763.

Kaynak Eserler

Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-nâmesi (1648-1682), haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul 2008.

ABDURRAHMAN ŞEREF, "Topkapı Saray-ı Hümayunu", **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası (TOEM)**, cüz 5, 1 kanun-ı evvel 1326, İstanbul 1328, s. 265-299; cüz 7, 1 Nisan 1327, İstanbul 1329, s. 393-421.

ABDÜLHAK MOLLA, **Târîh-i Livâ**, haz. Mehmet Yıldız, Ankara 2013.

ADIVAR, Adnan, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul 1982[4].

AFYONCU, Erhan, "Müşâherehorân", **DİA**, c. XXXII, s. 153-154.

_____, "Osmanlı Hekimbaşıları ve Hassa Hekimleri", **Osmanlılarda Sağlık**, ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, İstanbul 2006, I, s. 85-97.

AĞIRAKÇA, Ahmet, **İslâm Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar)**, İstanbul 2004.

AHMED CEVDET PAŞA, **Târîh-i Cevdet**, haz. Mehmet İpşirli - Ş. Nezihi Aykut - Abdülkadir Özcan, I-III, Ankara 2018.

AHMET VÂSIF EFENDİ, **Mehâsinü'l-âsâr ve Hakāikü'l-ahbâr**, yay. haz. Mücteba İlgürel, Ankara 1994.

AKDAĞ, Mustafa, "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozulması", **AÜDTCF Dergisi**, V/3, Ankara 1947, s. 291-309.

AKGÜN, Ahmet, **Anonim Tevarih-i Al-i Osman**, Marmara Üniv., Yüksek Lisans Tezi, 1988.

AKPINAR, Cemil, "Hekimbaşı", **DİA**, c. XVII, s. 160-161.

AKSOY, Hasan, "Zîver Paşa", **DİA**, c. XLIV, s. 474-475.

AKTEPE, M. Münir, "Abdülhamid I", **DİA**, c. I, s. 213-216.

_____, "Ahmed III", **DİA**, c. II, s. 34-38.

_____, "Çorlulu Ali Paşa", **DİA**, c. VIII, s. 370-371.

_____, "Hekimoğlu Ali Paşa", **DİA**, c. XVII, s. 166-168.

AKYILDIZ, Ali, **Saray Harem ve Mahrem**, İstanbul 2019.

Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları, Topkapı Sarayı'nda Yaşam, sunan ve notlayan Stephanos Yerasimos-Annie Berthier, çev. Ali Berktay, İstanbul 2002.

ALDERSON, A. D., **Osmanlı Hanedanının Yapısı**, çev. Hakan Balcı, İstanbul 2018.

ALİ SEYDİ BEY, **Teşrifat ve Teşkilatımız**, baskıya haz. Niyazi Ahmet Banoğlu, İstanbul t.y.

ALİ UFKÎ BEY/ALBERTUS BOBOVİUS, **Saray-ı Enderun, Topkapı Sarayında Yaşam**, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2013.

ALTINDAĞ, Ülkü -Nedret Bayraktar, "Tahrir Komisyonu Çalışmaları II", **Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 3**, İstanbul 1988, s. 7-57.

_____, "Topkapı Sarayı Müzesi Tahrîr Komisyonu Çalışmaları I. (Harem ve Baltacılar Koğuşu), **Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 2**, İstanbul 1987, s. 23-68.

ALTINTAŞ, Ayten, "Dârüşşifâlar Hakkında", **Karşılıksız Hizmetin Muhteşem Abideleri İstanbul Şifahaneleri**, haz. Abdullah Kılıç, İstanbul 2009, s. 19-38.

_____, "Halep'te Bir Vakıf Hastane, Ergün Kamil Bimaristanı (1354)'nın Osmanlı Dönemi ve Akıl Hastaları için Önemi", **Tıp Tarihi Araştırmaları**, sayı 17, İstanbul 2011 (Şubat 2012), s. 128-137.

_____, "K. A. Bernard'ın Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Kurucusu Olduğu Meselesi ve Görevi Hakkında", **Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları**, haz. Hüsrev Hatemi-Ayten Altıntaş, İstanbul 2006, s. 79-89.

_____, "Osmanlı İmparatorluğunda Hekimbaşılığın Lağvı Meselesi", **Tıp Tarihi Araştırmaları**, sayı 5, İstanbul 1993, s. 52-58.

_____, "Osmanlılarda Modern Anlamda Tıp Eğitiminin Başlaması Tıbhâne-i Amire", **Osmanlı**, Ankara 1999, c. VIII, s. 528-542.

Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Şefkat Abideleri Şifahaneler, haz. Abdullah Kılıç, İstanbul 2012.

Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), yay. haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 2000.

Anonim Tevarih-i Al-i Osman, neşr. F. Giese, haz. Nihat Azamat, İstanbul 1992.

ARGIT, Betül İpşirli, "Osmanlı İstanbul'unda Giyim Kuşam", **Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, ed. Coşkun Yılmaz, c. IV, İstanbul 2015, s. 230-263.

_____, **Rabia Gülnuş Emetullah Sultan (1640-1715)**, İstanbul 2014.

ARSLAN, Mehmet, **Zîver Paşa Dîvân ve Münşe'ât**, Sivas 2009.

ARTAN, Tülay, "Aynalıkavak Kasrı", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, c. I, s. 485-486.

_____, "Karaağaç Sahilsarayı ve Bahçesi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, c. IV, s. 439-440.

Âsâr-ı Zîver Paşa Dîvan ve Münşe'ât, Bursa 1313.

ASLAN, Engin, **Mısır'dan Osmanlı Sarayı'na Zahire Sevkiyatı (1650-1700)**, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2017.

ATAÇ, Adnan, "14 Mart 1827de Açılan Tıp Okulunun Açılışı ile İlgili Dört Belge", **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**, sayı 2-3, İstanbul 1996-97, s. 242-257.

ATASOY, Nurhan, **15. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Bahçeleri ve Hasbahçeler**, İstanbul 2005.

_____, **İbrahim Paşa Sarayı**, Ankara 2017[2].

ATIL, Esin, **Levni ve Surname Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü**, İstanbul 1999.

AYDIN, Mahir, "Cezayirli Gazi Hasan Paşa", **DİA**, c. VII, s. 501-503.

AYDOĞDU, İbrahim, **185 Numaralı Deftere Göre İstanbul Medreseleri Nüfusu (1844)**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2015.

AYDÜZ, Salim, "Muvakkithâne", **DİA**, c. XXXI, s. 413-415.

_____, "Müneccimbaşı", **DİA**, c. XXXII, s. 2-4.

_____, **Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık ve Müneccimbaşılar**, İ.Ü. Sos. Bil. Enst., Yüksek Lisans Tezi, 1993.

AYNACI, Mihrican, "Divan Şiirinde Geçen Göz Hastalıklarının Klâsik Dönem Tıp Metinleri Ekseninde Değerlendirilmesi", **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, sayı 9 (İstanbul 2012), s. 29-48.

AYTEKİN, Fatih, **912 Numaralı 1723-1724 (H. 1136) Tarihli Surre Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi**, Afyon Kocatepe Üniv. Sos. Bil. Enst., Afyonkarahisar 2008.

AYN-I ALİ EFENDİ, **Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân**, önsöz M. Tayyib Gökbilgin, İstanbul 1979.

AYVANSARÂYÎ HÜSEYÎN EFENDİ - Alî Sâtı' Efendi - Süleymân Besîm Efendi, **Hadîkatü'l-Cevâmi' (İstanbul Camileri ve Diğer Dînî- Sivil Mi'mârî Yapılar)**, haz. Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul 2001.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı, **Fatih Devri Mimarisi**, İstanbul 1953.

_____, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481)**, IV, İstanbul 1989.

AYYILDIZ, Nigâr, **II. Abdülhamid Dönemi Saray Merasimleri**, İstanbul 2008.

AZAMAT, Nihat, **II. Murad Devri Kültür Hayatı**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araş. Ens. Doktora Tezi, İstanbul 1996.

BALCI, Sezai, **Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2006.

BALGALMIŞ, Abdülkadir, "Âtıf Efendi", **DİA**, c. IV, s. 59-60.

BALTACI, Cahit, "Arpalık", **DİA**, c. III, s. 392-393.

_____, **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, I-II, İstanbul 2005.

BARKAN, Ömer Lütfi, "H. 933-934 Tarihli Bütçe Cetveli ve Ekleri", **İFM**, XV/1-4 (1953-54), s. 251-328.

_____, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", **Belgeler**, IX/13 (1979), s. 1-380.

_____, "Saray Mutfağının 894-895 (1489-1490) Yılına Âit Muhasebe Bilânçosu", **İFM**, XXIII/1-2 (1963), s. 380-398.

_____, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Hususlar II", **Tarih Vesikaları**, II/7 (1942), s. 15-40.

_____, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar -I Kanunname-i İhtisab-ı İstanbul el-mahrusa", **Tarih Vesikaları**, I/15 (1942), s. 326-340.

BASSANO, Luigi, **Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat**, çev. Selma Cangi, İstanbul 2011.

BAŞAR, Serhat, **Eserleri, Fotoğrafları ve Aileleriyle Osmanlı Şeyhülislamları**, İstanbul 2017.

BAŞGİL, Ali Fuat, "Devlet Nedir? Realist Bir Tarif Denemesi", **İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası**, XII/4 (1946), s. 981-990.

BAYAT, Ali Haydar, **Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar**, Ankara 1999[1], 2017[2].

_____, **Tıp Tarihi**, İstanbul 2010.

_____, **Tıp Tarihi**, İzmir 2003.

BAYCAR, Yüksel Aktaş, **II. Mahmud'un Kızı Mihrimah Sultan'ın Sûr-ı Hümâyûnu**, İstanbul Üniv. Sos. Bil. Enst. Tarih Anabilim Dalı, dan. Prof. Dr. Mahir Aydın, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

BAYKAL, İsmail Hakkı, **Enderun Mektebi Tarihi**, c. I, İstanbul 1953.

_____, "Yeni Sarayda "Enderun Hastanesi"", **Türk Tıb Tarihi Arkivi**, V/17 (1940), s. 33-41.

BAYLAV, Naşid, "Padişahların Kuvvet Macunları", **Yeni Tarih Dünyası**, yıl 1, sayı 5 (1953), s. 225-226.

_____, "Fatih Zehirlendi…", **Tarih Dünyası**, yıl 1 sayı 3 (1965), s. 330-335.

BAYTOP, Turhan, **Türkçe Bitki Adları Sözlüğü**, Ankara 1997[2].

BEYDİLLİ, Kemal, "Mustafa III", **DİA**, c. XXXI, s. 280-283.

_____, "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun", **DİA**, c. XXXI, s. 514-516.

_____, "Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun", **DİA**, c. XXXI, s. 516-518.

_____, "Reşid Mehmed Paşa", **DİA**, c. XXXV, s. 12-14.

_____, "Yeniçeri", **DİA**, c. XLIII, s. 450-462.

BEYHAN, Mehmet Ali, **Saray Günlüğü (25 Aralık 1802-24 Ocak 1809)**, İstanbul 2007.

BİLGİCİOĞLU, Banu, "Sarây-ı Atîk-i Âmire", **DİA**, c. XXXVI, s. 122-125.

BİLGİN, Arif, "Klasik Dönem Osmanlı Saray Mutfağı", **Türk Mutfağı**, ed. Arif Bilgin-Özge Samancı, Ankara 2015[2], s. 71-91.

_____, **Osmanlı Saray Mutfağı**, İstanbul 2004.

BİLTEKİN, Halit, "Şeyhî", **DİA**, c. XXXIX, s. 80-82.

BOLAK, Orhan, **Hastanelerimiz: Eski Zamanlardan Bugüne Kadar Yapılan Hastanelerimizin Tarihi ve Mimari Etüdü,** İstanbul Matbaacılık, İstanbul 1950.

BOSTAN, İdris, "Osmanlı Bahriyesinde Sağlık Hizmetleri", **Osmanlılarda Sağlık**, ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, İstanbul 2006, c. I, s. 111-115.

_____, **Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği**, İstanbul 2006.

_____, **Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri**, İstanbul 2005.

_____, **Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire**, Ankara 1992.

BÖREKÇİ, Günhan, **Macaristan'da Bir Osmanlı Padişahı Sultan III. Mehmed'in Eğri Seferi Rûznâmesi (1596)**, İstanbul 2016.

BURSALI MEHMED TAHİR, **Osmanlı Müellifleri**, III, 1942.

BÜYÜKKARCI, Süleyman, **Türkiye'de Rum Okulları**, Konya 2003.

CÂBÎ ÖMER EFENDİ, **Câbî Târihi, (Tarih-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sânî)**, c. I-II, haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara 2003.

CANIM, Rıdvan, **Latîfî Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)**, Ankara 2000.

CANTAY, Gönül, **Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları**, Ankara 2014.

CEZAR, Mustafa, **Osmanlı Başkenti İstanbul**, İstanbul 2002.

Constantine Porphyrogennetos: The Book of Ceremonies, trans. Ann Moffatt – Maxime Tall, Leiden 2012.

ÇELİK, Gözde, **İstanbul Tarihi Yarımadası'nda Tanzimat Dönemi İdari Yapıları**, İTÜ, Fen Bilimleri Enst. Mimarlık Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2007.

ÇELİK, Yüksel, "Nizâm-ı Cedîd'in Niteliği ve III. Selim ile II. Mahmud Devri Askerî Reformlarına Dair Tespitler (1789-1839)", **Nizâm-ı Kādîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi**, ed. Seyfi Kenan, İstanbul 2010, s. 565-590.

Çeşmizade Tarihi, neşr. Bekir Kütükoğlu, İstanbul 1959.

ÇINAR, Ali Osman, **Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarih'i**, Marmara Üniv., Doktora Tezi, 1999.

ÇİMEN, Cihan, **Anonim Tevârih-i Al-i Osman (Kuruluştan 892/1487'ye kadar)**, Marmara Üniv., Yüksek Lisans Tezi, 2006.

ÇOLAK, Kamil, **XVI. Yüzyılda İstanbul'da İhtidâ Hareketleri**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2000.

ÇOLAK, Orhan M., **Arşiv Belgelerinin Işığı Altında Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın Hayatı, İcraatı ve Hayratı**, dan. Mehmet İpşirli, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA, **Zübde-i Vekayiât (1066-1116/1656-1704)**, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995.

DEMİR, Duygu, **Zindan Han: Kuruluşu, Gelişimi ve İlgili Vakıflar (15.-20. Yüzyıl)**, İstanbul Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

DEMİR, Remzi -Mutlu Kılıç, "Cevâhirnâmeler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevâhirnâme", **OTAM**, sayı 14 (2003), s. 1-64.

DEMİRKOL, Şehnaz - İbrahim Çifçi - Hatice Çifçi, "Kaya Tuzunun Gastronomi ve İnanç Açısından Önemi: Hacıbektaş Kaya Tuzu", **1. Uluslararası Turizmde Yeni Jenerasyonlar ve Yeni Trendler Konferansı (1-3 Kasım 2018) Sapanca**, s. 298-309.

DİKER, Sevgi Ağca, **Has Oda ve Teşkilatı**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, dan. Prof. Dr. Arzu Terzi, İstanbul 2019.

_____, **Hırka-i Saadet: Teşkilatı, Törenleri ve Kutsal Emanetleriyle Hırka-i Saadet Dairesi**, İstanbul 2013.

DİNGEÇ, Emine, "Osmanlı Sarayında Eski Bir Türk Geleneği: Yeni Yılda Hediyeleşme", **Turkish Studies,** IV/8 Fall 2009, s. 1055-1073.

DİŞÖREN, N. Esra, "Kayzunizade Mescidi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, İstanbul 1993, s. 511.

DOĞRU, Halime, **Lehistan'da Bir Osmanlı Sultanı, IV. Mehmed'in Kamaniçe-Hotin Seferleri ve Bir Masraf Defteri**, İstanbul 2006.

DÖLEN, Emre, **Türkiye Üniversite Tarihi 1 Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922)**, İstanbul 2009.

EKİCİ, Sakine Akcan, **17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Hıref-i Hâssa Teşkilatı Birimleri ve Yapısal Özellikleri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, dan. Prof. Dr. Zeynep Tarım, İstanbul 2018.

ELBİR, Zekiye Gül, **Salih bin Nasrullah (İbn Sellum el-Halebi) Gayetü'l-Beyan fi Tedbiri Bedeni'l-İnsan (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2000.

ELDEM, Sedad Hakkı -Feridun Akozan, **Topkapı Sarayı Bir Mimari Araştırma**, İstanbul 1981.

EMECEN, Feridun M., "İbrahim", **DİA**, c. XXI, s. 274-281.

_____, "İsmâil", **DİA**, c. XXIII, s. 82-84.

_____, "Selim I", **DİA**, c. XXXVI, s. 407-414.

_____, "Süleyman I", **DİA**, c. XXXVIII, s. 62-74.

ERCAN, Yavuz, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları**, Ankara 2001.

ERDEM, İlhan - Kâzım Paydaş, **Ak-Koyunlu Devleti Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)**, Ankara 2007.

ERDEMİR, Ayşegül Demirhan, "Tıp Tarihimizde Nevruziye", **Türk Folklor Araştırmaları**, yıl 27, c. 16, sayı 321 (Nisan 1976), s. 615.

_____, **Afyon ve Tıbbi Etik (ve Diğer Bağımlılık Yapan Maddeler)**, Bursa 1996.

_____, **Şifalı Bitkiler Doğal İlaçlarla Geleneksel Tedaviler**, İstanbul 2007[3].

_____, **Tıp Tarihi**, İstanbul 2014.

ERDENEN, Orhan, **Boğaziçi Sahilhaneleri -I Anadolu Yakası**, İstanbul 2006[2].

ERGİN, Osman, **Türkiye Maarif Tarihi**, İstanbul 1977, c. I-II.

ERGİNÖZ, Gaye Şahinbaş, **Hititlerde Anatomi ve Tıp**, İstanbul 1999.

ERGÜL, Oya, **Hekimbaşı Ömer Efendi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1963.

EROĞLU, Cem, **Devlet Nedir?**, İstanbul 2020[3].

ERTAŞ, Kasım, "Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Hayatı ve Eserleri", **The Journal of Academic Social Science Studies**, VI/3 (Mart 2013), s. 191-211.

ES'AD EFENDİ, **Üss-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair)**, haz. Mehmet Arslan, İstanbul 2005.

ESİN, Emel, ""Muyanlık" Uygur "Buyan" Yapısından (Vihara) Hakanlı Muyanlıgına (Ribat) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme", **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1972, s. 75-102.

ESKİN, Ümit, "Bal: Eski Bir Tadın Osmanlı İmparatorluğu'nda Üretim ve Tüketimi", **Türk Mutfağı**, ed. Arif Bilgin-Özge Samancı, Ankara 2015[2], s. 165-177.

EVLİYA ÇELEBİ, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Traskripsiyonu-Dizini**, haz. Zekeriya Kurşun- Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı, İstanbul 2006, 1. Cilt 1. Kitap; 8. Kitap.

EYİCE, Semavi, "Hekimbaşı Ömer Efendi Külliyesi", **DİA**, c. XVII, s. 165-166.

_____, "İbrâhim Paşa Sarayı", **DİA**, c. XXI, s. 345-347.

_____, "İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Cami'i ve Onun Osmanlı-Türk Mimarîsindeki Yeri", **Tarih Dergisi**, V/8 (1953), s. 153-182.

_____, "Koca Mustafa Paşa Camii ve Külliyesi", **DİA**, c. XXVI, s. 133-136.

Eyyubî Efendi Kanunnâmesi, **Tahlil ve Metin**, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1994.

Fatih Sultan Mehmed Atam Dedem Kanunu Kanunnâme-i Âl-i Osman, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 2017.

FOSSATI, Mimar Gaspare, **Ayasofya ve İstanbul**, haz. Ebul Faruk Önal-Cevat Ekici-İlhan Ovalıoğlu-Raşit Gündoğdu, ed. Osman Doğan-Soner Demirsoy, İstanbul 2014.

GALLAND, Antoine, **İstanbul'a Ait Günlük Anılar (1672-1673)**, II. Cilt, şerhlerle yayınlayan Charles Schefer, çev. Nahit Sırrı Örik, Ankara 1987.

GEDÜK, Serkan, "Topkapı Sarayı'nda Nevruz Geleneği ve Nevrûziyyelikler", **Yemek ve Kültür**, sayı 55 (2019), s. 100-106.

Gelibolulu Mustafa 'Âlî ve Mevâ'ıdü'n-nefâis fî-Kavâ'ıdi'l-Mecâlis, haz. Mehmet Şeker, Ankara 1997.

GENCER, Ali İhsan, "İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıb Mektebi", **Tarih Dergisi**, sayı 31, İstanbul 1978, s. 301-316.

GENÇ, Vural, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Nikris Hastalığına Atfedilen Farsça Bir Reçete", **Belleten**, LXXX/287 (Nisan 2016), s. 41-57.

GERLACH, Stephan, **Türkiye Günlüğü**, ed. Kemal Beydilli, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2007, c. II.

GÖK, İlhan, **Atatürk Kitaplığı MC.O.071 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri (Transkripsiyon-Değerlendirme)**, Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2014.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, **XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı Vakıflar-Mülkler-Mukataalar**, İstanbul 1952.

GÜÇER, Lütfi, "XV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", **İFM**, XXIII/1-2 (1963), s. 81-143.

GÜLSOY, Ersin, "Kandiye", **DİA**, c. XXIV, s. 304.

GÜNERGUN, Feza, "Osmanlı Donanma Gemilerinin İlaç Sandıkları: Ondokuzuncu Yüzyıl Başına Ait Bir Araştırma",

Osmanlı Bilimi Araştırmaları Asuman Baytop Armağanı, XI/1-2 (2009-10), s. 235-258.

_____ - Asuman Baytop, "Hekimbaşı Salih Efendi (1816-1895) ve Botanikle İlgili Yayınları", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, sayı 2 (1998), s. 293-317.

GÜNGÖR, Tahir, **Hakim Tarihi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

HAFIZ HIZIR İLYAS AĞA, **Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat Letâif-i Vekâyi'-i Enderûniyye**, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2017.

HÂFIZ MEHMED EFENDİ, **1720 Şehzâdelerin Sünnet Düğünü Sûr-ı Hümâyûn**, haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul 2016.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Osmanlılarda Nevruz Kutlamaları", **Nevruz ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri (Ankara, 19-21 Mart 1996)**, Ankara 1996, s. 183-188.

HARMANKAYA, N. Çiçek Akçıl, "Eminönü Muhsinzade (Muhsinoğlu) Hanı", **Sanat Tarihi Yıllığı**, sayı 25 (2016), s. 73-104.

Hasan Bey-zâde Târîhi Tahlil-Kaynak Tenkidi, haz. Şevki Nezihi Aykut, Ankara 2004, c. II.

HEYD, Uriel, "Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Süleymān the Magnificent", **Oriens**, c. 16 (1963), s. 152-170.

HEZARFEN HÜSEYİN EFENDİ, **Telhîsü'l-beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân**, haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998.

HIEROSOLIMITANO, Domenico, **Bir Yahudi Doktorun Harem, Saray ve İstanbul Hatıraları**, giriş ve açıklama bölümleri ile birlikte tercüme eden Michael Austin, ed. Erhan Afyoncu-Uğur Demir, çev. Esma Selçuk Demir, İstanbul 2017.

HOCA SAADEDDİN EFENDİ, **Tacü't-tevarih**, sad. İsmet Pakmaksızoğlu, II, ty.; haz. İsmet Parmaksızoğlu, IV, Ankara 1992.

IŞIN, Priscilla Mary, **Gülbeşeker Türk Tatlıları Tarihi**, İstanbul 2009[2].

_____, **Osmanlı Mutfak Sözlüğü**, İstanbul 2010.

İLGÜREL, Mücteba, "Ahmed I", **DİA**, c. II, s. 30-33.

İNALCIK, Halil, "Kırım Hanlığı", **DİA**, c. XXV, s. 450-458.

_____, "Mehmed I", **DİA**, c. XXVIII, s. 391-394.

İNCİCİYAN, P. Ğ., **XVIII. Asırda İstanbul**, tercüme ve tahşiye eden Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1956.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Galata Sarayı", **DİA**, c. XIII, s. 322-323.

_____, "İşâret-i Aliyye", **DİA**, c. XXIII, s. 423-424.

_____, "Kazasker", **DİA**, c. XXV, s. 140-143.

_____, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, İstanbul 1994, c. I, s. 139-277.

_____, "Medrese-Osmanlı Dönemi", **DİA**, c. XXVIII, s. 327-333.

_____, "Mülâzemet", **DİA**, c. XXXI, s. 537-539.

'Îsâ-zâde Târîhi (Metin ve Tahlil), neşre haz. Ziya Yılmazer, İstanbul 1996.

İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789) Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi, haz. Feridun M. Emecen, İstanbul 2003.

İZGİ, Cevat, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, İstanbul 1997, c. II.

KADIOĞLU, Pınar, "Primer Adrenal Yetmezliğin (Addison Hastalığı) Nedenleri ve Patofizyolojisi", **Türkiye Klinikleri Endokrinoloji Özel Sayısı**, II/1 (2009), 1-4.

KAHRAMAN, Seyit Ali, "Surre-i Hümâyûn", **Surre-i Hümâyûn**, İstanbul 2008, s. 15-27.

Kanunî Devrinde İstanbul, çev. Fuad Carım, İstanbul 1964.

KAR, Aykut, **İlhanlı Dönemi Bilim Faaliyetleri**, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, c. V, Ankara 1999[7].

KARAMAN, Ramazan, **Türk Dünyasının Bayramı Yeni Gün (Nevruz)**, İstanbul 2014.

KAZANCIGİL, Ratip -Nilüfer Gökçe, "Edirne Sarayı ve Hekim Beşir Çelebi", **"I. Edirne Sarayı Sempozyumu" Bildirileri 25-27 Kasım 1995, Edirne**, yay. haz. Ender Bilar, Edirne 1999, s. 76-79.

KAZICI, Ziya, **Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi**, İstanbul 1987.

KESİK, Muharrem, "Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi", **Tarih Dergisi**, sayı 71 (2020/1), s. 115-144.

KIDAK, Buşra, **Âsım Tarihi'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (2. Cilt)**, Gaziantep Üniv. Yüksek Lisans Tezi, 2017.

KILIÇ, Erdal, **Mecmûa-yı Letâif Fî Sandukati'l-Me'ârif (Metin ve Değerlendirme)**, dan. Prof. Dr. Mahmut Ak, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2013.

KILIÇ, Musa, "Osmanlı Diplomasisi Hizmetinde Yahudiler", **Türk Sosyal ve Siyasi Hayatında Yahudiler**, ed. İbrahim Erdal - Yunus Özger, İstanbul 2011, s. 91-128.

KILIÇOĞLU, Vecihe, **Cerrâhiye-i İlhâniye**, Ankara 1956.

KIEL, Machiel, "Hacıoğlupazarcığı", **DİA**, EK 1, c. 506-508.

KORTEL, S. Haluk, **Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)**, Ankara 2006.

KÖK, Bahattin, **Nureddin Mahmud Zengi ve İslam Kurumları Tarihindeki Yeri,** İşaret Yayınları, İstanbul 1992.

KÖMÜRCÜYAN, Eremya Çelebi, **İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul**, çev. ve giriş Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1952.

KÖPRÜLÜ, Orhan F. -Mustafa Uzun, "Akşemseddin", **DİA**, c. II, s. 299-302.

KÖSE, Fatih, **Osmanlı Devleti'nde Nevruz**, İstanbul 2007.

KUMBARACI ZADE, İzzet, **Hekim-başı Odası, İlk Eczane, Baş-Lala Kulesi**, İstanbul 1933.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Ahidname-Türk Tarihi", **DİA**, c. I, s. 536-540.

_____, **Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)**, İstanbul 1994.

_____, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı**, Ankara 2018.

_____, **XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı**, İzmir 2000.

_____, **XVI. Asırda Çeşme Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı**, Ankara 2010.

_____, **XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri**, Ankara 2000.

LEWIS, Bernard, **İslam Dünyasında Yahudiler**, özsöz Mark R. Kohen, çev. Belgin Çınar, Ankara 2018.

_____, "The Privilege Granted by Meḥmed II to His Physician", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, XIV/3 (1952), 550-563.

LYONS, Albert S., **Çağlar Boyu Tıp**, çev. Nilgün Güdücü, İstanbul t.y.

MACRIDES, Ruth - J. A. Munitiz - Dimiter Angelov, **Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies**, Farnham 2013.

MAYER, Hans Georg, "The Harem of Mustafa II (1695-703)", **Osmanlı Araştırmaları**, XII, İstanbul 1992, s. 430-444.

Mehmed Es'ad Efendi'nin Teşrîfât-ı Kadîmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Teşrifat, haz. H. Ahmet Arslantürk-Miraç Tosun-Serdal Soyluer, İstanbul 2012.

MEHMED REFİK, "Enderun-ı Hümayunda Başlala Kulesi Baş Lalalık", **Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası**, c. I, no. 5, 6 Safer 1335/19 Teşrin-i sani 1332, s. 108-110.

MEHMED SÜREYYA, **Sicill-i Osmânî**, c. IV, İstanbul 1311; c. V, derleyen Nuri Akbayar, İstanbul 2000; c. VI, yay. haz. Nuri Akbayar, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, İstanbul 1996.

MELLING, Antoine Ignace, **İstanbul ve Boğaz Kıyılarına Pitoresk Seyahat**, yay. haz. Rezan Benatar, çev. İrvin Cemil Schick-Ece Zerman, Denizler Kitabevi, İstanbul 2012.

MENAVINO, Giovan Antonio, **Türklerin Hayatı ve Âdetleri Üzerine Bir İnceleme**, Türkçesi Harun Mutluay, İstanbul 2011.

MERCAN, Tuğba, **Şamanlık ve Şaman Şifacılığı**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Anabilim Dalı, YLT, Ankara 2018.

MERÇİL, Erdoğan, **Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı**, İstanbul 2011.

_____, **Türkiye Selçukluları'nda Meslekler**, Ankara 2000.

MERT, Özcan, "Son Dönem Osmanlı Belgelerinde Nevruz", **Türk Dünyasında Nevruz**, İstanbul 1999, s. 19.

MEVLÂNÂ MEHMED NEŞRÎ, **Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi (1288-1485)]**, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008.

MUHAMMED B. MAHMUD ŞİRVANİ, **Mürşid [Göz Hastalıkları] İnceleme-Metin-Dizin-Sözlük**, haz. Ali Haydar Bayat-Necdet Okumuş, Ankara 2004.

MUSTAFA BİN MUSA, **Tarih-i Sefer ve Feth-i Kandiye, Fazıl Ahmed Paşa'nın Girit Seferi ve Kandiye'nin Fethi 1666-1669**, haz. Meltem Aydın, İstanbul 2016.

MÜNECCİMBAŞI AHMED DEDE, **Müneccimbaşı Tarihi**, haz. İsmail Erünsal, c. I, İstanbul t.y.

NAÎMÂ MUSTAFA EFENDİ, **Târih-i Na'îmâ**, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2007, c. II.

NASUHÜ'S-SİLAHİ (MATRAKÇI), **Beyan-ı Menazil-i Sefer-i 'Irakeyn-i Sultan Süleyman Han**, önsöz, giriş, çeviriyazı, notlar ve dizinler ile tıpkıbasımı yay. haz. Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara 1976.

NECİPOĞLU, Gülru, **15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı Mimarî, Tören ve İktidar**, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2007.

NEUMANN, Christoph K., "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Saray Mutfağında Baharat", **Soframız Nur Hanemiz Mamur, Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak**, ed. Suraiya Faroqhi - Christoph K. Neumann, İstanbul 2016, s. 145-183.

NICOLAY, Nicolas de, **Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda**, ed. Marie-Christine Gomez-Geraud, Stefanos Yerasimos, çev. Şirin Tekeli, Menekçe Tokyay, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

NUHOĞLU, Güller, **Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür**, İstanbul Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Fars Dili ve Edeb. Doktora Tezi, 1995.

OSMAN, Rifat, **Edirne Sarayı**, yay. Süheyl Ünver, Ankara 1989[2].

Osmanlı Kıyafetleri: Fenerci Mehmed Albüm: Ottoman Costume Book: Fenerci Mehmed, ed. İlhami Turan, İstanbul 1986.

Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü, haz. Ekrem Kadri Unat-Ekmeleddin İhsanoğlu-Suat Varol, Ankara 2004.

OSMANOĞLU, Ayşe, **Babam Sultan Abdülhamid (Hâtıralarım)**, İstanbul 1986[3].

ÖGEL, Bahaeddin, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Genişletilmiş üçüncü baskı, İstanbul 1998.

ÖZ, Tahsin, **İstanbul Camileri**, I-II, Ankara 2015.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Çuhadar", **DİA**, c. VIII, s. 381-382.

_____, "Hâlet Efendi", **DİA**, c. XV, s. 249-251.

_____, "Mahmud I", **DİA**, c. XXVII, s. 348-352.

_____, "Mehmed IV", **DİA**, c. XXVIII, s. 414-418.

_____, "Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetlerine Genel Bir Bakış", **Osmanlılarda Sağlık**, ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, İstanbul 2006, c. I, s. 99-109.

_____, "Süleyman II", **DİA**, c. XXXVIII, s. 75-80.

ÖZCAN, Tahsin, **Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı**, İstanbul 2003.

ÖZEN, Mine Esiner, "Türkçe'de Kumaş Adları", **Tarih Dergisi**, sayı 33 (1981), s. 291-340.

ÖZLÜ, Zeynel, "Osmanlı Sarayında Aşure Geleneği Uygulamasına Dair", **Milli Folklor**, yıl 26, sayı 101 (2014), s. 209-224.

ÖZTÜRK, Said -Gülden Sarıyıldız, "Antik Çağdan Günümüze Temizliğin Değişmeyen Sembolü Sabun", **Tombak**, sayı 15 (1997), s. 42-54.

ÖZVAR, Erol - Kadir Arslanboğa, "Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'ye Ait Bilinmeyen Bir Şahsi Muhasebe Defteri (1824-1832)", **Osmanlı İstanbulu Uluslararası Sempozyum-VII, 3-5 Mayıs 2019**, 4 Mayıs 2019'da sunulan tebliğ metni.

PAKALIN, Mehmet Zeki, "Başlala", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I, İstanbul 1971, s. 166.

PALABIYIK, M. Hanefi, **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı**, Ankara 2002.

PEÇEVİ İBRAHİM EFENDİ, **Peçevi Tarihi**, haz. Bekir Sıtkı Baykal, I, Ankara 1981; II, Ankara 1982.

PEDANI, Maria Pia, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", **Turcica**, XXXII (2000), s. 9-32.

RAŞİD MEHMED EFENDİ - Çelebizade İsmail Asım Efendi, **Tarih-i Raşid ve Zeyli**, haz. Abdülkadir Özcan-Ahmet Zeki İzgöer-Baki Çakır-Yunus Uğur, İstanbul 2013, c. I.

RICE, Tamara Talbot, **Bizans'ta Günlük Yaşam**, çev. Bilgi Altınok, İstanbul 1998.

RUNCIMAN, Steven, **Byzantine Civilization**, London 1933.

SAĞDIÇ, Elif, **Topkapı Sarayı'nın İkinci Avlusunun Dönüşümü ve Kayıp Mekanları**, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

SAHHÂFLAR ŞEYHİ-ZÂDE SEYYİD MEHMED ES'AD EFENDİ, **Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlaveleriyle) 1237-1241/1821-1826**, neşre haz. Ziya Yılmazer, İstanbul 2000.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "II. Süleyman'ın Techiz ve Tekfini", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 4 (1968), s. 67-74.

SÂÎ MUSTAFA ÇELEBİ, **Yapılar Kitabı Tezkiretü'l-Bünyan ve Tezkiretü'l-Ebniye (Mimar Sinan'ın Anıları)**, haz. Hayati Develi, İstanbul 2006.

SALARCI, Esen, **The Baba Cafer Dungeon**, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, dan. Prof. Dr. Mehmet İpşirli, İstanbul 2010.

SARI, Nil, "Behcet Mustafa Efendi", **DİA**, c. V, s. 345.

_____, "Hekimbaşı-Osmanlı Dönemi", **DİA**, c. XVII, s. 161-164.

SARICAOĞLU, Fikret, "Nakşidil Sultan", **DİA**, c. XXXII, s. 343-344.

_____, **Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)**, İstanbul 2001.

SARIYILDIZ, Gülden, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", **Belleten**, LXIII/222 (1994), s. 329-376.

_____, "Karantina", **DİA**, c. XXIV, s. 463-465.

SAYILI, Aydın, **Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp**, Ankara 1991.

SCHWEIGGER, Salomon, **Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581**, yayına hazırlayan ve notlayan Heidi Stein, çev. S. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

SELÂNİKÎ MUSTAFA EFENDİ, **Tarih-i Selânikî**, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999.

SERDAROĞLU, Ümit, **Eskiçağ'da Tıp**, İstanbul 1996.

SHEFER, Miri, "An Ottoman Physician and His Social and Intellectual Milieu: The Case of Salih Bin Nasrallah Ibn Sallum", **Studia Islamica**, CVI/1 (2011), s. 102-123.

SMIRNOV, V. D., **Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2016.

SÖNMEZ, Selami, **İlhanlı Medreseleri**, İnönü Üniv. Sosyal Bilimler Ens., Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1987.

SÖZEN, Metin, **Bir İmparatorluğun Doğuşu Topkapı Sarayı**, İstanbul 1998.

Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri, neşre haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, c. I-IV.

ŞÂNÎ-ZÂDE MEHMED 'ATÂ'ULLAH EFENDİ, **Şânî-zâde Târîhi Osmanlı Tarihi (1223-1237/1808-1821)**, haz. Ziya Yılmazer, İstanbul 2008, I-II.

ŞEHSUVAROĞLU, Bedii N., "Çelebi Sultan Mehmed'in Son Günleri ve Ölümü", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 23 (1969), s. 13-15.

_____, "Osmanlı Padişahlarının Son Günleri", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 4 (1968), s. 63-65

_____, "Osmanlı Padişahlarının Son Günleri ve Ölümleri", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 5 (1968), s. 46-48; **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 6 (1968), s. 79-81; **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 21 (1969), s. 20-23.

_____, "Yıldırım Bayezid'in Son Günleri ve Ölümü", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı 17 (1969), s. 43-45.

_____, **Eczacılık Tarihi Dersleri**, İstanbul 1970.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y., **Boğaziçi'ne Dair**, İstanbul 1986.

Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi Mür'i't-Tevârih, haz. M. Münir Aktepe, c. I, İstanbul 1976; c. II/A, İstanbul 1978; c. II/B, İstanbul 1980.

ŞEREFEDDİN SABUNCUOĞLU, **Cerrâhiyyetü'l-hâniyye**, haz. İlter Uzel, Ankara 1992.

_____, **Mücerreb-name İlk Türkçe Deneysel Tıp Eseri 1468**, haz. İlter Uzel - Kenan Suveren, Ankara 1999.

ŞİRİN, Veli, **Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusu ve Seraskerlik**, İstanbul 2002.

ŞİRVÂNLI FATİH EFENDİ, **Gülzâr-ı Fütûhât (Bir Görgü Tanığının Kalemiyle Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı)**, haz. Mehmed Ali Beyhan, İstanbul 2001.

TABAKOĞLU, Ahmet, **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul 2009[10].

TANSEL, Selâhattin, **Sultan II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı**, Ankara 2017[2].

TARIM ERTUĞ, Zeynep, "Osmanlı Devlet Teşrifâtında Hırka-i Şerîf Ziyareti", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sayı 16, İstanbul 1998, s. 37-45.

_____, "Osmanlı Devletinde Resmî Törenler ve Birkaç Örnek", **Osmanlı**, c. IX, Yeni Türkiye yay., Ankara 1999, s. 137-139.

_____, "Osmanlılarda Teşrifat", **Türk Dünyası Kültür Atlası, Osmanlı Dönemi-1**, İstanbul 1999, s. 431-439.

_____, **Matbah-ı Amire Müessesesi ve 1105-1106 Muhâsebe Defteri**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987.

_____, **XVI. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Cülus ve Cenaze Törenleri**, Ankara 1999.

TAŞKIRAN, Nimet, "477 Yıl Önce Yazılmış Bazı Reçete Örnekleri", **Haseki Tıp Bülteni XIII**, sayı 2 (1975), s. 257-266.

_____, "Osmanlı Devleti'nin İlk Zamanlarında Başka Ülkelerden Çağrılan ve Kendiliğinden Sığınan Hekimlerin Durumu: Türkiye'den Hekim İstenmesine Dair Bir Arşiv Belgesi", **Haseki Tıp Bülteni**, XIII/2 (1975), s. 103-111.

_____, **Hasekinin Kitabı, İstanbul Haseki Külliyesi**, İstanbul 1972.

TAVERNIER, Jean-Baptiste, **17. Yüzyılda Topkapı Sarayı**, ed. Necdet Sakaoğlu, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2010.

TAYYÂR-ZÂDE ATÂ, **Osmanlı Saray Tarihi Târîh-i Enderûn**, haz. Mehmet Arslan, İstanbul 2010, c. I.

TEKİN, Zeki, **Teşrifatta Giydirilen Hil'atlar**, Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, İstanbul 1982, s. 25, 35, 84.

TEKİNDAĞ, M. C. Şehabeddin, "Fâtih'in Ölümü Meselesi", **Tarih Dergisi**, XVI/21 (1966), 95-108.

TERZİ, Arzu, "Osmanlı Saray Eczanesinin Teşkilât ve İdaresi (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında)", **Osmanlı**

Bilimi Araştırmaları, Asuman Baytop Armağanı, XI/1-2 (2009-2010), s. 49-64.

_____, **Bezmiâlem Valide Sultan**, İstanbul 2018.

_____, **Bezmiâlem Valide Sultan Vakfiyeleri**, İstanbul 2020.

_____, **Hazine-i Hassa Nezareti**, Ankara 2000.

TERZİOĞLU, Arslan, "Dr. Neuner'in Osmanlı İmparatorluğu'nda Eczacılığı Reform Çabalarına ve Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 17 Şubat 1839'da Açıldığına Dair Avusturya Arşiv Belgeleri", **Erdem Dergisi**, VII/19 (1991), s. 247-261.

_____, "Hekimbaşı Abdülhak Molla", **Bifaskop**, sayı 14, İstanbul 1984, s. 13-17.

_____, "İbn Sînâ-Tıb", **DİA**, c. XX, s. 331-336.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitiminin Batılılaşması", **Osmanlı**, Ankara 1999, c. VIII, s. 518-527.

_____, **Helvahane Defteri ve Topkapı Sarayında Eczacılık**, İstanbul 1992.

_____, **Türk-İslâm Hastaneleri ve Tabâbetinin Avrupa'da Tıbbî Rönesansı Etkilemesinden Türk Tıbbının Batılılaşmasına**, İstanbul 1992.

_____, "İlk Budist, Hıristiyan, İslâm Hastahaneleri ve Birbirleriyle Olan İlişkileri", **VII. Türk Tarih Kongresi Ankara 25-29 Eylül 1970 Kongreye Sunulan Bildiriler**, Ankara 1973, c. I, s. 295-312.

_____, "Bîmâristan", **DİA**, c. VI, s. 163-178.

"Teşrifati Naim Efendi", neşr. Aziz Berker, **Tarih Vesikaları**, III (Ankara 1944), s. 69-80.

Tevarih-i Âl-i Osman (Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî), düz. Çiftçioğlu N. Atsız, **Osmanlı Tarihleri I**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1949.

THEVENOT, Jean, **Thevenot Seyahatnamesi**, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktay, İstanbul 2014[2].

Topçular Katibi Abdülkadir Efendi Tarihi, haz. Ziya Yılmazer, Ankara 2003, c. II.

TOLEDO, Paulina, **Türkiye Seyahati: XVI. Yüzyıla Ait Bir Anonim İspanyol Eserine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nun Toplumsal Yapısı ve Gelenekleri**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1992.

TOURNEFORT, Joseph de, **Tournefort Seyahatnamesi**, ed. Stefanos Yerasimos, 1. Kitap çev. Ali Berktay, 2. Kitap çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2013[4]

TURAN, Şerafettin, "Bayezid II", **DİA**, c. V, s. 234-238.

_____, "Bayezid'in Ölümü Meselesi", **Tarih Dergisi**, sayı 24 (1970), s. 1-22.

Türk Sosyal ve Siyasi Hayatında Yahudiler, ed. İbrahim Erdal - Yunus Özger, İstanbul 2011.

ULUÇAY, M. Çağatay, "Kanunî Sultan Süleyman ve Ailesi ile İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar", **Kanunî Armağanı**, Ankara 1970, s. 227-257.

_____, **Harem II**, İstanbul 2011.

Haremden Mektuplar, İstanbul 2011.

_____, **Padişahların Kadınları ve Kızları**, İstanbul 2012[6].

ULUDAĞ, Osman Şevki, **Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi**, İstanbul 1341; **Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi**, sadeleştiren ve ilaveler yapan İlter Uzel, Ankara 1991.

USLU, Recep, "Hasan Efendi, Gevrekzâde", **DİA**, c. XVI, s. 316-318.

UŞŞAKİZÂDE İBRAHİM B ABDÜLBAKİ, **Uşşakizâde Tarihi**, haz. Raşit Gündoğdu, İstanbul 2005, c. II.

UZLUK, Feridun Nâfiz, **Türk Tıbbiyesinin 748ci Yıldönümü Dolayısiyle Hekimbaşı Mustafa Behçet Zâti, Eserleri Üstüne Bir Araştırma**, Ankara 1954.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Fatih Sultan Mehmed'in Ölümü", **Belleten**, XXXIV/134 (Nisan 1970), 231-234.

_____, "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri", **Belleten**, XXXIX/156 (Ekim 1975), s. 688-691.

_____, **Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Ankara 1984.

_____, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, Ankara 1988[3].

_____, **Osmanlı Tarihi**, c. 3, kısım 1, Ankara 1951.

ÜLMAN, Yeşim Işıl, **Galatasaray Tıbbiyesi**, İstanbul 2017.

ÜNVER, A. Süheyl, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Vakıf Hastanelerinin Bir Kısmına Dair", **Vakıflar Dergisi**, sayı 1, Ankara 1938, s. 17-23.

_____, "Eski Hekim Başılar Listesi (Hekim Hayrullah Efendiye Göre)", **Türk Tıb Tarihi Arkivi**, V/17 (1940), s. 1-8.

_____, "Türkiye'de Nevruz ve Nevruziye", **Vakıflar Dergisi**, 11 (1978), s. 221-237.

_____, **Şerefeddin Sabuncuoğlu Kitâbül Cerrâhiye-i İlhâniye (Cerrahnâme) 870-1465**, İstanbul 1939.

_____, **Uygurlarda Tababet**, İstanbul 1936.

_____, **Selçuk Tababeti**, Ankara 2014[2].

ÜREKLİ, Muzaffer, **Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441-1569)**, Ankara 1989.

ÜSKÜDARÎ ABDULLAH EFENDİ, **Vâkı'ât-ı Rûz-merre**, c. II, haz. Recep Ahıshalı, Ankara 2017.

Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, yay. haz. M. Münir Aktepe, c. IX, İstanbul 1984; c. XI, Ankara 1989.

VAK'ANÜVİS HALİL NURİ BEY, **Nûrî Tarihi**, haz. Seydi Vakkas Toprak, Ankara 2015.

VAKANÜVİS SUBHİ MEHMED EFENDİ, **Subhi Tarihi, Sami ve Şakir Tarihleri ile Birlikte**, haz. Mesut Aydıner, İstanbul 2007.

VELİYEVA, Zülfiye, **Safevi Devlet Teşkilatı (Tezkiretü'l-Mülük'e Göre)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2007.

WIESNER-HANKS, Merry E., **Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789**, çev. Hamit Çalışkan, İstanbul 2017[5].

WITHERS, Robert, **Büyük Efendi'nin Sarayı**, çev. Cahit Kayra, İstanbul 2010.

YAMAN, Bahattin, **Osmanlı Saray Sanatkârları 18. Yüzyılda Ehl-i Hıref**, İstanbul 2008.

YAVAŞ, Doğan, "Hafsa Sultan Külliyesi", **DİA**, c. XV, s. 123-124.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Vakıf-Tarih", **DİA**, c. XLII, s. 479-486.

Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati, Mehmed Dâniş Bey ve Eserleri, haz. Şamil Mutlu, İstanbul 1994.

YENİGÜN, Sudi, **İstanbul'un İncileri Sur Dışı Camileri**, İstanbul 2014.

YILDIRIM, Nuran, "Hayâtîzâde Mustafa Feyzî", **DİA**, c. XVII, s. 16-17.

_____, "Sabuncuoğlu Şerefeddin", **DİA**, c. XXXV, s. 358-359.

YILDIZ, Gültekin, **Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Ordu ve Toplum (1826-1839)**, İstanbul 2009.

YILMAZ, Coşkun, "Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Terekesi", **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII 21-23 Kasım 2014 Bildiriler**, İstanbul 2015, c. II, s. 25-91.

YILMAZER, Ziya, "Murad IV", **DİA**, c. XXXI, s. 177-183.

YÜCECAN, Sevinç, "Aşure", **Beşinci Milletlerarası Yemek Kongresi, 1-3 Eylül 1994**, **Ankara**, s. 321-326.

YÜCEL, Hasan Âli, **Bir Türk Hekimi ve Tıbba Dair Manzum Bir Eseri**, İstanbul 1937.

YÜCEL, Yaşar -Selami Pulaha, **I. Selim Kānūnnāmeleri (1512-1520)**, Ankara 1995.

YÜKSEL, İ. Aydın, "Ahî Çelebi Camii", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, İstanbul 1993, c. I, s. 104-105.

ZORLU, Tuncay, "Süleymaniye Tıp Medresesi I", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, III/2 (2002), s. 79-122; "Süleymaniye Tıp Medresesi II", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, IV/1 (2002), s. 65-98.

İnternet Kaynakları

http://ahmetsimsirgil.com/fatih-sultan-mehmed-han-zehirlendi-mi/

http://www.kadisicilleri.org/arascl/ayrmetin.php?idno=28823

http://www.tkdcd.org/public/uploads/files/pdf/saglikli_yasam/koroner_arter_hastaliklari.pdf.

https://www.biyografi.net/kisiayrinti.asp?kisiid=1711.

https://www.medikalakademi.com.tr/deve-alzheimer-hasta-beyin-bariyer/).

https://www.uskudar.bel.tr/tr/main/erehber/kuyular/44/nuh-kuyusu/716.

https://www.uskudar.bel.tr/tr/main/erehber/saraylar-kasirlar-koskler/47/sadrazam-suleyman-pasa-sarayi/883.

www.addisonhastaligi.com

www.hekimbasiyalisi.com/tr/yali/tarihce.